МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ “КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”

ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО

№ 3/4 (31/32)

КИЇВ; ОДЕСА
2016

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут", № 12 от 05 грудня 2016 року.

Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ; Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – № 3/4 (31/32). – 240 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: І.П. Голосніченко – д. ю. н., професор, завідувач кафедри господарського та адміністративного права Факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); П.В. Кутуєв – д. с. н. , професор, завідувач кафедри соціології Факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); А.А. Мельниченко – к. філос. н., доцент, декан Факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (заступник головних редакторів); А.С. Радей – к. філос. н. (відповідальний секретар); В.А. Мисливий – д. ю. н., професор; В.С. Бакіров – д. с. н., проф., академік НАН України, зав. кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; А.І. Берлач – д. ю. н., професор кафедри та адміністративного права Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; І.Л. Бородін – д. ю. н., професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Національного авіаційного університету; Ю.С. Ганжуров – д. політ. н., професор, Заслужений працівник культури України, завідувач кафедри менеджменту видавничо-поліграфічної галузі КПІ ім. Ігоря Сікорського; А.П. Горбачик – к.фіз.-мат. н., доц., декан факультету соціології КНУ ім. Т. Шевченка; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділом методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., професор кафедри адміністративного права Факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Т.О. Гуржій – д. ю. н., старший науковий співробітник, завідувач кафедри комерційного права Національного торговельно-економічного університету; В.М. Денисенко – д. політ. н., проф., зав. кафедри теорії та історії політичної науки ЛНУ ім. І. Франка; С.О. Макеєв – д. с. н., проф., зав. відділом дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; О.Г. Злобіна – д. с. н., проф., зав. відділом соціальної психології Інституту соціології НАНУ; Н.В. Костенко – д. с. н., проф., зав. відділом соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; О.О. Кравчук – д. ю. н., доцент кафедри господарського та адміністративного права Факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; І.О. Кресіна – д. політ. н., професор; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, завідувач кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка; Н.В. Костенко – д. с. н., професор, зав. відділом соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; А.А. Козловський – д. ю. н., професор, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Національного транспортного університету; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор; Б.В. Новіков – д. філос. н., професор; В.М. Ніколаєвський – к. філос. н., професор; С.Ю. Римаренко – д. політ. н., професор; А.О. Ручка – д. філос. н., професор; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор; Л.Є. Смола – д. політ. н., професор кафедри видавничої справи та редагування ВПІ НТТУ «КПІ»; Л.Г. Сокурянська – д. с. н., професор; О.В. Соснін – д. політ. н., професор; В.І. Судаков – д. с. н., професор; О.А. Фісун – д. політ. н., професор; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор; Н.М. Цимбалюк – д. с. н. , професор;

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ: Є.І. Степанов – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної Асоціації конфліктологів, Москва, РФ; Джеффрі К. Александер – професор соціології Йельського університету, США; Г. Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЄ; Є. Калюжнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євроазійських досліджень; С. Вітмор – PhD з політології, університет Оксфорд Брукс, Велика Британія; Ч. Сонг – PhD з політології, викладач університету м. Окленд, Нова Зеландія; Пітер Г. Соломон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада; Абель Полезе, Ph.D. in Social Sciences, старший науковий співробітник, Інститут політичних наук та врядування, Талліннський технологічний університет, Таллін, Естонія; Пал Тамаш, Ph.D. in Sociology, професор соціології Університету Корвінус, Будапешт, Угорщина; С.О. Нефьодов – к. фіз.-мат. н., д. істор. н., професор Уральського федерального університету, Єкатеринбург, РФ; А.В. Коротаєв – д. іст. н., завідувач Лабораторією моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; М.А. Шабанова, д. с. н., проф., зав кафедри соціально-економічних систем та соціальної політики Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; Моніка Еппінгер – PhD з антропології, викладач соціології права Університету міста Сент-Луїс, США; Н. М. Зарубіна – д. філос. н., професор кафедри соціології Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС РФ; Ясюк Ева к.ю.н., Перший проректор Вищої торгівельної школи в Радомі (Польща); Prof. Tadeusz Kocowski, the head of Deprtment of Economic Law of the Wroclaw University of Economics; Алієв Амір Ібрагім огли, доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Бакінського Державного Університету; Prof. UW Dr. Hab. Jasek Wierciński, Director of PhD Studies Program, University of Warsaw.

© Національний технічний університет України
"Київський політехнічний інститут", 2016

ISSN 2308-5053

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Ishchenko V. O.
Old left and new left in the Ukrainian protests before Maidan.....8

Weston Ch. M.
Trump`s Watergate?.....14

Yenin M. N.
Terrorist organizations and social technologies in conditions of the hybrid war 24

Беленок А. А., Мацко-Демиденко И. В.
Повседневная деятельность студенческой молодежи г. Киева:
социография бюджета времени.....30

Бовгиря І. В.
Динаміка релігійності у суспільствах Східної Європи:
спроба структурування різноманіття.....41

Власова Н. Ф.
Сфера фізичної культури та спорту як соціальна система.....49

Дембицкий С. С.
Валидизация шкалы гражданской активности 58

Дзюба Н. В.
Соціально-демографічна модель електоральної поведінки та гендерні стереотипи.....69

Дячук О. А.
Індивідуальне благополуччя як об'єкт соціологічних досліджень.....75

Кругляк М. Е.
Статеве питання й проституція в житті студентства підросійської України
XIX – початку XX ст.....82

Матюхін Д. А.
Соціальні установки як показники стилю життя сучасної молоді:
результати соціологічного опитування.....88

Онуфрієнко О. О.
Чи кожна новація стає інновацією: аргумент суспільних наук.....93

Паращевін М.
Сучасні теорії та концепції релігійної динаміки:
можливості застосування до українських реалій.....97

Піронкова О. Ф.
Соціокультурні, політичні та економічні трансформації
вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими.....104

Яремчук С. С.
Основні постулати теорії релігійної економіки в соціології релігії.....109

ПОЛІТОЛОГІЯ

Валюшко І. О.
Кібербезпека України: наукові та практичні виміри сучасності.....117

Верещак В. Г.
Система контролю за діяльністю розвідувального співтовариства Канади.....125

Воронежський К. В.
Перепони застосування принципу презумпції вини в Україні,
як засобу боротьби із політичною корупцією, в контексті загрози
внутрішньодержавній безпеці……..129

Дем'яненко О. О.
Роль громадянського суспільства у контексті глобалізаційних процесів……..136

Донська А. Г.
Концепт Європи та майбутнє Європейського Союзу……..143

Зименкова В. В.
Нова стратегія адміністрації Дональда Трампа щодо Афганістану та Південної Азії……149

Кольцов В. М.
Роль політичної опозиції у краху режимів «реального соціалізму»
в сучасних країнах Вишеградської Групи (70–80 роки хх ст.) ……154

Колюх В. В.
Політична відповідальність Конституційного Суду України……158

Оніпко З. С.
Концепція мінімальної держави в лібертаристських поглядах Роберта Нозіка……164

Швець С. Л.
Міграційне питання в політичному дискурсі сучасної України……170

ПРАВО

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Голосніченко І. П.
Необхідність альтернатив профкомпетентності для вивчення і оцінки
правовідносин адміністративними суддями……174

Кропивна К. О.
Судовий контроль як засіб забезпечення ефективного виконання судових рішень……177

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Тараненко М. Г.
До питання витоків української державності……183

Тараненко М. М.
Гібридна війна в Україні: історія та сучасність……190

Крижановська О. В.
Структурація правового порядку: поняття та напрями……201

КРИМІНОЛОГІЯ

Камоцький О. Б.
Криміналістична модель особистості злочинців, які вчиняли розкрадання
у науково-дослідних та проектних організаціях України……206

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Іщенко В. В.
Невизнані та частково визнані держави в сучасному міжнародному праві……209

МИТНЕ ПРАВО

Співак І. В.
Митний контроль: порівняльний аналіз.....216

ТРУДОВЕ ПРАВО

Тихонюк О. В.
Чергування як різновид робочого часу.....221

РЕФЕРАТИ.....226

CONTENTS

SOCIOLOGY

Ishchenko V.
Old left and new left in the Ukrainian protests before Maidan.....8
Weston C.
Trump`s Watergate?.....14
Yenin M.
Terrorist organizations and social technologies in conditions of the hybrid war.....24
Belenok A., Matsko-Demydenko Y.
Everyday activity of student youth of Kiev: sociography of the budget of time.....30
Bovgyria I.
Religiosity dynamics in societies of Eastern Europe: an attempt to structure diversity.....41
Vlasova N.
Sphere of physical culture and sports as a social system.....49
Dembytskyi S.
Validation of the civsc activity scale.....58
Dziuba N.
Socio-demographic model of electoral behavior and gender stereotypes.....69
Diachuk O.
Individual welfare as an object of social research.....75
Krugliak M.
The sexual question and prostitution in the lives of the students of Ukraine
under the Russian rule in the 19th – early 20th centuries.....82
Matyukhin D.
Social attitudes as indicators of the lifestyle of modern youth: opinion poll results.....88
Onufriienko O.
Does every innovation become an innovation: the argument of social sciences.....93
Parashchevin M.
Modern theories and concepts of religious dynamics: possibilities
of application to Ukrainian realities.....97
Pironkova O.
Socio-cultural, political and economic transformation verbal-behavioral
social engagement practices with the mentally ill.....104
Yaremchuk S.
Basic postulates of the theory of religious economy in the sociology of religion.....109

POLITICAL SCIENCE

Valiushko I.
Cybersecurity of Ukraine: scientific and practical dimensions of the contemporaneity.....117
Vereshchak V.
System of Control over the Activity of the Canadian Intelligence Community.....125
Voronezhskyi K.
Obstacles to the application of the guilty presumption principle in Ukraine
as a means of combating political corruption in the context of the threat to national security.....129
Demyanenko O.
The Role of Civil Society in the Context of Globalization Processes.....136
Donska A.
Concept of Europe and the future of the European Union.....143
Zymenkova V.
Donald Trump's New Afghanistan and South Asia Strategy.....149

Kolzov V.
The role of political opposition in the collapse of the regimes of «real socialism» in modern Visegrad countries (70–80's of XX century)……154
Koliukh V.
Political responsibility of the constitutional court of Ukraine……158
Onipko Z.
The concept of minimal state according to libertarian views of Robert Nozick……164
Shvets S.
Migration issue in the political discourse of the modern Ukraine……170

LAW

ADMINISTRATIVE PROCEDURE LAW

Golosnichenko I.
The need for alternative professional knowledge to study and evaluation of legal relationships by administrative judges……174
Kropivna K.
Judicial control as a measure of ensuring effective enforcement of judgments……177

HISTORY OF STATE AND LAW

Taranenko M.
To the question of the beginning of Ukrainian state……183
Taranenko M., Jr.
Hybrid war in Ukraine: history and modernity……190
Kryzhanovska O.
Structuralization of law enforcement: concept and directions……201

CRIMINOLOGY

Kamotskiy O.
Criminalistic model of personality of criminals, who committed theft in scientific research and design organizations of Ukraine……206

INTERNATIONAL LAW

Ishchenko V.
Unrecognized and partly recognized states in the modern international law……209

CUSTOMS LAW

Spivak I.
Customs control: comparative analysis……216

LABOUR LAW

Tykhonyuk O.
Duty as a kind of work……221

ABSTRACTS……226

UDC 316.423.3:329.055.5.019.51(477)

OLD LEFT AND NEW LEFT IN THE UKRAINIAN PROTESTS BEFORE MAIDAN

Ishchenko V. O.,
Candidate of Sociological Sciences,
Senior Instructor at Department of Sociology
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

The article is to presenting a systematic estimation of the major trends in the protest activity of Ukrainian left parties, organizations and informal initiatives before the Maidan protests erupted in late November, 2013. I analyze the monthly dynamics, the number of participants, tactics, issues, geography and allies in the protest events with the left groups participation on the whole territory of Ukraine from 1 January 2011 until 20 November 2013.

Стаття представляє систематичну оцінку основних тенденцій протестної активності українських лівих партій, організацій і неформальних ініціатив перед початком протестів Майдану наприкінці листопада 2013 р. Представлений аналіз помісячної динаміки, кількості учасників, тактики, тематики, географії та союзників в протестних подіях за участі лівих груп на всій території України з 1 січня 2011 р. по 20 листопада 2013 р.

Статья представляет систематическую оценку основных тенденций протестной активности украинских левых партий, организаций и неформальных инициатив перед началом протестов Майдана в конце ноября 2013 г. Представлен анализ помесячной динамики, количества участников, тактики, тематики, географии и союзников в протестных событиях с участием левых групп на всей территории Украины с 1 января 2011 г. по 20 ноября 2013 г.

Key words: left-wingers, right-wingers, protest.

The goal of the article is to present a systematic estimation of the major trends in the protest activity of Ukrainian left parties, organizations and informal initiatives before the Maidan protests erupted in late November, 2013. This analysis helps to explain why the Ukrainian left played such an unenviable role in the Maidan protests and after being unable to resist and present a viable alternative to the right-wing surge.

It is worth discussing the Ukrainian left as two main types: 1) the ‘old left’ political parties in almost all cases originating from the Communist Party of the Soviet Union or its post-Soviet successors; 2) the ‘new left’ political organisations and initiatives, leftist politicised unions, intellectual and cultural initiatives which did not have or had clearly broken connections to the CPSU-successor parties and are always very critical towards them. The very small literature on the left in post-Soviet Ukraine (most importantly, by Oleksii Haran and Andrew Wilson) focuses exclusively on the ‘old left’ political parties [2, 4, 6, 7, 8] ignoring the emerging ‘new left’ movement. The article continues my previous studies of the Ukrainian ‘new left’ [3] and heavily draws on ‘The Ukrainian left during and after the Maidan protests’ project [5]. Yulia Dukach also tried to analyze protest activity of Ukrainian left before Maidan, however, she focused exclusively on the network analysis of the left protests in Kiev in 2013 [1]. In this article I analyze the monthly dynamics, the number of participants, tactics, issues, geography and allies in the protest events with the left groups participation on the whole territory of Ukraine from 1 January 2011 until 20 November 2013. Some of the following comparisons of distributions with the Ukrainian far right will be very indicative in underlining the left’s strengths and weaknesses.

I use an original data set ‘Ukrainian Protest and Coercion Data’ (UPCD) collected under my supervision. The data collection started in September 2009. The result is a systematic database of all protest events (regardless of issues or number of protesters) and reactions to them taking place on the territory of Ukraine since October 2009 based on monitoring of the news lines of almost 200 web media covering all

the provinces (oblasts) in Ukraine as well as major national media and activist websites representing all sectors of social-political activity. The events had been coded manually and, since April 2013, semi-automatically, improving the quality of coding. The databases and codebooks with details on methodology and the sample of sources can be accessed from the Center for Social and Labour Research website (http://cslr.org.ua). For the period from 1 January 2011 until 20 November 2013 the UPCD database contains almost 13,000 events. The protest event in our definition must comply with four criteria: 1) political or social demands or criticism are present; 2) it involves public action (not limited to verbal protests such as petitions); 3) it is made by a group of people or one person outside central government; 4) the locality where the event took place is known and the date of event is at least approximately known (up to a month). In case of complex events, each reported action was coded separately. For example, a fight after a demonstration or a picket during a strike are coded separately as two events in each case. In this article the events lasting more than one day are coded as one event.

In the UPCD all the reported participants in the events are coded. It is therefore possible to check how often the old left and the new left participated in Ukrainian protest events. In general the protests with the participation of the left did not account for a big share of the Ukrainian protests overall. For almost three years only 597 old left participants and 218 new left participants were reported. Together this was only 9% out of more than 9,300 protest events during this period. For comparative purposes, the Ukrainian ultranationalist far right was twice as active and reported in 1,859 protest events (20% of the total).

The Communist party of Ukraine (CPU) was the most active in the old left protests (it participated in 509 protest events out of 597) while the Progressive socialist party of Ukraine (PSPU) (74 protest events) and the Socialist party of Ukraine (SPU) (24) were a long way behind. The new left protest field was, however, more diverse and did not have an overly dominant protest organisation. The Marxist-Leninist Borotba was the most active organisation in the pre-Maidan period (it participated in 98 protest events out of 218) followed by the independent student union Direct Action (60 protest events) and the independent labour union Defense of Labour (often together with the left nationalist network Autonomous Resistance) (46). Other political organisations like the anarchist Autonomous Workers' Union or post-Trotskyist Left Opposition participated in two to three dozen events as well.

Figure 1 depicts the monthly number of protests with the left's participation. The curves are very uneven, meaning that the left protest activity was not stable. There are also evident peaks in May and November almost every year, corresponding to the Labour Day and Russian October Revolution anniversaries – holidays celebrated by the left with rallies and marches being more of a tradition than a strategic struggle. However, there were other big campaigns as well, such as CPU rallies against pension reform and increasing prices for public utilities in 2011 or the Direct Action campaign against the law on higher education at the beginning of the same year. There was also some increase in the number of left protests in 2013. The CPU opposed the then pro-European politics of the Yanukovych government and protested against plans for IMF credit while it later mobilised people to support a customs union with Russia against

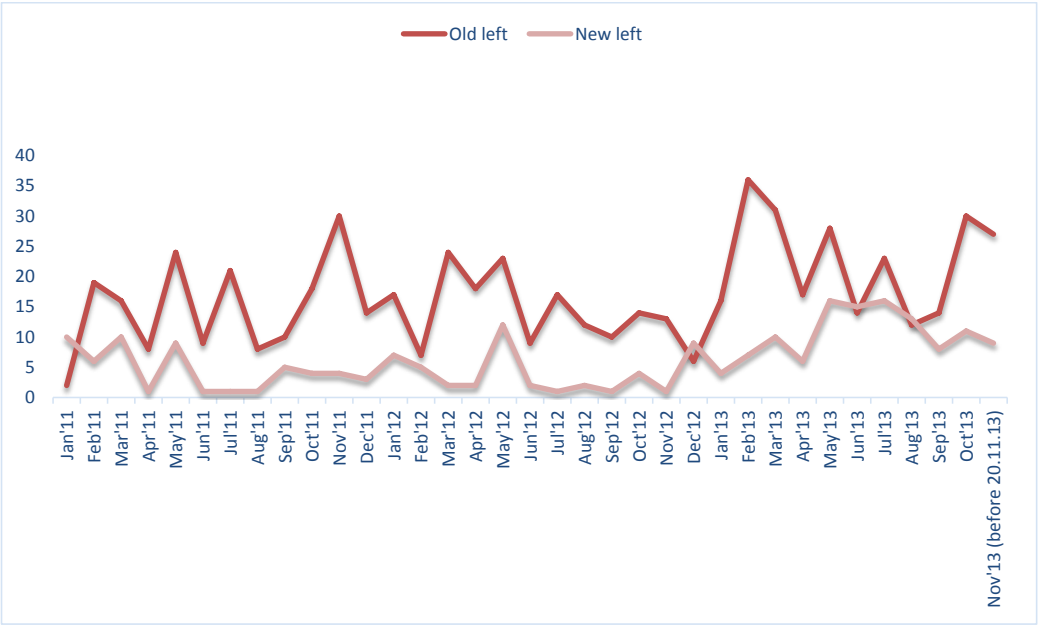

Fig. 1. Monthly number of protest events with 'old left' and 'new left' participation before the Maidan

the European Union association agreement. The new left in 2013 was more active in local labour struggles against unpaid wages or employment fraud.

The old left was able to mobilise not only more frequently but also in bigger numbers (Table 1). Only in two cases did the new left participate in protests with over 1,000 participants (both times in labour protests in 2011). The old left participated and organised at least 55 bigger protests.

Table 1. The reported number of participants in left protests, 2011-2013 (before 20 November 2013)

	Old left	New left	Ukrainian far right	Total
<10	27	28	144	1,087
<100	267	122	738	3,501
<1,000	138	26	320	1,394
<10,000	53	2	63	263
<100,000	2	0	8	21
Unknown	110	40	586	3,075
Total	597	218	1,859	9,341

What were the issues of protests with old left and new left participation? Overall the majority of Ukrainian protests before Maidan raised socio-economic issues[1] (Table 2). Despite the major social problem orientation that could be expected from any leftist force, the old left raised socio-economic issues only slightly more frequently than the average and very rarely protested because of civic rights' violations. It is not possible to say that the old left ignored socio-economic struggles but a much higher emphasis on ideological conflicts and 'cultural wars' around historical, language, geopolitical, and religious questions is also significant. By comparison, even Ukrainian far right nationalists participated in ideological protests relatively less frequently than the old left. They also devoted relatively less attention to socio-economic problems but at the same time much more frequently participated in the protests around political struggles and civic rights.

The issues for the protests with the participation of the new left were very different. 70% of them raised socio-economic issues and the new left protested about the violation of civic rights more frequently than the average. The new left protested slightly less frequently than on average about ideological conflicts (and mostly these were antifascist protests) and much less frequently participated in political struggles, reflecting their lack of representation at the political party level.

Table 2. Issues of protest events with left participation, 2011-2013 (before November 20, 2013)

	Old left	New left	Ukrainian far right	Total
Socio-economic	54%	70%	26%	52%
Ideological	56%	23%	47%	24%
Political	34%	17%	40%	29%
Civic rights	5%	32%	28%	21%
N	597	218	1,859	9,341

The left protests were less violent and confrontational than on average, which was normal in Ukraine before Maidan for protests with the participation of identified political actors (Table 3)[2]. One of the reasons for this fact is that in violent events the participants often prefer to avoid publicity and are not reported in the media, which are the data source for UPCD. Even considering this fact the Ukrainian far right were much more ready for violence than the left even before the Maidan protests.

---

[1] Issues' classification: *Political* – protests against or in support of concrete politicians/political parties or government as a whole together with electoral protests; *Ideological* – historical and ideological issues in the majority of cases connected to the regional divide in Ukraine: Ukrainian and Russian nationalisms, anti-Communism, issues related to WWII, Russia's Black Sea Fleet base in Sevastopol, conflicts around the split of the Ukrainian Orthodox Church etc; *Social and economic* – among the most frequent: urban development and construction projects, labour rights (particularly, wage arrears), environment, state public services (public utilities, transportation, healthcare etc.), and many other; *Civic rights* – defence of civil liberties (particularly freedom of speech), protests against police abuse, officials' illegal actions and corruption. Since 2011, up to three issues were coded for each event, so the sum of the shares is over 100%.

[2] By the tactics the protests in UPCD project are usually divided into three categories:
conventional – well-known and commonly accepted forms of protest that do not impose direct pressure on the protest targets, such as pickets, rallies, demonstrations, performances, etc.;
confrontational – protest actions involving direct pressure on the goals of a protest ('direct action') but not yet causing any direct damage for people or property, such as blocking roads, strikes, hunger strikes, etc.;
violent – protest actions with causing (or threat of causing) of direct damage to people or property, such as beating or vandalism.

Table 3. Tactics of protest events with left participation, 2011-2013 (before 20 November 2013)

	Old left	New left	Ukrainian far right	Total
Conventional	91%	86%	81%	75%
Confrontational	6%	13%	11%	17%
Violent	3%	1%	8%	8%
Total	100%	100%	100%	100%
N	597	218	1,859	9,341

Table 4 shows statistics for how often some structural groups, organisational forms and ideologies were reported participating in protests together with the old left and the new left. The indices for political parties, NGOs and trade unions indicate, first of all, the dominant form of the organisation of the old left and the new left. For the old left this is the party while little cooperation with the unions and NGOs (more precisely, the same as the average) must be noted. The major mobilising structures for the new left were the student and labour unions (mostly Direct Action and Defense of Labour) and the registered formal civic organisations (coded as NGOs) such as Borotba. The old left cooperated quite substantially with Russian nationalists but also cooperated with the Ukrainian far right as well (including Svoboda party) in a small number of mostly local socio-economic protests. The new left were not reported in any protest action together with Russian nationalists and only accidentally (in three events) cooperated with Ukrainian far right. In only five cases was the new left reported at the same protest events together with the old left, reflecting the big political distance between both wings of the Ukrainian left.

The data on the reported participation of some major structural groups (such as workers, students and small business etc.) are also very indicative about the involvement of the left in particular socio-economic struggles. Thus, for example, the old left was not really very active in labour, student, small business or neighborhood protests (participating less than on average). However, they were quite interested in supporting the protests of pensioners, Chernobyl disaster liquidators, WWII and Soviet Afghanistan war veterans, i.e. state dependent groups receiving social payments. By comparison, the new left attempted to participate in workers' and, especially, students' struggles but almost ignored very significant fully national mobilisations of small business, Chernobyl liquidators and Afghanistan war veterans in 2010-11.

Table 4. Some reported participants of the protests together with the left, 2011-2013 (before 20 November 2013)[3]

	Old left	New left	Ukrainian far right	Total
Party/politician/ local authorities	95%	2%	80%	35%
NGO	21%	39%	26%	22%
Trade union	4%	55%	1%	4%
Russian nationalists	8%	0%	0%	2%
Ukrainian far right	3%	1%	100%	20%
Workers	5%	13%	1%	7%
Students	1%	24%	3%	4%
Small business	1%	1%	2%	5%
Pensioners	6%	0%	1%	2%
Neighborhood	3%	7%	6%	13%
Chernobyl liquidators	3%	0%	1%	3%
Veterans	6%	0%	1%	2%
N	597	218	1,859	9,341

The regional distribution is set out in Table 5. As expected, the old left was stronger in protests in the southern and eastern regions where they had more electoral support but also in the central

[3] All reported participants in the events are coded separately; this is why the sum of percentages is more than 100%.

Ukrainian provinces as well while their participation was far below the average in Kiev and western Ukraine[4]. At the same time, the new left protest activity was strongly skewed to Kiev city, reflecting the fact that the new left groups generally had much weaker levels of mobilisation in the Ukrainian provinces. Other cities with at least ten new left protests in almost three years were (in descending order): Odessa, Kharkov, and Lviv. By contrast, the Ukrainian far right was more active in western and central regions, including Kiev city.

Table 5. Regional distribution of the left protests, 2011-2013 (before 20 November 2013)[5]

	Old left	New left	Ukrainian far right	Total
Centre	24%	11%	24%	19%
Crimea	6%	5%	1%	6%
Donbass	17%	4%	5%	9%
East	19%	9%	13%	11%
Kiev	5%	47%	19%	17%
South	22%	16%	10%	15%
West	6%	10%	27%	22%
Total	100%	100%	100%	100%
N	597	218	1,859	9,323

By the time the protests started in the late 2013 the left was much weaker in terms of protest mobilisation compared to the far right. The leadership of the parliamentary old left joined the bourgeois elite. The Communist party was perceived as a part of the governing coalition together with the oligarchic Party of Regions and it was aligned with the pro-Russian position in the 'cultural wars' tearing Ukraine apart. The CPU was conservative, old and stagnating as a party structure. It was not strong in terms of socio-economic mobilisations, mainly reactively defending attacks on the remnants of state socialist security, and was weak in terms of cooperation with the unions and in supporting workers' struggles. At the same time the new left was even weaker. While young and open to grassroots' organisation, it did not have any political representation. It was too concentrated in the capital and virtually non-existent publicly in many Ukrainian cities. Moreover, while it was weak the new left was deeply divided by internal conflicts between liberal and libertarian left and post-CPU Marxist-Leninists over issues of party politics and conservative/libertarian values. All of this is important to understand why the left was not able to have any significant impact on the Maidan protests, less presenting a serious alternative to the far right. The analysis of the finalized UPCD data for 2014-2016, which are now in preparation, will help to tell more how the left participation in the protest events changed after Maidan.

References:

1. Дукач Ю. О. Дослідження суспільних рухів за допомогою методу аналізу соціальних мереж: на прикладі мережі протестів лівого спрямування в Києві за 2013 р. / Юлія Дукач // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 3. – С. 108-124.
2. Гарань О., Бельмега В. Ліві та лівоцентристські партії в Україні / Олексій Гарань, Василь Бельмега. – К.: Фонд ім. Фрідріха Еберта. Представництво в Україні, 2010. – 34 с.
3. Іщенко В. О. Вплив ідеології на результати мобілізації ресурсів на прикладі ліворадикальних груп в Україні / В. О. Іщенко // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – 2005. – Т. 46 (Соціологічні науки). – С. 38-54.
4. Українські ліві: від ленінізму до соціал-демократії / Ред. О. Гарань, О. Майборода. – К. : КМ Academia, 2000. – 256 с.

[4] The regions of Ukraine are defined as follows:
Centre: Zhytomyrska, Kyivska, Chernihivska, Sumska, Vinnytska, Cherkaska, Kirovohradska, Poltavska oblasts;
Crimea: Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol;
Donbass: Donetska, Luhanska;
East: Kharkivska,, Dnipropetrovska, Zaporizka oblasts;
Kiev: the city of Kiev;
South: Odeska, Mykolaivska, Khersonska oblasts;
West: Volynska, Rivnenska, Lvivska, Ternopilska, Ivano-Frankivska, Chernivetska, Zakarpatska oblasts.

[5] The 'nationwide' events (i.e. those that were impossible to locate in a particular settlement) are not included in the regional distribution.

5. Ishchenko V. The Ukrainian Left during and after the Maidan Protests. – Study requested by the DIE LINKE delegation in the GUE/NGL, 2016. – 128 p.
6. Wilson A. Reinventing the Ukrainian Left: Assessing Adaptability and Change, 1991-2000 / Andrew Wilson // Slavonic and East European Review. – 2002. – Vol. 80, № 1. – P. 21-59.
7. Wilson A. The Ukrainian Left: In Transition to Social Democracy or Still in Thrall to the USSR? /Andrew Wilson // Europe-Asia Studies. – 1997. – Vol. 49, № 7. – P. 1293-1316.

UDC UDC 316.42

TRUMP`S WATERGATE?

Weston Ch. M.,
President of Business Risk Management Group (Warsaw, Poland)

Introduction

There are quite a number of similarities between the present time and the 1970s – in those days the "currency manipulators" were the French who were busy exchanging dollars for gold to undermine the USD-gold peg rather than the Chinese of today, or the running down of a major war, then Vietnam and now the "War on Terror" both–but it is, of course, the allegory of President Trump`s own possible "Watergate" and impeachment, which demands our consideration.

It is said that history does not repeat itself but that it does often *rhyme*, which I take as the underlying thrust of this article as we seek to compare the present situation of the Trump Presidency with that of the then President Nixon. A visit to Nixon`s presidential museum at Yorba Linda about two years ago and a library stocked with books on Nixon, should assist in this undertaking.

One comment to make at the onset concerns the institution of the Presidency, which is not considered. In 1973, the noted American political historian, Arthur Schlesinger penned a book entitled *The Imperial Presidency*, which outlined the growing presidential powers and prerogatives, particularly evident in the then Nixon presidency. A flavour of this enhanced power was Nixon`s claim after his resignation in a famous (notorious?) interview that "when the President did it, it was not illegal". Times may have changed but, if anything, the Presidency is even more powerful now notwithstanding the Watergate scandal and indeed, if anything, those powers may have actually increased *because of* Watergate – surely an unintended consequence!

Reagan escaped impeachment despite his authorising of arms shipments to Iran in exchange for releasing US hostages in Lebanon (just five years after US diplomats held hostage in the Tehran Embassy were released by the Iranians) and used monies derived to finance *the Contras* waging a violent insurgency in Nicaragua, notwithstanding congressional bans outlawing such support. George W Bush would rely on "torture memos" provided by White House and Justice Department lawyers to conduct waterboarding and other bodily assaults against suspects, notwithstanding longstanding international conventions outlawing such treatments. Nixon`s claim – "when the President did it, it was not illegal" – was thus evermore truer now than it ever was.

This increase in powers is also reflected in the scale of the presidency. To give some examples:

Even in the 1990s, the National Security Council was comprised of 50 staff. In Kissinger`s time – the time of Watergate – it was probably 30. In 2014, staff numbers were over 350.

The White House Counsel – almost a "kitchen table" set up during the Nixon era and heavily engaged in the cover up (it was John Dean, the then counsel who "gave up" Nixon in his testimony) – is now a fully fledged operation with over thirty top flight lawyers to provide its boss with the appropriate legal cover to assert executive privilege. It was the White House Counsel, as supported by an enhanced Office of Legal Counsel (residing in the Justice Department) which would provide the infamous "torture memos" justifying inhumane treatment of suspects under George W Bush.

While President Obama may have conducted a less abrasive and less assertive display of presidential power and privilege than his predecessor, he did not do anything to fundamentally change the overarching (and overbearing) influence enjoyed by the president. Powers that were not available in the heyday of the Nixon Imperial Presidency, but are now at the service of one Donald Trump.

Executive Summary

The highlights are as follows:

The Watergate scandal is considered in its own regard. Notwithstanding a significant presidential victory in November 1972, Nixon`s presidency was essentially over by October 1973 and he resigned in August 1974 ahead of a likely impeachment. Contrary to later mythmaking, Nixon`s departure was by no means assured by the country`s system of "checks and balances" and separation of powers.

A key factor in ensuring Nixon`s downfall was that the Democrats had majorities in both houses of congress and were able to ensure the Republicans joined them in the investigation. In the Trump administration, the Republicans have effective majorities in both houses – including the important Senate where impeachment can only proceed with "the concurrence of two-thirds of the members present". Simply put, the Democrats don`t have the votes. There is also good reason to believe that the Republicans will not

accept a Watergate style investigation, notwithstanding a mutually shared (with the Democrats) antipathy, if not outright hostility, for Putin and Russia.

While the Republicans may join with the Democrats to ensure Trump does not raise sanctions against Russia, they are unlikely to collaborate on a removal of the President.

Nixon`s departure, ensured by the Republicans, was eased by the knowledge that the Republicans had a "trusted pair of hands" in Gerald Ford taking over the role of Vice President from a discredited (and indicted) Spiro Agnew in October 1973. It would still take another ten months to remove Nixon notwithstanding. Ford would go on to lose the presidential election in 1976 due to providing Nixon with a presidential pardon. The Republicans do not want to pursue a similar path by removing Trump and running the risk of having to pardon him as part of a deal to leave office. That said, the Republicans will wish to see the effects of the mid term elections to be held in late 2018 as a "reality check" on Trump and his effect on their standing.

The Cabinet under Trump has no comparative figures to Kissinger and Schlesinger of the Nixon administration, with the possible exception of the Defense Secretary, Jim Mattis. The cabinet as formed is a "Trump creation" and lacks any substantial standing in its own right. Its Secretary of State, Rex Tillerson, is, together with his colleagues, reliant on, and works at the pleasure of, Trump. The cabinet is unlikely to force out Trump (Vice President and over half of cabinet are required to do so under the US Constitution) as, in fact, neither did Nixon`s cabinet. The cabinet will remain bystanders.

The media and press are, by virtue of modern technology and the internet, not as well equipped to tackle the presidency as in the Nixon era. That said, then, as now, the press and media was reliant on the hostility of the presidential incumbent and leaks by administration insiders, to help it do its job. So far, there has been no "smoking gun" to lead to the president but there has been unrelentingly bad news for Trump as his choice for National Security advisor was forced to resign and his Attorney General has faced calls for consideration of his position. Leaks may yet undermine Trump`s presidency but they will not force him out on their own.

The judiciary has been tentatively viewed as a "thorn in the side" of the Trump presidency. But, so far, the White House Counsel and the Office of Legal Counsel (see above) have not made their presence felt due, in part, to Trump`s chaotic transition. They will, as under recent presidencies, become more effective in driving forward Trump`s political agenda (if only to realising some of his election trail promises) and pursuing his aims. These bodies have vastly more significant resources at hand than was ever the case under Nixon. Furthermore, whilst Nixon obeyed the Supreme Court judgement against him, this was an historical anomaly. There is every reason to believe, by nature of his very personality and resources available, Trump will be unlikely to be so pliant. Furthermore, Nixon`s resignation came about because he knew he did not have the votes in the Senate and the Republicans were unwilling to back him. This is just not the case now, notwithstanding antipathy to Trump by a number of Republican senators.

Of real interest and perhaps a more decisive factor than in Nixon`s time is the "National Security State", otherwise called "the Deep State". The reality is that Trump`s room for manoeuvre is sharply curtailed by the military and assorted intelligence services. They are far more represented in the national security establishment than was ever the case in the Nixon era. Indeed, the Defense Secretary enjoys a far higher level of autonomy than his predecessors and a higher political profile than the nominal Secretary of State. The civilian control over the military is so nominal as to be almost redundant – the concept of "retirement" from the military services is essentially meaningless in the light of recent appointments to the cabinet and national security council. Trump`s outreach to Russia is stillborn – vetoed by the Republicans and the National Security State. Indeed, a question arises as to whether these two "bodies" are as separate as perhaps existed in the Nixon era.

Ancillary to this is whether legal and political appearances – quaint concepts such as "checks and balances" and separation of powers – do not clash with sociological realities. Supreme Court justices with backgrounds in the National Security State and upholding domestic surveillance as well as nondisclosure of Congressional members of military reserve despite constitutional ban on holding "any office of the US" being just two examples thereof. There is thus, in fact, a considerable blurring of such institutional delineations in the USA. Of interest is that the National Security State may have become the "check and balance" of the Trump presidency, as enabled by the transmission of leaks to the press and media. This is quite a turn of events for US politics and remains a major difference with the Watergate years.

Trump`s financial situation remains his "soft underbelly" and where he is most likely vulnerable for a whole range of reasons from possible over inflation of his real worth to tie ups with parties viewed an unsavoury. Leaks here could be damaging particularly if there is shown to be a "Russian connection".

Overall, we do not believe Trump is likely to face impeachment and certainly not this side of the mid term elections and even then, there are grave doubts whether there would be enough votes to muster to move the impeachment. Trump is therefore likely to preside over the next four years until a "smoking gun" appears. For reasons outlined, the Republicans will be loath to see that materialise.

The Watergate Scandal and the Unravelling of the Nixon Presidency

First of all, Watergate was less a place and an event, than a *mode of behaviour* which entailed the carrying out of essentially illegal acts in a political setting and the performance of a cover up in order to distance high ranking persons from the underlying illegal acts.

I hesitate to add "domestic" prior to "political setting" as, of course, President Reagan was to face difficulties over his "Iran Contra" affair in 1987 which might also have led to his impeachment if Congress had been so minded to act. Indeed, in all likelihood the consequences of Watergate and the aftermath may well have served to ensure, inter alia, that Reagan did not face impeachment. There is also good cause to believe a substantial part of the current political establishment – with particular emphasis on the Republican side – will be loath to pursue against Donald Trump.

The basic facts of Watergate are that it took place took place in June 1972 during the period of Nixon`s re election campaign. Five men were arrested by the police at the offices the Democratic National Committee`s headquarters at the Watergate complex in Washington. The individuals, who were mainly Cuban-Americans, had attempted to break into the offices to replace bugging devices, which had already been installed on a prior occasion. It is important to note that this event was but an episode in a range of dirty tricks and illegal activities directed against the Democratic Party as part of the election campaign.

It did not take long before a link was established between the burglars and the White House through ties to the Campaign to Re elect the President (famously known as CREEP) and a secret unit called "the Plumbers" which had been established to investigate and "plug" leaks which had embarrassed the Nixon administration. A further monetary link was to trace monies for the criminal defense of the burglars to illegal campaign contributions provided by Big Business to CREEP.

Nixon himself won reelection on 7 November 1972 in one of the largest landslide election victories in American history. He defeated his opponent George McGovern with over 60 % of the popular vote. However, a Senate judiciary investigation commenced in February 1973 and Nixon was forced to resign by early August 1974.

The exhibition in Yorba Linda bears an almost triumphal postscript by Bob Dole (a US senator and later a contender himself for the highest office) that "the system worked" and that the "the checks and balances" worked such that the US "ship of state" sailed serenely into the sunset.

It was anything but. That statement constituted a considerable layer of gloss on the period in question. Nixon`s Presidency was pretty well all but over in July 1973 when it was revealed that he had a taping system in place in the Oval office which would corroborate witness testimony regarding a cover up and Nixon himself was essentially incapacitated during the October 1973 War in the Middle East. It would take almost a year – in August 1974, before he formally resigned without the impeachment process actually starting in Congress.

The Watergate scandal would lead to 69 government officials being charged and 48 being found guilty. Nixon himself would avoid criminal indictment only through a presidential pardon granted by his immediate successor, Gerald Ford. Observers would believe that a major contributing factor to Ford losing the Republican White House to the Democrats was this pardon. The fallout from Nixon`s resignation would also ensnare the country`s intelligence services and reveal the complicity of numerous presidents in tasking the CIA with foreign assassinations as well as the FBI, amongst others, in wideranging (and illegal) surveillance of US citizens.

Today, President Trump faces serious allegations that his presidency was essentially won with the active assistance of President Putin and Russia`s intelligence services. The fact that the US intelligence services believe that the Russian intelligence services sought to interfere in the US election is not at issue. What is less clear and more potentially explosive is that members of the Trump election team collaborated with the Russians to further their ends in terms of winning the election through coordination of leaks by the Russians and meetings between Trump advisors and the Russians.

Congress

In 1972, the elections to the House of Representatives saw the Republicans benefit to some extent from Nixon`s own re election by managing a net gain of twelve seats but that still left the Republican Party with 192 seats facing the Democrats with 242. Advantage, Democrats.

With respect to the Senate elections in that year, despite Nixon's victory, Democrats increased their majority by two seats. After the election, Democrats held 56 seats and the Republicans held 42 seats, with 1 Conservative and 1 independent Senator. Again advantage, Democrats.

On 7 February 1973, the Senate voted 77–0 to approve Senate Resolution S.Res. 60 and establish a select committee to investigate Watergate, with Sam Ervin named chairman on the following day. There was a measure of unanimity at this level to get to the bottom of the Watergate affair given almost half the Republicans voted to establish the committee with the other half abstaining.

Fast – forward to 2016 and we can observe the following:

House of Representatives: The Republicans had a net loss of 6 seats but still enjoyed a majority over the Democrats by 241 seats to 197.

Senate: The Republicans lost two seats but still retained a majority in the Senate of 54 seats to the Democrats` 46 seats.

While the Senate election marked the first time since 2000 in which the party in opposition i.e the Democrats, to the elected or reelected presidential candidate made net gains in the Senate, the overall picture was of the Republicans for the first time in control of the Presidency and both houses of congress.

On the face of it, this would appear to dampen the possibility of Trump facing impeachment. After all, the Democrats had working majorities in congress to frustrate the Nixon presidency and were able to carry sufficient Republican members, by dint of the force of arguments of there having been "crimes and misdemeanours" warranting impeachment as well as the Republicans facing political meltdown in the wake of the allegations made against Nixon, to ensure Nixon`s removal. Replacing Nixon with Ford would lead to the Democrats gaining just one seat in the House of Representatives and both parties gaining one seat each in the Senate in the 1976 elections, but matters may not be so straightforward this time round.

Trump won the primaries for the Republican Party to become the candidate for President despite considerable reservations from the party`s establishment and the congressional party. The fact that he won the presidency without it being translated into adverse effects on the party electoral performance was greeted with uniform sighs of relief by the party establishment. Some of Trump`s policies are acceptable to the party, such as scrapping the Affordable Care Act (the so called Obamacare), reducing taxes (at least for the wealthy), increasing military spending and promoting business deregulation constitute good political fare; others, such as increased budget deficits, economic nationalism in terms of raising trade barriers and an "ourselves alone" approach to foreign affairs and (mis)treatment of friends and allies, do not.

Indeed, there remain few issues which unite the Republicans and Democrats than perceptions of certain foreign countries. Notwithstanding a high degree of supposed partisanship during the Obama presidency, both sides looked particularly askance at Iran and Saudi Arabia and promoted legislation and certain sanctions against both countries. Both parties have also found common ground, if on precious little else, in their stance on Russia. The Republicans have viewed Putin`s Russia as essentially hostile to US interests for some time – their presidential candidate, Mitt Romney, cited Russia as "US`s Number One Enemy" in the 2012 campaign, which was dismissed at the time by President Obama. The Democrats – with their email systems hacked by several Russian intelligence services and their internal communications selectively leaked to create as much embarrassment as possible to Hillary Clinton during the campaign – have also at long last come on board.

Both have looked askance at the Trump`s reaching out to Putin and his equivocation over the Russian involvement in hacking, Syria and The Ukraine as well as the floating of raising of sanctions against Russia. Indeed, both parties appear to be considering giving legal effect to sanctions being in place and overriding any possible presidential veto.

But it is the scale and magnitude of the contacts between Trump`s advisors and Russian officials, intelligence officers and businessmen (often the same) which has caught their attention. Trump`s insouciance and mendacity over this, combined with his other character defects, thus has real potential for bringing both parties together.

The Republicans: Willing participant or Trump`s Hostage?

But what of the Grand Old Party? Now encumbered with some of the worst presidential ratings on record by its candidate. In the 1970s – an age of now largely unforgotten terrorist outrages – there came into being the expression of "Stockhom Syndrome" whereby it was found that some of the hostages taken fell in love with their terrorist captors and registered sympathy with their aims and their very person.

More recently, one report has alluded to the Republican Party being akin to the passengers on the ill fated UA 93 which crashed into the fields of Pennsylvania en route to Washington on 9/11. In this case, the passengers fought back against the terrorists in the plane cockpit. Ergo, the Republican Party needs to wrestle back control of its party from the Trump "hijackers".

But I prefer to return to the 1970s and employ the unusual case of Patty Hearst. She is the granddaughter of the American publishing magnate William Randolph Hearst, widely believed to be the basis for the Citizen Kane character in the Orson Welles film. In 1974, Patty, then a nineteen year old student was kidnapped by the Symbionese Liberation Army (SLA), a notorious left-wing terrorist group.

On 3 April 1974, two months after she was abducted, Hearst announced on an audiotape that she had joined the SLA and assumed the nom de guerre "Tania". On 15 April 1974, she was recorded on surveillance video wielding an M1 carbine while robbing a bank in San Francisco. There is a famous photo of her striking a pose in her Che Guevara beret with gun at the ready. Patty went on the run and was only arrested in September 1975.

Hearst was to claim that she had been brainwashed and threatened with death if she did not cooperate with the SLA in their activities. Others, including witnesses from the bank robbery, law enforcement and courts, took a less sanguine view and believed she had actively engaged with the gang. She was found guilty of bank robbery, sentenced to thirty-five years and indeed only later received a presidential pardon from Bill Clinton.

Patty/Tania`s tale is one of considerable ambiguity as both sides claim and counter claim whether there was coercion or whether she actually did enjoy "free will" and had signed up to the beliefs of the SLA. The Republican Party faces a similar situation – it remains unsure whether it can cooperate with an individual who won the electoral vote but remains both an unknown quantity to it (and most likely himself, as well); or to take active means to demonstrate free will by seeking to unload the current President before he does lasting damage to their prospects, as they did when it had become long obvious that Nixon was an electoral "liability". Indeed, the congressional elections – particularly the House of Representatives` result of one less seat – would appear to have endorsed this act of "damage limitation".

The Republicans, like Patty/Tania, appear to be also "on the run" for the time being while the Trump presidency plays out. Hearst was caught almost two years after being kidnapped. The Republicans face mid term elections in around two years when it will also find out whether the choice it has made now remains valid.

The Vice President: The Agnew "Defence"

One of the obstacles to Nixon being forced from office during 1973 was his Vice President, Spiro Agnew. Prior to his being Vice President in 1969, Agnew had served as the Governor of Maryland. During 1973, Agnew was investigated on charges of extortion, tax fraud, bribery, and conspiracy and was later indicted for having accepted bribes totalling more than USD 100,000. He left office in October 1973 and, with that, Nixon`s advance to impeachment took one more step forward. Congress might have hesitated with replacing Nixon with Agnew but having one of their most respected members – Gerald Ford, House Minority Leader from 1965 to 1973 and Michigan`s 5th District`s representative since 1949, now Vice President, had made a decision on Nixon`s removal less difficult to make.

The appointment of Mike Pence, a former Governor of Indiana, a longstanding representative of Indiana (2001 – 2013) and Republican Party stalwart, would tend to remove the "Agnew defence" of not wanting to impeach President Trump for fear of "apres lui, le deluge", notwithstanding allegations of Pence using a private email for state government purposes.

The Cabinet

The end of Nixon`s first term in the presidency would lead him to ask for all his then Cabinet members to submit to him their letters of resignation which would then be "activated" on Nixon winning his second term of office. For Kissinger, then the President`s National Security advisor, it was a sign of a man who had lost human empathy given the relative success of the administration in addressing an array of issues, both domestic, economic and foreign. But, in a sense, it merely revealed the transitory nature of the cabinet member and reinforced the notion that such members serve entirely at the pleasure of the President.

The second term Nixon cabinet was not successful. The Defense Secretary role changed three times during the first half of 1973 before James Schlesinger took over in July. Kissinger himself, who constituted the effective "ballast" of the administration and himself enjoyed a singularly highly favourable press (in contrast to the President) through his diplomatic successes, became Secretary of State in September 1973 as well as the President`s National Security advisor, a role he would maintain into the Ford presidency.

As Nixon`s presidency entered its death throes, but with no sign of Nixon relinquishing the presidency, it was these two individuals: Kissinger and Schlesinger, who remained the bulwark against the administration being overwhelmed by events. As Nixon came under increasing pressure, it has been stated that both individuals ensured that any military orders issued by Nixon should be agreed to by themselves before their implementation.

The Trump cabinet has been a singularly mixed affair in its establishment. A combination of factors: Trump`s lack of preparedness for winning the election; a wasted transition period marred by infighting; a predilection for billionaires and multimillionaires with fortunes to report on and if necessary divest to gain approval in their nomination process; a distrust of "experts" with experience in previous Republican administrations – this is the natural career ladder of all administrations of different hues hitherto as candidates who have served in earlier administrations become a "pool" for selection in the new; and, troublingly, candidates not prepared to accept positions in the administration due to their concerns over Trump himself.

The most important cabinet post – the Secretary of State, went to Rex Tillerson, a man of considerable experience and success in the oil industry but with no visible trackrecord in public service and government. Much attention has been focused on his enjoying good relations with President Putin and the Russians. One cannot ignore that this was most likely the only factor considered by Trump in his favour.

Tillerson was voted through by a number of Republicans holding their noses (or in expectation of special favours to be granted by a desperate President) and the tie vote by the Vice President in the Senate – an almost unheard of notion for such a senior cabinet position.

Tillerson`s humiliation in his appointment has been compounded by the news that his department – already hardpressed and as noted by one former Defense Secretary as having less diplomats than the armed forces` bandsmen – will undergo further cost reduction measures of up to 37% of its existing budget. Trump`s priorities do not encompass a move to enhance US diplomacy – a surefire must given the election campaign has been won and the world awaits clarification of what Trump`s actual intentions are – and this can only be viewed as worrying.

But, of particular note, is the fact that foreign diplomacy of the more critical nature appears to have been outsourced to two military individuals: James Mattis, the US Defense Secretary; and John F Kelly, the Secretary of Homeland Security.

The former has been particularly active on overseas trips to reassure nervous friends and allies; while Tillerson has been largely deskbound. Precluded from Russian business and presumably viewed with suspicion by the Chinese for his suggestion of blockading their South Sea island bases, he has been handed the Mexico "file" – managing the fallout of "build the wall" and anti Mexican rhetoric by Trump.

On the other, Mattis has been dispatched to NATO countries and Pacific allies to "pour oil on troubled waters". To all intents and purposes, Mattis has become the country`s top diplomat. But his position remains ambiguous both in this role and his more formal position as Defense Secretary.

The Secretary of Defense is a statutory office, and the general provision in 10 U.S.C. § 113 provides that the Secretary of Defense has "authority, direction and control over the Department of Defense", and is further designated by the same statute as "the principal assistant to the President in all matters relating to the Department of Defense". He is the assistant only and while in the chain of command, the reality is that the President, by dint of office, is the Commander in Chief of the armed forces and, in extremes, can work round the Defense Secretary. General Mattis still serves at the pleasure of President Trump.

It is important to understand the context in which "cabinet" is employed in the US constitution and its political arrangements. In many instances, say, the UK, cabinet roles are allocated to individuals who enjoy a measure of support within their party and individuals are appointed to provide balance from a party management perspective. Thus, individuals enjoy a modicum of autonomy. When they are dismissed or resign, the Prime Minister seeks to manage any fallout arising through adverse circumstances and move to replace with figures who enjoy party respect and support.

This is quite different from the US and indeed the doyen of US political science, Samuel Huntington, has described the US system as essentially "Tudor" in construct i.e based on sixteenth century England! By this, he means that the "cabinet" as constructed in the USA owes more to the time when the monarch gathered around him people to advise on his running the nation`s affairs as opposed to the practise (eighteenth century onward in the UK) of the premier establishing a cabinet to conduct government business on an efficient and effective basis.

The cabinet during the Nixon second term were unable to force the President to resign when it had become long obvious that he was essentially incapacitated. The cabinet in the Trump administration is unlikely to be different and indeed without the ballast of Kissinger and Schlesinger types is more likely to be powerless in effecting any counterweight to Trump. That said, there is an exception which is discussed later below in "[]".

The Media and Press

We noted the establishment of the Senate committee to investigate Watergate scandal. These hearings were broadcast from 17 May to 7 August 1973 and were covered by the three major networks of the time, which agreed to take turns covering the hearings live. An estimated 85% of Americans with television sets tuned into at least one portion of the hearings.

In this day and age of multichannel channels, the internet/social media -which has profoundly disrupted atypical press and media business models – and the fragmentation of audiences as well as a decline in newspaper readership, it remains difficult to believe a hearing into allegations of Trump colluding with the Russians would command such an audience.

Cases in point: the proportion of households tuning into network news declined by half between 1980 and 2000, from 40 % to 20%. In the early 1980s, three-quarters of front page stories and network newscasts focused on government and politics; by the late 1990s, just 60 % or so. Both statistics have deteriorated since then. Finally, the number of newspaper reporters and broadcast news analysts has fallen from 66,000 in 2000 to 52,000 in 2009. Those employment levels have also since fallen.

During the early part of the Watergate scandal, the press paid little or no attention with their focus being on the Nixon campaign and the shortcomings of the Democrats` candidate. But that was to change

as the Washington Post, New York Times and Time were to pursue leads on the scandal, often provided by anonymous sources.

One of the Post`s key informants, known as *Deep Throat,* was later identified as a senior official in the FBI. He was to provide a constant flow of leaks involving the involvement of the CIA, FBI, Justice Department and the White House in the scandal, which led to a steady seeping into the public consciousness of the dark deeds at the heart of the Watergate affair.

Then, as now, mutual distrust between the press and the president escalated. Of interest is that both the Washington Post and the New York Times appear to be fulfilling their almost "historic mission" of reporting based on leaks from senior officials, including those from the country`s intelligence services. But they are doing that with fewer resources than in the 1970s and any increased circulation is still unlikely to reverse the overall trajectory of their business model in the age of the internet and bloggers.

Leaks are a standard mode of communication throughout the political world as parties seek to "trial balloon" possibly contentious policies and new appointments, take credit for policies adopted or just rubbish opponents, both actual or perceived. There is an old saying of how such leaks are viewed by insiders such that the verb "to leak" is conjugated as follows:

You/they leak

I/We unattributably brief

Thus, the verb changes for people as their position is benefitted or damaged by the outcome of the original leaks conducted.

The forced resignation of Michael Flynn from the National Security Council, just a few weeks after his appointment, arose from leaks to the press over a discrepancy between what Flynn had reported to the Vice President and what the intelligence services knew Flynn had actually said to the Russian ambassador.

A further leak has led to questions arising as to the judgement of Trump`s Attorney General (and former Alabama Senator and early supporter), Jeff Sessions. In this instance, Sessions had informed a senate committee looking into his nomination that he was aware of no dealings with the Russians and had not disclosed that he had, in fact, met the Russian ambassador on two occasions.

We will look at other possible matters involving the intelligence services and the press in terms of leaks which, like the Nixon administration, have clearly unsettled the Trump White House.

Notwithstanding the rise of "alt facts", friendly media, such as Breitbart (from whence Steve Bannon, Trump`s senior advisor, has come) and allegations of certain press soft pedalling on Trump – the clearest instance being the Murdoch owned Fox News and Wall Street Journal, where matters have not been helped by the revelation that Murdoch is a trustee of funds of Trump`s children – the press and media appear to be seeking to hold the White House to account.

It is almost par for the course that all administrations run into problems with the Fourth Estate, but it is the resorting to of the Trump White House to calling the media "enemies of the people" which evoke memories of the Nixon second-term-as-nightmare in office and the creation of an "enemies list" which also encompassed Hollywood actors – also no friends of President Trump. It was the late Paul Newman, a star of such films as *Butch Cassidy, The Hustler, The Verdict* and *The Color of Money*, for which he received an Oscar, who said that the award that he was the most proud of, was to find himself on Nixon`s "Enemies List".

Notwithstanding Twitter feed or new technology, the traditional press and media have considerable means available, as facilitated by unhappy officials, to inflict misery on the Trump administration.

Of interest to watch going forward is the fate or otherwise of John Sessions. Nixon`s Attorney General, John N Mitchell went from this role for which he was noted for personifying the "law-and-order" positions of the administration, to taking a leading role in the re election of Nixon in 1972. Thus, in a slightly different sequence to Sessions who has gone from a leading campaign role for Trump to his senior legal officer. Mitchell was found to be heavily involved in Watergate and the cover up and later served nineteen months in prison for his wrongdoings.

The Judiciary

The judiciary at the early stages of the Trump presidency has been viewed as akin to the press and media in terms of frustrating the "general will" of the US people (as expressed in the electoral college) in seeking to overturn the Executive Order of Trump which was to ban travellers from six (originally seven) Middle Eastern (and essentially Muslim dominated) countries.

This has followed a series of incidents where Donald Trump has expressed disparaging remarks on members of the judiciary, including describing a US judge who had ruled against him on a private business matter as "Mexican". In Trump`s language, as voiced on the campaign, this was not viewed as a positive attribute.

The notorious scapegoating of the judiciary was to earn a rare (albeit privately expressed) rebuke from none other than Trump`s candidate for the vacant position on the Supreme Court, Neil Gorsuch. Mr Gorsuch is reasonably respected but to get through the Senate confirmation process – he needs

60 votes. This is six more votes than the Republicans have at present and thus to avoid a contentious rule change in the Senate to drop the normal 60 to just 51, he requires six Democrats to carry him over the line.

Given the Republicans frustrated the Obama nomination for the vacant Supreme Court position (the Court was down to eight members after the death of Judge Scalia) without even proceeding to consider the candidate, the Democrats might yet vote this appointment down. Gorsuch`s comments on Trump should be viewed as seeking to distance himself from the person who nominated him as well as seeking as wide a mandate as possible from Democrats in addition to the Republicans. We shall see. If he is appointed, judicial appointees tend to distance themselves from the parties who nominated them.

That said, the Supreme Court has been inclined to err on the conservative side. It essentially awarded the presidency in contentious circumstances to George W Bush in 2000. It has also served to repeal some of the laws passed following Watergate which sought to constrain campaign contributions from big business – as demonstrated by its decision in 2010: *Citizens United v FEC.*

Notwithstanding this tendency to err on the conservative side, through decisions and its internal makeup, the Supreme Court can find itself in pivotal moments when it can be a deciding factor in holding the executive to account.

This moment arrived in the Nixon presidency when it was called upon to adjudge whether the investigators could gain access to Nixon`s tape recordings of his meetings in the Oval Office which involved the commission of the cover up and much else.

On 24 July 1974, the Supreme Court ruled unanimously in *United States v. Nixon* that claims of executive privilege by President Nixon over access to the tapes were void. They ordered the President to release them to the special prosecutor. On 30 July 1974, Nixon duly complied with the order and released the subpoenaed tapes to the public. He was gone from office on 8 August.

But, it should be stressed, above all, that the Supreme Court also depends upon the President`s support "even for the efficacy of its judgements". Nixon`s decision to obey the ruling almost run counter to the usual historical course of presidents declining to follow, as evidenced by actions in the past by Presidents Thomas Jefferson, Andrew Jackson, Lincoln and even FDR. Nixon obeyed due to very simple political arithmetic – he just did not have the votes to overcome the impeachment.

There is every reason to suppose that Trump has the votes in Congress to avoid such an event and possibly even acquit him if an impeachment process was initiated, based on the current Republican majority in the Senate – under Article 1 Section 3 of the US Constitution, an impeachment can only succeed with the "concurrence of two-thirds of [Senate] members present"; as well as the Republican party being reluctant to see "one of their own" (notwithstanding Trump`s idiosyncrasies) face such a process. The shadow of Watergate still looms over the Republicans forty years on.

The National Security State

Take the road from San Diego to Los Angeles and you will see from time to time numerous military installations en route, including the Marine Base at Camp Pendleton. San Diego itself is home to several military, naval and airforce bases which makes the military the largest employer in the city.

Travel from Los Angeles to Las Vegas, you will pass near to Fort Irwin, the National Training Centre– an immense area available for the military to practise for desert warfare.

Read Robert Caro`s multivolume biography of Lyndon Johnson, the US` 36th President, and you will note the transformation of Texas from a relatively backward rural economy state to home of multiple military bases before and during the Second World War.

A further facet of this is witnessed in the US via its transmogrification into the congressional-military-industrial complex whereby complex weapons systems are produced in multiple constituencies to enjoy political support eg the B2 bomber manufactured in 22 states.

Marvel at the interstate road network on the main island of Hawaii which was constructed following an investigation into the Pearl Harbour attack of 1941 which recommended a road network to link the various military and naval bases on the island which led to the building of four interstate highways which served to link military garrisons, such as Schofield Barracks, with naval facilities, such as Pearl Harbour. It was duly built together with the road network by President (formerly General) Eisenhower who justified the project through the Federal Aid Highway Act of 1956 as essential to American security during the Cold War and one of the US`s largest public works programmes ever conducted.

Or drive through Virginia and Maryland and observe signs directing drivers to Langley – headquarters of the CIA, and Fort Meade – headquarters of the NSA. These are just two bodies out of around 17 intelligence agencies operating in or out of the USA.

There are forty six federal departments and agencies engaged in classified national security work. There are two thousand private companies similarly engaged in such work at around 10,000 locations. Around a million US citizens are cleared for "Top Secret" information through their participation and employment in national security.

The US defence spending is greater than the next dozen countries` expenditures combined and an annual outlay of USD 1 trillion.

The US does not have a “deep state” as such – this is a misnomer, as it is very much in “the open” if you look closely enough – but it has a wide ranging and deeply embedded national security state upon which a considerable number of people depend for employment and economic activity. It is also the basis upon which the USA still enjoys its superpower role. Contrary to the views of critical commentators and much wishful thinking, this is unlikely to change for quite some time.

As the Nixon presidency came to its ignoble end, the Soviet leadership considered that Nixon`s fall came about through hostile elements of the national security establishment who were opposed to détente. Interestingly, some of the Russian political system believe that a similar effort is under way to stop Trump from pursuing a new era of détente with President Putin.

In the Nixon case, despite stories appearing of Kissinger or even General Haig (Nixon`s Chief of Staff) being Deep Throat – the source of damaging leaks to The Washington Post, it was a disgruntled senior FBI official, Mark Felt, who was later identified as the responsible party. Felt would later be convicted of conducting “black bag” jobs against, and violating the civil rights of, associates of members of the Weather Underground Organisation.

But the Trump case appears to be more wideranging and all the more potentially dangerous for his presidency. First of all, the leaks appear to be from a wider source of people who are keen to ensure the results of their investigations into Trump`s and his associates` contacts with Russians are not suppressed by the incoming administration; and even as pushback for Trump`s denigration-by-Twitter that likened the CIA to the Nazis. Trump`s appearance at the Langley headquarters after his inauguration and his bizarre speech full of personal embellishments and *non sequiturs* would not have won many admirers.

As with all such organisations, the top ranks were (or will be) replaced by those viewed as loyal to the Trump line – note *Trump* rather than necessarily Republican line. That provides ample scope for anxious and outraged middle ranking officers to unattributably brief against Trump.

Of interest is that the anti Russian line enjoys considerable cross party support – one of the few policies that does so in Washington – and even among a number of the Cabinet members.

Against this common line, there is however a considerable difference of opinion as to how to proceed. The Republicans will know that a prolonged investigation will damage not only Trump, but themselves by their *nominal* association – they understand what Watergate style scandal and investigation can do to their agenda. The national security state will almost recall that the Watergate scandal was just the beginning of their troubles as “dirty linen” involving involvement in assassinations, both successful and not, and coups etc spilled into the public domain. Several hundred CIA officers were fired in the Carter era (1977–1981) in the ensuing fallout with disastrous consequences.

Leaks will serve to undermine the Trump presidency with attendant adverse implications for the conduct of US government and reputation. Talk of a coup by the national security state – as explored in the film, *Seven Days in May* – remain fantasy but not without some matters that warrant attention.

There has over the last decades been an increased politicisation of the military and the colonisation of national security posts, particularly those which were supposedly civilian held positions. Interestingly, this move was triggered in the Reagan presidency.

Before 1980s, of the 42 secretaries of army, navy and airforce appointed, almost all were civilian.

But after 1980, of the twenty seven appointee, almost a quarter had over 15 years of military service; while 44 % had over 5 years` service.

The new national security advisor replacing the ill-fated (retired) Lieutenant General Michael Flynn, and the temporary replacement, (retired) Lieutenant General Keith Kellogg is: Lieutenant General HR McMaster. Indeed, since Kissinger filled this role, out of the nineteen holders of this role, there have been nine individuals with extensive military backgrounds. The Iran – Contra scandal – which almost proved fatal to Reagan`s presidency – was conducted under the remit of two of these military appointments, and a further NSC secondee, Colonel Oliver North.

Interestingly, despite appearances to the contrary, the National Security Council has come under more control by the National Security State. While attention has focused on the appointment of Steve Bannon to this body and the removal of the Head of the Joint Chiefs of Staff and the Director of National Intelligence from their fixed roles, this if anything appears to have enhanced the status of the Defense Secretary, Jim Mattis, who can speak with one voice on behalf of the military.

As we have seen, Mattis also enjoys the pre eminent role of being essentially the US Secretary of State, notwithstanding the formal position of Rex Tillerson.

A further matter to note, as mooted earlier in terms of the politicisation of the military, is the changing political bent of the senior officer corps. In 1976, just 33 % of the officer corps was Republican; but by the early 2000s, this had risen to 67 %. The armed forces` senior ranks have become Republicans “in uniform”.

Thus, a key aspect to watch is the ongoing relationship between General Mattis and Trump as a litmus test of Trump`s relationship with the powerful (although, by no means, hegemonic) national security state.

Wildcards

That said, there are two wildcards to keep an eye out for:

- Health
- Wealth

Trump has been notoriously reticent about proffering any information on his health aside from a few trite comments. He was at his inauguration over seventy years of age. This makes him older than Ronald Reagan when he ascended to the presidency. Reagan, as befitting his Hollywood background and as attested to by the photos at his Santa Barbara Ranch Museum, enjoyed good physical health. While laid low by an assassination attempt, Reagan made a recovery that was to see him just about complete his two terms with there being clear evidence of Altheimer`s disease. It is believed that this as well as Congress harbouring grave doubts over another possible impeachment process, barely a decade after Watergate, was just sufficient to ensure he completed his term in office.

Under Amendment XXV to the US Constitution, it would require the Vice President and half of the Cabinet to remove Trump from office for non performance of his duties. Based on the lack of autonomy and owing their positions to Trump, this is unlikely to be triggered. The presence of family members, such as his son in law, Jared Kushner, in the White House may well mitigate against a quick transition from Trump to Pence in the event of debilitating illness. Historical precedents for continuing in office, despite ill health and/or incapacity would include: Woodrow Wilson, FDR, Eisenhower, Kennedy, Nixon (towards the end) and Reagan.

In the Nixon museum one can see the video of Nixon`s Checkers speech held on 23 September 1952 when he was serving as Vice President and countering allegations of improprieties concerning a fund set up by wealthy backers. As part of his defence live on television, Nixon offered up opinions by well respected lawyers and auditors – the latter, I recall, being an earlier incarnation of Pricewaterhouse, one of the world`s leading audit firms. Astonishingly, almost sixty five years after this event and forty years after Watergate when it became all but essential to gain high office, President Trump`s own business dealings and his tax returns have enjoyed no such airing let alone third party independent verification. Indeed, the claiming of a tax deduction from losses incurred in the early 1990s which led to no tax being paid by Candidate Trump for at least a decade thereafter and a lack of transparency over the financing of his businesses has elicited little or no reaction from the electorate.

Notwithstanding, Trump`s financial situation remains his “soft underbelly” and where he is most likely vulnerable for a whole range of reasons from possible over inflation of his real worth to tie ups with parties viewed an unsavoury. Leaks here could be damaging particularly if there is a “Russian connection”.

Overall, we do not believe Trump is likely to face impeachment and certainly not this side of the mid term elections and even then, there are grave doubts whether there would be enough votes to muster to move the impeachment. Trump is therefore likely to preside over the next four years until a “smoking gun” appears. For reasons outlined, the Republicans will be loath to see that materialise.

UDC 316.4

TERRORIST ORGANIZATIONS AND SOCIAL TECHNOLOGIES IN CONDITIONS OF THE HYBRID WAR

Yenin M. N.,
Ph.D., Associate Professor of Department of Sociology
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

The structural-functional approach to the study of terrorist organizations is proposed in the article. It means their consideration as social groups consisting of the following components: political, financial-economic, integrative (disciplinary), ideological. It is shown that in most definitions of terrorism the key concept is «violence». At the same time, the blurring of the boundaries of political and scientific discourse is one of the main obstacles in ensuring the clarity of the notion of «terrorism». A trend of modern terrorism is to use the concepts «republic» and «state», which serve as an ideological justification to seizure new territories. According to the author, the formation and support of modern terrorist organizations is one of the effective technologies of the hybrid wars in the modern world.

У статті запропонований структурно-функціональний підхід у вивченні терористичних організацій, що передбачає їх розгляд як соціальних груп, що складаються з наступних компонентів: політичний, фінансово-економічний, інтегративний (дисциплінарний), ідеологічний. Показано, що у більшості визначень тероризму ключовим поняттям є «насильство». В той же час, розмитість кордонів політичного і наукового дискурсу є однією з головних перешкод в забезпеченні ясності поняття «тероризм». Виявлено тенденцію сучасного тероризму у використанні концептів «республіка» і «держава», які слугують ідеологічним виправданням захоплення нових територій. На думку автора, формування і підтримка сучасних терористичних організацій є однією з ефективних технологій гібридних війн у сучасному світі.

В статье предложен структурно-функциональный подход в изучении террористических организаций, что предполагает их рассмотрение как социальных групп, состоящих из следующих компонентов: политический, финансово-экономический, интегративный (дисциплинарный), идеологический. Показано, что в большинстве определений терроризма ключевым понятием является «насилие». В тоже время, размытость границ политического и научного дискурса является одним из главных препятствий в обеспечении ясности понятия «терроризм». Выявлена тенденция современного терроризма в использовании концептов «республика» и «государство», которые служат идеологическим оправданием захвата новых территорий. По мнению автора, формирование и поддержка современных террористических организаций является одной из эффективных технологий гибридных войн в современном мире.

Keywords: structural-functional approach, hybrid war, social technologies, terrorism.

Setting of the problem. The historical context is important in the analysis of the terrorist organizations, because forms and methods of terrorism have been essentially reshaped for a time. Now the activity of terrorist organizations acquires features of transnational corporations. These organizations are reorganizing in the network structure with ideological center and mass of cells located throughout the world, that's why they are practically invulnerable. Building a network of supranational structures with an efficient management and permanent financing is a consequence of globalization, so it is very difficult to fight with such terrorist organizations. Now the concept of the hybrid war is quite common in science. But the question is what is the connection of this kind of war with forms and technology of activities of modern terrorist organizations («DNR» and «LNR» in the context of Ukrainian realities)? What is the difference between these terrorist formations from classic terrorist movements that fought for freedom of a particular nation or for the releasing of a specific territory? Consideration of these issues is the subject of this article.

The analysis of researches and publications. Acuteness of the problem of activity of terrorist organizations on global scale takes to leading position in the question of social security related to counter-terrorism efforts. This topic is relevant in the context of articles dedicated to the problems of modern state and modernization [6; 7].

A lot of literature has been devoted to the problem of terrorism. Unfortunately, there is no effective theory of terrorism so far. There are many different approaches to the definition of terrorism, nameless classifications of causes of this social phenomenon in jurisprudence, sociology and other sciences. Scientists disagree what is a fundamental question of terrorism studies. Researcher Daaze considers that the central debate in this problem takes place between the supporters of psychological versions of terrorism and supporters of rational choice theory [2]. In line with this discourse the article of Roznatovsky who is one of the few Ukrainian researchers of the phenomenon of terrorism should be outlined [9]. Relevant is his sporadic attempts in Ukraine to develop sociological approaches to the study of terrorism, setting heuristic hypotheses [10; 11]. The sociological researches of Roznatovsksy stand out against the general trend to focus on the criminal aspects of terrorism [3; 15] and narrow perspectives to consider sociological approach (monograph of Gorbunov) in studying terrorism only in frames of poverty, inequality, ignorance and marginalization [1, p. 55-56]. Typically, classification approaches to explain the nature and causes of terrorism are limited and rather artificial. As an example, classification of the approaches to terrorism of Gorbunov consists of sociological, civilization (explanation of terrorism through values conflict of civilizations, including Christian and Muslim), politological (terrorism as a means of achieving political goals) and psychosocial (explanation of terrorist activities on the basis of motives and psychological characteristics) [1, p. 53-64]. Conceptual weakness of the topic of terrorism is explained by heterogeneity of phenomenon. On the other hand, when wave of terrorism swept in West Europe in 60-80 years of XX century, usually it has been seen as a random manifestation of the ill will of political extremists, which can be managed by police methods.

The spread of modern terrorism's definition is as follows: «Terrorism is the strategically indiscriminate harming or threat of harming others within a target group in order to advance some political, ideological, social, economic, or religious agenda by influencing members of an audience group in ways believed to be conducive to the advancement of that agenda» [16].

In the most definitions of terrorism, the key concept is «violence». Violence is not always end in itself for terrorists. Sometimes it is enough to use threats of violence to achieve the desired result for them. For example, the Russian researcher Shvets, comparing various definitions of terrorism, considers the following definition: «... terrorism is a repeated violent act carried out by a person who is in an illegal (semi-legal) position, by a group or persons acting on behalf of the state for political, criminal reasons or because of the rejection of the surrounding world» [13].

The object of violence can be power in the person of individual civil servants as well as in the entire state institutions, society in the person of individual citizens, business entities, large industrial enterprises and small private firms, and computer networks (cyber terrorism) as the trend of modernity. The purpose of violence is to achieve the desired development for the terrorists: the change of power, the destabilization of society, the undermining of economic and information stability of both the states as a whole and individual segments in their economy in particular.

The purpose of this article is a review of the characteristics of modern terrorist organizations and social technologies in conditions of the hybrid war.

Main story. To study and understand of contemporary terrorist organizations, in our opinion, it is productive to use different sociological methodologies, exchange theory, conflict theory, theory of background practices and structural-functional methodology. The structural-functional methodology will be briefly discussed in the article.

As it is well known, Parsons tried to find a single theoretical approach to the study of society as a whole and its segments in the face of large and small groups.

American scientist described the nature of social systems through the development of subsystems that specialize on a specific function in action system as a whole and integrative mechanisms which combine functionally differentiated system. Management (political) aspects of activity within his analytic scheme stand out against the need of social system in maintaining the integrity of differentiated groups (function of pursuing a goal) [12, p. 29-31]. Adaptive function is connected with a rational organization and distribution of material, human and cultural resources. Function of integrative subsystem is to maintain internal unity, solidarity and determination of role responsibilities [12, p. 25]. This function is carried out by the institutions of social control through creating and maintaining common standards and values. The function of cultural subsystems, related to aspects of societal normative order, lies in maintaining core samples institutionalized in society values, motivation activity during performance of social roles [12, p. 27-28].

Under this approach, any terrorist groups have several integral functional components. The political component is the presence of management subsystem, conscious activity of individuals aimed at regulating and organizing social relations, in the course of significant goals of organizations is achieved. Economical component is used for financial schemes to make money. Integrative (disciplinary) component exists through spreading of role requirements and control means. It allows supporting a discipline, to provide the internal unity of the organization. The ideological component – any terrorist organization needs a complex of values and norms that mobilize it to work to achieve a common goal.

DNR and LNR are not classical terrorists' movements who are fighting for freedom of a particular nation or for the releasing of a specific territory. For example, the Irish Republican army fought for the independence of the Northern Ireland or Palestinian organizations on the Middle East fight for the independence of Palestine. Ukraine deals with terrorism like Islamic terrorism. It is directed against the West for all Muslims not for a specific nation. According to Ahmad S. Moussaili «Islamic state may be seen as an early manifestation of the mass social movements articulating religious and civilizational aspirations and questioning fundamental issues surrounding the morality of technology, the capitalist mode of distribution and upholding popular empowerment, non-state legitimacy, and the none-nation-state paradigms» [13, p. 2]. It has some idealistic purpose – to defeat and destroy the West and the USA. This terrorism has a purpose to capture a new territory. This new terrorism has a main difference from the so-called classical terrorism. The latest trend of modern terrorism is using of the concept «state». The terrorist organizations now are not just some ephemeral structures, they are specific territorial units. The most striking example is an «Islamic state» (Islamist international organization operating primarily in Iraq and Syria).

One of the latest organizational achievements in the field of terrorism is the emergence of the Islamic state of Iraq and the Levant (now simply called the Islamic state). This is a new step in the development of terrorism – the word «state» in the name of this organization. And we can draw an analogy with the creation of DNR and LNR in the East of Ukraine. The presence of the words «republic» and «state» (in case of the Middle East) in the names of the terrorist organizations is not just rhetoric or a figure of speech. Abbreviations DNR/LNR were not accidental; therefore, they show that they are a part of state, not just organization from the outside. Using concept «state» the militants of DNR and LNR (like the terrorists of the Islamic state) justify capturing new territories.

The purpose of the terrorists of DNR/LNR (like Islamic terrorists) is maximal intimidating of the Ukrainian population, occupation more territory than they control, to get political concessions or to demoralize the central government and world community. It is happening now in the East of Ukraine: the militants do not simply capture new territories; they threaten to get to Kyiv and Lvov, to reshape and change a modern Ukraine. Islamic terrorists act the same way.

Militants of the «Islamic state» captured large areas of the north and west of Iraq in the summer of 2014, as well as a part of the territory in Syria [14, p. 185-187]. The terrorists announced the creation in their regions of «Islamic caliphate». Messages about their intentions to capture new territories «From Mosul (Iraq) to Jerusalem (Israel)» are constantly appearing. It is believed that the purpose of the organization is the elimination of the boundaries established through the division of the Ottoman Caliphate and the creation of an Orthodox Islamic state at least in Iraq, Syria, Lebanon, Israel, Palestine, Jordan, Turkey, Cyprus, Egypt (at least the Sinai Peninsula; the maximum is the entire Islamic world) [15].

However, between Islamic terrorism and terrorism of LNR and DNR there is the difference. LNR and DNR have a specific external sponsor who oversees them. Obviously Russia created DNR/LNR and continues to support them by weapons, manpower and finances. In practice, Ukraine opposes Russia. DNR and LNR are mediators in this war. Example of the war through mediator in the Middle East is a terrorist organization «Hezbollah» which is a puppet of Iran (Iran is funding and supplying weapons for them), in 2006 it started a war against Israel. Iran has «Hezbollah», Russia – DNR and LNR – puppets who terrorize certain regions but their main purpose is destabilizing situation on a global scale: Iran through «Hezbollah» intends to destroy Israel, and Russia through DNR / LNR – Ukraine.

The main sources of financing terrorists of «Islamic state» are the proceeds of their criminal activity: a systematic and organizing looting, ransom for kidnapped people. Cash also come from the sale of oil because the terrorists seized several large fields. They sell oil at deep discounts, sometimes charging the price 2 times smaller from the market price.

The militants of DNR and LNR are engaged in robbery, looting in large enterprises. There are constant reports about terroristic groups of Donbas stealing cars, robbing houses and apartments of local people.

Regarding to financing sources DNR and LNR are more similar to the terrorist organization «Hezbollah» where Iran is the main external source of funding. As a result we have a hybrid: the main funding scheme of DNR and LNR is built on the principle of «Hezbollah» but the militants are actively using methods of terrorists of «Islamic state».

Islamic terrorism is a variant of a religious terrorism but the religious component is on the second place in recent years. The main idea of modern Islamic terrorists lies in hatred of Western values and Western societies. A large number of mercenaries who came to fight sincerely believe that they are going to fight against the United States and Europe.

The behaviour of militants of DNR and LNR is exactly the same as of the Islamic militants, only the first focus is on the Orthodox faith and values. They understand Islam and Orthodoxy as something fundamentally deeply anti-Western. It is some great value which is inaccessible to unmoral West. In this sense, Islamic and Orthodox terrorism are almost identical.

It should also be noted that terrorist groups in the Middle East are more blindly faithful than terrorist groups in Donbas where local population is still much more cynical. Because of its militants DNR and LNR try to enforce the local population to loyalty. The ideological similarity of projects of Islamic terrorism and DNR/LNR is anti-Western and anti-globalization trend. This is their key motivation with the idea of Russian and Orthodox world. The Islamic world is fighting for the Union territories, the creation of Islamic state with the right faith, rules and orders. It is based on religion (Islam) and the Arabic language. The Russian world is fighting for the Union of territories, the resumption of the Great Russian Empire. This is based on the idea of offense and humiliation of Russian language and religion (Orthodoxy). The models are absolutely identical: reunion of the territories with a common faith and one language.

A lot of similarities can be found in the methods of war of Islamic terrorists and militants of DNR/LNR. First of all, the cult of violence: the constant shells, abductions, torture, threats, violence. The common practice of Islamic militants is the using of suicide bombers who are ready for "the right thing" to give their lives. Militants of DNR/LNR also decided to learn this wild and barbarous method. Holding parades prisoners of war is also part of the cult of Islamic terrorists.

Nowadays, terrorist organizations are one of the technologies of the hybrid war in the modern world. War in Donbas has been often described as the hybrid war in Ukrainian public and political discourse. This type of war is not yet clearly defined in social science but different experts agree that it is using social technologies against Ukrainian state, research and prevention of which is the basis of the national security. In our opinion, the hybrid war can be defined as a aggression of one state against another through non formal groups represented by the military (often by guerrilla warriors) and non-governmental organizations, local communities, communication with which is formally denied. The state, which leads the hybrid war is not positioning itself as a member of a military conflict, describing it as a civilian one.

Despite the fact that events in Donbas, which preceded the war, are observed as spontaneous actions of the ordinary people, it was a ruled process of implementation of complex social technologies: the information war, the distortion of democratic procedures, the use of terrorism tactics, combat operations in populated areas etc.

The first – this is the information war, which aims to manipulate public consciousness and rise civil hatred. Seizing of local television stations by organized groups, blocking of opposition media and public access to an objective information are taking place for this purpose. Thus, the main feature of this war is that it takes place not on the streets but in the minds of people primarily, resulting in forming the fifth column – the population rejects their country and supports the aggressor (in Crimea the usage of military force was excessive in this case). It is constructing specific ideological images in this information war (in the Ukrainian version – it is «banderovets», «fascist», «natsyk», «traitor» etc.), which are the source in the «Galician» and «Donetsk» ideological projects which had regionally narrow, but significant mobilization and confrontational potential.

The second is the distortion of democratic procedures expressed in referendums through arbitrary interpretation of rules of national and international law, appeals to transcendence of «popular will». Thus, the referendum in Crimea and Donbas was legitimized through the right of nations to self-determination (Declaration of United Nations organization). Calculation of the aggressor in this case is based on the fact that the issue of dividing lines between the national liberation movement and separatism is politicized and linked to the political situation, because there is a contradiction between the implementation of people's right to self-determination and the principle of territorial integrity, which involves the inability to change the territory of the State without its consent.

An effective way of forming public opinion towards rejection of Ukrainian authorities and the Ukrainian state was to hold democratic, mass scale «people» actions involving organized groups of provocateurs, gangs and civilians, who do not have a stable national identity, calls for separatism and rejection of the new government and Ukrainian state. In the regional centres of Southern and Eastern Ukraine (Luhansk, Donetsk, Kharkiv, Odessa) these actions took the form of anti-fascist rallies.

The third is to use the tactics of terrorism acts by terroristic organizations (capturing administrative buildings, commercial organizations, banks, etc.). During the demonstrations operational substitution tasks took place: converting a peaceful rally in criminal crowd. For this purpose members were given a lift from the territories of the neighbouring state, which together with local provocateurs («titushky») and pro-Russian population, including party activists, had intention to take by force the state power structures.

The fourth is conducting warfare operations in populated areas, hiding behind civilians with further involvement of the mass media to falsify facts and promoting the idea of deliberate genocide by the Ukrainian authorities of their people (combination of technologies of information war with direct military action).

The fifth – the diplomatic technologies which involve convincing political elite of the international community in the existence of a pattern of reality (like the Nazi revolution in Ukraine, spreading neo-Nazism), intimidation of administrative officials and business elite, which is dependent on the Russian economy, creating alliances with part of the Ukrainian political and business elite that was pushed from

power as a result of political events for maximum mobilization of material, financial and administrative resources in war and psychological pressure through moving much of the military equipment close to the enemy abroad (violent intimidation).

It cannot be said that the hybrid war is a unique phenomenon in Ukraine. Similar technologies were constructed and tempted in different variations long before the events of 2014 (participation of USSR and the USA in war in Korea, Vietnam, revolutions in Europe, Asia, Africa and Latin America). On the other hand, our country intellectually and organizationally was unprepared to counter this particular subversive social technologies purpose of which was anti-national social mobilization, disruption of society, public institutions of which have been weakened as a result of the revolutionary events, demoralization leadership, inciting civil strife and war, warning mechanisms of self-organization of nation for protection of the national security, preparation the springboard for military intervention [16].

Conclusions. In the most definitions of terrorism the key concept is «violence», but because of the blurring of the boundaries of political and scientific discourse, it is not possible to provide conceptual clarity of this concept in the near future. The structural-functional approach to the study of terrorist organizations is based on consideration of terrorist organizations as social groups consisting of the following components: political, economic, integrative (disciplinary), ideological. For the study of modern terrorism the analytical tools of structural-functional approach is not enough. In particular, it is necessary to use the conflict paradigm that would allow considering the origin and development of terrorist organizations as a conflict of interests of the ruling classes, their activity as a catalyst for social change in countries which are donating terrorism and countries which are the object of aggression. Theory of background practices would be useful to uncover the motivation of terrorists, their awareness of everyday life, the degree of their involvement in the struggle and commitment to ideological patterns.

The terrorist organizations now are not just some ephemeral structures, they are specific territorial units and important technology in the hybrid war. It is not possible to transfer the past experience of the struggle against terror in modern realities, as terrorist organizations in the past, as a rule, created and functioned within the framework of national states. Events of 2014 in Ukraine showed the need to create appropriate research institutes or departments for deep study of the problems of national security and explosive social technologies, integrated development of informational, educational, legislative, enforcement measures of their response.

References:

1. Кутуєв П. Держава, що сприяє розвитку: вступ до соціологічної проблематики / П. Кутуєв, О. Якубін, Д. Герчанівський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 4. – С. 3-19.
2. Кутуєв П. Модерн, модернізація та розвиток: ідеї та практики: Монографія / П. В. Кутуєв – К.: Талком, 2015. – 467 с.
3. Даазе К. Тероризм – поняття, теорії та стратегії протидії. Результати та проблеми соціально-наукових досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ji.lviv.ua/n25texts/daase.htm
4. Рознатовський І. В. Особистість терориста: мотиви до дії, психологічні та соціальні особливості / І. В. Рознатовський // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2011. – № 2 (213). – С. 187-193.
5. Рознатовський І. В. Тероризм: внутрішня загроза в Україні / І. В. Рознатовський // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2013. – № 11(1). – С. 134-144.
6. Рознатовський І. В. Роль концепції фонових практик у дослідженні тероризму / І. В. Рознатовський // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2014. – №10. – С. 181-188.
7. Ємельянов В. Терористичний акт: загальне поняття, відмежування» від суміжних злочинів та шляхи вдосконалення злочину [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/4_14.pdf
8. Shamara O., Komashko V. Place of the Prosecutor's office of Ukraine in the national system of fighting terrorism / O. Shamara, V. Komashko // WSPÓŁPRACA EUROPEJSKA NR 1(8) 2016 / EUROPEAN COOPERATION Vol. 1 (8) 2016. – P. 108-113.
9. Горбунов К. Г. Терроризм: социально-психологическое исследование: монография / К. Г. Горбунов. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2010. – 384 с.
10. Shanahan T. Provisional Irish Republican Army and the Morality of Terrorism, Edinburg University Press, 2009. – 245 p.
11. Швец Д. Международный терроризм: информационный аспект / Д. Швец // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 9. – С. 17-22.

12. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. Под ред. М.С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
13. Moussalli A. S. Moderate and radical Islamic Fundamentalism. The Quest for Modernity, Legitimasy, and the Islamic State, University Press of Florida, 1999. – 247 p.
14. Кузнецов А. «Исламское государство» в контексте политических изменений на ближнем Востоке / А. Кузнецов // «Вестник МГИМО». – 2015. – № 2 (41). – С. 184-192.
15. Тесленко Е., Пеструилова Н. Феномен ИГИЛ / Е. Тесленко, Н. Пеструилова // «Виктимология». – 2015. – № 1 (3). – С. 34-39.
16. Єнін М. Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 27-28 листопада 2014 р.) / Укладачі А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. – К.: Політехніка, 2014. – С. 177-178.

УДК 379.82/84:371.8:308

ПОВСЕДНЕВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ Г. КИЕВА: СОЦИОГРАФИЯ БЮДЖЕТА ВРЕМЕНИ

Беленок А. А.,
научный сотрудник отдела социальных структур
Института социологии НАН Украины

Мацко-Демиденко И. В.,
старший преподаватель кафедры социологии
Национального технического университета Украины
«Киевский политехнический институт»

Стаття присвячена вивченню повсякденної діяльності студентської молоді м. Києва у сучасних соціально-економічних умовах. Наводяться результати соціологічного дослідження «Повсякденне життя студентської молоді», проведеного авторами у II кв. 2015 р. серед студентів 4 київських вузів (N=422). Наведені дані дослідження дозволяють судити про бюджет часу столичних студентів у суспільстві споживання: про те, як студентами розподіляється час на разні види діяльності у денний та нічний періоди доби, а також у будні та вихідні дні. Окреслені перспективи подальших досліджень щодо вказаної проблематики.

Статья посвящена изучению повседневной деятельности студенческой молодежи г. Киева в современных социально-экономических условиях. Приводятся результаты социологического исследования «Повседневная жизнь студенческой молодёжи», проведенного авторами во II кв. 2015 г. среди студентов 4 киевских вузов (N=422). Представленные данные исследования позволяют судить о бюджете времени столичных студентов в обществе потребления: о том, как студентами распределяется время на разные виды деятельности в дневной и ночной периоды суток, а также в будние и выходные дни. Намечены перспективы дальнейших исследований по указанной проблематике.

The paper studies the daily activities of students of Kyiv in the current socio-economic conditions. The results of a sociological study "The daily life of student's youth", conducted by the authors in the II quarter 2015 among the students of 4 Kyiv universities (N = 422). The data presented study provides insights into the capital budget time students in a consumer society: how is distributed to students during the different activities in the daytime and nighttime periods of the day and during the week and weekend. Prospects for further research on this issue.

Ключевые слова: бюджет времени, социальные практики, повседневная деятельность, студенческая молодежь, досуг.

Ускорение современного ритма жизни в больших городах сопровождается нарастанием массовых ощущений хронической нехватки времени (цейтнота, выражаясь шахматной терминологией), гонки по кругу в конкурентном взаимодействии с другими индивидами за те или другие блага общества потребления. Тем более это характерно для столичного мегаполиса как пространства, обладающего наивысшей в Украине социальной динамикой. Именно отсюда по регионам и населенным пунктам разного уровня урбанизированности «просачиваются» культурные, досуговые, технологические образцы, которые быстрее других социально-демографических групп подхватывает молодежь, наиболее восприимчивая к разного рода инновациям.

«Бюджет времени – это распределение затрат времени по видам его использования как отдельного работника и его семьи, так и определенной группы населения, в общества целом» [1, с. 36].

Бюджет времени является основополагающей, «сквозной» характеристикой образа и качества жизни, а способность индивида к темпоральной саморегуляции, к организации времени своей жизни – важным индикатором зрелости личности. «Исследования повседневной деятельности различных групп населения и их отражения в исследовании бюджетов времени были начаты органами статистики СССР в 1922-1923 гг. по инициативе. С. Струмилина» [2, с. 9]. Работы А.Гастева, С.Струмилина, М.Альтшуллера и др., публикации специального журнала «Время», выходившего в 1920-е гг., до сих пор не утратили своего значения. Фактический запрет в 1930-е гг. на проведение

социологических исследований и обнародование соответствующих данных надолго прервал, но не искоренил названную исследовательскую традицию. С конца 1950-х. гг. в СССР возобновилось массовое изучение рабочего и внерабочего (в т.ч. свободного) времени. Г.Пруденский и В.Патрушев были руководителями в СССР международного исследования бюджета времени, которое проводилось в городах 12 стран в 1965 г. Второе крупное сравнительное советско-американское исследование проходило в 1986 г., руководителями являлись В.Патрушев и В.Андреенков.

«Бюджет времени, выступает с одной стороны, предметом исследования, поскольку распределение времени по различным занятиям в течение того или иного цикла жизни различных социальных групп населения представляет большой интерес. С другой стороны, бюджет времени является методом исследования, получившим широкое распространение в мире [3, с.79].

Изучению деятельности с применением метода бюджета времени посвящены работы таких западных ученых, как А.Салаи, Дж.Робинсон, Й.Зузанек, И.Ниеми и др. Успешно применяли и развивали метод бюджетов времени также В.Артемьев, В.Болгов, О.Вольская, Л.Гордон, Э.Клопов и др. Глубокий анализ динамики бюджета времени студентов осуществил Ю.Леонавичюс (1984). Другой литовский ученый – В.Гайдис – является автором фундаментальной монографии «Время в социологических исследованиях: Методологические и методические проблемы» (1986 г.).

Период «нулевых» и начала 2010-х гг. знаменуется появлением целого ряда глубоких работ по темпоральной проблематике (исследования Н.Веселковой, О.Большаковой, А.Михайловой и др.).

Существенно обогатили представления об образе жизни различных групп современной молодежи и украинские социологи (А.Яременко, О.Балакирева, Л.Сокурянская, Е.Злобина, Н.Соболева, И.Мартынюк, Ю.Галустян и др.)

Философскому анализу общества потребления посвящены классические труды западных ученых (Ж.Бодрийяр, Г.Дебор, Г.Маркузе, Э.Фромм и др.), повседневность в постсоветском социуме нашла отражение в работах российских социологов (Б.Дубин, Л.Гудков, В.Ильин, Д.Иванов и др.)

Ночь как социальный институт, особенности ночной культуры были предметом исследований Е.Дукова, А.Пензина, Е.Сальниковой и др. Специфика ночных клубов как формы организованного досуга получила освещение в работах Е.Адаховской, С.Шугальского и др. ученых.

Между тем, в отечественной социологической литературе практически отсутствует исследования повседневных практик в ночное время суток, как и упоминание о периодических обследованиях бюджетов времени основных социально-демографических групп украинского общества, хотя в советский период органы госстатис+тики подобные обследования проводили. А ведь **актуальность** обозначенной проблематики не вызывает сомнений: с помощью метода бюджетов времени можно получить целостную картину повседневности современной молодежи, а также ее структурных компонентов и в частности, ее наиболее динамичной, «продвинутой» подгруппы – студенчества. Это позволит выстраивать прогностические модели социального поведения студенческой молодежи на уровне вуза, города, государства. Более того, величина, структура и содержание свободного времени населения столь важны для управления общественными процессами, что должны, на наш взгляд, быть введены в программы социально–экономического развития – как общенациональные, так и региональные в качестве обязательных показателей.

Эмпирическую базу статьи составили материалы поискового социологического исследования «*Повседневная жизнь студенческой молодежи*», проведенного нами во II квартале 2015г. среди студентов г. Киева.

Объектом исследования выступили студенты дневной формы обучения 4 киевских вузов (N=422): Национального технического университета Укаины «Киевский политехнический институт», Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, Киевского национального университета культуры и искусств и Национального педагогического университета имени М.П.Драгоманова. Выборочную совокупность составляют 44,4% мужчин и 55,6% женщин, что в целом соответствует генеральной совокупности. Среди опрошенных 20,6% проживали в г. Киеве с рождения, 4,5% – большую часть жизни, 1,7% – последние 6–10 лет, 49,5% – последние 1–5 лет, 16,5% – менее чем 1 год и 7,2% проживали на момент анкетирования вне столицы.

Предмет исследования – суточный бюджет времени студентов (по их ретроспективной самооценке).

Цель статьи – изучение распределения студентами времени на разные виды деятельности в дневной и ночной периоды суток, а также в будние и выходные дни.

Как известно из многочисленных работ, использование традиционных анкетных методов в исследованиях бюджетов времени осложняется рядом обстоятельств. Так, И.Груздев и Е.Терентьев указывают на то, что «в случае с недневниковыми методами респонденты часто склоны преувеличивать время, затраченное на ту или иную активность <…..>. Некоторые исследователи связывают это с трудностями припоминания, сопутствующими заполнению анкет, а также проблемами двойного учёта некоторых видов деятельности <…..>. Кроме того, трудности для респондентов вызывает

необходимость представления усредненных показателей, ввиду неопределенности понятий «нормальный» или «типичный» день/неделя <…..>. Однако ряд исследователей в качестве основного объяснения возникающих различий рассматривают стремление респондентов продемонстрировать в опросах социально ожидаемое поведение, репрезентировав себя в «выгодном свете» [4, с. 37].

Чтобы определить время, затрачиваемое студентами на те или другие виды деятельности (практики) из суточного фонда времени, мы задавали респондентам вопрос-задание в следующей формулировке: «*Представьте себе Ваши типичные рабочий и нерабочий дни. Попробуйте вспомнить, какими видами деятельности Вы были заняты в те или другие часы суток, начиная с утра и разборчиво запишите в соответствующих столбцах*». Время суток нами было поделено на 12 двухчасовых интервала, начиная с 6 часов утра – отдельно для рабочего и нерабочего дней. Безусловно, наша методика ретроспективного автохронометража, т.е. способа восстановить по памяти картину типичного дня, отражала социальную реальность с известной долей приблизительности (вследствие погрешностей припоминания, субъективности типизации и т.д.). Более точной была бы процедура автохронометража, выполненного на специальных бланках специально подготовленными респондентами с помощью технической системы, подобной системе «Фреквенсор» – механического средства регистрации, использовавшегося финскими специалистами по управлению [5, с. 71-73]. Но столь дорогостоящее исследование превышало бы наши реальные возможности. Поэтому во избежание систематических ошибок измерения инструкции, доведенные респондентами перед анкетированием, были призваны минимизировать влияние упоминавшихся факторов риска.

Охарактеризуем общую картину использования студентами суточного бюджета времени. В *Таблице 1 Приложения* отражено процентное распределение респондентов, практикующих те или другие виды деятельности в те или другие временные интервалы в течение типичных суток рабочей недели, в *Таблице 2 Приложения* – приведены аналогичные данные применительно к выходному дню.

Обращает на себя внимание тот факт, что опрошенные студенты **не слишком рано встают** после ночного сна. Так, больше половины (52,1 %) респондентов признались, что в рабочие дни в интервале 6-8 ч еще спят (пробуждаются – 30,2%), а 9,2%, кроме того – продолжают спать и в интервале 8-10 ч. Во внерабочие дни студенты пробуждаются еще позже: 65,2% еще спят в интервале 8-10 ч., а 28,3%, кроме того, – и в интервале 10-12 ч, отсыпаясь за учебную неделю.

Киевские студенты, судя из полученных нами данных, не особенно любят утренние **гигиенические процедуры**, а может, не успевают перед занятиями их осуществлять. Указали, что занимаются личной гигиеной в утренние часы с 6 до 10 ч. в рабочие дни – 40,4% опрошенных, а в часы, предшествующие ночному отдыху (20-24 ч.) и того меньшее количество (только 10,2% респондентов). В выходные же дни соответствующие показатели 10,4% и 9,2%. Получается, когда отпадает необходимость идти на занятия, снижается и мотивация к выполнению гигиенических процедур.

Утреннюю гимнастику, бег регулярно в будние дни практикуют 9% студентов (5,5 % – в интервале 6-8 ч., 2,8% – в интервале 8-10ч., 0,7% – в интервале 10-12 ч.), а в выходные дни еще меньшее количество (2,1%, 3,3% и 1,4% в указанные временные интервалы соответственно).

Выяснилось, что средний студент **не готовит пищу** в будние дни ни утром, ни вечером. Пик приготовления пищи в будние дни приходится на период 16-18 ч. (так ответили 8,1% опрошенных) и 18-20 ч. (3,8%), а в выходные дни – на дневные часы 10-12 ч. (5%), 12-14 ч. (5,5%) и 14-16 ч. (3,6%).

Успевают **позавтракать** в будние дни к 10 ч. только 37,5% студентов, в традиционно обеденные часы (12-16 ч.) едят только 18,8% опрошенных, остальные же рискуют со временем стать пациентами гастроэнтерологов. Наиболее интенсивно едят в будние дни в период 16-18 ч. (27,3% респондентов) – это, вероятно, поздний (отложенный) обед, ужинают по будням чаще всего в период 18-20 ч. (15,2%) и 20-22 ч. (15,2%). В выходные же дни респонденты указали, что позже завтракают: пик утреннего приема приходится на 10-12 ч.; 36,2% указали, что принимают пищу в обеденные часы (10-16 ч.), что превышает будничный показатель; реже, чем в будние дни, ужинают в промежутке с 18 до 24 ч. (27,7% против 34,9% в будние дни).

Работа по дому, как следует из результатов анкетирования, не входит в число любимых занятий киевских студентов. Участие в этой практике в рабочие дни минимально. Несколько чаще данный вид деятельности оказался представленным в структуре типичного выходного дня и то в основном в дневные интервалы 10-12 ч. (так ответили 9,5% респондентов), 12-14ч. (10,9%), 14-16 ч. (5,2%), 16-18 ч. (4,3%).

По данным опроса, **самообслуживание** не свойственно 90% студентов. Перед занятиями по будним дням его практикуют в интервале 6-8 ч. – 5,7%, а в 8-10 ч. – 4% респондента. Вероятно, ситуация ослабления прессинга ближайшего социального контроля (в студенческой среде распространена свобода от родителей и в подавляющем большинстве случаев еще не создана собственная семья) создает для студента представление о необязательности этого вида жизнедеятельности.

Время в дороге в утренние часы (в период 6-10ч.) по будням отметили 33,5% студентов (в выходные же дни подобных упоминаний практически нет). Это означает, что в число 2/3 студен-

тов могут входить те, кто живет недалеко от вуза и потому может позволить себе не тратить много времени на перемещение «дом-институт», а также те, кто в силу разных причин не ездят на учебу ежедневно. В вечерние же часы, близкие к ночным (20-24 ч.) время в дороге как статью суточного бюджета отметили 4% студентов в будние дни и 2,2% – в выходные. Наибольшее время в дороге по будням приходится на интервал 16-18ч. (так ответило 17,1% респондентов)

Учёба студентов является статусобразующей сферой их жизнедеятельности. По будням в период 8-10 ч. половина опрошенных находится в вузе на занятиях. Максимум учебной нагрузки приходится на дневные часы: 78,7% респондентов указали, что пребывают на занятиях в период 10-12 ч., 77,9% – в период 12-14 ч., 69,7% – в период 14-16 ч. Определенная часть студентов (около 1/4) находится в институте на занятиях и после 16 ч.: 17,8% – в интервале 16-18 ч, 5,9% – в интервале 18-20 ч., 1,7% – в интервале 20-22 ч.

Подготовкой к занятиям по будним дням средний студент занят преимущественно в вечерние часы с 18 до 24 ч. (Пик подобных ответов – (39,8%) зафиксирован применительно к интервалу 20-22 ч.), а по выходным – этот процесс может быть растянут практически на весь день (с 12 до 22 ч.). Одни студенты указали один интервал, другие –другой, распределение респондентов с 14 до 22 ч. более или менее равномерное, относительный максимум активности в этом отношении приходится на отрезок 18-20 ч. (16,1%). Таким образом, студенты уделяют внеаудиторным занятиям (самостоятельной работе над программным материалом) значительно меньше времени, чем аудиторным (лекциям, семинарам, практическим и лабораторным занятиям, коллоквиумам, консультациям).

Наше исследование показало: если учеба студента в целом подчиняется требованиям социальной регламентации (расписание занятий, а кроме того, что нами объективно не учитывалось, – график сессий, период каникул и т.д.), а удовлетворение физиологических функций, как правило, носит ритмический характер, то остальные виды деятельности осуществляются респондентами в весьма вариативном временном режиме.

Указали, что заняты **просмотром телевидения** по будним дням всего 7,8% респондентов, по выходным – 12%, включая дневные часы, которые в будние дни для просмотра ТВ «потеряны». Также неединичным времяпрепровождением, особенно в периоды 20-22 ч., 22-24 ч., 0-2 ч. ночи является **частный просмотр фильмов** (на DVD – плейерах и/или компьютерах) – так отметили 3,1%, 2,6% и 2,9% респондентов применительно к вышеуказанным промежуткам времени по будним дням и 7,1%, 6,6% и 4,8% – соответственно про выходным.

Практики **чтения книг**, а также **спортивных тренировок** осуществляются начиная с 8 до 24 ч. во всех временных интервалах и в рабочие дни, и в выходные (в будни максимальное количество читающих – в интервале 22-24 ч. (5,9%), а максимальное количество тренирующихся – в 18-20 ч. (5,5%)), в то время, как **посещение кинотеатров и кафе** – это скорее практики выходного дня (правда, суммарный процент респондентов, отметивших эти виды деятельности, не особенно велик – 7,2% и 9,5% соответственно). Приобщению к здоровому образу жизни молодежи способствовало бы, в частности, внедрение системы льготных абонементов на посещение студентами плавательных бассейнов, теннисных кортов, спортзалов и др. спортивных заведений.

Центром же досугового ареала современного студента, как правило, выступает персональный компьютер. Анализ того, как столичная студенческая молодежь распределяет свой суточный фонд времени показывает, что **пользование Интернетом и общение в соцсетях** (Facebook, Twitter, Instagram и др.) происходит, как правило в течение всего выходного дня (максимум – в интервале 22-24 ч.) и преимущественно во вторую половину рабочего. Интернет-серфинг занимает у современных студентов времени больше, чем просмотр ТВ и чтение. **Компьютерные игры**, судя по ответам респондентов, не особенно популярны среди студентов. Они в большей степени являются занятием выходного дня.

Непосредственному общению с друзьями студенты уделяют больше времени, чем **непосредственному общению с родителями и другими родственниками**, с которыми видятся в основном в выходные дни. С друзьями же общение происходит в ежедневном режиме (максимально – в 18-20 ч. и 20-22 ч.; его участников 4,8% и 5% соответственно по рабочим дням и 14,2% и 14,5% – по нерабочим).

В условиях убыстряющегося научно-технического прогресса и значительной конкуренции на рынке труда только постоянно повышая свою квалификацию, можно не отстать от сверстников. Поэтому только лишь наличный уровень образования не является пределом притязаний современных студентов, а выступает скорее стартовой площадкой для приобретения все новых знаний. По данным опроса, **практики самоусовершенствования, посещения всевозможных курсов** вдвое чаще осуществляются в будние дни, чем в нерабочие (особенно активно они используются в интервале 16-20 ч. по будням), но в целом же киевские студенты, мысленно реконструируя свой типичный день, о них вспоминают редко.

Оплачиваемая работа (подработка) также чаще фигурирует в «субъективных фотографиях» типичного нерабочего дня, нежели дня выходного. По нашим данным, ею в период с 14 до 22 ч.

занимается от 3 до 7% студентов. Заметим, что поскольку учеба в вузе является для студентов основным занятием, их подработки во внеаудиторное время, строго говоря, не могут именоваться вторичной трудовой занятостью. Вторичной такого рода занятость является исключительно относительно учебы. Также за скобками остаётся вопрос, насколько студентам удается совмещать работу и учебу без ущерба для последней, а также для восстановления своих физических сил, а также полноценного досуга.

Прогулки по городу (в парках) в выходные дни осуществляются чаще, чем в будние (пик – период 18-20 ч. с показателем 18,2% участников), другие излюбленные студентами временные интервалы – 14-16 ч. (16,8%) и 16-18 ч. (15,9%). В будние же дни максимальное число любителей прогулок на свежем воздухе оказалось «привязано» к временному промежутку 20-22 ч. (5,7% участников), второй по наполненности этим видом досуга интервал – 18-20 ч. (4,5%).

Пассивный отдых (ничегонеделание) фигурирует практически во всех временных интервалах и по рабочим, и по выходным дням, причем чаще он случается в отрезке 16-18 ч. (17,1% и 7,3% ответивших соответственно).

Хобби занимает больше времени студентов в выходные дни, но все равно остается малораспространённой практикой, судя по месту в общей структуре суточного фонда времени.

«Общение по мобильному телефону» выбрало, вопреки ответам студентов на другие вопросы анкеты, да и житейской логике, незначительное число респондентов. Вероятно, это связано с тем, что данный вид деятельности редко практикуется в «чистом виде», чаще же он сочетается с другими видами деятельности (например, передвижение по городу, посещение кафе и т.д.).

Интересно, что студенты довольно часто, особенно в выходные дни, выбирают вариант ответа **«свободное время без конкретизации»**. Это, как правило, относится к часам после 16.00, т.е. предвечерним, вечерним и предночным. Например, так ответили применительно к выходному дню 16,8% респондентов, упомянув интервал 16-18 ч., 14% – 18-20 ч., 16,4% – 20-22 ч. и 15,6% – 22-24 ч. Что стоит за такой позицией – событийно бедный досуг или нежелание респондентов посвящать социологов в подробности персонального расписания дня, могут показать лишь дополнительные исследования.

Такие виды деятельности, как **покупка продуктов питания, а также непродуктовых товаров, просмотр новостей, спортивных событий, выгул собаки, оказание помощи друзьям, отдых на природе** не практикуются в массовом порядке киевскими студентами ни в будние дни, ни в выходные. Заметим, что в обстановке повсеместных потребительских соблазнов молодые люди не спешат отдавать свое свободное время и общественной работе, а тем более – партийным структурам.

Вынуждены констатировать, что в условиях аудиторного заполнения анкет студенты «не раскрылись» в вопросах, касающихся их личной жизни. Так, незначительное количество упоминаний таких распространённых в молодежной среде видов деятельности, как **«свидание с лицом противоположного пола»** и **«секс»**, говорит о том, что респонденты не были уверены, что интимные моменты их жизни не станут предметом обнародования и пересудов. Такого рода виды деятельности нуждаются в дальнейших исследованиях с использованием более тонких методик.

Наш опрос показал, что киевские студенты, как правило, поздно лежатся спать. К 24 часам отходят ко сну немногим более 20% респондентов. Но анализ повседневной жизни студенческой молодёжи будет неполным без учета специфики ночной жизни города и его жителей.

Бешеный ритм жизни в густонаселенном мегаполисе, каковым является Киев и постоянный цейтнот вынуждают какую-то часть его жителей решать свои бытовые проблемы в ночное время, без многокилометровых пробок и бесконечных очередей. Бизнес идет навстречу растущему спросу «полуночников»: открываются круглосуточные супермаркеты, магазины с режимом работы «24 часа», различные сервисные службы (доставка заказов, принятых по телефону или через Интернет, прачечные, химчистки, ремонт автомобиля), ломбарды, салоны красоты, спа-салоны, фитнес-центры, сауны, стоматклиники, call-центры и т.д., работающие круглосуточно или как минимум в продленном режиме и предназначенные для людей, занятых в дневное время и что немаловажно – располагающих высокими доходами. В отличие от советских времен, ночной период суток становится временем активного досуга молодежи (и, заметим: фланеров и туристов, независимо от возраста). «Еще не так давно наступление ночи означало приостановку большинства видов социальной активности <……..>. Ночная жизнь – это хроническая бессонница познекапиталистического общества, одержимого идеей полного, рационально калькулируемого и эффективного использования ресурсов времени и пространства» [6].

С августа 2016 года в Одессе стартовал сервис: оформление государственной регистрации брака отныне производится оперативно и круглосуточно. Если соответствующий эксперимент будет признан удавшимся, он впоследствии будет распостранен на всю страну.

Бурное развитие индустрии ночных развлечений открывает перед столичной молодежью широкий веер разнообразных соблазнов: торгово-развлекательные центры, кинотеатры, кафе

(в т.ч. интернет-кафе), ночные клубы, дискотеки, отдельные экскурсионные туры, TV-каналы, эротические (стриптиз) клубы, боулинг-центры, биллиардные залы, казино, залы игровых автоматов, интернет-банкинг и т.д. Культуролог Е. Дуков резонно заметил, что «ночь в городе незаметно превратилась в пространство специализированных социальных институтов и сама, в каком-то смысле, стала мегаинститутом, равноправным дню, со своим особым функционалом» [7].

Примерно с 2000-х гг. ночная жизнь в Киеве становится все более насыщенной и в этом смысле приближается к стандартам мировых столиц. Становятся востребованными новые ночные профессии (бармены, курьеры, ди-джеи, экскурсоводы и др.) в дополнение к традиционным (таксисты, дежурные «горячих линий» 101, 102, 103, 104). Прежние ночные профессии получают небывалую ранее распространённость – пожилых вахтеров вытесняют охранники молодого и среднего возраста, очерчивается круг приверженцев ночного образа жизни. Санкт-петербургский социолог Н. Легостаева даже подразделяет современную молодежь на «дневную» и «ночную» [8]. Что стоит за ними – самоустранение, уход от реальных проблем дневной жизни, зачастую в формах коллективного экстаза, или протест против обыденности дневного мира, богемная попытка меньшинства (не обязательно «мажоров») противопоставить себя большинству обывателей, или же тяга к острым ощущениям («драйву») наподобие ночных сверхскоростных гонок на пустых трассах? Это могут показать только дополнительные опросы, в любом случае ночь – это время, когда грань между социальной нормой и девиацией очень зыбка или даже размыта, а заведения, работающие круглосуточно или же с позднего вечера до ранних часов утра чаще «притягивают» противоправные элементы. Те же ночные клубы являются повышенной зоной риска, связанной с различными формами девиантного поведения (чрезмерное употребление алкогольных напитков, приобщение к употреблению или же систематическое употребление наркотиков, как естественного, так и синтетического происхождения, распространенность случайных половых контактов и др.). По результатам опроса любителей ночного образа жизни среди студентов было выявлено сравнительно немного – 11,6% респондентов не указали в анкетах, что спят по будним дням, а 18,3% – по выходным во временном интервале 02-04 ч. ночи[1]. Мы предполагаем, что это в основном студенты, в ночной тиши «зависающие» в Интернете, а, возможно, разговаривающие по Скайпу с заокеанскими собеседниками, в странах которых – светлая часть суток (с учетом разницы часовых поясов). В результате повышенной психофизической нагрузки – двойной (учеба + ночная активность) у части студентов на досуг и даже на элементарное восстановление сил остается слишком мало времени. Как следствие – они постоянно не высыпаются, по крайней мере, в будние дни, стремясь наверстать хронический дефицит сна за выходные. Не каждый час типичного дня студентов одинаково насыщен теми или другими занятиями. Темпоральная организация жизнедеятельности студентов также различается в зависимости от дней недели (будние или выходные). Наибольшее количество видов деятельности по рабочим дням приходится на временной промежуток 6-8 часов, а по нерабочим – с 10 до 14. Наименьшее – на период с 2ч. ночи до 6ч. утра (и по рабочим, и по нерабочим дням) (см. *Таблицу 3 Приложения*).

Итак, в значительной мере насыщенным видами деятельности по рабочим дням оказался временной интервал 6-8ч. (среднее количество практик – 1,73), средненасыщенными – интервалы 8-10ч. (1,45), 16-18ч. (1,45), 18-20ч. (1,36), 20-22ч. (1,35), а остальные интервалы оказались менее насыщенными теми или другими практиками (среднее количество приближалось к 1). В группе временых интервалов, которые «лидируют» по среднему количеству практик в нерабочие дни – двухчасовые отрезки 12-14ч. (1,39) и 10-12ч. (1,38), средненасыщенные повседневными занятиями оказались также такие сегменты на циферблате, как 14-16ч. (1,34) и 18-20ч. (1,31). Можно отметить, что среднее количество занятий, практикуемых студентами в рабочие дни, выше, чем в нерабочие. Исключение составляет дневной промежуток с 10 до 16ч. – именно в этом диапазоне выходные дни «выигрывают» у рабочих дней в указанном отношении.

Результаты исследования позволяют сделать следующие **выводы**:

1. Социально-экономические преобразования в украинском обществе после 1991 г., включение Украины на рубеже XX – XXI вв. в глобальные экономические, политические, культурные процессы обогатили и разнообразили информационные возможности и повседневные социальные практики студентов, составляющих одну из наиболее массовых групп молодежи. Темпоральная организация жизнедеятельности при этом выступает информативным индикатором образа жизни современных студентов.

Использование метода бюджета времени и его социологических модификаций для изучения структуры повседневной деятельности студентов показало, что последняя определяется как временем суток, так и особенностями дней недели, в которые осуществляются те или другие виды деятельности.

---

[1] Мы не включили в число «полуночников» не спящих в интервале 00-02 ч., т.к. респонденты в этом временном отрезке могли просто засидеться за ТВ, задержаться с приготовлением ко сну и т.д., что не свидетельствует о ночном образе жизни, а разграничить эти поведенческие акты в условиях нашей методики не представлялось возможным. По аналогичной причине мы не учитывали число не спящих в интервале 04-06 ч., т.к. кроме «полуночников» в него могли попасть лица, которые просто рано просыпаются.

Нами установлены в значительной мере насыщенные занятиями, средненасыщенные и малонасыщенные занятиями часы суток.

2. Для большинства студентов характерно неумение выстроить оптимальный баланс между учебой и внеучебными занятиями, эффективно организовать свое свободное время.

Процесс виртуализации досуговой деятельности студенческой молодежи вытесняет некоторые традиционные практики (например, просмотр телевизора), а также меняет сами суточные ритмы активности (зачастую часы сна «сдвигаются» вследствие привычки просиживания в Интернете допоздна).

Приверженцев ночного образа жизни выявлено сравнительно немного (от 10% по будним дням до 20% по выходным).

Пассивный отдых (ничегонеделание), свободное время без конкретизации, в чем призналась социологам значительная часть киевского студенчества, недостаточное время для спортивных занятий и культурного досуга обуславливают неполное восстановление психофизических сил, что чревато хроническим переутомлением и снижением эффективности учебной деятельности, служит дополнительным фактором риска совершить правонарушение и/или стать его жертвой. Самоанализ непродуктивных потерь времени позволит студентам значительно эффективнее использовать суточный фонд своего времени, направив выявленные и сэкономленные его резервы на различные виды социальной активности, культурный досуг, полноценный отдых (ведь тот же сон является традиционно дефицитным видом деятельности студенческой молодежи).

3. Применение метода бюджета времени является перспективным направлением в социологии, требующим дальнейших эмпирических исследований. Нужно признать, что на бюджет времени студентов влияют также другие факторы (курс обучения, время года), которые нами не учитывались. Вместе с тем практика показывает, что загрузка учебой на разных курсах, а также в начале, в середине и конце учебного года на одном курсе не одинаковы. Для большей репрезентативности результатов сходных социологических исследований желательно обеспечение пропорционального представительства студентов по курсам, возрасту, а также проведение опросов на различных стадиях учебного процесса в различные периоды в течение календарного года.

В последующих исследованиях целесообразно осуществить более точную фиксацию начала, окончания и продолжительности видов деятельности в течение суток, а также дополнять анкетные опросы другими методами (наблюдение, анализ документов), в первую очередь – качественными (глубинное интервью).

Интересными для социолога было бы составление карты типично дневных и ночных мест пребывания студентов в мегаполисе, с указанием на комбинированные или переходные формы, исследования специфики дневных и ночных страхов, а также интимных видов деятельности. Представляется важным выработка методического «языка», с помощью которого удастся «разговорить» респондента, чтобы он не стеснялся беседовать на сугубо личные темы, признаваться в удовлетворении потребностей, вредных для здоровья, а тем более – противоправных действиях. В перспективе также необходимо методически разграничивать случаи, когда Интернет используется студенческой молодежью в учебных или рабочих целях, а когда – в личных.

4. В последующих исследованиях было бы целесообразно установить, на какие виды деятельности, являющиеся желательными для студентов, последним не хватает времени и/или материальных средств (в условиях постмайданного экономического кризиса и снижения реальных доходов населения Украины вследствие более чем трехкратной девальвации гривны удовлетворение многих потребностей молодежи затруднительно) и предложить конкретные практические рекомендации для органов государственной власти по совершенствованию молодежной политики в общенациональном масштабе. Изучение бюджетов времени и их социологических аналогов также позволит выявить резервы роста эффективности учебной деятельности студентов, рассчитать нормативы количества учреждений соцкультбыта, необходимых молодежи в повседневной жизни либо же – доказательно обосновать необходимость их строительства (перепрофилирования) в случае недостаточности соответствующих показателей.

В наш динамичный век научная организация жизни выдвигается как важный фактор развития личности и общества в целом. В воспитательном процессе с малых лет следует культивировать отношение ко времени как важнейшей социальной и индивидуальной ценности, учить молодежь ценить время – как свое, так и других людей, воспринимая его как безусловное богатство, но осознавая при этом его невозвратную сущность.

Литература:

1. Социологический энциклопедический словарь. Редактор- координатор – академик Г.В. Осипов. – М.; Издательская группа ИНФРА·М – НОРМА, 1998. – 488 с.

2. Патрушев В. Жизнь горожанина (1965-1998). – М.: Academia, 2001. – 160 с.
3. Патрушев В. Бюджет времени // Энциклопедический социологический словарь. Общая редакция академика Г.В. Осипова. – М.; ИСПИ РАН, 1995. – 939 с.
4. Груздев И., Терентьев Е. Формализованное интервью о бюджете рабочего времени преподавателей и научных сотрудников: опыт методической рефлексии // Социология: 4М. – 2015. – № 40. – С. 32-57.
5. Ниссинен Й., Воутилайнен Э. Время руководителя: эффективность использования. М.: Экономика, 1988. – 192 с.
6. Пензин А. Индустрия ночи [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://magazines.russ.ru/km/2004/2/pen14.html
7. Цит. по: Ночная культура: освоение новых пространств, жанров и форм // [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://sias.ru/magazine/vypusk-3/2012-/prikladnaya-kulturologiya/593.html
8. Легостаева Н. Жизненные стратегии «дневной» и «ночной» молодежи Санкт-Петербурга // Мониторинг общественного мнения. – 2013. – № 8(114). – С. 92-98.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Таблица 1

Доля студентов, принимающих участие в тех или других видах деятельности в течение типичного рабочего дня, (%)

№	Вид деятельности	Временные интервалы (ч.)											
		06-08	08-10	10-12	12-14	14-16	16-18	18-20	20-22	22-24	24-02	02-04	04-06
1	Сон	52,1	9,2	1,7	1,0	0,9	1,7	1,2	3,1	17,8	62,5	88,4	92,2
2	Утреннее пробуждение	30,2	9,2	0,7		0,2				0,5	0,2	0,2	0,7
3	Личная гигиена	25,7	14,7	2,8	0,5	0,2	0,9	1,0	2,6	7,6	2,9	0,2	
4	Макияж	5,7	5,0	0,5	1,4		0,9	0,2					
5	Утренняя гимнастика, бег	5,5	2,8	0,7					0,5				0,5
6	Приготовление еды дома	0,7	0,5	0,9		1,7	8,1	3,8	1,4	0,2	0,2		
7	Питание (завтрак, обед, ужин)	19,3	18,2	6,6	10,5	8,3	27,3	15,2	15,2	2,6	1,7	0,2	
8	Работа по дому (мытье посуды, уборка жилья)		0,2		0,2	0,2	3,6	1,7	1,4	1,0	0,2		
9	Самообслуживание (стирка, уход за одеждой и обувью)	5,7	4,0	0,5	0,7		0,2	0,2					
10	Время в дороге	15,0	18,5	2,1	5,5	13,3	17,1	7,8	2,1	1,9			0,2
11	Учеба в институте		50,0	78,7	77,9	69,7	17,8	5,9	1,7	1,0	0,2		
12	Подготовка к занятиям	1,4	1,7	4,0	2,1	1,9	8,5	32,1	39,8	31,4	12,6	1,4	
13	Покупка продуктов				0,2	0,7	1,4	1,0	0,2				
14	Шопинг, покупка продуктовых товаров				0,2	0,2							
15	Чтение книг	0,5	0,2	0,7	0,5	0,2	0,9	1,4	2,6	5,9	1,2		
16	Спортивные тренировки	0,5	0,7	0,5	0,5	0,9	2,4	5,5	3,3	2,1			
17	Посещение кинотеатра						0,2	0,2					
18	Посещение кафе (бара)							0,2					
19	Непосредственное общение с родителями и другими родственниками				0,2			1,0	0,2	0,5			
20	Непосредственное общение с друзьями		0,2	0,7	1,0	1,4	2,8	4,8	5,0	3,1	0,7		

Окончание таблицы 1

21	Общение по мобильному телефону					0,2	0,2	0,2		0,5	0,2		
22	Отдых на природе							0,2	0,2				
23	Свидания с парнем (девушкой)					0,2	0,7	0,7	0,5	0,2	0,2		
24	Самосовершенствование, посещение курсов			0,2	0,2	0,2	2,1	2,4	0,9			0,2	
25	Просмотр телевиденья		0,2					1,4	1,7	3,8	0,7		
26	Пользование Интернетом		0,2	0,5		0,2	3,3	5,9	6,6	9,3	6,2	0,7	
27	Общение в соцсетях		0,2	0,5		0,2	0,5	1,2	1,7	1,0	1,0		
28	Прогулки по городу (в парках)		0,2		0,5	0,5	5,2	4,5	5,7	2,6	0,2		
29	Оказание помощи друзьям							0,2	0,2	0,2			
30	Частный просмотр фильмов					0,2	0,7	1,7	3,1	2,6	2,9		
31	Просмотр спортивных событий								0,2	0,2			
32	Просмотр новостей						0,2		0,2	0,5	0,5		
33	Выгул собаки		0,2		0,2	0,2	0,2	0,2	0,5				
34	Пассивный отдых (ничего не делаю)		0,2		0,2	3,1	17,1	7,4	5,7	3,8	1,9	0,2	
35	Хобби	0,2	0,2					1,4	2,4	0,7	0,2	0,2	
36	Свободное время без конкретизации					0,2	5,2	8,8	9,0	7,1	3,1	0,2	
37	Секс			0,2				0,2					
38	Подготовка ко сну			0,2					2,8	4,3	4,3	0,5	
39	Компьютерные игры						0,2	1,2	0,5	0,7	1,0		
40	Оплачиваемая работа (подработка)		0,5	2,1	2,4	4,5	6,6	6,2	4,7	2,6	1,2	0,7	0,2
41	Нет ответа	5,7	5,7	5,9	6,4	6,2	6,2	6,4	6,6	6,9	7,8	7,8	7,3

Таблица 2

Доля студентов, принимающих участие в тех или других видах деятельности в течение типичного нерабочего дня, (%)

№	Вид деятельности	Временные интервалы (ч.)											
		06-08	08-10	10-12	12-14	14-16	16-18	18-20	20-22	22-24	24-02	02-04	04-06
1	Сон	84,4	65,2	28,3	5,9	0,5	0,7	0,7	1,7	15,9	54,9	81,7	86,7
2	Утреннее пробуждение	1,9	10,7	8,3	2,1	0,7					0,2		0,5
3	Личная гигиена	3,3	7,1	10,7	5,7	1,2	1,2	1,2	2,8	6,4	1,0	1,2	
4	Макияж	0,5	1,2	1,4	0,5	0,7	0,2			0,2			
5	Утренняя гимнастика, бег	2,1	3,3	1,4	0,7	0,2		0,5	0,2	0,5	0,2		0,5
6	Приготовление еды дома		1,2	5,0	5,5	3,6	1,4	1,4	0,9	0,5			
7	Питание (завтрак, обед, ужин)	2,6	13,3	24,5	22,7	13,5	7,6	11,6	10,0	4,5	1,4	0,2	
8	Работа по дому (мытье посуды, уборка жилья)		0,9	9,5	10,9	5,2	4,3	1,9	0,9	0,2	0,5		
9	Самообслуживание (стирка, уход за одеждой и обувью)		0,5	1,9	2,4	1,2	1,4	0,7	0,2	0,2			
10	Время в дороге	0,2	0,2	0,7	0,9	0,5	1,2	1,2	0,5	1,7	1,7		

Окончание таблицы 2

11	Учеба в институте		0,5	1,0	1,2	1,2	0,2		0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
12	Подготовка к занятиям		0,7	4,5	10,9	14,9	14,9	16,1	14,7	8,5	2,6	0,5	
13	Покупка продуктов			1,0	4,7	2,1	1,2	0,9	0,5	0,9			
14	Шопинг, покупка продуктовых товаров			0,5	1,4	1,4	1,4			0,2			
15	Чтение книг		0,9	1,4	1,4	2,1	2,6	2,1	2,8	3,3	2,4	0,5	
16	Спортивные тренировки	0,2	1,4	3,1	3,1	3,1	4,0	2,6	2,1	1,4			
17	Посещение кинотеатра			0,2	0,9	1,7	1,9	0,9	0,9	0,7			
18	Посещение кафе (бара)				0,5	0,9	1,2	1,9	1,4	1,7	1,2	0,5	0,2
19	Непосредственное общение с родителями и другими родственниками			1,2	1,9	2,6	2,1	1,9	1,2	1,2			
20	Непосредственное общение с друзьями			1,2	4,0	8,5	8,5	14,2	14,5	9,2	3,6	0,7	
21	Общение по мобильному телефону				0,5		0,5	0,2		0,2			
22	Отдых на природе			0,2	0,5	1,2	0,9	0,5					
23	Свидания с парнем (девушкой)				0,7	1,9	2,6	2,6	1,2	0,5			
24	Самосовершенство вание		0,2	0,7	0,9	0,5		0,5	0,5				
25	Просмотр телевиниья			0,7	1,2	1,2	1,2	1,7	1,9	3,1	1,0		
26	Пользование Интернетом		0,5	1,4	7,1	5,5	5,0	5,9	5,9	10,2	6,7	1,4	0,2
27	Общение в соцсетях		0,2	0,7	0,7	0,2	0,5	0,7	1,4	1,7	1,7		
28	Прогулки по городу (в парках)			3,3	7,6	16,8	15,9	18,2	13,5	7,8	3,3	0,7	
29	Оказание помощи друзьям							0,2	0,2	0,2			
30	Частный просмотр фильмов		0,5	1,2	2,4	3,6	3,3	4,7	7,1	6,6	4,8	0,7	
31	Просмотр спортивных событий						0,2	0,5	0,5				
32	Просмотр новостей			0,2	0,5				0,2				
33	Выгул собаки	0,5		0,7		0,5	0,2	0,5	0,5	0,2			
34	Пассивный отдых (ничего не делаю)		0,7	2,4	4,3	4,3	7,3	3,3	4,0	1,9	1,7		
35	Хобби	0,2		1,2	1,7	2,1	2,1	2,4	2,1	1,4	0,5	0,2	
36	Свободное время без конкретизации		0,5	2,4	9,0	12,8	16,8	14,0	16,4	15,6	6,7	1,2	0,2
37	Секс		0,2	0,2									
38	Подготовка ко сну								1,2	3,6	2,1	0,7	
39	Компьютерные игры			0,5	0,5	0,9	0,7	0,9	1,4	1,7	1,0	0,2	
40	Оплачиваемая работа (подработка)			1,0	0,7	1,4	0,9	1,4	1,2	0,2			
41	Нет ответа	10,4	10,4	11,2	10,7	10,9	11,1	11,1	11,1	11,6	11,4	11,7	12,4

Таблица 3

Среднее количество видов деятельности, практикуемых студентами в те или другие временные интервалы суток

№	Категория дня	Временные интервалы (ч.)											
		06-08	08-10	10-12	12-14	14-16	16-18	18-20	20-22	22-24	24-02	02-04	04-06
1	Рабочие дни	1,73	1,45	1,12	1,14	1,18	1,45	1,36	1,35	1,25	1,14	1,01	1,01
2	Нерабочие дни	1,06	1,23	1,38	1,39	1,34	1,29	1,31	1,29	1,28	1,10	1,02	1,00

УДК 316.7+316.334.52(4-11)

ДИНАМІКА РЕЛІГІЙНОСТІ У СУСПІЛЬСТВАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: СПРОБА СТРУКТУРУВАННЯ РІЗНОМАНІТТЯ

Бовгиря І. В.,
аспірант кафедри соціології
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

У статті представлено динаміку релігійності східноєвропейських суспільств крізь зіставлення релігійних змін із конфесійною структурою відповідних суспільств на основі даних трьох хвиль Європейського дослідження цінностей (хвилі II, III та IV). В аналізі застосовано три індикатори: самовизначення власного рівня релігійності, частота відвідування релігійної служби та афіліація з домінантною конфесією. У цьому дослідженні домінантною у певному суспільстві є та конфесія, частка афілійованих з якою (згідно з опитуваннями) є більшою, ніж відповідна частка будь-якої іншої конфесії. Дані показують, що в тих східноєвропейських суспільствах, де переважає католицька ідентичність, декларована респондентами частота відвідування церкви знизилася; натомість у тих, де переважає православна ідентичність, декларована частота відвідування церкви зросла, а також збільшилася кількість тих, хто зазначає належність до православ'я.

В статье представлено динамику религиозности восточноевропейских обществ через сопоставления религиозных изменений с конфессиональной структурой соответствующих обществ на основе данных трех волн Европейского исследования ценностей (волны II, III и IV). В анализе применены три индикатора: самоопределение собственного уровня религиозности, частота посещения религиозных служб и аффилиация с доминирующей конфессией. В этом исследовании доминирующей в обществе является та конфессия, доля аффилированных с которой (согласно опросам) является большей, чем соответствующая доля любой другой конфессии. Данные показывают, что в тех восточноевропейских обществах, где превалирует католическая идентичность, декларируемая респондентами частота посещения церкви снизилась; а в тех, где превалирует православная идентичность, декларируемая частота посещения церкви выросла, а также увеличилось количество тех, кто сообщает о принадлежности к православию.

The article explores religious dynamics in Eastern European societies by relating religious change to denominational structures of respective societies. It draws on data from three waves of the European Values Study (wave II, III, and IV). The analysis is based on three indicators: self-evaluation of one's religiosity level, religious service attendance frequency, and affiliation with a dominant denomination. In this study, a denomination is considered dominant in a particular society if its share of affiliates (as declared in surveys) is larger than a respective share of any other denomination. The data reveals that Eastern European societies with prevailing Catholic identity had a decrease in self-reported church attendance while those with prevailing Orthodox identity had an increase in self-reported church attendance as well as in the share of those who consider themselves religious and those who declare Orthodox affiliation.

Ключові слова: релігійні зміни, динаміка релігійності, релігійність європейських суспільств, релігійність посткомуністичних суспільств.

Щодо динаміки релігійності в суспільствах Західної Європи позиція дослідників вельми консолідована: констатують зниження ролі релігійності у суспільному житті. Полеміка в основному зосереджена на питанні, чи компенсується (і якщо так, то якою мірою) зменшення ролі традиційних релігійних учень появою нових духовних рухів та формуванням індивідуалізованих релігійних поглядів [11, с. 41]. Натомість немає консенсусу щодо релігійної ситуації в суспільствах Східної Європи. Спроби узагальнень щодо східноєвропейського регіону зазнають низку викликів, серед яких значні відмінності в історичному, соціальному та релігійному контекстах [11, с. 44]; радикальні соціальні трансформації у всіх сферах суспільного життя після падіння комуністичних режимів, що суттєво різнилися як за вектором та характером, так і тривалістю [8, с. 31]; відсутність валідних лонгітюдних та історичних даних динаміки релігійності як за часів комуністичних режимів у регіоні, так і безпосередньо перед цим історичним етапом, що обмежує можливості досліджень [10, с. 18]. Інтенсивна дискусія в наукових колах щодо релігійних змін у пострадянських суспільствах та поясню-

вальних можливостей основних теорій релігійних змін результувала в значну кількість емпіричних досліджень, спрямованих на валідизацію пояснювальних можливостей ключових теорій у галузі соціології релігії – теорії секуляризації, тезису індивідуалізації релігії та концепції релігійної економіки [8]. Таким чином, науковий доробок останніх двох десятків років здебільшого зосереджений навколо декількох основних підходів: спроби описати динаміку релігійних змін у суспільствах Східної Європи з позиції тієї чи іншої домінантної теорії [9, 4]; здійснення аналізу релігійної ситуації у межах одного часового виміру за допомогою порівняння показників релігійності з іншими непрямим індикаторами, що мають впливати на релігійні показники з погляду тієї чи іншої теорії (рівень модернізації у разі застосування теорії секуляризації, рівень релігійних свобод у разі застосування концепції релігійної економіки та інше) [8, 3]; аналіз зв'язку релігійних індикаторів з іншими характеристиками суспільної динаміки та ціннісними індикаторами [7]. Проте отримані результати демонструють, що наявні теоретичні підходи лише певною мірою продуктивні у своїй пояснювальній силі. Відповідно, попри значний доробок в осмисленні релігійної динаміки у світі загалом і Східній Європі зокрема, понині залишається полемічним питання евристичного потенціалу теорії секуляризації, тезису індивідуалізації релігії та концепції релігійної економіки, а також постає потреба пошуку альтернативних підходів до осмислення динаміки релігійності у східноєвропейських суспільствах. Отже, залишається актуальною проблема визначення, узагальнення й інтерпретації змін у релігійності східноєвропейських суспільств. Ця стаття має на меті зробити внесок у розв'язання цієї проблеми, зосередивши увагу на зіставленні змін у рівні релігійності з конфесійною структурою суспільств. Для реалізації такої мети необхідно охарактеризувати динаміку релігійності в суспільствах Східної Європи за обраними індикаторами та здійснити спробу інтерпретації отриманих результатів.

Наразі існує декілька міжнародних опитувань, дані яких є у вільному доступі та застосовні для вивчення релігійності в суспільствах Європи загалом та Східної Європи зокрема: серед них Європейське дослідження цінностей (EVS), Міжнародна програма соціальних досліджень (ISSP), дослідження «Aufbruch Survey» та Європейське соціальне дослідження (ESS). Для даної розвідки було обрано результати трьох хвиль Європейського дослідження цінностей (EVS II, EVS III, EVS IV) [5], оскільки саме цей проект не лише містить об'ємний та детальний блок релігійних індикаторів, а й охоплює широке коло східноєвропейських суспільств, представлених у всіх або майже всіх хвилях, починаючи з 1991 року.

До аналізу свідомо не були включені результати інших досліджень із цієї тематики, що містять подібні індикатори. Хоча такий підхід міг би розширити кількість суспільств у вибірці та періодів для аналізу, проте відмінності в підходах до конструювання вибірки, методів збору даних (телефонне інтерв'ю чи при зустрічі) та постановки анкетних запитань значно впливають на отриманий розподіл відповідей. Нині тривають численні дебати щодо можливості комбінування різних досліджень, проте доцільність цього підходу і досі є достатньо сумнівною [8, с. 24].

Набір релігійних індикаторів, що доступні на основі даних ЄДС, надзвичайно широкий і охоплює різноманітні аспекти релігійності. Детальний огляд доступних індикаторів був здійснений у роботах таких дослідників, як О. Богданова, С. Яремчук та інших [1, 2]. Охопити всі можливі аспекти релігійності, що доступні за даними ЄДС, у рамках одного короткого нарису неможливо, тому в запропонованому огляді аналіз змін релігійності здійснено на основі трьох показників. По-перше, показника оцінки респондентом рівня власної релігійності[1], що хоча і не передбачає чітких критеріїв, проте відображає зіставлення себе з соціальною моделлю «релігійна людина», що знаною мірою придатне для оцінки динаміки положення релігії в суспільстві та можливості й прийнятності віднесення себе до цієї категорії у суспільстві. По-друге, показника теперішньої релігійної афіліації респондента[2], що відображає публічну самоідентифікацію із певною релігійною традицією. По-третє, важливим показником у будь-якій оцінці становища релігії є оцінка практик, що відображають не тільки думку чи намір стосовно релігії, а й реалізацію певних дій та практик. Найбільш доцільним було б зіставлення публічних (наприклад, відвідування релігійної служби чи участь у діяльності релігійних організацій) та приватних практик (наприклад, молитва не під час релігійних служб). Проте питання щодо приватних практик (частота молитви) у різних хвилях дослідження було сформульоване по-різному, що обмежує можливість застосування цього показника для оцінки динаміки й тому оцінка релігійних практик у запропонованому дослідженні здійснена лише на основі публічних практик – частоти відвідування релігійних служб[3] [6].

---

[1] Запитання в анкеті «Незалежно від того, відвідуєте Ви церкву чи ні, чи можете сказати, що Ви…» з варіантами відповідей: «Релігійна людина», «Нерелігійна людина», «Переконаний атеїст».

[2] Запитання в анкеті «Чи сповідуєте Ви яку-небудь релігію?» з варіантами відповідей: «Так» та «Ні»; та «Яку саме?» з широким переліком різних релігійних деномінацій, релевантним для кожної країни-учасниці опитування, що в подальшому кодуванні зводився до узагальненого списку.

[3] «Не враховуючи вінчання, похорон та хрещення, як часто Ви відвідуєте релігійні служби зараз?» з варіантами відповідей: «Частіше, ніж раз на тиждень», «Раз на тиждень», «Раз на місяць», «Тільки на релігійні свята», «Раз на рік», «Рідше, ніж раз на рік», «Ніколи / майже ніколи». Для подальшого аналізу був використаний перекодований показник – «Відвідування релігійних служб раз на місяць і частіше», що включає «Частіше, ніж раз на тиждень», «Раз на тиждень», «Раз на місяць».

Розглядаючи країни-учасниці трьох хвиль ЄДЦ, можемо виокремити 15 країн чи територій[4], що представляють суспільства Східної Європи (Білорусь, Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Російська Федерація, Румунія, Словаччина, Словенія, Східна Німеччина, Угорщина, Україна, Хорватія, Чеська Республіка) у трьох часових проміжках (1990-1991, 1998-1999, 2008-2009 роки), крім Білорусі, Російської Федерації, України та Хорватії, для яких наявні лише дані двох хвиль опитування[5]. Саме ця вибірка і є основою подальшого аналізу.

Розглянемо динаміку показника релігійності за самовизначенням, що відображено на рис. 1. Для Східної Німеччини, Чехії та Польщі характерне зменшення частки респондентів, що вважають себе релігійними. Причому, якщо для Східної Німеччини такі зміни зафіксовані і в другій, і в третій хвилі, то для Чехії і Польщі відповідне пониження було виявлено лише в четвертій хвилі дослідження. Хорватія та Угорщина характеризуються стабільною у часі часткою тих, хто вважає себе релігійними. Для Словаччини, Румунії, Словенії, Естонії та Латвії характерне зростання частки тих, хто вважає себе релігійними, у перше десятиліття після падіння комуністичних режимів та подальша стабілізація цього показника. Білорусь, Росія, Україна, Болгарія та Литва можуть бути описані як суспільства, що зберігають тенденцію до зростання частки тих, хто вважає себе релігійними, на всьому часовому проміжку дослідження.

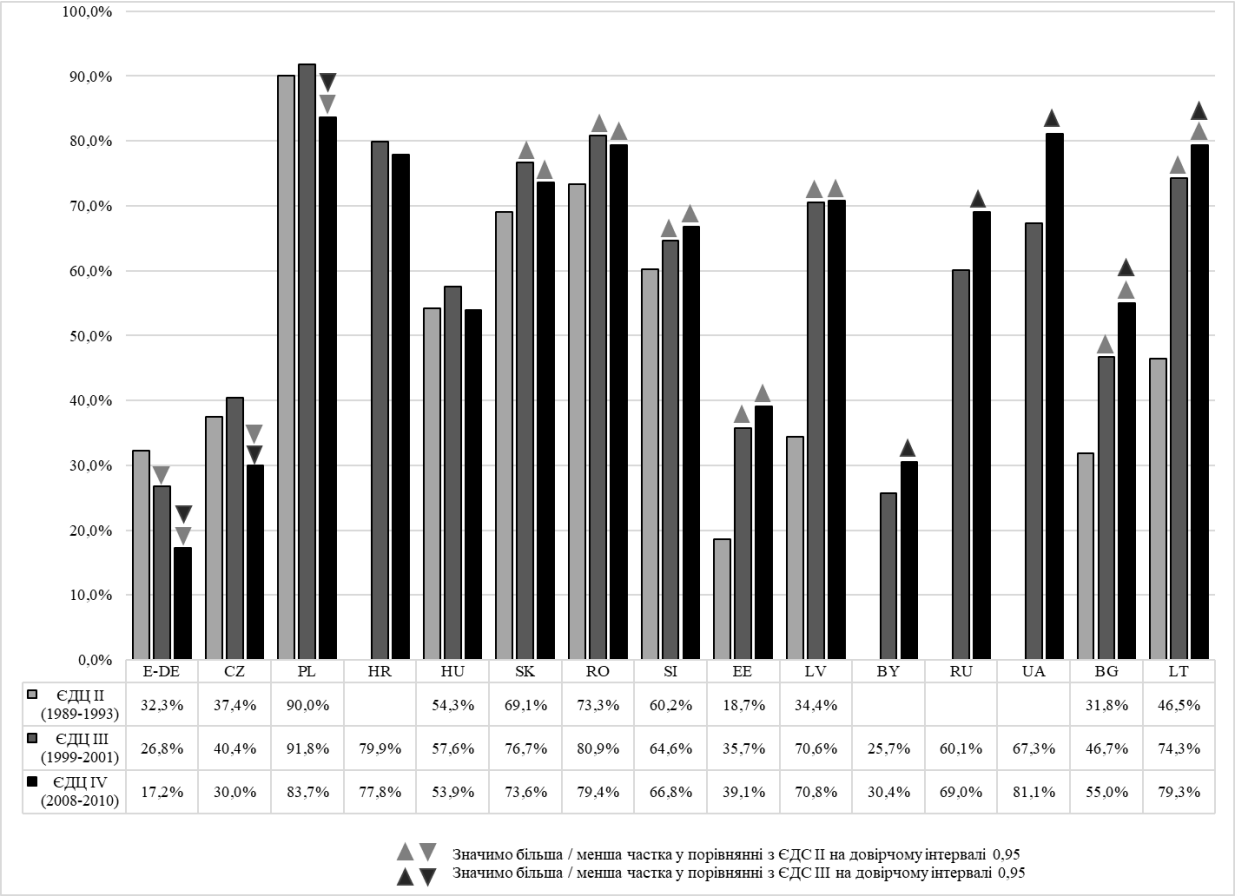

	E-DE	CZ	PL	HR	HU	SK	RO	SI	EE	LV	BY	RU	UA	BG	LT
ЄДЦ II (1989-1993)	32,3%	37,4%	90,0%		54,3%	69,1%	73,3%	60,2%	18,7%	34,4%				31,8%	46,5%
ЄДЦ III (1999-2001)	26,8%	40,4%	91,8%	79,9%	57,6%	76,7%	80,9%	64,6%	35,7%	70,6%	25,7%	60,1%	67,3%	46,7%	74,3%
ЄДЦ IV (2008-2010)	17,2%	30,0%	83,7%	77,8%	53,9%	73,6%	79,4%	66,8%	39,1%	70,8%	30,4%	69,0%	81,1%	55,0%	79,3%

Рис. 1. Релігійність за самовизначенням
(за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)[6]
Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні або частині країни

У загальному огляді динаміки можна погодитись із М. Томкою, що для країн регіону в цілому не можна виділити єдиного характеру змін [10, с. 4]. Для структурування отриманих результатів можна розділити країни на групи за конфесіями, що відповідно до самодекларування мають домінантну позицію в суспільстві, тобто за часткою афілійованих статистично значимо перевищують інші конфесії в суспільстві у кожній із хвиль дослідження. Таке групування країн дає змогу побачити отримані результати динаміки під іншим кутом.

[4] Кодування масиву дозволяє виокремлення окремої території – Східна Німеччина. Включення до вибірки дослідження цієї території видається доречним, оскільки вона входила в зону впливу комуністичних режимів у Східній Європі.
[5] Усі перелічені країни були включені до дослідження, починаючи з III хвилі, тобто 1999-2001 роках.
[6] Для назв країн використані скорочення: Білорусь – BY, Болгарія – BG, Естонія – EE, Латвія – LV, Литва – LT, Польща – PL, Російська Федерація – RU, Румунія – RO, Словаччина – SK, Словенія – SI, Східна Німеччина – E-DE, Угорщина – HU, Україна – UA, Хорватія – HR, Чеська Республіка – CZ.

У таблиці 1 представлена динаміка частки тих, хто вважає себе релігійними, та частки тих, хто відносить себе до католицизму в суспільствах, де частка католиків статистично значимо переважає частку афілійованих із будь-якою іншою конфесією.

Таблиця 1

Релігійність за самовизначенням та рівень афіліації з конфесією, що домінує, у суспільствах Східної Європи з переважанням католицької ідентичності (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)

(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)

	Релігійність за самовизначенням				**Афіліація з конфесією, що домінує**		
	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)		ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Чехія	37,4	40,4	30,0 ▼		34,5	27,8-	24,0 ▼v
Польща	90,0	91,8	83,7 ▼		93,5	94,0	91,3 v
Хорватія	-	79,9	77,8		-	86,8	79,1
Угорщина	54,3	57,6	53,9		42,5	39,1	40,7
Словенія	60,2	64,6 ▲	66,8 ▲		69,0	66,1	65,5
Словаччина	69,1	76,7 ▲	73,6 ▲		58,4	63,9 ▲	67,8 ▲^
Литва	46,5	74,3▲	79,3 ▲^		57,2	74,7 ▲	78,5 ▲^

▲▼- Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС II на довірчому інтервалі 0,95

^v – Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС III на довірчому інтервалі 0,95

Для п'яти з семи досліджуваних, переважно католицьких за віросповіданням суспільств, помітним є скорочення чи стабільність як частки тих, хто вважає себе релігійними, так і частки тих, хто відносить себе до основної конфесії. Словаччина та Литва виглядають як яскраві винятки з переліку католицьких країн Східної Європи та можуть характеризуватись як суспільства, де зростає і релігійність за самовизначенням, і афіліація до домінантного релігійного вчення. Проте під час оцінки частоти відвідування релігійних служб, що відображає один із найбільш помітних аспектів публічної релігійної практики, регіон виглядає більш однорідним, що представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Відвідування релігійних служб раз на місяць та частіше у суспільствах Східної Європи з переважанням католицької ідентичності (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)

(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)

	ЄДЦ II (1989-1993)	**ЄДЦ III (1999-2001)**	**ЄДЦ IV (2008-2010)**
Чехія	11,8	11,6	12,1
Польща	83,6	77,9 ▼	69,8 ▼v
Хорватія		52,5	40,5 v
Угорщина	23,0	17,4 ▼	15,4 ▼
Словенія	34,9	30,2 ▼	25,3 ▼v
Словаччина	40,3	49,7 ▲	43,6 v
Литва		30,9	25,1 v

▲▼- Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС II на довірчому інтервалі 0,95

^v – Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС III на довірчому інтервалі 0,95

Тобто в жодній із країн регіону не простежується зростання частоти відвідування релігійних служб, навіть для тих суспільств, де самовіднесення до католицької релігійної спільноти зростає. Спираючись на отримані результати, можна припустити, що в цілому для переважно католицьких суспільств Східної Європи характерна низхідна динаміка частини чи всіх із досліджуваних показників: так у Чехії та Польщі скорочення відбувається на всіх досліджуваних вимірах – релігійність за самовизначенням, афіліація з домінантною релігійною спільнотою, відвідування релігійних служб раз на місяць і частіше; у Хорватії, Угорщині, Словенії, Словаччині та Литві ці зміни відображаються лише на рівні частоти відвідування релігійних служб.

Схожу динаміку можна спостерігати і в Східній Німеччині, де домінантною конфесією є протестантизм. У таблиці 3 відображена динаміка частки населення, що вважають себе релігійними, відносять себе до протестантизму та відвідують релігійні служби раз на місяць та частіше.

У всіх запропонованих вимірах ми бачимо статистично значиме скорочення часток респондентів у кожній наступній хвилі ЄДЦ.

Таблиця 3

Релігійність за самовизначенням, рівень афіліації з конфесією, що домінує та відвідування релігійних служб у Східній Німеччині (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)

(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у Східній Німеччині)

	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Релігійність за самовизначенням	32,3	26,8 ▼v	17,2 ▼v
Належність до протестантизму	31,7	27,2 ▼v	18,1 ▼v
Відвідування релігійних служб раз на місяць та частіше	16,5	12,3 ▼v	8,7 ▼v

▲▼- *Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС II на довірчому інтервалі 0,95*

^v – *Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС III на довірчому інтервалі 0,95*

Іншу динаміку даних бачимо в суспільствах, де православ'я є тією конфесією, що має статистичну перевагу в порівнянні з іншими релігійними групами за часткою афілійованих. У таблиці 4 представлені зміни в часі показників частки населення, що вважають себе релігійними та відносять себе до православ'я в зазначених суспільствах.

Таблиця 4

Релігійність за самовизначенням та рівень афіліації з конфесією, що домінує, у суспільствах Східної Європи з переважанням православної ідентичності (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)

(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)

	Релігійність за самовизначенням				**Афіліація з конфесією, що домінує**		
	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)		ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Румунія	73,3	80,9▲	79,4▲		87,9	84,7	85,9
Болгарія	31,8	46,7▲	55,0▲^		24,3	57,8▲^	59,0▲^
Україна		67,3	81,1^			41,0	48,4^
Росія		60,1	69,0^			46,0	55,3^
Білорусь		25,7	30,4^			44,0	61,4^

▲▼- *Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС II на довірчому інтервалі 0,95*

^v – *Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС III на довірчому інтервалі 0,95*

Обидва показники мають динаміку до зростання у майже всіх суспільствах цієї групи, окрім Румунії. І хоча рівень афіліації з православ'ям у Румунії має радше стабільний характер, зміни в показниках частоти відвідування релігійних служб у цьому суспільстві в цілому відповідають загальній динаміці в групі православних країн. У таблиці 5 представлені зміни частки населення, яке пові-

Таблиця 5

Відвідування релігійних служб раз на місяць та частіше у суспільствах Східної Європи з переважанням православної ідентичності (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)

(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)

	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Румунія	30,6	46,0▲	46,6▲
Болгарія	9,0	20,1▲	14,9▲
Україна		14,4	19,5▲
Росія		9,1	13,6^
Білорусь		16,6	23,9^

▲▼- *Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС II на довірчому інтервалі 0,95*

^v – *Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС III на довірчому інтервалі 0,95*

домляє про відвідування релігійних служб раз на місяць та частіше. У всіх православних суспільствах простежується тенденція до зростання цієї частки, що має досить показовий характер саме для православ'я, у якому, з погляду церковних уявлень, щотижневе відвідування служби не є настільки значимим, як у католицизмі [10, с. 110].

На завершення перейдемо до розгляду Латвії та Естонії – суспільств, що не мають домінантної конфесії за часткою афілійованих. У таблиці 6 відображена динаміка частки населення, що вважають себе релігійними у цих суспільствах.

Таблиця 6

Релігійність за самовизначенням у суспільствах Східної Європи, що не мають домінантної конфесії (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)

(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)

	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Естонія	18,7	35,7▲	39,1▲
Латвія	34,4	70,6▲	70,8▲

▲▼- Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС II на довірчому інтервалі 0,95
^v – Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС III на довірчому інтервалі 0,95

У перше десятиліття після падіння комуністичних режимів для обох країн характерне зростання частки тих, хто вважає себе релігійними. Примітно, що динаміка релігійної афіліації є різною для ключових конфесій, а не постійно висхідною для кожної з них. Упродовж першого десятиліття після падіння комуністичних режимів, як бачимо з таблиці 7, в обох суспільствах зростає належність до найбільш представлених конфесій (протестантизм та православ'я в Естонії, католицизм, протестантизм та православ'я у Латвії). Протягом другого десятиліття незалежності цих країн в Естонії зростає лише частка тих, хто відносить себе до православ'я, у Латвії – протестантизму та православ'я. Примітно, що в обох суспільствах частка православних була майже вдвічі менша від найбільш поширеної релігійної конфесії на початку 90-х років XX століття (4,1% православних у порівнянні з 7,1% протестантів у Естонії та 8,1% православних у порівнянні з 15,0% католиків у Литві). Проте протягом 20 років у обох суспільствах частка православних збільшилась настільки, що зрівнялась або навіть стала більшою у порівнянні з колишньою найбільш поширеною релігійною ідентичністю (16,3% православних у порівнянні з 11,4% протестантів у Естонії та 22,6% православних у порівнянні з 19,5% католиків у Литві).

Таблиця 7

Рівень афіліації з основними конфесіями у суспільствах Східної Європи, що не мають домінантної конфесії (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)

(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)

	Естонія				Латвія		
	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)		ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Католицизм	,4	0,4	1,3		15,0	19,5▲	19,5▲
Протестантизм	7,1	13,3▲	11,4▲		10,0	16,9▲	21,7▲^
Православ'я	4,1	10,2▲	16,3▲^		8,1	16,7▲	22,6▲^

▲▼- Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС II на довірчому інтервалі 0,95
^v – Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС III на довірчому інтервалі 0,95

У таблиці 8 представлена динаміка рівня відвідування релігійних служб: упродовж розглянутого періоду в Естонії зміни статистично незначущі, натомість у Латвії збільшилася частка тих, хто відвідує релігійні служби раз на місяць та частіше. Міг би бути корисним подальший аналіз відмінностей динаміки відвідування церкви між представниками різних релігійних ідентичностей, проте на рівні конфесій обсяг даних надто малий, особливо у ЄДЦ II (менш ніж 100 респондентів для кожної з аналізованих груп, що становить недостатньо наповнені категорії для значимих висновків).

Викладений вище огляд дозволяє запропонувати наступні висновки. Аналіз динаміки релігійних показників залежно від конфесії, що домінує у суспільстві, дає змогу хоча б частково структурувати різноманіття релігійних змін у суспільствах Східної Європи. Для тих східноєвропейських суспільств, де домінантною є католицька ідентичність, у більшості випадків характерне скорочення

Таблиця 8

Відвідування релігійних служб раз на місяць та частіше у суспільствах Східної Європи, що не мають домінантної конфесії (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)

(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)

	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Естонія		11,0	9,1
Латвія	4,2	14,6▲	16,3▲

▲▼- Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС II, на довірчому інтервалі 0,95
^v – Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС III, на довірчому інтервалі 0,95

чи стабільність частки населення, що вважає себе релігійним та/або декларує належність до домінантної конфесії. Крім того, така динаміка супроводжується зменшенням частки населення, що відвідує церкву раз на місяць та частіше, у всіх суспільствах групи незалежно від динаміки інших двох проаналізованих показників.

Для суспільств, де домінантною конфесію є православ'я, динаміка показників є протилежною і може бути описана як збільшення частки населення, що вважає себе релігійним, декларує належність до православ'я і відвідує церкву раз на місяць та частіше. Крім того, виразне зростання частки населення, що відносить себе до православ'я, характерне і для суспільств, що не мають домінантної релігійної ідентичності (Латвія та Естонія): з першої по третю хвилю опитування частка православних зросла майже втричі у Латвії та в чотири рази в Естонії, тоді як динаміка інших конфесій хоча і значимо позитивна, проте менше виражена.

Серед східноєвропейських суспільств/територій, представлених у Європейському дослідженні цінностей, протестантизм переважає лише в Східній Німеччині. Для цієї території характерне скорочення частки населення за всіма аналізованими показниками. Водночас у Латвії частка протестантів зростає. Щодо відмінного напрямку динаміки показників релігійності в переважно православних та католицьких суспільствах, можна висунути декілька гіпотез. У запропонованій вибірці країн до переважно католицьких суспільств потрапили ті країни регіону, що швидше та легше пройшли період соціально-політичних макротрансформацій після падіння комуністичних режимів (за винятком Хорватії). Переважно православні суспільства (за винятком Румунії) можуть характеризуватись як суспільства, де період трансформацій був більш затягнутий, а подекуди не може вважатись завершеним. Таким чином, більш католицькі суспільства можуть бути описані як такі, що мають більше модернізаційних здобутків, а отже, згідно з теорією секуляризації, значення та представленість релігії в цих суспільствах закономірно зменшується.

Тим не менш, такі висновки не можуть бути повною мірою застосовані до суспільств зі змішаною конфесійною структурою. Для них можна запропонувати принаймні дві гіпотези щодо зростання частки тих, хто вважає себе релігійними та/або декларує належність до певної конфесії. По-перше, з погляду теорії релігійної економіки, відсутність домінантної конфесії може призводити до більш інтенсивної конкуренції між релігійними організаціями, що, своєю чергою, може підвищити рівень релігійної залученості населення. По-друге, сам контекст виходу Латвії та Естонії з-під впливу комуністичних режимів міг вплинути на динаміку релігійних змін. Політика балтійських країн після виходу зі складу Радянського Союзу була спрямована на зміцнення національної ідентичності та відмежування від радянської спадщини, що зокрема відобразилось на позиції російського (за етнічною самоідентичністю) населення цих країн. У відносно короткий період ця категорія людей змінила статус з титульної нації великої країни (Радянського Союзу) на національну меншину: прагнення зберегти ідентичність могло виразитися в зростанні афіліації з православ'ям, що є традиційним для російської етнічної ідентичності.

Отже, запропонований короткий опис пропонує загальний підхід до структурування динаміки релігійних змін та деякі гіпотетичні пояснення отриманих результатів. У подальшому аналізі доцільно застосувати цей підхід до розгляду динаміки інших індикаторів релігійності, а також посилити контекстуалізацію даних опитувань за допомогою історичних матеріалів, щоб запропонувати якомога ґрунтовніші пояснення відмінностей у динаміці показників.

Література:

1. Богданова О. В. Рівень та специфіка релігійності європейських суспільств: чи все ще має шанси на справдження теорія секуляризації? // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: Зб. наук. праць. – 2014. – № 1 (21). – Київ: ІВЦ «Політехніка». – С. 31–47.

2. Яремчук С.С. Вивчення релігії у міжнародних проектах із дослідження цінностей // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: Зб. наук. праць. – 2011. – № 1 (9). – Київ: ІВЦ «Політехніка». – С 105–108.
3. Cojoc A. After the fall: the impact of government regulation on church attendance in Eastern Europe, 1990–2004 / Anca Cojoc // Public Choice. – 2010. – Vol. 142, № 3/4. – P. 485–496.
4. Froese P. After atheism: an analysis of religious monopolies in the post-communist world / Paul Froese // Sociology of Religion. – 2004. – 65:1. – P. 57–75.
5. Integrated Dataset: European Values Study 2008. [Electronic source] // GESIS Data Archive. – Mode of access: https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=3811. – Last accessed: 16.04.2017.
6. Master Questionnaire: European Values Study 2008. [Electronic sourse] // GESIS Data Archive. – Mode of access: https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=381. – Last accessed: 16.04.2017.
7. Máté-Tóth A., Rughinis C. Focus on Religion in Central and Eastern Europe: A Regional View / András Máté-Tóth, Gergely Rosta. – Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2016. – 215 p.
8. Müller O. Secularization, Individualization, or (Re)vitalization? The State and Development of Churchliness and Religiosity in Post-Communist Central and Eastern Europe / Olaf Müller // Religion and Society in Central and Eastern Europe. – 2011. – № 4 (1). – P. 21–37.
9. Pickel G. Contextual secularization. Theoretical thoughts and empirical implications / Gert Pickel // Religion and society in Central and Eastern Europe. – 2011. – № 4 (1). – P. 3–20.
10. Tomka M. Expanding Religion: Religious Revival in Post-Communist Central and Eastern Europe / Miklos Tomka. –Walter de Gruyter GmbH & Co, 2011. – P. 254.
11. Voas D. Secularization in Europe: Religious Change between and within Birth Cohorts / David Voas, Stefanie Doebler // Religion and Society in Central and Eastern Europe. – 2011. – № 4 (1). – P. 39–62.

УДК 316:303

СФЕРА ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

Власова Н. Ф.,
аспірант кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету

Фізична культура як соціальна система в статті розглядається на наступних рівнях: 1) як взаємодія індивідів на основі різноманітних мотивів свого фізичного і духовного вдосконалення; 2) як групова взаємодія на основі схожих потреб і інтересів фізичного і духовного розвитку, досягнення необхідного особового і групового результату такого розвитку і вдосконалення; 3) як ієрархія соціальних позицій (статусів) і соціальних функцій (ролей), які займають і виконують осіб в утвореній ними сукупності організацій і установ, створених для забезпечення комплексу потреб свого фізичного і духовного відтворення; 4) як сукупність норм і цінностей, що визначають загальну структурність, функціональність і зміст зв'язків індивідів і соціальних груп в цій системі. Перший рівень системи фізичної культури пов'язаний з поняттям "Соціальний елемент", другий – з поняттям "Соціальна група", третій – з поняттям "Соціальна організація" (соціальний інститут) як компонент системи, четвертий, – з поняттям "підсистема" як сукупність матеріальних і духовних надіндивідуальных культурних утворень інтеграційного характеру в системі.

Физическая культура как социальная система в статье рассматривается на следующих уровнях: 1) как взаимодействие индивидов на основе разнообразных мотивов своего физического и духовного совершенствования; 2) как групповое взаимодействие на основе схожих потребностей и интересов физического и духовного развития, достижения необходимого личного и группового результата такого развития и совершенствования; 3) как иерархия социальных позиций (статусов) и социальных функций (ролей), которые занимают и выполняют лиц в образованной ими совокупности организаций и учреждений, созданных для обеспечения комплекса потребностей своего физического и духовного воспроизводства; 4) как совокупность норм и ценностей, определяющих общую структурность, функциональность и содержание связей индивидов и социальных групп в этой системе. Первый уровень системы физической культуры связан с понятием "Социальный элемент", второй – с понятием "Социальная группа", третий – с понятием "Социальная организация" (социальный институт) как компонент системы, четвертый – с понятием "подсистема" как совокупность материальных и духовных надиндивидуальных культурных образований интеграционного характера в системе.

Physical culture as a social system in the article is considered at the following levels: 1) as the interaction of individuals on the basis of various motives of their physical and spiritual perfection; 2) as a group interaction based on similar needs and interests of physical and spiritual development, achieving the necessary personal and group result of such development and improvement; 3) as a hierarchy of social positions (statuses) and social functions (roles) that are occupied and performed by individuals in the set of organizations and institutions created by them to provide a set of needs for their physical and spiritual reproduction; 4) as a set of norms and values that determine the overall structure, functionality and content of the links between individuals and social groups in this system. The first level of the system of physical culture is connected with the notion "Social element", the second with the notion "Social group", the third with the concept "Social organization" (social institution) as a component of the system, the fourth with the concept of "subsystem" as a set of material and spiritual Individual cultural structures of an integrative nature in the system.

Ключові слова: система, соціальна система, фізична культура, спорт, сфера фізичної культури та спорту.

Соціально-економічний розвиток держави і сформована соціокультурна ситуація ставлять суспільство перед необхідністю підвищення духовного і фізичного потенціалу підростаючого покоління. Сьогодні, напевно, важко вказати або виділити якусь соціальне явище, рівнозначний в нашій свідомості феномена культури. З ним пов'язує багато, а головне – здійснення в практичній діяльності загальної стратегії (програма) гармонійний розвиток і перетворення суті людина. Однією зі складових компонентів загальної культури є фізична культура і спорт. Фізична культура і спорт-органічна частина загальнолюдської культури, явища суспільства, її особлива самостійна галузь і сфера.

Найбільш послідовно системний підхід у соціології був розроблений О. Контом, Г. Спенсером, Е. Дюркгеймом, Т. Парсонсом. Соціологічний аналіз фізичної культури у загальному вигляді здійснювали І. Биховський, Н. Кулінко, виходячи з різних соціокультурних середовищ Р. Брукер, Д. Макдональд, проявів контекстуальную обумовленості і варіативності поведінки як фізкультурників і спортсменів , так і споживачі спорту як рекреаційний феномен (С. Гріндорфер). У роботах П. Донеллі розкриваються підходи до дослідження форм і причин соціальної нерівності в спорті. Тендерні відносини в спорті розбирається в статті Е. Томлінсон і А. Йорганчі. А. Яннакіс і С. Гріндорфер аргументують важливість прикладного характеру соціології спорту. Складність мотиваційного комплексу, який спонукає людей до участі в фізкультурно-спортивних практиках розкривається в роботах С. Кувшинникова, Т. Лисицької, Ю. Николаєв.

У сучасних умовах глобалізації громадських процесів вивчення сфери фізичної культури і спорту набуває не лише теоретичного, але і практичного значення. Вагомий внесок в розробку цієї проблематики внесли зарубіжні автори: Р. Бойл, Ф. Козенс, П. Макінтош, А. Натан, Г. Ріссі, Ф. Стампф та ін.; серед авторів можна також назвати М.П. Безрукова, О.А. Мільштейна, М.Л. Мітрофанова, Н.И. Пономарьова, А.Л. Попова, А.Ц. Пупи, Ю.А. Фоміна та ін.

Окремі елементи фізичної культури і спорту у науковій літературі розглядаються Н.І. Пономарьовим, Ю.А. Фоміним, Л.А. Зеленовим, Ю.А. Лебедєвим, В.І. Столяровим, та ін. [16, с. 5–7; 23, с. 53–58; 7, с. 48–50.]

Проте цілісного підходу щодо дослідження сфери фізичної культури і спорту як соціальної системи виходячи з соціологічного бачення не так багато. Це буде і виступати метою статті.

Розгляд фізичної культури і спорту як соціальної системи вимагає визначення суті системного підходу і його основних категорій: "системний аналіз", "система" і "соціальна система". Методологічною основою системного підходу є орієнтація на цілісне і усебічне дослідження об'єкту, компоненти і елементи якого вивчаються не ізольовано, а в їх діалектичній єдності, цілісності. Він проявляється в системному аналізі, який має наступні аспекти: – системно-компонентний, такий, що дає загальну інформацію про систему, що вивчається, в її статиці; – системно-структурний, який дозволяє визначити способи взаємозв'язку, взаємодії тих, що утворюють систему елементів, описати склад і будову системи; – системно-функціональний, спрямований на дослідження функціонування системи; – системно-інтеграційний, який розкриває чинники системності і забезпечення якісної специфіки системи; – системно-комунікативний, характеризуючий зв'язки системи, що вивчається, з іншими системами соціального і природного порядку; – системно-історичний, який розкриває історичні етапи розвитку в часі (динаміку) системи, що вивчається [22, с. 610–611]. Основною категорією теорії систем, що лежить в основі системного аналізу, є категорія "система", під якою розуміється "сукупність елементів, що знаходяться в стосунках і зв'язках один з одним і що утворюють певну цілісність, єдність". З неї витікає поняття "Соціальна система" як "складноорганізоване, впорядковане ціле, що включає окремих індивідів і соціальні спільності, об'єднані різноманітними зв'язками і стосунками, специфічно соціальними за своєю природою" [2, с. 177; 1, с. 31–54].

Система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів, що утворюють певну єдність і доцільність. При цьому система має властивості, відсутніми у складових її елементів. У складних системах «... ціле більше, ніж сума частин ... в тому важливому прагматичному сенсі, що за заданими властивостями частин і їх взаємодій не можна правильним чином отримати висновки про властивості системи в цілому» [6]. Особлива увага приділяється соціальній системі, яка може бути розглянута як класифікаційний рівень складної системи. Звернемося до визначення соціальної системи, даним Н. Луманом. «Під соціальною системою слід розуміти смислове взаємозв'язок соціальних дій, які орієнтуються один на одного і відмежовують себе від навколишнього середовища не належать їм дій» [10]. Згідно В. Парето, умови існування соціальної системи в даний час і в даному місці полягають в наступному: по-перше, це зовнішні природні умови, грунт, клімат, флора і фауна і т. д.; по-друге, це умови, зовнішні по відношенню до даного суспільства в даний час, не природного характеру; по-третє, це внутрішні елементи системи, серед яких основними є «опади» або виражаються ними «почуття», «похідні», тенденції, інтереси, здатність до міркування, до спостереження, стан знань і т. д.» [25]. До загальних системоутворюючим рис соціальних систем можна віднести наступне: стійкість людського співтовариства, накопичення і передача знання і наявність в них співіснування самих різних елементів, які взаємодоповнюють один одного і протиборчих між собою. До особливих ознак соціальних систем відносяться: відкритість; складність; здатність до самовідтворення, саморегулювання, самоорганізації і самоврядування; здатність і прагнення до цілеутворенню, тобто формування цілей усередині системи; адаптивність, здатність протистояти ентропійних (руйнує систему) тенденціям, «викликам» зовнішнього середовища; варіативність окремих елементів, параметрів системи і схоластичність її поведінки в цілому; багатоваріантність розвитку в тих чи інших соціально-економічних ситуаціях; наявність соціальної пам'яті; поліструктурності і багатофункціональність; можливість одночасного існування (протікання) різновалентних тенденцій і процесів (організації та дезорганізації; інтеграції та дезінтеграції;

стабілізації і дестабілізації) [18]. Даний перелік ознак має спрямованість на вказівку сталості життєздатності соціальної системи, її непорушність і вічність. Але історія має свідоцтва іншого порядку, коли практично безслідно зникали цілі цивілізації. Таким чином, будь-яка соціальна система, крім розвиваючих ознак, несе в собі і своє заперечення, питання в тому, як воно, як його відстежити і не дати перерости цього заперечення в тенденцію на знищення. Розрізняють такі види соціальних систем: соціальні групи; соціальні інститути; системи соціального контролю; соціальні організації [19]. Слід підкреслити, що стійкі системи формуються тільки при одночасному процесі внутрішньої і зовнішньої співвіднесеності. Без цілеспрямованої зовнішньої підтримки система буде нефункціональна або розпадеться. Наступний момент, що характеризує умови існування системи, – це її внутрішня диференціація як спосіб і умова подальшого існування. Н. Луман називає це не більше як повторенням системоутворенням, але вже всередині системи. В даному випадку системи ускладнюються і всередині них відбувається ще один процес, процес «ієрархізації», коли виникають підсистеми, здатні створювати свої підсистеми як засіб самозбереження в навколишньому середовищі. Така ієрархізація забезпечує життєздатність системи. Для повного та вичерпного пізнання соціальних систем можна відшукувати універсальні, а також властивості притаманні системам різної природи. Для визначення такого складного поняття, як система, необхідні вивчення та аналіз властивостей, властивих системі. Фізичну культуру як соціальну систему можна розглядати на наступних рівнях: 1) як взаємодія індивідів на основі різноманітних мотивів свого фізичного і духовного вдосконалення; 2) як групова взаємодія на основі схожих потреб і інтересів фізичного і духовного розвитку, досягнення необхідного особового і групового результату такого розвитку і вдосконалення; 3) як ієрархія соціальних позицій (статусів) і соціальних функцій (ролей), які займають і виконують осіб в утвореній ними сукупності організацій і установ, створених для забезпечення комплексу потреб свого фізичного і духовного відтворення; 4) як сукупність норм і цінностей, що визначають загальну структурність, функціональність і зміст зв'язків індивідів і соціальних груп в цій системі. Перший рівень системи фізичної культури пов'язаний з поняттям "Соціальний елемент", другий – з поняттям "Соціальна група", третій – з поняттям "Соціальна організація" (соціальний інститут) як компонент системи, четвертий, – з поняттям "підсистема" як сукупність матеріальних і духовних надіндивідуальных культурних утворень інтеграційного характеру в системі.

Фізична культура і спорт мають усі характеристики соціальної системи: властивостями, якостями і принципами. До їх системних властивостей відносяться:

- структурність, що проявляється в стійкій сукупності зв'язків і стосунків між окремими індивідами, соціальними групами, соціальними інститутами, орієнтованими у своїй свідомості і поведінці на фізичне і духовне перетворення;
- функціональність, що проявляється в стійкому відтворенні структури, функціональних зв'язків, що становлять організацію соціальної системи.

Основною метою функціонування фізичної культури і спорту як системи є збереження, розвиток і вдосконалення фізичних, соціальних і духовних здібностей людини за допомогою фізкультурної діяльності. Основними завданнями тут є:

- адаптація – забезпечення здатності соціального суб'єкта пристосовуватися до вимог навколишнього і соціального середовища відносно його фізичних, соціальних і духовних здібностей; целеполагання – формулювання мети і мобілізація ресурсів для досягнення адаптаційних завдань; саморозвиток – забезпечення стійкого динамічного характеру фізичної культури і спорту за допомогою зміни застарілих елементів, станів і способів поведінки людей, їх норм і цінностей в області свого фізичного і духовного перетворення на сучасніші; інтеграція як забезпечення і підтримка внутрішньої єдності, впорядкованості в усіх елементах і компонентах системи – вироблення і передача від суб'єкта до суб'єкта необхідного комплексу практичних і наукових знань, загальних програм, засобів, методів, технології, видів діяльності, соціальних і духовних зразків індивідуальної і групової взаємодії у фізкультурній, спортивній і пов'язаних з нею видів соціокультурної діяльності;
- рівновага, або стабільність, що проявляється, з одного боку, в пристосуванні дій усіх соціальних елементів один до одного в області фізичного і духовного перетворення, гармонія їх інтересів у видах, формах і результатах фізкультурно-спортивної діяльності, фізкультурних традиціях, з іншої – в збалансованості і достатності засобів і цінностей, що утворюють єдину культурологічну базу фізичної культури і спорту;
- динаміка як процес кількісно-якісних змін в її елементах, компонентах і підсистемах під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Суб'єктом соціальної динаміки фізичної культури є окремі особи, соціальні групи, фізкультурно-спортивні організації і установи, а головним джерелом – їх інноваційні мислення, мотивація, енергія, дії в області вдосконалення своєї фізичної і духовної природи, створення умов і способів цього вдосконалення;
- цілісність – форма існування фізичної культури і спорту, що забезпечує функціонування властивих їм структурних елементів і компонентів, видів і способів діяльності, ролей і статусів особи і соціальних груп, спрямованих на фізичне і духовне вдосконалення суспільства.

Системні властивості фізичної культури і спорту обумовлюють їх системні якості. До них відносяться:

● організація – як впорядкований комплекс норм і правил цільового функціонування фізичної культури і спорту;

● ієрархія – як стійка розташована ролей і статусів, володіння певним спортивним результатом, фізкультурним або спортивним званням; займане місце і виконувана роль в спортивній групі, національній команді; роль фізкультурника, спортсмена, науковця, агітатора; організацій і установ в системі фізичного і духовного перетворення членів суспільства, основним принципом якого є підпорядкування нижчих елементів вищим в соціальній структурі;

● порядок, що проявляється, з одного боку, в стійкому комплексі нормативної і ієрархічної взаємодії елементів соціальної структури фізичної культури і спорту, з іншою, в соціальному контролі за виконанням встановленої (індивідуальний стиль і образ, суспільно необхідний стиль і образ і тому подібне) фізкультурної і спортивної поведінки і їх результатів.

Фізична культура і спорт як соціальна система функціонують на основі наступних принципів:

● універсальності – здібності до різнобічного розвитку, що охоплює усю сукупність соціальних спільностей і інститутів, різноманіття їх потреб і інтересів в справі фізичного і духовного саморозвитку за допомогою фізичних вправ і пов'язаних з ними видів діяльності,

● автономності – здібності існувати відносно самостійно за рахунок високого рівня самоорганізації;

● самозбереження – здібності до забезпечення стійкості своїх структурних елементів і їх функціональних зв'язків через саморегуляцію, що проявляється в здатності соціальних суб'єктів виявляти і забезпечувати потреби людей у фізичному і духовному перетворенні за допомогою фізичних вправ;

● відкритості, що проявляється, з одного боку, в різноманітті зв'язків соціальних суб'єктів з природними, географічними, кліматичними умовами життєдіяльності людей і корекції їх фізкультурно-орієнтованої поведінки з урахуванням цих чинників; з іншою, в постійному відтворенні інноваційних видів і способів фізичного і духовного вдосконалення особи і суспільства (фізичних вправ, видів спорту, інвентаря і устаткування, наукових і методичних концепцій); з третьою – у видах, що інтенсивно проявляються, і формах комунікативної взаємодії між людьми і соціальними групами, організаціями і установами і тому подібне; з четвертою – у взаємопроникненні різних типів фізкультурних і спортивних моделей, створених на різних історичних етапах, в різних країнах, національно-етнічних, фізкультурно-спортивних групах і так далі

Виходячи з методології поняття "соціальна система" відправним аспектом аналізу фізичної культури і спорту являє собою розгляд їх структури. Структурність як властивість фізичної культури підкреслюється і аналізується багатьма дослідниками. Проте серед них немає єдності в думці про те, що ж вона включає. Одні автори виділяють в ній систему потреб, здібностей, діяльності, стосунків і інститутів, що базується на розвитку фізичних якостей (Л.А. Зеленов, Ю.А. Лебедєв; Ю.В. Манько; В.І. Столяров) [7, с.48–50]. Інші включають в неї фізичне виховання, спорт, фізичну рекреацію, рухову реабілітацію (Б.В. Евстаф'єв, В.М. Видрін, Ю.М. Ніколаєв) [4, с. 24–27; 13, с. 2–10.]. Треті виділяються в ній два напрями: професійне і непрофесійне (загальне), де до першого напряму відносять професійно-прикладну фізичну культуру і спорт, до другого – базову, гігієнічну, рекреативну, оздоровчо-реабілітаційну, оздоровчу і лікувальну фізичну культуру. На їх думку, фізична культура не включає спорт і він є самостійним явищем в житті суспільства. Звідси ж, на думку цих авторів, витікає правомірність поєднання термінів "фізична культура і спорт" (Л.П. Матвєєв, Г. Я. Головних, Л.І. Лубишева) [12, с. 31–42; 11]. З такою точкою зору не згодна четверта група дослідників, оскільки аналіз взаємозв'язків, що склалися між спортом, фізичною культурою і іншими сферами культури суспільства показує, що діяльність змагання людей з метою оцінки їх підготовленості, здійснювана із залученням технічних пристроїв або інших засобів відноситься все ж до сфери фізичної культури. Це пов'язано з тим, що у видах спорту, в ході змагань оцінюються не продукти (предмети) людської діяльності, а здібності і уміння людини управляти технічними пристроями (мотоциклами, автомобілями і тому подібне). Основним критерієм виділення видів спорту є той момент, що ними може стати будь-який вид діяльності, якщо він оформлений як спортивне змагання і функціонує за законами спортивного вдосконалення. А це одна із сторін фізичної (тілесною) суті людини і це переконує в тому, що спорт входить в структуру фізичної культури, оскільки вона, як сукупність матеріальних і духовних цінностей, має ширший, ніж спорт, характер (І. Мергаутова, Ф. Іоахимсталер ; А.А. Гужаловський; В.А. Сутула) [21, с. 82–86.]. П'ята група авторів вважає, що центральним, системоутворюючим чинником, що об'єднує усі компоненти фізичної культури, є фізкультурна діяльність. Проте підкреслюється, що необхідно розрізняти організаційні форми – компоненти фізичної культури : фізичне виховання (освіта), спорт, фізична рекреація, рухова реабілітація, і специфічні для них види діяльності : фізкультурно-освітню, фізкультурно-спортивну, фізкультурно-рекреаційну, фізкультурно-реабілітаційну і їх результативну сторону, опредмечуються у відповідних компонентах фізичної культури (В.М. Видрін, Ю.Ф. Курамшин, Ю.М. Николаєв) [5, с. 8–10].

Різноманіття поглядів дослідників на структуру і зміст фізичної культури обумовлене її складністю як соціального явища, прийняттям різних критеріїв аналізу її структури. Але передусім в них відсутній власне соціологічний аналіз структури фізичної культури, який повинен акцентувати увагу на те, що, по-перше, структура фізичної культури – це сукупність стійких зв'язків і стосунків між її компонентами і елементами, отже, самі ці зв'язки утворюють тільки соціальні суб'єкти: люди, що володіють певними соціально-демографічними (пів, вік, стан здоров'я, рівень фізичного розвитку і фізичної підготовленості, фізичні і рухові здібності і тому подібне) і соціально-статусними характеристиками (професія, соціальне положення, рівень освіти, рівень матеріального стану, національність і тому подібне). По-друге, стійкість зв'язків і стосунків, що утворюються між соціальними суб'єктами, виникає не випадково, а обумовлена потребами і інтересами цих суб'єктів. По-третє, потреби і інтереси соціальних суб'єктів, їх схожість (спільність, близькість) і задають предметну, змістовну спрямованість цих зв'язків – рухових, наукових, виховних, організаційних (управлінських), комунікативних і тому подібне. По-четверте, зростання потреб соціальних суб'єктів (біологічних, духовних, матеріальних) і задає рівневу структуру і функції фізичної культури як соціального явища і соціальної системи. В зв'язку з цим фізичну культуру, а, отже, і її структуру необхідно розглядати як певну реакцію соціального суб'єкта на необхідність задоволення своїх потреб і пов'язаних з ними інтересів раніше усього фізичного, а потім і соціального, духовного перетворення на основі усвідомлення цінності специфічного засобу їх задоволення – фізичних вправ (І.І. Сулейманов) [20, с. 12-16].

Фізична культура і спорт – це соціальна система, отже, для аналізу її структури важливо розглянути категорію "соціальна структура". У загальному вигляді вона є сукупністю відносно стійких зв'язків між елементами соціальної системи, що відбиває її істотні характеристики, фіксувальну властиві цьому суспільству спосіб розподілу і кооперації праці, рівень розвитку продуктивних сил, виробничих і міжособових відносин [22, с. 610-611]. При розгляді структурності фізичної культури необхідно мати на увазі, що вона виникає і розвивається в соціальній структурі конкретного суспільства, що вже склалася. Потреба фізичного і духовного вдосконалення людей має природний (біологічних) і соціальний (культурний) аспекти. Природний аспект розкривається в необхідності для людини як біологічної істоти задоволення рухових потреб, що забезпечують життєві функції різних систем його організму. Соціальний її аспект розкривається і забезпечується на основі усвідомлення, порівняння і вироблення ціннісного відношення людей до тієї своєї частини, яка має кращий фізичний і духовний розвиток, а отже, і краще проявляє себе в системі міжособових, сімейних, виробничих, дозвілєвих, учбових, комунікативних та ін. соціальних зв'язків в порівнянні з тим, хто має нижчий рівень такого розвитку. Саме соціальний аспект і задає структуру фізичної культури як соціальної системи на мікро-, мезо- і макрорівнях.

Мікроструктура фізичної культури і спорту – це сукупність функціональних зв'язків між окремими особами, об'єднаними усвідомленням необхідності свого фізичного і духовного перетворення за допомогою фізичних вправ на основі розуміння і оцінки їх властивостей в справі задоволення біологічних і соціальних потреб. Мікроструктура фізичної культури утворює і включає ряд базових, засадничих її елементів. До них відносяться: особа, соціальні групи, їх соціальні ролі і статуси, що утворюють стійке ціннісно-позитивне відношення до фізичних вправ і різних форм їх самоорганізації. Системоутворюючим елементом мікроструктури фізичної культури є особа, що має сукупність біологічних, соціальних, духовних властивостей і якостей, що дозволяють відтворювати духовні і практичні форми відношення до фізичних вправ. До біологічних властивостей і якостей особи в аспекті відтворення мікроструктури фізичної культури відносяться природно ці рухові, анатомо-фізіологічні, фізичні, статеві, вікові властивості людини, необхідні йому для забезпечення біологічної (тілесною) життєдіяльності. Соціальні властивості і якості особи проявляються в усвідомленні задоволення цілого ряду своїх соціогенних потреб і способів їх задоволення за допомогою фізичних вправ у міру виявлення і оцінки їх властивостей в процесі практичного застосування. До духовних відносяться такі форми стану свідомості і почуттів особи, як емоції, інтереси, переконання, ідеали, ціннісні орієнтації, цілі, тобто мотиви досягнення тих потреб, які найефективніше забезпечуються за допомогою цих вправ. В зв'язку з цим особа, як базовий елемент структури фізичної культури, несе в собі духовно-практичний, активний початок відношення до фізичних вправ, яке вона може проявляти в індивідуальній і груповій формі. Індивідуально-особова форма активного відношення до них – є самоактивність суб'єкта, внутрішньо властивий йому комплекс самоочікувань в справі задоволення своїх потреб за допомогою цих вправ. Проявляти духовно-практичне відношення до фізичних вправ – означає узяти на себе, передусім, роль того, що займається цими вправами, придбати статус фізично культурній особі.

Особу в суспільстві відтворює своє відношення до фізичних вправ і передає його іншим особам, що утворює групову форму усвідомлення і забезпечення схожих потреб окремих осіб спільними зусиллями. Це і є соціальною основою виникнення різних соціальних груп – наступних елементів мікроструктури фізичної культури.

Соціальні групи в структурі фізичної культури – це сукупність осіб, що взаємодіють певним чином на основі схожості стосунків до фізичних вправ як цінності-засобу задоволення властивих ним потреб. Цим групам властиві загальні характерні ознаки: ● усвідомлення спільності мотивів активного відношення до фізичних вправ; ● усвідомлення можливості їх реалізації спільними зусиллями і наявність у зв'язку з цим певних ролевих очікувань по відношенню один до одного; ● певний спосіб взаємодії; ● усвідомлення почуття приналежності, ідентичності, що виникає на основі перших трьох ознак. Усвідомлене відношення осіб до фізичних вправ включає наступні соціокультурні, історично такі, що склалися види прояву активності соціального суб'єкта: – фізично активне – заняття фізичними вправами; – організаційне – створення матеріальних і фінансових умов для їх забезпечення; – педагогічне – навчання фізичним вправам осіб, що знову входять, в систему цих стосунків; – науково-пізнавальне – виявлення і пізнання властивостей і якостей фізичних вправ, умов і закономірностей їх ефективного застосування; – управлінське – впорядкування, нормативізація, цілеполагання, розподіл ролей і статусів соціальних суб'єктів, контроль для забезпечення ефективності діяльності; – комунікативно-просвітницьке – формування свідомості, мотивації, трансляція знань і умінь освоєння фізичних вправ як обов'язкового атрибуту суспільної свідомості і поведінки відносно цінностей і способів їх здійснення. Стан свідомості осіб відносно цінності фізичних вправ і види його активного прояву задають типи і види соціальних груп мікроструктури фізичної культури.

Перший тип груп мікроструктури – це фізкультурно-ролеві групи, які можна представити як об'єднання осіб на основі усвідомлення необхідності занять фізичними вправами для задоволення властивих їм схожих фізкультурних потреб і пов'язаних з ними інтересів і цілей, що проявляють фізично активне відношення до них. До цього типу відносяться наступні види:

● фізкультурно-рекреаційні групи, що використовують фізичні вправи для задоволення потреб у відпочинку, розвазі, відновленні витрачених в процесі праці, навчання, побутового самообслуговування фізичних, психічних і інтелектуальних сил;

● фізкультурно-оздоровчі, використовуючі фізичні вправи для задоволення потреб в збереженні і поліпшенні здоров'я, продовженні біологічного довголіття, у фізичному розвитку і підготовленості і тому подібне;

● фізкультурно-розвивальні, використовують фізичні вправи для задоволення потреб в загальному фізичному розвитку і підготовленості, розвитку фізичних і рухових якостей;

● фізкультурно-естетичні, використовуючі фізичні вправи для задоволення, передусім, потреб в естетизації зовнішності, розвитку і вдосконаленні певних м'язових груп, частин тіла, корекції фігури і тому подібне;

● фізкультурно-виробничі, використовуючі фізичні вправи для задоволення потреб в загальній і спеціальній фізичній і психічній підготовці відповідно до вимог професії, змісту і характеру праці, умов виробництва, і пов'язаних з ними потреб в післятрудовому відновленні;

● фізкультурно-військові, використовуючі фізичні вправи для задоволення потреб в загальній і спеціальній фізичній і психічній підготовці відповідно до вимог характеру і умов військової діяльності в цілому і її окремих видів (пологів військ, військових спеціальностей і тому подібне);

● фізкультурно-змагальні (фізкультурно-спортивні), використовуючі фізичні вправи в тренувальній і змаганні формах для задоволення комплексу потреб у фізичному, психічному розвитку і підготовленості, в соціальному просуванні, лідерстві, самоствердженні;

● професійно-змагальні (спортивні) групи, що займаються фізичними вправами для задоволення потреб, передусім, в самоствердженні, соціальному визнанні, матеріальному забезпеченні за допомогою досягнення високих рухових (спортивних) результатів;

● глядацькі групи (групи спортивних уболівальників), члени яких об'єднані чуттєво-емоційним відношенням до членів фізкультурно-змагальних і, більшою мірою, професійно-змагальних груп і їх спортивних результатів в конкретних видах фізичних вправ (спорту). Їх специфікою є сприйняття цих досягнень в інтегрованому відношенні "уболівальників" до певного виду фізичних вправ (спорту) і його представників – спортсменів як носіїв спортивної честі різних соціальних груп: статевих, вікових, професійних, національно-територіальних та ін. елементів соціальної структури суспільства. У них по мірі прояву чуттєво-емоційних стосунків можна виділити "помірних уболівальників" і "уболівальників – фанатів", де для останніх їх видовищна активність в спортивних змаганнях є одним з сенсів і видів їх соціальної активності.

До другого типу соціальних груп відносяться професійно-ролеві групи – соціальні спільності, члени яких взаємодіють певним чином для задоволення потреб в організації, впорядкуванні, цілеспрямованому створенні і розвитку фізичних вправ, ефективних способів і умов їх здійснення. До цього типу соціальних груп відносяться:

● професійно-педагогічні групи, члени яких взаємодіють один з одним для забезпечення занять фізичними вправами різної спрямованості: учителі і викладачі фізичної культури, тренери, інструктори лікувально-реабілітаційної спрямованості, інструктори по туризму і так далі;

● потенційно-професійні педагогічні групи, члени яких придбавають професійні знання і уміння для ролі педагога, тренера, учителя, управлінця і тому подібне в області фізичної культури: молодь, що вчиться і студентська;

● професійно-управлінські групи, члени яких взаємодіють один з одним на основі задоволення фізкультурних потреб особи і суспільства організованим, інституціональним способом. Це керівники і рядові працівники (менеджери) окремих фізкультурно-спортивних і управлінських організацій, групи суддів по видах спорту і так далі;

● професіонально-виробничі групи, члени яких взаємодіють для створення матеріальних умов занять фізичними вправами: фахівці із створення одягу і взуття для цих занять, технічних засобів, устаткування і інвентаря, майданчиків, залів, манежів і так далі; групи обслуговуючого і технічного персоналу по обслуговуванню цих споруд ін.;

● науково-професійні групи, члени яких об'єднані для задоволення потреби суспільства і особи в пізнанні закономірностей, функцій, процедур, принципів, методик і так далі фізичних вправ, соціокультурних процесів фізичної культури в цілому. Це аспіранти, наукові співробітники, керівники наукових установ і тому подібне;

● професійно-освітні групи, члени яких об'єднані для підготовки професійно-педагогічних і управлінських, професійно-виробничих і науково-професійних соціальних груп у фізичній культурі. Це викладачі коледжів, ВНЗ, аспірантур, що готують фахівців фізкультурного профілю;

● професійно-медичні групи, члени яких об'єднані задоволенням потреби особи і суспільства в забезпеченні медичного контролю і діагностики; медикаментозними, лікувальними і лікувально-реабілітаційними послугами тих, що займаються фізичними вправами: фізкультурно-спортивні лікарі, спортивні психологи, допінгові діагности і тому подібне;

● професійно-комунікативні групи, члени яких об'єднані для створення і трансляції інформації по різних аспектах занять фізичними вправами : працівники фізкультурно-спортивних редакцій газет, журналів, телебачення, радіо, спортивні коментатори, що виконують властиві ним ролі;

● непрофесійно-управлінські групи, члени яких через їх державно-управлінські функції в інших сферах життєдіяльності суспільства наділяються роллю участі в загальному процесі його управління, складовою частиною якого є і управління фізичною культурою. Це члени адміністрації Президента, керівники і члени різних міністерств і відомств, наділені специфічними функціями забезпечення матеріальних, фінансових і юридичних умов розвитку і функціонування фізичних вправ на різних рівнях: особовому, груповому, територіально-відомчому і так далі).

Соціальні групи мікроструктури фізичної культури першого і другого типу діалектично пов'язані між собою таким чином, що будь-який член фізкультурно-ролевих груп може при певному рівні професійної підготовки стати членом професійно-ролевих груп, а члени професійно-ролевих груп можуть стати або є (що найчастіше) членами фізкультурно-ролевих груп. Завдяки наявності такого взаємозв'язку і взаємообумовленості між елементами мікроструктури фізичної культури і задається структура її мезорівня.

Мезоструктура фізичної культури виникає і функціонує як сукупність соціальних спільностей, що спеціально організовуються для цілеспрямованого об'єднання осіб і соціальних груп її мікроструктури з метою забезпечення усіх видів потреб особи і суспільства у фізичному і духовному вдосконаленні за допомогою фізичних вправ. Ці соціальні спільності можна представити у формі середніх соціальних груп і пов'язаних з ними спеціальних організацій і установ. У складі макрорівня фізичної культури можна виділити його внутрішню і зовнішню структуру. До внутрішньої структури макрорівня відносяться підсистеми: загальнорозвивальна (базова), оздоровча, виробнича, військово-прикладна і змагальна (спортивна), які утворюють функціонально-сутнісне ядро фізичної культури. Загальнорозвиваюча (базова) фізична культура – сукупність великих соціальних груп, специфічні способи їх взаємодії по використанню фізичних вправ з метою забезпечення певного рівня фізичного розвитку і підготовленості, необхідних кожному членові суспільства як першооснови фізичного вдосконалення для активної життєдіяльності в цілому. У її структурі виділяються, передусім, три великі соціальні групи: – статевовікові групи тих, що займаються фізичними вправами з позначеною метою; – професійно-педагогічні, направляючі свою педагогічну дію за допомогою фізичних вправ на ці статевовікові групи; – професійно-управлінські групи, що забезпечують організований процес діяльності перших двох груп. Зв'язки, що утворюються цими соціальними групами, функціонують як дошкільна, шкільна і внз фізична культура, які в цілому і утворюють загальнорозвиваючу фізичну культуру.

Оздоровча фізична культура – це специфічні види і форми взаємодії певних соціальних груп по використанню фізичних вправ з метою забезпечення необхідного рівня фізичного (соматичного), психічного і соціального здоров'я, відновлення втрачених функцій різних систем організму людини, витрачених їм фізичних, психічних і інтелектуальних сил в процесі життєдіяльності (праці, навчанні, побуті), задоволення потреби в оптимальному руховому режимі, раціональному відпочинку (А.Г. Фурманов, Л.Н. Крівцун-Левшина, М.Б. Юспа, В.П. Крівцун) [24].

Виробнича фізична культура – специфічні види і форми взаємодії великих соціальних груп по використанню фізичних вправ з метою відновлення працездатності, виховання професійно необхідних фізичних і психічних якостей, профілактики професійних захворювань, спрямованість яких обумовлюється змістом і характером праці, конкретної професії осіб [14; 24].

Військово-прикладна фізична культура – специфічні види і форми взаємодії великих соціальних груп по використанню фізичних вправ з метою виховання необхідних фізичних і психічних якостей військовослужбовців, відновлення витрачених ними фізичних і психічних сил для ефективного забезпечення військово-захисних функцій, предметна спрямованість яких обумовлюється змістом і характером військових професій.

Змагальна фізична культура або спорт – специфічні види і форми взаємодії великих соціально-демографічних груп по використанню фізичних вправ з метою виховання необхідних фізичних і психічних якостей для підготовки до змагань і участі в них, спрямованість яких обумовлюється, передусім, сукупністю потреб соціального суб'єкта у фізичному і психічному вдосконаленні, їх прояві на різних рівнях самоствердження за допомогою досягнення певного рухового (спортивного) результату. [17, с. 5-12 ;3; 11].

Досягнення високих спортивних результатів можливе тільки у тому випадку, якщо існує добре відлагоджена, науково обгрунтована система підготовки спортсменів. Вона є комплексом методичних основ, організаційних форм і умов процесу тренувального змагання, що оптимально взаємодіють між собою на основі певних принципів і що забезпечують найкращу міру готовності спортсменів до високих спортивних результатів (І.В. Котляров) [8].

До зовнішньої структури макрорівня фізичної культури відноситься матеріально-фінансова, наукова (науково-методична), медична і рекреативно-зрелищная підсистеми, що забезпечують умови ефективного функціонування підсистем її внутрішньої структури.

Таким чином, маючи системні властивості і якості, фізична культура як специфічна соціальна система з'являється у формі цілісної організації, органічної єдності індивідів, соціальних груп, організацій (соціальних інститутів) і їх зв'язків і стосунків один з одним на основі забезпечення спеціалізованих видів діяльності і їх результатів по фізичному і духовному перетворенню особи відповідно до наявних і знову таких, що формуються потреб індивіда і суспільства в такого роду розвитку і вдосконаленні.

Фізична культура і спорт як система не лише забезпечує потреби існування особи і суспільства, але і створює умови для їх розвитку і тим самим включається в сукупність соціальних зв'язків по відтворенню суспільства і особи, перетворенню їх соціальної сфери, тобто в соціальну взаємодію, соціальні стосунки і соціальну поведінку усіх її структурних підсистем і компонентів.

Література:

1. Афанасьев В.Г. Системность и общество / В.Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1980. – 432 с.
2. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг [и др.]. – М.: Наука, 1973. – 271 с.
3. Блеер А.Н., Суслов Ф.П., Тышлер Д.А. Терминология спорта. Толковый словарь-справочник. – М.: Академия, 2010. – 464 с.
4. Выдрин В.М. . Физическая культура и ее теория // Теория и практика физ. культуры. – 1986. – № 5. – С. 24–27.
5. Выдрин В.М., Николаев Ю.М. Содержание, объем и структура понятия «физическая культура» // Теория и практика физ. культуры. – 1974. – № 9. – С. 8–10.
6. Жилин Д.М. Теория систем: опыт построения курса. – М.: Ленанд, 2017. – 170 с.
7. Зеленов Л.А., Лебедев Ю.А. Физическая культура как система (к дискуссии о предмете теории физической культуры) // Теория и практика физ. культуры. – 1985. – № 9. – С. 48–50.
8. Котляров И.В. Социология спорта: теория, методология, методика / И.В. Котляров. – Минск: Белинформпрогноз, 1994. – 40 с.
9. Лубышева Л.И. Концепция формирования физической культуры человека / Л.И. Лубышева. – М. : ГЦОЛИФК, 1992. – 26 с.
10. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории. – Санкт-Петербург:«НАУКА», 2007. – 643 с.
11. Лубышева Л.И. Концепция формирования физической культуры человека / Л.И. Лубышева. – М. : РГАФК, 1992. – 120 с.
12. Матвеев Л.П. Вопросы формирования общей теории физической культуры // Общественные науки. – 1980. – № 3. – С. 31–42.
13. Николаев Ю.М. Общая теория и методология физической культуры как отражение потребности в модернизации физкультурного образования // Теория и практика физ. культуры. – 2004. – № 7. – С. 2–10.

14. Нифонтова Л.Н. Исследование эффективности производственной физкультуры / Л.Н. Нифонтова: М.: ВНИИФК, 1988. – 35 с.
15. Оздоровительная физическая культура / А.Г. Фурманов, М.Б. Юспа. – Мн.: Тесей, 2003. – 528 с.
16. Пономарев Н.А. Проблема системообразующего фактора физической культуры // Теория и практика физ. культуры. – 1979. – № 5. – С. 5–7.
17. Сараф М.Я. Спорт в культуре хх века (становление и тенденции развития)//Теорія и практика физической культуры и спорта. – 1997. – № 7. – С. 5-12
18. Системный подход в современной науке / отв. ред. В. И. Садовский. – М.: : Прогресс-Традиция , 2004. – 561 с.
19. Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас // Перевод и вступит. статья А.В. Леденевой. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского университета, 1995. – 119 с.
20. Сулейманов И.И. Основные понятия теории физической культуры: их сущность и соотношение / И.И. Сулейманов // Теория и практика физической культуры. – 2001. – № 3. – С. 12–16.
21. Сутула В. Системоутворюючий фактор діяльності у формуванні фізичної культури особистості / В. Сутула // Теорія і методика фіз. виховання і спорту. – 2013. – № 3. – С. 82–86.
22. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
23. Фомин Ю.А. О структуре теории физической культуры и взаимоотношении ее частей // Теория и практика физ. культуры. – 1973. – № 4. – С. 58–53.
24. Фурманов А.Г. Методика массовой физкультурно-оздоровительной работы / А.Г. Фурманов. – Мн. : Госкомспорт БССР, 1986. – 86 с.
25. Чернавский Д.С. О механизмах возникновения распределения Парето в сложных системах. – М. : ФИАН, 2007. – 17 с.

УДК 303.223

ВАЛИДИЗАЦИЯ ШКАЛЫ ГРАЖДАНСКОЙ АКТИВНОСТИ

Дембицкий С. С.,
кандидат социологических наук,
старший научный сотрудник отдела методологии и методов социологии
Института социологии НАН Украины

У статті описані результати факторної, критеріальної та конструктної валідизації шкали громадянської активності, що є частиною соціологічного тесту «Типи політичної культури». Додатково перевірена відповідність цієї шкали вимогам соціологічного тестування – стислості, спрямованості на вивчення соціальних феноменів та наявності діагностичного потенціалу.

В статье описаны результаты факторной, критериальной и конструктной валидизации шкалы гражданской активности, являющейся частью социологического теста «Типы политической культуры». Дополнительно проверено соответствие этой шкалы требованиям социологического тестирования – краткости, направленности на изучение социальных феноменов и наличию диагностического потенциала.

The article describes results of a factorial, criterion, and construct validation of the Civic activity scale, which is a part of a sociological test "Types of political culture". Additionally, it verifies compliance of the scale with requirements of sociological testing that include briefness, focus on studying of a social phenomenon and diagnostic potential.

Ключові слова: соціологічний тест, шкалювання, валідність, громадянська активність.

Социологический тест «Типы политической культуры» (автор – Е. Головаха)[1] является единственным социологическим инструментом, специально разработанным для изучения демократических и установок на гражданскую активность в украинском обществе. В процессе разработки данной методики основное внимание было уделено ее внутренней структуре. Акцент при этом был сделан на достижении внутренней согласованности индикаторов шкал демократии и гражданской активности, входящих в тест (более подробно см.: [3, с. 24-38; 4]), а также обработке их результатов посредством кластерного анализа. Позднее отдельное внимание было уделено специфике обработке результатов теста способами, отличными от кластерного анализа [1].

Что касается различных видов валидизации, то на этапе разработке теста соответствующий анализ был чрезвычайно краток и фрагментарен [3, с. 33-34]. Поэтому главная цель данной статьи – описание результатов факторной, критериальной и конструктной валидизации одной из шкал этого теста, а именно – шкалы гражданской активности. Дополнительно проверена интерпретируемость результатов ответов по отдельным индикаторам шкалы. Наконец, шкала гражданской активности рассмотрена с позиций социологического тестирования, три уровня которого предусматривают краткость, направленность на изучение социальных феноменов и диагностический потенциал при анализе социальных общностей различного масштаба [2, с. 144].

Все расчеты проведены на основании массива социологического мониторинга «Украинское общество» за 2016 год (Институт социологии НАН Украины) с использованием языка программирования R.

Интерпретируемость результатов ответов по отдельным индикаторам шкалы

При разработке шкалы гражданской активности ее индикаторы (см. табл. 1) отбирались на основании математических критериев (в основу соответствующего решения было положены результаты использования коэффициента Альфа-Кронбаха). Поэтому важно понимать насколько результаты, полученные с их помощью, поддаются осмысленной интерпретации в сегодняшних условиях.

На основании индекса качественной вариации индикаторы шкалы можно разбить на две группы, характеризующиеся разной степенью гетерогенности. В группу с большей гетерогенностью ответов входят первый, третий и четвертый индикаторы, в группу с меньшей – второй, пятый и шестой. Первая группа показывает меньшее преобладание установок на гражданскую пассивность

[1] Статистическая обработка – А. Горбачик.

Таблица 1

Индикаторы шкалы гражданской активности

№	Формулировка	IQV
1	Мне всё равно, какая будет власть, если не станет хуже	0,99
2	Я не надеюсь на выборы, потому что не верю, что от их результатов изменится моя жизнь	0,93
3	Я свой выбор давно уже сделал, поэтому не хочу участвовать в сегодняшней политической жизни	0,97
4	Нет смысла бороться за свои права, если власть своими действиями явно их игнорирует	0,98
5	Путём голосования ми избираем власть, ну а дальше от нас уже ничего не зависит	0,94
6	Любая попытка что-нибудь изменить в политической жизни страны требует от человека слишком больших жертв, которые зачастую оказываются бесполезными	0,91

над активностью, вторая – большее (см. рис. 1)[2]. На этом основании можно осуществить интерпретацию полученных результатов.

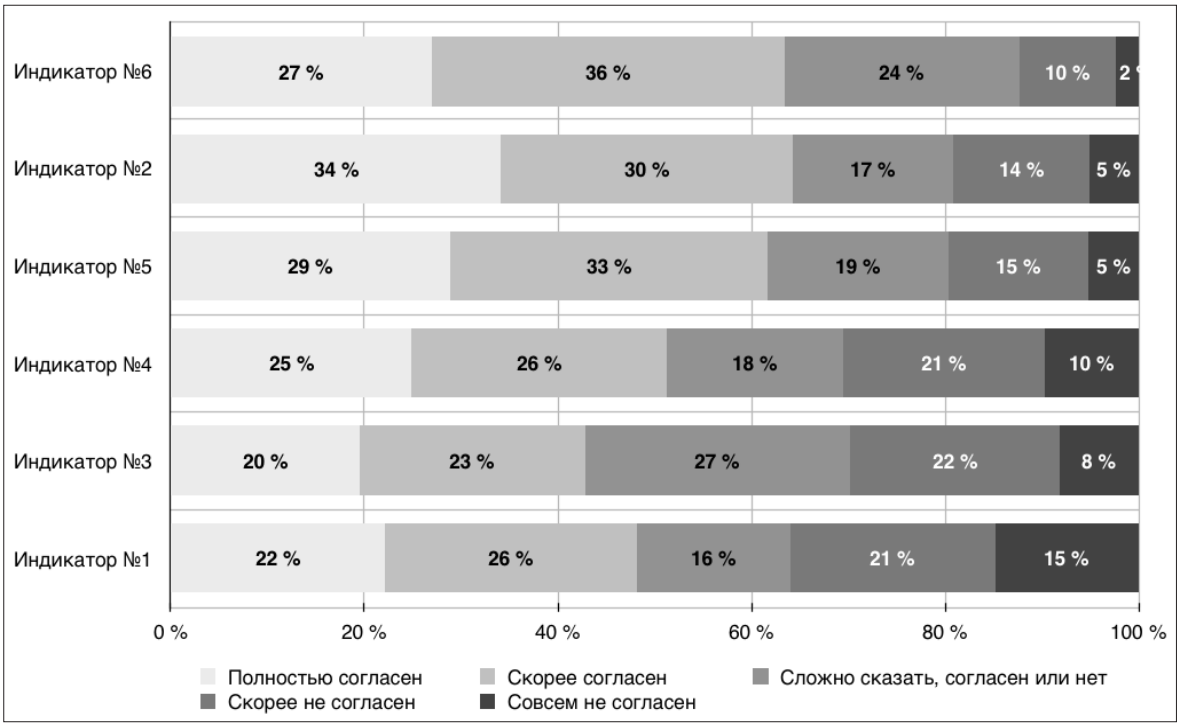

Рис. 1. Распределение ответов по индикаторам шкалы гражданской активности

Логично ли, что респонденты в 2016 году более согласны с тем, что чрезвычайно сложно изменить политическую жизнь страны, невозможно изменить свою жизнь путем участия в выборах и отсутствием инструментов влияния на власть в неизбирательный период, а также менее согласны с тем, что отсутствует смысл бороться за свои права, когда власть их явно игнорирует, не хотят участвовать в сегодняшней политической жизни и им все равно, какая будет власть?

Думаю, это вполне вписывается в современную украинскую действительность. Выборы мало что меняют в политической жизни страны, а в период между ними сложно найти легальные и по-настоящему действенные инструменты влияния на власть. Поэтому вся политическая система Украины выглядит инертной и контрпродуктивной. При этом наше население имеет опыт противодействия власти, которая нарушала его права, что предполагает как участие в политической жизни страны, так и небезразличие к власти.

Следовательно, ответы на уровне отдельных индикаторов поддаются осмысленной интерпретации применительно к сегодняшним реалиям политической жизни в Украине.

[2] На этом рисунке последовательность индикаторов упорядочена в соответствии уменьшения разницы между процентом ответов «Полностью согласен» + «Скорее согласен» с одной стороны и «Скорее не согласен» + «Совсем не согласен» – с другой.

Факторная валидность и внутренняя согласованность

Факторная валидность и внутренняя согласованность проверены с помощью конфирматорного факторного анализа и коэффициента альфа Кронбаха. Результаты получены для шкалы с использованием оригинального веера ответов (5 пунктов), а также для его модификации после перегруппировки в трехзначный вариант (полностью согласен + скорее согласен, сложно сказать, скорее не согласен + полностью не согласен). Оба варианта показывают приемлемые показатели по CFI, TLI. Показатели DWLS и RMSEA несколько лучше для результатов после перекодировки. Что касается альфа Кронбаха, то результаты этого показателя находятся на приемлемом уровне для оригинального веера ответов и несколько ниже для варианта после перекодировки (см. табл. 2). На основании этих результатов можно сделать вывод, что факторная структура теста более отчетлива после перекодировки. Соответственно, при опросе лучше использовать оригинальную шкалу (для большего комфорта респондентов), а анализ осуществлять на базе перекодированных результатов. Данный факт говорит и в пользу правильности использования концептуальной типологии на основании модальностей согласия, неопределенности и несогласия [1, с. 130-131].

Таблица 2

Результаты оценки надежности и факторной валидности шкалы гражданской активности (N = 1793)

Показатель	Оригинальный вариант	После перекодировки
Альфа Кронбаха (> 0,70)	0,704	0,659
Хи-квадрат (DWLS)	83,034	56,949
DF (степени свободы)	9	9
DWLS / DF	9,2	6,3
p-value	0,000	0,000
RMSEA (< 0,08)	0,068	0,055
CFI (> 0,95)	0,984	0,982
TLI (> 0,95)	0,973	0,969

Соответственно, далее в рамках критериальной и конструктной валидизации будут использованы результаты концептуальной типологии, а если быть более точным – две основные категории респондентов, выделенные с ее помощью: с установками на гражданскую активность и с установками на гражданскую пассивность.

Критериальная валидность

С целью проверки критериальной валидности использовались вопросы анкеты, ожидаемо связанные с гражданской активностью и касающиеся различных аспектов поведения или статуса респондента, то есть демонстрирующие объективные характеристики. Исходя из возможных ответов на эти вопросы респонденты делились на соответствующие группы. Далее количество респондентов с установками на гражданскую активность / пассивность в каждой группе сравнивалось с эталонным значением, в качестве которого использовалась пропорция респондентов с установками на гражданскую активность / пассивность в целом по выборке. Для этого использовалась проверка статистических гипотез для пропорций одной выборки (нулевая гипотез утверждает, что значение в выборке не отличается от значения в генеральной совокупности).

Выбор такого статистического критерия был сделан потому, что корреляционный анализ приводит в этом случае к весьма невыразительным результатам, плохо поддающимся содержательной интерпретации.

Пропорция респондентов с установками на гражданскую активность в целом по выборке равна 0,197, с установками на гражданскую пассивность – 0,610.

К категориям респондентов, демонстрирующим большее / меньшее количество респондентов, с установками на гражданскую активность / пассивность, относятся (см. табл. 3):

- отдельные категории пользователей сети Интернет;
- индивиды с опытом руководящей работы;
- респонденты, уделяющие свободное время общественной работе;
- те, кто обращались в местную государственную администрацию и получил помощь;
- те, кто никогда не состоял в семейных отношениях;
- индивиды с неполным и полным высшим образованием;
- респонденты, оценивающие свое материальное состояние как приемлемое или хорошее;
- те, кто состоит в одной или двух общественных или политических организациях.

Исходя из этих данных можно предположить, что факторами в той или иной степени положительно влияющими на установки, связанные с гражданской активностью, являются хорошее мате-

Таблица 3

Группы, демонстрирующие повышенное / пониженное количество респондентов с установками на гражданскую активность / пассивность

Индикатор	Вариант ответа	КАР, %	КПР, %
С какой целью Вы используете Интернет?	Посещаю сайты государственных, общественных структур и т.п.	39,2***	40,8***
	Ищу единомышленников, партнеров для реализации новых идей, проектов, инициатив	27,1	44,8**
На Вашей основной работе, приходится (приходилось) ли Вам руководить сотрудниками и отвечать за их работу?	Да	24,8**	-
Ниже приведен перечень занятий людей в свободное от основной и домашней работы время … за последние 7 дней (вместе с выходными).	Общественная робота	37,1***	33,9***
Обращались ли Вы за последние 12 месяцев в указанные учреждения или организации для решения Ваших личных проблем, и в какой степени Вы удовлетворены их решением?	Обращались и получили помощь	32,1***	54,9
Ваше семейное положение	Никогда не состоял (-а) в браке	24,1	52,7**
Ваше образование	Первая ступень высшего образования (бакалавр); Полное высшее образование (специалист, магистр, аспирантура, ученая степень)	26,2***	54,7***
Как бы Вы оценили материальное состояние Вашей семьи в целом?	Хватает в целом на проживание; Хватает на все необходимое, но нам не до сбережений	24,0**	55,9**
	Хватает на все необходимое, делаем сбережения; Живем в полном достатке	31,9*	48,9
Количество общественных или политических организаций, в которых состоит респондент	Одна	27,6**	50,2***
	Две	64,1***	23,1***

Значения не отмеченные *, ** или *** статистически значимы на уровне < 10%.
* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001.
КАР – количество респондентов с установками на гражданскую активность.
КПР – количество респондентов с установками на гражданскую пассивность.

риальное состояние, высокое образование, «необремененность» семейными отношениями, а также опыт руководящей работы и успешного взаимодействия с государственными структурами. В свою очередь к ожидаемым последствиям принятия соответствующих установок можно отнести интерес к государственным организациям, а также участие в общественной работе и деятельности общественных и политических организаций.

Если же говорить о категориях, демонстрирующих меньшее / большее количество респондентов, с установками на гражданскую активность / пассивность, то к ним относятся (см. табл. 4):

- индивиды с опытом проживания в зоне боевых действий (без принятия участия в конфликте);
- респонденты без оплачиваемой работы;
- те, кто потерял супруга или супругу;
- индивиды со средним специальным или более низким образованием;
- респонденты, которые оценивают материальное обеспечение своей семьи как низкое;
- те, кто не состоят в общественных или политических организациях.

Здесь можно предположить, что факторами, отрицательно связанными с установками на гражданскую активность и положительно – с установками на гражданскую пассивность, являются различные жизненные трудности и лишения, а также низкий уровень образования. Главным же последствием таких установок является уменьшение вовлеченности в деятельность общественных организаций.

Таблица 4

Группы, демонстрирующих пониженное / повышенное количество респондентов с установками на гражданскую активность / пассивность

Индикатор	Вариант ответа	КАР, %	КПР, %
Проживали ли Вы в зоне боевых действий в любой точке Украины?	Да, жил и не принимал участия в конфликте	6,8**	85,5***
Являетесь ли Вы в настоящее время вынужденным безработным и находитесь в поиске оплачиваемой работы?	Да	14,4	67,2
Ваше семейное положение	Вдовец (вдова)	13,4*	69,5***
Ваше образование	Начальное, неполное среднее; Среднее полное	13,6**	-
	Среднее специальное	16,5	65,7***
Как бы Вы оценили материальное состояние Вашей семьи в целом?	Часто не имеем денег и еды – иногда нищенствуем	5,0	-
	Не хватает продуктов питания – иногда голодаем; Хватает только на продукты питания	15,8**	66,1**
Количество общественных или политических организаций, в которых состоит респондент	Ни одной	17,0*	64,0*

Значения не отмеченные *, ** или *** статистически значимы на уровне < 10%.
* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001.
КАР – количество респондентов с установками на гражданскую активность.
КПР – количество респондентов с установками на гражданскую пассивность.

В целом приведенные результаты демонстрируют взаимосвязь факторов обуславливающих гражданскую активность / пассивность или находящихся в прямой зависимости от нее с результатами использования соответствующей шкалы и, таким образом, говорят в пользу ее критериальной валидности.

Конструктная валидность

Для проверки конструктной валидности использован такой же подход к анализу данных, как и в случае критериальной валидизации. При этом в качестве контрольных переменных отобраны вопросы относительно установок, то есть субъективные характеристики респондентов, связанные с их отношением к гражданской активности. Кроме простых анкетных вопросов также использованы результаты измерительных шкал аномии, социальной напряженности, социального цинизма и социального самочувствия. Поскольку для этих шкал нет четких критериев выделения уровней выраженности соответ-

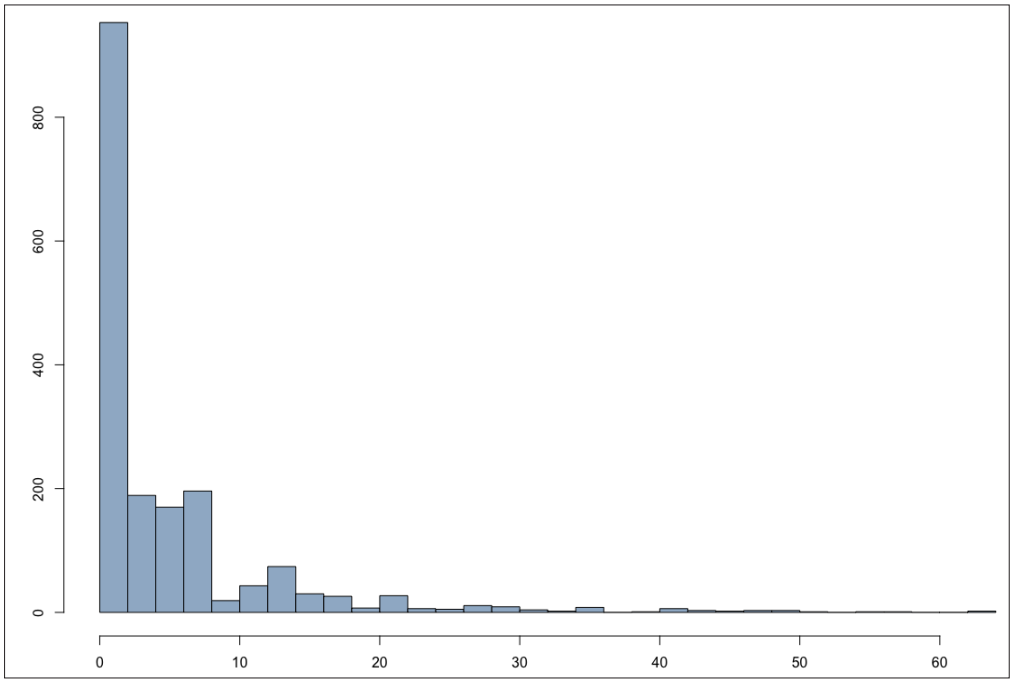

Рис. 2. Распределение значений индекса социальной напряженности

ствующих свойств, результаты опроса по ним разбиты на три приблизительно равные интервала, за исключением шкалы социальной напряженности. В последнем случае результаты хорошо описываются законом Ципфа (см. рис. 2). Поэтому в ее первый интервал включено только одно значение – 0, во второй попадает диапазон значений от 1 до 10, в третий – от 11 и выше (максимальное значение равно 63).

К факторам, продемонстрировавшим связь с установками на гражданскую активность/пассивность относятся следующие (см. табл. 5 и 6):

- желание / нежелание открыть свое дело;

Таблица 5

Группы, демонстрирующие повышенное / пониженное количество респондентов с установками на гражданскую активность / пассивность

Индикатор	Вариант ответа	КАР, %	КПР, %
Хотели бы Вы открыть свое дело (собственное предприятие, фермерское хозяйство и т.д.)?	Да	25,1**	-
Если такого рода митинги[3], демонстрации протеста произойдут, Вы лично будете принимать в них участие или нет?	Скорее всего, да	26,2***	56,7*
Как Вы считаете, от чего главным образом зависит то, как складывается Ваша жизнь?	В большей степени от меня, чем от внешних обстоятельств	27,3**	52,2**
Шкала аномии	Низкий уровень (0-6)	43,8***	33,7***
	Средний уровень (7-12)	24,8**	52,7**
Шкала социальной напряженности	Средний уровень (1-10)	25,2***	57,1*
	Высокий уровень (11-63)	32,5***	49,6***
Шкала социального цинизма	Низкий уровень (0-4)	25,8	44,0***
	Средний уровень (5-9)	26,1***	52,5***
Шкала социального самочувствия	Высокий уровень (50-60)	26,0**	52,8**
В какой степени Вы приспособились к нынешний жизненной ситуации?	Активно включился в новую жизнь, рыночные отношения представляются мне естественным способом жизнедеятельности	30,7***	49,9***
В какой степени Вы гордитесь или не гордитесь тем, что являетесь гражданином Украины?	Очень горжусь	30,7***	47,5***
Что, по Вашему мнению, лучше – терпеть любые материальные трудности ради сохранения в стране порядка, мира и спокойствия, или в случаях значительного ухудшения условий жизни выходить на улицу с протестом?	Следует активно протестовать против постоянного ухудшения условий жизни	23,1*	-
Если бы правительство Украины приняло решение, ущемляющее Ваши законные права и интересы, могли бы Вы что-нибудь сделать против такого решения?	Да, смог бы что-то сделать	32,1***	44,5***
А если бы аналогичное решение приняла местная власть, смогли ли бы Вы что-то сделать против такого решения?	Да, смог бы что-то сделать	32,0***	50,8***
В какой степени Вас интересует политика?	Очень интересует	34,8***	50,6**

Значения не отмеченные *, ** или *** статистически значимы на уровне < 10%.
* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.
КАР – количество респондентов с установками на гражданскую активность.
КПР – количество респондентов с установками на гражданскую пассивность.

[3] Речь идет о массовых выступлениях населения против падения уровня жизни в месте проживания респондента.

• готовность принять участие в митингах и демонстрациях протеста против падения уровня жизни;
• интернальность / экстернальность;
• аномия;
• социальная напряженность;
• социальный цинизм;
• социальное самочувствие;
• оценка собственной приспособленности к нынешней жизненной ситуации;
• отношение к украинскому гражданству;
• готовность/неготовность терпеть материальные лишения ради порядка и спокойствия в стране;
• оценка возможности отстоять свои права и интересы, нарушенные на уровне местной или государственной власти;
• степень интереса политикой.

Следовательно, индивида с установками на гражданскую активность с более высокой вероятностью можно встретить среди тех, кто хочет открыть свое дело, готов принять участие в митингах и демонстрациях протеста, характеризуется внутренним локусом контроля, низким или средним уровнем аномии и социального цинизма, средним или высоким уровнем социальной напряженности и социального самочувствия, активно включен в новую жизнь и рыночные отношения, горд своим

Таблица 6

Группы, демонстрирующих пониженное / повышенное количество респондентов с установками на гражданскую активность / пассивность

Индикатор	Вариант ответа	КАР, %	КПР, %
Хотели бы Вы открыть свое дело (собственное предприятие, фермерское хозяйство и т.д.)?	Нет	14,0***	66,6**
Если такого рода митинги[6], демонстрации протеста произойдут, Вы лично будете принимать в них участие или нет?	Скорее всего, нет	15,8**	66,5**
Как Вы считаете, от чего главным образом зависит то, как складывается Ваша жизнь?	Главным образом от внешних обстоятельств	12,8**	68,8**
Шкала аномии	Высокий уровень (13-18)	12,3***	70,9***
Шкала социальной напряженности	Отсутствует (0)	12,9***	66,5***
Шкала социального цинизма	Высокий уровень (10-14)	15,7***	0,68***
Шкала социального самочувствия	Низкий уровень (20-30)	12,2***	70,8***
В какой степени Вы приспособились к нынешний жизненной ситуации?	Не имею желания приспосабливаться к нынешний ситуации, живу как придется, ожидаю изменений к лучшему	12,2***	70,7***
В какой степени Вы гордитесь или не гордитесь тем, что являетесь гражданином Украины?	Совсем не горжусь, Скорее не горжусь	12,9**	71,1***
	Сложно сказать	13,1***	67,4**
Если бы правительство Украины приняло решение, ущемляющее Ваши законные права и интересы, могли бы Вы что-нибудь сделать против такого решения?	Нет, ничего не смог бы сделать	15,6***	68,6***
А если бы аналогичное решение приняла местная власть, смогли ли бы Вы что-то сделать против такого решения?	Нет, ничего не смог бы сделать	13,8***	69,8***
В какой степени Вас интересует политика?	Совсем не интересует	10,3***	72,7***

Значения не отмеченные *, ** или *** статистически значимы на уровне < 10%.
* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001.
КАР – количество респондентов с установками на гражданскую активность.
КПР – количество респондентов с установками на гражданскую пассивность.

[6] Речь идет о массовых выступлениях населения против падения уровня жизни в месте проживания респондента.

украинским гражданством, желает активно протестовать против постоянного ухудшения условий жизни, верит в возможность изменить несправедливые решения правительства Украины или местной власти, очень интересуется политикой.

Таким образом установка на гражданскую активность характерна прежде всего для лиц, ориентированных на созидательную деятельность, защиту своих законных интересов и конструктивное отношение к окружающей социальной действительности. Если же говорить о социальных группах с минимальным процентом граждански активных индивидов, то такие группы характеризуются социальной апатией, отсутствием веры в возможность защиты своих интересов и неконструктивным отношением к социальному окружению.

Очерченная картина непротиворечиво вписывается в теоретическое понимание феномена гражданской активности и, таким образом, говорит в пользу конструктной валидности соответствующей шкалы.

Шкала гражданской активности как социологический тест

Несмотря на то что шкала гражданской активности является составным элементом социологического теста «Типы политической культуры», она может выступать и в качестве независимого измерительного инструмента. Более того, она может рассматриваться и как полноценный социологический тест, то есть такой измерительный инструмент, который можно рассматривать как социологический во всех трех измерениях. Рассмотрим этот момент более подробно.

Во-первых, шкала гражданской активности при своей краткости сохраняет необходимые показатели надежности [3, с. 24-38] и валидности (последнее показано в этой статье). Таким образом, ее применение полностью оправдано в массовых опросах.

Во-вторых, она направлена на изучение социального феномена. Так, гражданская активность в том или ином обществе обуславливается его историей, а также актуальными социальными процессами. На уровне же отдельного индивида ее выраженность связана с набором характеристик, среди которых важное место занимают его социальный опыт, социальная активность и социальные статусы.

В-третьих, шкала гражданской активности предоставляет ценную информацию для социальной диагностики на различных уровнях социального взаимодействия. Поскольку социальная диагностика является комплексной научной активностью, для ее реализации необходимо привлечение информации по другим релевантным с точки зрения анализа показателям. Для иллюстрации этого момента обратимся к вопросу о тех политических силах, которые могут претендовать на доминантный статус в современной Украине. Для ответа на него кроме информации о гражданской активности респондентов необходимо привлечь данные об их политических взглядах (см. табл. 7). Прежде всего оценим, являются ли представленные результаты непротиворечивыми в контексте сегодняшней политической жизни Украины.

На мой взгляд, приведенные ниже данные соответствуют нынешнему состояния украинского общества, в котором национально-демократические и националистические силы являются наиболее активными и включенными в политическую жизнь страны. За ними следуют либералы, что вполне логично в контексте недавней революции достоинства, одним из идеалов которой была личная свобода граждан.

Таблица 7

Установка на гражданскую активность в группах с различными политическими взглядами, %

Политические взгляды	Представленность в выборке	Установка на гражданскую активность	СЗО[5] от общего уровня в обществе (19,7%)
Национально-демократические	11,1	45,5	Да
Националистические	3,3	34,5	Да
Либеральные	2,8	32,7	Да
Социально-демократические	9,4	23,8	Нет
Зеленые	2,2	22,5	Нет
Социалистические	9,1	18,4	Нет
Еще окончательно не определил свою позицию	14,3	18,0	Нет
Коммунистические	4,2	14,9	Нет
Христианско-демократические	5,8	14,4	Нет
Отсутствуют	13,4	12,1	Да
Я не разбираюсь в этих течениях	23,2	10,1	Да

[5] Здесь и далее СЗО означает статистически значимые отличия.

Остальные политические группы характеризуются стандартной представленностью политически активных респондентов. Большинство из них – это индивиды с левыми взглядами, которые на данном нельзя назвать популярными в рамках доминирующего политического дискурса.

В свою очередь респонденты без политических предпочтений, а также те, кто не разбирается в соответствующих вопросах, показывают наименьший гражданский потенциал. И это вполне ожидаемо по причине отсутствия интереса к политике у первых и отсутствия необходимых знаний у вторых. Теперь рассмотрим эти данные как основу для социологического диагноза нашего общества. Величина правых политических сил (христианские демократы, национал-демократы и националисты) несколько меньше, чем левых (социал-демократы, социалисты и коммунисты): 20,2% против 22,7%. При этом количество граждански активных выше среди первых: 7,3% всей выборки против 4,5% всей выборки. Последний момент создает преимущества для приверженцев правых политических идей: их активистам легче находить единомышленников в своей среде и, следовательно, эффективно отстаивать свои интересы. В наибольшей степени это верно относительно национал-демократов. В свою очередь их потенциально более активная деятельность является хорошим основанием для привлечения новых последователей из числа тех, кто еще окончательно не определил свою позицию.

Главный вопрос при этом касается того, какая модель национального государства будет принята сторонниками правых политических идей в качестве наиболее популярной – гражданская или этническая. Обе имеют все предпосылки для того, чтобы быть реализованными. Первая по причине соответствия популярным ныне идеалам евроинтеграции, вторая по причине наличия титульной нации, находящейся в процессе противостояния внешней агрессии. Указанные политические дискурсы создают идеологические предпосылки для соответствующих инициатив политических элит в Украине, которые имеют все шансы быть поддержанными «снизу».

Для того, чтобы оценить вероятность реализации каждой из них, обратимся к тому, как респонденты оценивают мотивацию к объединению в украинском обществе, а также обратим внимание на количество респондентов, демонстрирующих установки на гражданскую активность, в каждой из соответствующих групп (см. табл. 8).

Таблица 8

Мотивация для объединения людей в украинском обществе, %

Мотивация для объединения	Представленность в выборке	Установка на гражданскую активность	СЗО от общего уровня в обществе (19,7%)
Национальная принадлежность	11,2	33,2	Да
Патриотические чувства гражданина Украины	23,0	32,0	Да
Вера в лучшее будущее	29,3	24,7	Да
Стремление сообща преодолевать трудности жизни	21,3	23,6	Да
Религия (вероисповедание)	8,4	23,3	Нет
Родственные и товарищеские чувства	18,2	21,5	Нет
Общие трудности жизни	26,9	21,1	Нет
Недовольство властями	28,7	20,1	Нет
Политические взгляды	8,1	20,0	Нет
Язык общения	6,7	17,5	Нет
Ощущение потери нормальной жизни	24,4	16,7	Нет
Ничто не объединяет	8,6	15,7	Нет
Трудно сказать	7,6	13,9	Да
Страх перед будущим	19,4	13,3	Да

Для того, чтобы извлечь больше информации из этих данных, необходимо определить, какие из представленных мотивов выбираются вместе чаще, чем с другими. Для этого было использовано многомерное шкалирование на основании эвклидового расстояния (при этом пункты «ничто не объединяет» и «трудно сказать» были исключены из анализа). Двумерная диаграмма на основании полученных результатов позволяет выделить несколько групп (см. рис. 3). Первая включает язык общения, религию и политические взгляды, вторая – страх перед будущим, ощущение потери нормальной жизни, общие трудности и недовольство властью, третья – стремление сообща преодолевать трудности, вера в лучшее будущее и патриотические чувства гражданина Украины. Мотивы

родственных и товарищеских чувств, а также национальной принадлежности занимают самостоятельные позиции.

Представленная визуализация дает возможность осуществлять интерпретацию по ряду направлений:

- смысловая схожесть мотивов, входящих в одну и ту же группу, а также концептуальные дихотомии, разделяющие различные точки и/или группы в двумерном пространстве;
- количественная наполненность различных групп;
- количество респондентов с установками на гражданскую активность в каждой из групп.

Сначала рассмотрим каждую из этих позиций в отдельности. Если говорить о концептуальных дихотомиях, то на оси X первая группа противопоставлена второй. На мой взгляд первая представлена ценностями, вторая – интересами. Соответственно ось X можно наименовать как «Идеализм – Прагматизм». В случае оси Y первой и второй группам противостоит третья. Полагаю первые две связаны с внешними ориентирами и обстоятельствами, третья – с внутренними стремлениями. Отсюда, эту ось можно назвать «Реактивность – Активность».

В случае количественной наполненности показатели первой группы находятся в диапазоне от 6,7 до 8,4%, второй – от 19,4 до 28,7%, третей – от 21,3 до 29,3%. Это говорит о доминантности второй и третей групп мотивов среди респондентов.

Наконец, установки на гражданскую активность обозначены с помощью точек различной формы. Квадратные точки показывают мотивы, выбираемые респондентами, среди которых повышенная представленность установок на гражданскую активность, треугольные – с обычной представленностью, круглая – с пониженной представленностью.

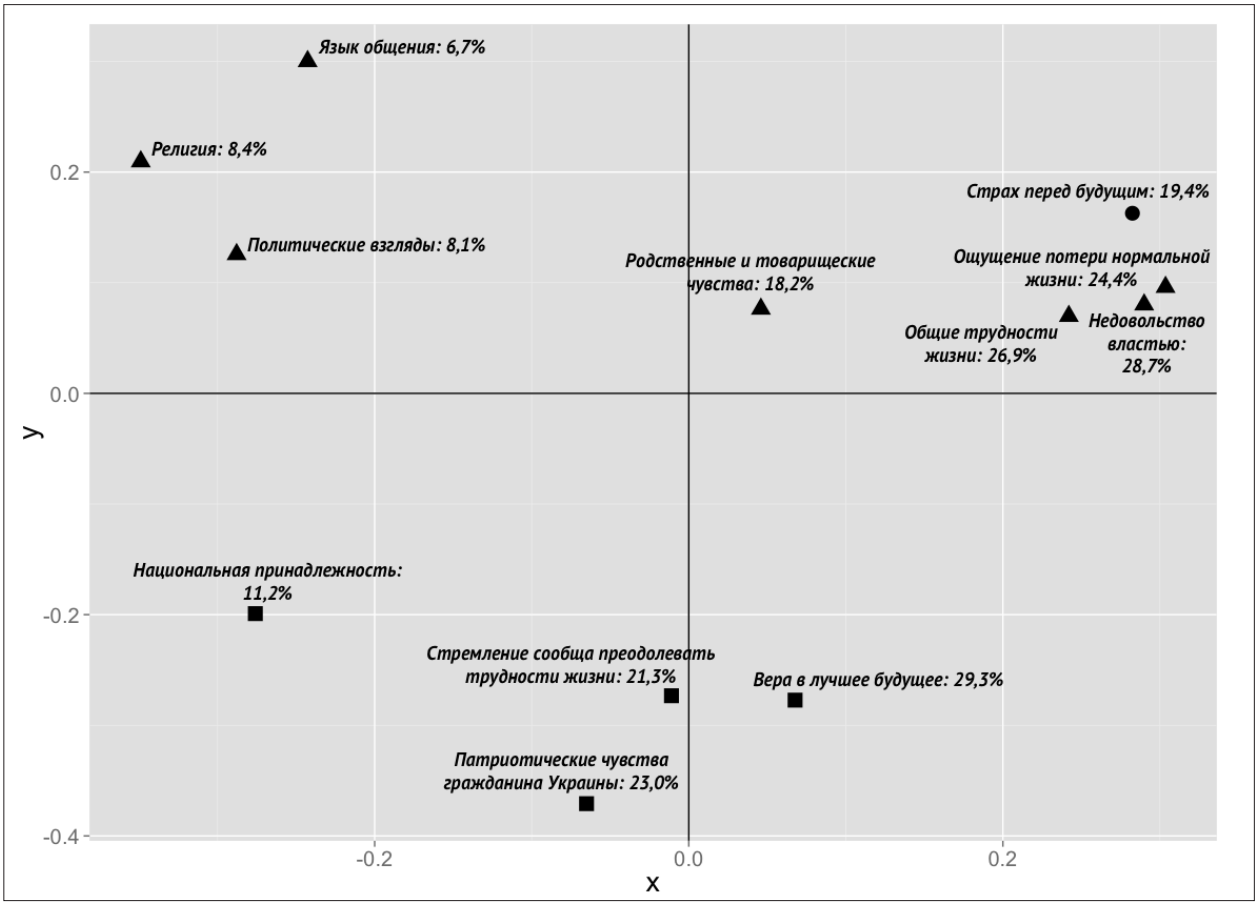

Рис. 3. Результаты двумерного многомерного шкалирования для индикаторов мотивации объединения людей в украинском обществе

Теперь вернемся к вопросу о вероятности реализации различных моделей национального государства в Украине с учетом новых данных. Модель этнического национального государства могла бы опереться на мотивацию, которая составляет первую группу. В случае же реализации модели гражданского национального государства наилучшую «почву» дает мотивация из третей группы. Как мы видим, и количественная представленность и степень гражданской активности выше для мотивов третей группы. Если же говорить о второй группе, то здесь речь идет не столько о построении чего-то, сколько о решении текущих проблем.

Таким образом, модель построения гражданского национального государства выглядит более вероятным сценарием по сравнению с моделью построения этнического государства в Украине.

Выводы

Представленные в данной статье результаты говорят в пользу факторной, критериальной и конструктной валидности шкалы гражданской активности. При этом важно понимать, что в строгом смысле критериальная валидизация измерительной шкалы предполагает специально проведенные исследования, охватывающие такие специфические группы как, например, общественные активисты или волонтеры. Соответственно, такие исследования могут быть дальнейшим этапом методического анализа результатов использования обсуждаемой шкалы. В частности это поможет более точно определить уровни выраженности гражданской активности, измеряемой с ее помощью.

Оценивая шкалу гражданской активности с позиций социологического тестирования можно констатировать следующее:

- шкала имеет оптимальный для массовых опросов размер;
- она направлена на изучение важной социальной характеристики;
- результаты ее использования обладают высоким диагностическим потенциалом, дающим выход на прогностические сценарии для украинского общества.

Следовательно, шкала гражданской активности является социологическим тестом во всех возможных смыслах.

Литература:

1. Дембицкий С. Априорная и апостериорная кластеризация результатов социологического теста "Типы политической культуры": сравнительный анализ / С. Дембицкий // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2017. – № 1. – С. 128-144.
2. Дембицкий С. Социологические тесты: сущность и валидизация / С. Дембицкий // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – № 3. – С. 140-155.
3. Звіт про науково-дослідну роботу «Політична культура українського суспільства: тенденції та закономірності розвитку». – К.: Інститут соціології НАН України, 2005. – 69 с.
4. Стегній О. Соціологічні підходи до вивчення типів політичної культури / О. Стегній // Український соціум. – 2015. – № 2. – С. 26-35.

УДК 316.35:305

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА МОДЕЛЬ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ

Дзюба Н. В.,
аспірант кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету

У статті проаналізована важлива, актуальна з наукового та практичного боків проблема, пов'язана зі специфікою гендера, з одного боку, та електоральної поведінки – з іншого, у умовах демократичного українського суспільства. Розглядається існуюча поряд із соціологічною, соціально-психологічною, раціонального вибору моделями електоральної поведінки, так звана соціально-демографічна, що віддзеркалює різницю – гендерний розрив – у виборчій поведінці жінок і чоловіків. Робиться висновок відносно того, що одним із основних чинників , який породжує гендерний розрив в електоральній поведінці, виступає наявність специфічних гендерних електоральних стереотипів, що визначають реальну поведінку певної кількості виборців в ході виборів.

В статье проанализирована важная, актуальная научной и практической сторон проблема, связанная со спецификой гендера, с одной стороны, и электорального поведения – с другой, в условиях демократического украинского общества. Рассматривается существующая наряду с социологической, социально-психологической, рационального выбора моделями электорального поведения, так называемая социо-демографическая, которая отражает разницу – гендерный разрыв – в избирательном поведении женщин и мужчин. Делается вывод относительно того, что одним из основных факторов, который порождает гендерный разрыв в электоральном поведении, выступает наличие специфических гендерных электоральных стереотипов, определяющих реальное поведение определенного количества избирателей в ходе выборов.

Gender electoral stereotypes concept is a developing paradigm are not key in electoral researches in Ukraine. However, if models are based on traditional concepts (the sociological (social background), socio-psychological approach (policy preferences, ideological positions), or rational choice' concepts) would fail to provide the sound arguments of electoral behavior (as a turnout and a voting choice). Thus, gender electoral stereotype idea is worth to be included in the theoretical discourse as one of the key explanatory factors. The article claims that the socio-demographic model of electoral behavior is defined by gender gap, which is also manifested in the differences of male and female electoral stereotypes.

Ключові слова: гендер, гендерний розрив, електоральна поведінка, гендерні електоральні стереотипи.

Постановка проблеми. Проблеми електоральної поведінки та електорального маркетингу як практичного підходу до її формування викликають достатньо зрозумілий теоретичний та практичний інтерес, оскільки пов'язані із найбільш актуальними, особливо у сучасній Україні, проблемами демократизації суспільно-політичного життя. У той же час, не зважаючи на появу в останні роки низки робіт, присвячених її вивченню, один з особливо важливих та цікавих аспектів досі є недостатньо очевидним та викликає особливий інтерес. Мова йде про те, що напрямки у поясненні електоральної поведінки, що історично склались, та в межах яких розроблені теоретичні моделі, за допомогою яких робляться спроби прогнозувати електоральну поведінку, як свідчать реалії виборів в Україні, практично не дають чіткого уявлення про поведінку електорату, його преференції щодо політиків та політичних партій.

Тобто немає чітких технологій прогнозування того, чи будуть виборці голосувати взагалі, за які партії або кандидатів вони віддадуть свої голоси. І тут ми маємо справу із дійсно реальною проблемною ситуацією. В електоральній поведінці українців взагалі можна виділити один стабільний, достатньо сильний зв'язок між преференціями у виборі політичної сили та регіональними характеристиками, принаймні до останнього часу. Виділення інших факторів носить ситуативний характер та варіюється від виборів до виборів. Так, відомий соціолог та політолог П.Бурдьє, оцінюючи її, висловив наступну думку: "Зв'язок, що спостерігається звичайно майже в усіх областях соціальної практики між соціальним класом і діяльністю або думками людей, дуже слабкий у випадку електоральної

поведінки. Причому цей зв'язок слабкий настільки, що деякі, не вагаючись, роблять висновок про відсутність якогось зв'язку між соціальним класом і фактом голосування за "правих" чи "лівих" [1, с. 98].

Зрозуміло, що вчені та практики аналізують проблеми прогнозування поведінки виборців, враховуючи не тільки соціально-класові аспекти (див. нижче). Але, як буде показано в процесі подальшого аналізу, чіткої відповіді відносно того, які чинники відіграють у цьому плані більш чи менш важливу роль, досі зазначити не можна. Тому й робляться постійні спроби визначити роль різноманітних факторів, включаючи різні соціальні, соціокультурні, економічні, політичні та деякі інші. У цій статті мова піде про можливу роль у регулюванні електоральної поведінки, такого чинника, як гендер.

Мета статті: аналіз можливого впливу на електоральну поведінку виборців гендера як соціального конструкту, механізми його реалізації в соціально-демографічній моделі електоральної поведінки та використання моделі в процесі електорального маркетингу.

Виклад основного матеріалу. Аналіз цієї важливої як у теоретичному, науковому, так і практичному, пов'язаному із конкретною організацією виборчих кампаній проблеми, треба, з нашої точки зору, безумовно почати з розгляду тих теорій, які лежать в основі моделей електоральної поведінки, за допомогою яких дослідники та практики електорального маркетингу намагаються пояснити сутність та специфіку електоральної поведінки населення.

Вивчення та аналіз поведінки виборців має своєю метою дослідження сучасного електорального простору та передбачення у майбутньому дій людини під час проведення виборів. Як відзначав О.Вишняк, "електоральна соціологія вивчає структуру і динаміку електоральних установок і поведінки виборців та фактори, що їх визначають. В свою чергу електоральні установки і поведінка виборців розділяються щодо участі в голосуванні (абсентеїсти та виборщики) та щодо власне вибору (підтримки) певної політичної партії (блоку партій, об'єднань, рухів тощо) чи кандидатів в Президенти, губернатори, мери, депутати" [2, с. 212]. В електоральній поведінці знаходять прояв відношення, позиції, установки та інші елементи світогляду людини щодо держави, суспільного устрою.

Ю.Левада запропонував суголосний підхід до вивчення електорального простору, який може бути використаний в аналізі електоральної поведінки. Його система аналізу електоральної ситуації передбачає аналіз двох складових – готовність приймати участь у голосуванні як відносно самостійний показник електорального простору. Інший суттєвий показник електоральної ситуації – структура електорального простору, тобто розподіл виражених інтересів та потенційних дій (намірів підтримати певну партію, особистість). В умовах низької партійної організованості в міжвиборчий період така структура майже не помітна. "Структура електорального поля визначається двома вимірами – поляризацією (розмежуванням позицій, схильностей) та персоналізацією (орієнтаціями на особистості політичних лідерів)" [3, с. 21].

Електоральний простір, згідно з таким підходом до аналізу, як абстрактна модель системи соціальних дій, намірів та оцінок, може бути описаний через три названих виміри: готовність прийняти участь у виборах, поляризація та персоналізація електорального простору.

Яким же чином пояснюють систему соціальних дій, намірів та оцінок моделі електоральної поведінки? Взагалі прийнято виділяти три основні напрямки у поясненні електоральної поведінки, на основі яких побудовані моделі електоральної поведінки [4, с. 15-23]:

- Соціологічна модель, що включає соціально-демографічну та власне соціологічну, тобто – статусну;
- Соціально-психологічна модель, що включає модель партійно-ідеологічної ідентифікації;
- Модель раціонального вибору: власне модель раціонального вибору та модель «економічного голосування».

Деякі фахівці додатково розглядають і так звану маркетингову модель електоральної поведінки, сутність якої полягає в тому, що головним елементом політичного менеджменту при її застосуванні є вплив на масову поведінку в ситуації змагальності. Саме змагальність та, відповідно, фактори, що її визначають (такі, як ефективна стратегія виборчої кампанії, вплив на свої цільові групи, дієвий піар і т. ін.) зумовлюють вибір виборців того чи іншого кандидата або тієї чи іншої партії [5, с. 89].

Але повернемося до короткого розгляду тих трьох основних теорій, моделей електоральної поведінки, які були означені вище. Соціологічна (або статусна чи соціально-демографічна) теорія (представники: Лазарсфельд, Ліпсет, Роккан) виходить з того, що процес голосування виявляється демонстрацією солідарності індивіда з певною соціальною групою [6]. А.Ліпсет та С.Роккан виділили чотири типи соціальних розмежувань, які найбільш сильно впливають на політичний вибір електорату: власники і робітники, жителі міста і села, представники різних релігійних груп, жителі центру та периферії. У залежності від історичного розвитку і особливостей економічного та соціального життя, суттєвий вплив на електоральну поведінку можуть мати в різних країнах різні соціальні розмежування.

Але ж вплив статусних характеристик на електоральну поведінку хоча і має місце, але опосередкований впливом найближчого оточення, цінностей та інтересів виборців. Прихильники соціально-психологічного напрямку (або партійно-ідеологічної ідентифікації) якраз і зосередили увагу на

дослідженні впливу сім'ї та найближчого оточення на поведінку виборців. Тобто, згідно такого підходу, вибір партії відбувається на основі сімейних, професійних, групових традицій.

Альтернативний підхід, представлений у теорії раціонального вибору чи „економічного голосування " (основні представники – Е.Доунс, У.Рікер, М.Фіоріна,), пояснює орієнтації електорату вибором найбільш „корисної" для нього у порівнянні з іншими моделями дії [7]. Тобто „поведінка виборців є раціональною та „економічною", бо виборці намагаються досягти максимізації своїх соціально-економічних інтересів при мінімізації зусиль" [2, с. 289]. І хоча виборці загалом мають низький рівень політичної ангажованості, слабкі уявлення про політичні та економічні особливості програм політичних сил, „раціональність" виступає як спосіб оцінювання найбільш прийнятної форми свого власного життя. Тобто виборці зіставляють політичну силу, яка була при владі, з тим, як їм жилося при ній.

Жодний з теоретичних напрямків тим не менш не може пояснити всіх особливостей поведінки виборців. Як відмічав О.Вишняк, «як і в ситуації вибору певних політичних сил, так і в самому факті участі в голосуванні теорія партійно-ідеологічної ідентифікації пояснює поведінку "активного виборщика", а теорія раціонального вибору (економічного голосування) – малополітизованої, партійно-ідеологічно не ідентифікованої частини виборців, які зважують значимість участі в виборах, розраховують їх можливий вплив на їх особисте життя» [2, с. 135]. До того ж на різних стадіях прийняття рішення виборцем щодо участі у виборах, щодо вибору за кого віддати свій голос, проявляються різні механізми прийняття рішення, значущими є різні фактори.

Саме та обставина, що, як вже відзначалося вище, жодний теоретичний підхід у чистому вигляді не в змозі пояснити усі особливості електоральної поведінки, стимулював та стимулює пошук додаткових підходів, які могли б посприяти подати більш чітку та правдиву, об'єктивну картину потенційної поведінки виборців у певній електоральній ситуації. Подібних спроб є чимало і ми не будемо у цій статті обговорювати їх усі.

Наведемо приклад лише однієї. В.Полторак, уточнюючи соціокультурні складові моделей електоральної поведінки, прийшов до висновку, що врахування базових та ситуативних цінностей, якими керуються у своєму електоральному виборі виборці, дають змогу більш точно прогнозувати електоральну поведінку населення, даючи змогу "уточнювати" певні моменти такої поведінки при використанні класичних моделей електоральної поведінки, про які йшла мова вище [8, с. 59].

Виникає специфічна ситуація – з одного фоку традиційні теоретичні підходи до пояснення електоральної поведінки доцільно використовувати у комплексі для пояснення поведінки виборців, а з другого боку усі ці теорії в тій чи іншій мірі враховують, або, точніше, мають на увазі певні соціокультурні впливи, не акцентуючи уваги на них. Так, вплив переважаючих життєвих цінностей, установок, культурних традицій виборців, що формуються в процесі життя, та найяскравіше проявляються в соціальних стереотипах, безумовно, вважаються важливими факторами впливу на електоральну поведінку.

Ціннісні орієнтації та установки найбільш яскраво проявляються в соціальних стереотипах, так само як і традиції. Соціальні стереотипи як щодо соціальних явищ, так і щодо прийнятних форм поведінки відображають статусні характеристики особи. Тобто можна сказати, що особливо впливовими є дифузні статуси особи. Як відмічав І.Гофман, "в нашому суспільстві є чотири вирішальні дифузні статуси: вікова градація, гендерна належність, соціальний клас і раса" [9, с. 95].

Гендер, як один з вирішальних дифузних статусів впливає на формування світогляду людини, її норм і цінностей, в тому числі у політичній сфері. Узагальнений у гендерних статусах, в поширеній гендерній ідеології та гендерних контрактах, регламентований існуючим гендерним соціальним контролем, гендер досить чітко визначає відношення і дії індивіда, схвалювані та підтримувані суспільством, вибудовуючи відносини у суспільстві.

Перейдемо до характеристики гендера, який виступає ключовим у нашому дослідженні: йдеться про вплив гендеру на електоральну поведінку. Та обставина, що на нього завжди зверталася увага, коли йшлося про електоральну поведінку, не викликає сумніву. Так, практично перші відповідні теорії електоральної поведінки здобули назву соціально-демографічних. І, хоча серед демографічних характеристик стать не є єдиним показником, все ж основна увага приділяється гендерним характеристикам.

Дослідження електоральної поведінки гендерних груп – досить важливий і традиційний аспект дослідження електоральної поведінки. Із цього приводу американський дослідник Р. Інгехарт відмічав, що відмінності по статі є одним з чинників, що впливають на електоральну основу партійної ідентифікації, проте дослідники не приділяли йому такої уваги, як відмінностям по класу, регіону або релігійним факторам [10, с. 35]. З розповсюдженням та розвитком досліджень гендерної проблематики акцент в електоральних дослідженнях змістився з розгляду гендерної специфіки як соціально-демографічних характеристик, в бік аналізу особливостей поведінки чоловіків та жінок через аналіз проявів гендерної системи, що сформувалася в певному суспільстві в певний період часу.

Розбіжності поведінки чоловіків та жінок в електоральному просторі спостерігаються, але не мають яскраво вираженого характеру, і розрізняється поведінка гендерних груп, як вважає

Дж.Батлер, не суттєво. Всередині таких соціальних груп, як чоловіки і жінки, розбіжностей більше, ніж між ними. Бо соціальна конструкція гендера різниться для різних соціальних класів (страт), різних етносів та релігійних груп [11]. З розвитком досліджень гендеру як соціального феномену дослідники приділяли певну увагу вивченню гендерних особливостей електоральної поведінки окремо чоловіків і окремо жінок. У цих дослідженнях все ж таки акцент зосереджувався на дослідженнях факторів, які впливають на особливості прийняття рішення щодо участі у виборах та формування власне політичного вибору чоловіків і жінок як великих соціальних груп.

Отже, якщо враховувати наведені думки закордонних дослідників, проблема гендеру у визначенні специфіки електоральної поведінки дійсно існує. Треба лише зазначити дві наступні обставини. Враховуючи дослідження автора статті, можна, по-перше, зробити висновок щодо того, що наявні розбіжності в електоральній поведінці жінок і чоловіків дійсно існують, і не завжди малі, коли порівнювати склад електоратів різних політиків чи політичних сил. По-друге, дійсно навряд чи їх можна виводити напряму, так би мовити із статі виборців. Знову ж, виходячи із спостережень та досліджень автора, можна казати про те, що різниця в електоральній поведінці жінок і чоловіків виявляється, так би мовити, опосередковано, через формування та прояв певних гендерних електоральних стереотипів.

Звернемо увагу на наступне. Будь-яке соціологічне дослідження, що проводиться перед виборами, навіть за декілька днів, виявляє, по-перше, значну частку опитаних, що або не вирішили, чи йти їм взагалі на вибори, або не вирішили, за кого вони віддадуть свої голоси. По-друге, коли виборцям ставляться запитання щодо того, чому вони проголосували за того чи іншого кандидата чи за ту чи іншу партію, значна частина з них не проявляють ані чудеса раціональності, ані відданості партійності, ані відданості своєму соціальному класу, хоча безумовно в принципі, для більшості виборців усе це має місце.

Наведемо лише один приклад. У своїй роботі О.Петров на основі проведених досліджень зазначає, що 66% опитаних виборців дійсно вказали, що вони голосували певним чином, щоб реалізувати свій громадський обов'язок (до речі, дуже сумнівний мотив) або продемонструвати свою згоду або незгоду із політикою держави, вплинути на ситуацію в країні. У той же час 11% опитаних проголосували певним чином, щоб підтримати кандидата, якому вони симпатизують; 10% – щоб не прийшла до влади людина, якій вони не довіряють; 5% – за звичкою, тому що голосують родичі, друзі, та й взагалі звикли ходити на виборчі дільниці; нарешті ще 3% – взагалі просто хотіли подивитися, яким чином відбувається виборчий процес [12, с. 94].

Що ж до тих, хто ще не вирішив, йти йому на вибори чи ні, або зробив це запізно, то в цьому плані спостерігається дуже цікава картина. Виявляється, що рішення відносно того, за кого голосувати, значна частина виборців приймає безпосередньо перед днем виборів або вже в кабіні для голосування, при цьому ми маємо на увазі реальну ситуацію, а не спроби вплинути на вибір людей за допомогою виборчих технологій, включаючи роздачу «гречки». Так, при проведенні екзит-полу на виборах до Верховної Ради у жовтні 2014 року 5% опитаних зазначили, що вони зробили свій вибір вже на виборчій дільниці, у кабіні для голосування [13].

Отже, ще раз підкреслимо: без сумніву значна частина виборців явно керується у своїй електоральній поведінці тими мотивами, що виходять із проаналізованих вище ключових моделей електоральної поведінки, а саме: соціальної спрямованості, партійної ідентифікації, раціонального, в першу чергу економічного, вибору. Чим же ця частина виборців на практиці реально керується? Особливо зважаючи на ті мотиви, які були означені вище. З нашої точки зору, у першу чергу певними соціальними електоральними стереотипами.

"Найтонші та найрозповсюдженіші механізми впливу, – зауважував творець теорії соціальних стереотипів У.Ліппман, – це ті, що створюють та підтримують репертуар стереотипів. Нам розповідають про світ до того, як ми його бачимо. Ми здобуваємо уявлення про більшість речей до того, як ми безпосередньо стикаємося з ними. І якщо здобута нами освіта не допомагає чітко усвідомити наявність цих пересторог, то саме вони керують процесом сприйняття" [14, с. 104].

Тобто, з нашої точки зору, саме наявні стереотипи, які формуються у виборців (зрозуміло, в першу чергу тих, хто не може чи не хоче реально та свідомо визначитися у своїх преференціях) певним чином та за певними правилами, а потім реалізуються в процесі електоральної практики, впливають на значну частину виборців, і от тут і випливає, як нам здається, основна проблема гендерного розриву та формування соціально-демографічної (гендерної) моделі електоральної поведінки, оскільки навряд чи хто буде заперечувати, що зміст подібних стереотипів, джерела їх формування та процеси використання значною мірою залежать як раз від статі виборця. Що «жіночі» стереотипи значною мірою відрізняються від «чоловічих». До речі, гендер відображає одну з основних демографічних характеристик – стать індивіда (чоловічу чи жіночу), і в той же час є соціокультурним конструктом, що формується у певному соціокультурному середовищі в процесі життєдіяльності індивіда та найбільш яскраво проявляється у гендерних стереотипах.

Яким чином формуються та використовуються подібні соціальні, в тому числі електоральні, стереотипи? Ця проблема не проста та потребує спеціального розгляду. Тому зупинимося дуже коротко на тому, що, як відзначав також відомий американський вчений та засновник піару Едуард Бернейз, у відповідності з теорією У. Ліпмана, стереотипи не формуються спеціально індивідом, але виступають як неминучий «побічний продукт» культури, що його оточує, рефлексом сприйняття, що розташовується десь поміж очима людини, та тим, що, як їй здається, вона бачить [15, с. 30]. Тому можна, з нашої точки зору, достатньо впевнено сказати, що основними чинниками формування жіночих та чоловічих стереотипів виступають наступні основні елементи масової свідомості.

По-перше, це установки щодо підходів до прийняття рішення, якими відрізняються чоловіки та жінки, та які мотивують їх вибір. Так, якщо чоловіки найчастіше відрізняються технократичним підходом, то жінки за підтримки деяких напрямків політики схильні керуватися гуманними міркуваннями, пов'язаними зокрема із соціальною допомогою нужденним. До речі, як відзначають закордонні дослідники, жінки частіше ніж чоловіки голосують за ліві партії саме через соціальну спрямованість їх вибору.

По-друге, це так званий когнітивний потенціал, що свідчить про міру обізнаності в політичних проблемах жінок та чоловіків. Останні, як свідчать результати опитувань, є більш поінформованими у цих проблемах. М.Карпіні та С.Кітер зокрема стверджують, що політична інформованість збільшує узгодженість між цінностями голосуючих та власне вибором, за кого віддати свій голос: цей зв'язок між цінностями та політичним вибором тим сильніший, чим більша поінформованість щодо політичних питань; а також краще поінформовані виборці мають більш стабільну та узгоджену позицію. Жінки суттєво менше обізнані щодо політичних явищ, гендерний розрив варіюється від 2 до 20 пунктів [16, с. 23].

По-третє, на формування стереотипів та подальшу електоральну поведінку під їх тиском впливає так званий суспільний настрій чи масовий суспільний настрій, тобто соціально-психологічне явище, що проявляється у певному стані почуттів та міркувань різних соціальних (зрозуміло, і гендерних) груп у певні періоди часу, зокрема у періоди проведення передвиборчих кампаній та безпосередньо самих виборів.

Природа подібних настроїв, як зауважує Д.Ольшанський, визначається тим, що вони стають особливо помітними при розходженні двох чинників: прагнень, очікувань людей, пов'язаних із загальними для великої кількості масовими потребами та інтересами, з одного боку, та реальними умовами життя – з іншого [17, с. 377]. Зрозуміло, що активні настрої, готовність до політичних дій виникають тоді, коли прагнення і очікування людей вступають у конфлікт із можливостями їх задоволення, і ця суперечність, як зрозуміло, особливо гостро переживається жінками. Тобто у них набагато частіше формуються стереотипи, пов'язані із незадоволенням діями влади, партій, політиків, що не виконують своїх обіцянок та взагалі не викликають довіри.

Нарешті, по-четверте, на виникнення електоральних стереотипів, у тому числі гендерних, безумовно впливає стан громадської думки, який складається у передвиборчий період. Саме громадська думка виступає одним із найважливіших чинників, що впливають на формування таких стереотипів, оскільки містить в собі достатньо сталі, компетентні, оцінні судження, що акумулюють в собі ставлення різних соціальних спільнот до проблем та фактів дійсності (соціальних проблем та явищ). Тобто явища реальної дійсності віддзеркалюються у громадській думці, переробляються у ній та вже потім тим чи іншим чином враховуються при формуванні та функціонуванні, або ж трансформації ієрархії пріоритетних на даний момент стереотипів в тому числі.

Щодо впливу громадської думки на процеси формування стереотипів необхідно казати окремо, оскільки такий вплив є багатостороннім. Тому зазначимо в статті лише один аспект подібного впливу. Відомо, що німецька дослідниця Е.Ноель-Нойман розробила, можна сказати, теорію «спіралі мовчання» для позначення певного стану громадської думки. Саме він призводить у певних ситуаціях до «ефекту зсуву останньої хвилини», який обов'язково слід враховувати при прогнозуванні результатів виборів, оскільки саме люди, чиї думки відрізняються від тих, що притаманні більшості виборців, приймають електоральні рішення в останню хвилину, намагаючись не демонструвати до останньої хвилини своїх позицій. З нашої точки зору, саме такі люди, серед яких значна частина жінок, керуються подібними підходами та стереотипами, що обумовлюють їх електоральний вибір.

Таким чином, поєднуючи усі перелічені вище складові, чинники, що впливають на формування стереотипів, можна достатньо обґрунтовано (зрозуміло, з урахуванням необхідності подальших глибоких досліджень) визначити специфіку та відмінності жіночих та чоловічих електоральних стереотипів, що визначають соціально-демографічну модель електоральної поведінки. Зрозуміло, ми зупинимося лише на деяких їх особливостях.

Так, перші, з нашої точки зору, в основному включають в себе достатньо значний гуманітарний потенціал, тобто спрямовані в першу чергу на забезпечення кращих умов життя для людей, і, природньо, висувають відповідні вимоги для політиків та партій, що формують свої виборчі програми та

реалізують їх на практиці. Формуються вони, на жаль, в умовах недостатньої (на відміну від чоловіків) політичної поінформованості жіночого електорату, що, безумовно, відображається на специфіці та якості електоральних рішень, що приймаються. Суспільні настрої, що панують серед жіночого електорату сьогодні в Україні, відрізняються достатньо серйозною незадоволеністю діями влади, особливо депутатів Верховної Ради (наприклад, прийняття медичної реформи і т.ін.). нарешті, відносно громадської думки, її стану, то «ефект зсуву останньої хвилини», про який йшлося вище, дуже часто продукує ситуації, коли виборці, і особливо жінки, роблять свій електоральний вибір достатньо пізно, інколи в день виборів.

Висновки. На основі проведеного аналізу зроблено висновок відносно того, що окрім «традиційних» моделей електоральної поведінки, а саме: соціологічної, соціально-психологічної, раціонального вибору, що постійно розглядаються в електоральному маркетингу, безумовно, існує соціально-демографічна модель. На відміну від тих, в межах яких (пояснення) вибір здійснюється завдяки соціальній приналежності виборця, його партійній ідентифікації, раціонального вибору, у межах соціально-демографічної моделі вибір партії чи політика здійснюється завдяки наявності та дії соціальних стереотипів, що формуються в тому числі в процесі проведення виборчих кампаній. Причому значну роль в електоральній поведінці відіграють саме специфічні гендерні електоральні стереотипи, що відрізняють таку поведінку з боку жінок та чоловіків і відповідно створюють» специфічну соціально-демографічну модель електоральної поведінки.

Література:

1. Бурдье П. Социология политики / П. Бурдье: Пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
2. Вишняк О.І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи / О.І. Вишняк. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 310 с.
3. Левада Ю. Феномен власти в общественном мнении: парадоксы и стереотипы восприятия / Юрий Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 1998. – № 5. – С. 9–15.
4. Полторак В. Избирательные кампании: научный подход к организации [Текст] / В.А. Полторак, О.В. Петров. – К. : Знания Украины, 2004. – 120 с.
5. Шинкаренко О. Маркетингова модель електоральної поведінки: сутність та основні характеристики / Олена Шинкаренко. // Український соціологічний журнал. – 2013. – № 1. – С. 87–91.
6. Lazarsfeld P.F., Berelson B., Gaudet H. The People's Choice: How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign / Paul F. Lazarsfeld, Bernard Berelson, Hazel Gaudet. (Second edition.) New York: Columbia University Press, 1948. Pp. 178.
7. Giddens A. Sociology / Anthony Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1989.
8. Полторак В.А. Соціокультурна складова моделей електоральної поведінки / Володимир Полторак // соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. – Запоріжжя: класичний приватний університет, 2016. Вип. 72 – С. 55-61.
9. Гофман И. Порядок взаимодействия / Гофман Ирвинг. // Теоретическая социология: Антология / Пер. с англ. АД Ковалева. Сост. СП Баньковская. – 2003. – Т. 2. – С. 424.
10. Inglehart R., Norris P. The development theory of the gender gap: women and men’s voting behavior in global perspective //Revised version for the international politics science review special issue on women in politics. Institute for social research. University of Michigan. – May 15, – 1999. – С. 35.
11. Батлер Д. Психика власти: теории субъекции / Джудит Батлер. – СПб.: Алетейя, 2002. – 168 с.
12. Петров О.В. Социологические избирательные технологии / Олег Владимирович Петров. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1998. – 164 с.
13. Дані національного екзит-полу "Рада-2014" щодо результатів голосування виборців України 26 жовтня 2014 року. Доступ до електронного ресурсу: http://dif.org.ua/article/parlamentski-vibori-2014-pidsumki-natsionalnogo-ekzit-polu2014
14. Липпман Уолтер. Общественное мнение / Уолтер Липпман: Пер. с англ. – М.: Институт Фонда «общественное мнение», 2004. – С. 384.
15. Бернейс Эдвард Л. Кристаллизация общественного мнения /Эдвард Л.Бернейс: пер. с англ. – М.: ООО «И.Д.Вильямс», 2016. – С. 272.
16. Carpini M., Keeter S. The gender gap in political knowledge / The puplic perspective. July/August 1992, P. 23
17. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии // Екатеринбург: Деловая книга. – 2001. – С. 496.

УДК 364:[316:001.8]

ІНДИВІДУАЛЬНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дячук О. А.,
методист кафедри політичних наук,
Рівненського державного гуманітарного університету

У статті з'ясовано особливості вивчення індивідуального благополуччя в рамках соціологічного підходу, виокремлено аспекти, емпіричне дослідження яких дозволить отримати максимально повну інформацію про феномен. Індивідуальне благополуччя розуміється як «стан рівноваги або балансу, який може залежати від життєвих подій або проблем». Запропоновано схему вивчення індивідуального благополуччя, яка складається з суб'єктивного, соціально-психологічного, соціального, культурно-освітнього, політичного, економічного та інвайронментального показників. Наведено приклади емпіричних досліджень різних аспектів благополуччя в Україні та на глобальному рівні.

В статье выяснены особенности изучения индивидуального благополучия в рамках социологического подхода, выделены аспекты, эмпирическое исследование которых позволит получить максимально полную информацию о феномене. Индивидуальное благополучия понимается как «состояние равновесия или баланса, которое может зависеть от жизненных событий или проблем». Предложена схема изучения индивидуального благополучия, состоящая из субъективного, социально-психологического, социального, культурно-образовательного, политического, экономического и инвайронментального показателей. Приведены примеры эмпирических исследований различных аспектов благополучия в Украине и на глобальном уровне.

The article deals with the study of individual well-being in sociological approach to isolate those aspects, the empirical research of which will provide much information about the phenomenon. Well-being is understood as a "state of equilibrium or balance that can be affected by life events or challenges" (R. Dodge, A. P. Daly, J. Huyton, L. D. Sanders, 2012).

The scheme of the study of individual well-being, consisting of subjective, socio-psychological, social, cultural and educational, political, economic, environmental indicators, is proposed. It is noted that well-being of personality is primarily subjective in its nature, but for the complex research of the problems it is necessary to take into account social, economic, political and legal, cultural and educational factors. R. Inglehart in his theory of post-materialism highlights a number of values that are directly incorporated into the structure of civic culture, and thus form the value aspect of the macrolevel that influences on the interrelation of "social – individual".

It is concluded that individual well-being is a complex socio-psychological phenomenon, the study of which in the sociological dimension requires taking into account objective and subjective approaches, evaluation of various aspects of human life. Sociological analysis of the phenomenon on the base of psychological, sociological and statistical data will provide much information about the level of individual well-being of the population of some territory or members of certain social groups and that will help to identify the most problematic and gender sensitive aspects of the studied phenomenon.

The examples of empirical research of various aspects of well-being are presented: in Ukraine these are Integral index of social well-being (IISWB), Index of social well-being (ISWB), Index of individual well-being (IIWB); at a global level these are UN Human Development Index, Quality of Life Index, Happy Planet Index, a global study "The World Happiness Report" and other.

Ключові слова: благополуччя, індивідуальне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, соціальне самопочуття, показники індивідуального благополуччя, соціологічний аналіз, щастя, якість життя.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Проблема підвищення благополуччя людей залишається актуальною в масштабах всієї планети і в Україні зокрема. Саме тому вивчення благополуччя – перспективний напрям наукових досліджень, який має вагомі напрацювання у західній соціологічній науці. Зростання рівня благополуччя є метою, ідеалом розвитку всього суспільства і водночас прагненням більшості сучасних людей, відтак поряд з соціальним благополуччям окреслюється необхідність його дослідження на індивідуальному рівні.

Індивідуальне благополуччя – складне соціально-психологічне явище, вивчення якого крізь призму соціології є важливим принаймні з двох причин: по-перше, це дозволяє отримати інформацію про якість соціальної системи і те, наскільки вона є комфортною для життєдіяльності індивіда в ній, виокремити найважливіші індикативні характеристики того чи іншого суспільства; по-друге, розробити дієві інструменти соціальної політики для вирішення певних соціальних проблем, подолання різних проявів неблагополуччя з кінцевою метою покращення загального благополуччя людей.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Благополуччя є предметом вивчення різних наук – філософії, психології, соціології, економіки та ін. Ідея благополуччя людей тією чи іншою мірою представлена у багатьох теоріях та підходах, які справили значний вплив на суспільний розвиток, таких як економічні теорії (А. Сміт, К. Маркс, В. Парето, І. Бентам, С. Еджворт, Т. Пікеті та ін.), політичні теорії (теорії соціалістичної держави, теорії держави загального благоденства, теорії соціальної держави, теорії демократії (К. Маркс, Дж. Кейнс, Дж. Мюрдаль, К. Боулдінг, В. Мунд, Л. Ерхард, Дж. Міль, Р. Даль, Дж. Сарторі, Дж. Роулз, П. Сінгер та ін.), феліцитологія (П. Сорокін, І. Аргал, Р. Лейард, Р. Вінховен, Б. Стівенсон, Е. Дінер, Р. Істелін, Дж. Фрідман, Н. Паніна, Є. Головаха та ін.) [4].

Що стосується індивідуального благополуччя, то в сучасній науці сформувалось два основні підходи до його вивчення – суб'єктивні та об'єктивні теорії індивідуального благополуччя [18]. Суб'єктивні концепції набули значного розвитку в психології, проте є роботи, які представляють соціологічний підхід до вивчення суб'єктивного благополуччя (Р. Вінховен, Е. Дінер). В Україні комплексні дослідження індивідуального благополуччя в рамках соціології отримали певне поширення, але потребують подальшого розвитку.

Формулювання цілей статті. Мета статті – з'ясувати особливості вивчення індивідуального благополуччя в рамках соціологічного підходу, виокремити показники, емпіричне дослідження яких дозволить отримати максимально повну інформацію про феномен.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній соціології благополуччя досліджується в індивідуальному та соціальному вимірах. Благополуччя на індивідуальному рівні функціонує як соціально обумовлений конструкт, уявлення особи про достаток і комфорт, а також суб'єктивне відчуття щастя і задоволеності життям. Соціальне благополуччя також є системою уявлень, включно стереотипів, які конструюються, підтримуються, відновлюються суспільством, його елітами та експертними групами, соціальними інститутами, домінуючою культурою, а також переконаннями, які панують в межах певної соціальної групи. Соціальне благополуччя – це найвища соціальна цінність, соціальний ідеал, область соціальної оптимальності, з якою пов'язані життєво важливі інтереси людства [6, с. 3].

Незважаючи на багаторічні дослідження благополуччя, особливо у західній науці, британські вчені Р. Додж, А. П. Делі, Дж. Хайтон і Л. Д. Сандерс зазначають, що питання визначення терміну «благополуччя» залишається актуальним і на даному етапі. Багато спроб з'ясувати суть явища швидше окреслювали різні виміри благополуччя, але не давали його чіткої дефініції. Тому у даній статті будемо послуговуватись визначенням цих авторів, які трактують індивідуальне благополуччя як «стан рівноваги або балансу, який може залежати від життєвих подій або проблем» [12, p. 222].

У науковій літературі теорії благополуччя людини зазвичай поділяються на суб'єктивні та об'єктивні. Як зазначає Дж. Вареліус, суб'єктивні теорії пов'язують індивідуальне благополуччя зі станом прихильності до чогось, задоволення чимось (чи неприхильності, незадоволення) [18, p. 73], тобто тут прослідковується суб'єктивне ставлення до предмета оцінки. Об'єктивні теорії заперечують такий підхід. Замість зосередження на подібних суб'єктивних станах вони узалежнюють благополуччя від таких об'єктивних аспектів, як предмети або діяльність, що задовольняють людські потреби, реалізовують людську природу тощо. Часто такі теорії надають перелік об'єктів або активностей, які розглядаються як благо для людини (сюди входять моральні якості, раціональна діяльність, освіта, розвиток здібностей, наявність дітей тощо). Відзначимо, що в об'єктивних теоріях йдеться про те, що життя є хорошим для людини тільки тоді, коли воно містить ці окремі елементи, заперечуючи, що існує суттєвий зв'язок між тим, що суб'єкт хоче або має, і його уявленням про те, що є добрим для нього, та стверджуючи, що щось може бути безпосередньо і відразу ж добрим для людини, хоча вона може не вважати це благом [18, p. 74].

Отже, в сучасних теоріях благополуччя прослідковується певне протиставлення суб'єктивних та об'єктивних факторів у вищезазначених підходах до вивчення індивідуального благополуччя. На нашу думку, суб'єктивні та об'єктивні теорії індивідуального благополуччя не заперечують, а доповнюють одна одну, що у підсумку допоможе здійснити комплексне дослідження індивідуального благополуччя. Доречно інтегрувати обидва підходи, адже кожен з них висвітлює вагомий аспект аналізованого явища. Врахування суб'єктивних і об'єктивних концепцій дозволить розробити ефективний інструментарій для емпіричного дослідження з метою отримання якнайповнішої інформації про індивідуальне благополуччя жителів певного регіону. Крім того, взяте за основу у цій статті визначення індивідуального благополуччя органічно поєднує в собі суб'єктивний та об'єктивний компоненти.

На думку М. Й. Варія, благополуччя особистості за самою своєю природою є насамперед суб'єктивним [2, с. 911]. Інакше кажучи, для людини в першу чергу важливим є її уявлення про благополуччя, суб'єктивне відчуття щастя і задоволеності життям, а також те, наскільки її реальний стан (не)збігається з її ідеальним уявленням про благополуччя.

М. Й. Варій вважає, що суб'єктивне благополуччя – узагальнене й відносно стійке відчуття, яке має особливу значущість для особистості. Воно близько пов'язане з такими поняттями, як «емоційний комфорт», «задоволеність життям», «щастя», «гармонія». У суб'єктивному благополуччі (та його складових) доцільно виокремлювати два основні компоненти: когнітивний (рефлексивний) – уявлення про окремі аспекти свого буття, та емоційний – домінуючий емоційний тон ставлення до цих аспектів [2, с. 911]. Деякі вчені у суб'єктивному благополуччі виокремлюють ще мотиваційно-поведінковий компонент [5, с. 177].

Зрозуміло, що, зважаючи на особливості предмета дослідження, вивчення суб'єктивного благополуччя набуло найбільшого поширення саме в психології. Проте для отримання інформації про якість соціальної системи, характер її впливу на життя та становище людини в ній необхідним є вивчення суб'єктивного благополуччя в рамках соціології. Як зазначає нідерландський соціолог, «хресний батько» досліджень суб'єктивного благополуччя та щастя Р. Вінховен, соціологічний підхід до вивчення суб'єктивного благополуччя в західній традиції представлений досить обмежено. У праці «Соціологічні теорії суб'єктивного благополуччя» вчений наводить такі докази для доведення необхідності вивчення суб'єктивного благополуччя в рамках соціології:

1. Суб'єктивне благополуччя індивідів надає важливу інформацію про якість соціальної системи, в якій вони живуть. Якщо люди, як правило, почувають себе погано, тоді мабуть соціальна система не дуже підходить для проживання людини. Одним із завдань соціології є сприяння кращому суспільству, і вивчення суб'єктивного благополуччя дає підказки для створення суспільства, більш придатного для життя.
2. Суб'єктивне благополуччя є одним з визначальних чинників соціальної поведінки [19].

Згідно висновку Р. Вінховена, «очевидно, що ці характерні особливості мають значення для розуміння функціонування демократичної системи. Суб'єктивне благополуччя також може впливати на функціонування інших соціальних систем. Таким чином, суб'єктивне благополуччя одночасно є результатом і чинником функціонування соціальних систем» [19].

Але для повноти дослідження рівня індивідуального благополуччя соціологу недостатньо вивчення лише його суб'єктивних оцінок, адже тут важливим є також соціальний контекст. Благополуччя людини залежить і від соціального середовища, в якому вона функціонує, тому, на нашу думку, для комплексного вивчення індивідуального благополуччя і отримання інформації про якість життя особистості необхідно враховувати низку факторів, серед яких соціальні, економічні, політико-правові та культурно-освітні.

Для західної цивілізації в умовах задоволення базових потреб людини та досягнення певного рівня комфорту на передній план виходять інші цінності, які становлять специфічні політико-ідеологічні умови. Так, згідно теорії постматеріалістичного суспільства Р. Інглхарта, в західних демократіях цінності молодих людей зміщуються від цінностей фізичного та економічного виживання до цінностей самовираження, громадянських свобод, гендерної рівності, захисту навколишнього середовища. Це є наслідком економічного зростання і відсутності великих збройних конфліктів. У своїй праці «Тиха революція», умовно класифікуючи людей на чотири типи, Р. Інглхарт поряд з «чистими матеріалістами», «змішаними матеріалістами», «змішаними постматеріалістами» окреслює образ типового «постматеріаліста» – особи, орієнтованої насамперед на цінності нематеріального характеру: якість життя, гарантії прав і свобод людини, самовираження та самовизначення, захист навколишнього середовища та ін. [15].

Таким чином ціннісний аспект макрорівня впливає на співвідношення «суспільне – індивідуальне», адже благополуччя людини залежить і від таких політико-правових умов, як свобода вибору і переконань, захист і реалізація основних прав людини, можливість здійснення різних форм політичної участі, релігійної активності, подолання корупції в суспільстві тощо.

Відзначимо, що для обґрунтування та пояснення процесів модернізації у світі Р. Інглхарт також використовує поняття суб'єктивного благополуччя. Так, згідно своєї концепції, Р. Інглхарт виділяє низку постматеріалістичних цінностей (зокрема задоволеність життям, роботою, дозвіллям, сімейним життям, а також схильність довіряти іншим), що безпосередньо включені в структуру громадянської культури [3]. Це актуалізує культурно-освітній фактор індивідуального благополуччя.

Культурно-освітній фактор посилюється ще й тим, що він напряму пов'язаний з такими явищами і процесами, як автномність особистості, якість стосунків з оточуючими, цілеспрямованість, самоприйняття, самовираження, особистісне зростання, самореалізація особистості, які набувають особливого значення для людини в постматеріалістичному суспільстві і які є компонентами щастя і суб'єктивного благополуччя з точки зору евдемонічного підходу [10; 13]. Реалізація потенціалу

людини напряму пов'язана з її освітою і професійною діяльністю, а отже культурно-освітній вимір благополуччя не буде повним без врахування професійної складової.

Існують об'єктивні показники благополуччя, а індивідуальне благополуччя складається з часткових оцінок різних аспектів життя людини. Вивчаючи благополуччя людини як надіндивідуальну конструкцію на мікросоціологічному рівні, за Н. Дж. Смелзером, у межах цього обумовленого діапазону важливо розрізняти три рівні аналізу: (а) психологічний; (б) інтерсуб'єктивний; (в) соціологічний, або системний [8, с. 41]. Отож, при дослідженні індивідуального благополуччя логічним є виокремлення як мінімум психологічного (суб'єктивного), інтерсуб'єктивного (соціально-психологічного) та соціологічного показників.

Соціологія має значні напрацювання, які стосуються емпіричного дослідження різних аспектів благополуччя. Так, в Україні це Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІІСС), розроблений науковцями Інституту соціології НАНУ Н. Паніною та Є. Головахою. Індекс містить ставлення та оцінки різних аспектів життя людини, які визначають її благополуччя [9]. Київський міжнародний інститут соціології у рамках національних опитувань досліджує індекси суспільного благополуччя та індивідуального благополуччя (ІСБ та ІІБ відповідно). Останній базується на відповідях на чотири запитання – індикатори благополуччя людини: оцінка щастя; оцінка здоров'я; оцінка матеріального стану родини; прогноз того, як родина житиме через рік [7]. Міжнародний досвід представлений глобальними дослідженнями, такими, як Індекс людського розвитку ООН; Індекс якості життя, який охоплює значну частину країн планети; Міжнародний індекс щастя «Happy Planet Index», що відображає добробут людей і стан навколишнього середовища в різних країнах світу; глобальне дослідження «Рейтинг щастя» 2012–2015 рр., яке охопило 156 країн, та ін. [4].

У 2016 р. за підтримки ООН група провідних експертів під керівництвом Дж. Хелівела (Канада), Р. Лейярда (Великобританія) та Дж. Сачса (США) підготувала Звіт зі всесвітнього щастя (The World Happiness Report 2016 Update – доповнений варіант таких же доповідей за 2012 та 2015 рр.), в якому представила методологію та результати глобального дослідження «Рейтинг щастя» 2012–2015 років. Система рейтингу щастя включала 12 основних блоків [4, с. 25], які можна умовно класифікувати за показниками (табл. 1):

Таблиця 1

Основні показники глобального дослідження «Рейтинг щастя» 2012–2015 років

№ з/п	Блок	Показник
1.	ВВП на душу населення з поправкою коефіцієнтом нерівності Джині	економічний
2.	Очікувана тривалість здорового життя	соціальний
3.	Сходини життя (оцінка якості життя за 10-бальною системою)	соціально-психологічний
4.	Соціальна підтримка рідних, друзів	соціально-психологічний
5.	Свобода життєвого вибору	культурно-освітній
6.	Щедрість, благодійність	соціальний
7.	Рівень поширення корупції в державних органах та бізнесі	політичний
8.	Позитивні емоції (почуття щастя, радості, задоволення)	суб'єктивний
9.	Негативні емоції (почуття неспокою, печалі, гніву)	суб'єктивний
10.	Рівень довіри до уряду	політичний
11.	Рівень довіри до людей, суспільства	соціальний
12.	Якість державного управління, рівень демократичності	політичний

До суб'єктивного компонента також можна віднести:
- фізичне та психічне здоров'я людини;
- почуття захищеності, безпеки.

Соціальний аспект визначається і такими детермінантами, як:
- рівень освіти;
- статус зайнятості (працюючий, безробітний, економічно неактивний);
- соціально-економічний статус (керівник, спеціаліст, робітник);
- сімейний статус (одружений, неодружений) [11].

Також сюди доцільно віднести такі позиції, як наявність / відсутність дітей, соціальні зв'язки, релігійна приналежність, можливість брати участь у громадській та політичній діяльності, соціальна інфраструктура, доступ до інформаційно-комунікаційних технологій.

Для вивчення економічного компонента необхідне врахування таких факторів:
- рівень доходів особи (високий, вище середнього, середній, нижче середнього, низький);

- залученість до виконання обов'язків по домашньому господарству;
- володіння нерухомістю (власник будинку, орендар, соціальне житло);
- реальний ВВП на душу населення;
- рівень життя населення в країні.

Соціальний та економічний аспекти індивідуального благополуччя співзвучні з такими поняттями, як «соціальне самопочуття», «якість життя», «рівень життя населення». Щодо останнього, то розроблена ціла низка методик, які дозволяють оцінити дане явище; значна частина з них здійснюється на основі вторинних даних, що тісно пов'язане з такими категоріями і поняттями, як доходи населення і споживання, зайнятість і безробіття, житлові умови, майно домашніх господарств тощо [1, с. 232].

Також вважаємо за необхідне виокремити інвайронментальний фактор, або показник впливу навколишнього середовища на індивідуальне благополуччя. Цей чинник особливо загострюється в умовах техногенного суспільства і забруднення природи внаслідок індустріалізації, що завдає шкоди здоров'ю людини. Як реакція на такий стан справ виникають організації, які не тільки займаються захистом навколишнього середовища, а й вивчають його зв'язок з благополуччям людини (наприклад, Всесвітній фонд дикої природи презентував дослідження на тему взаємозв'язку благополуччя і навколишнього середовища [17]). Крім того, як інвайронментальний фактор варто розглядати стихійні лиха, катастрофи й інші непередбачувані та ситуативні явища, які мають суттєвий вплив на благополуччя людини.

Таким чином, показники індивідуального благополуччя умовно можна структурувати так (рис. 1).

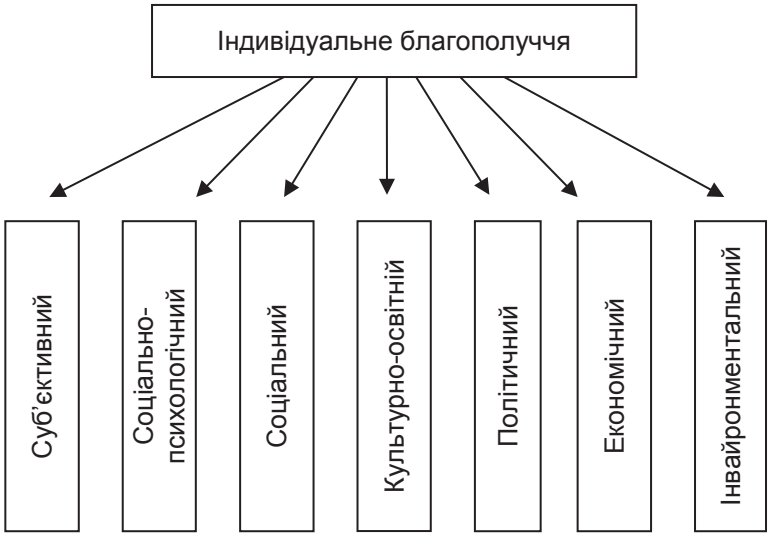

Рис. 1. Показники індивідуального благополуччя

Певне підтвердження логічності схеми запропонованих показників індивідуального благополуччя знаходимо в моделі благополуччя, яка використовується для національного лонгітюдного дослідження здоров'я і благополуччя у США (автори М. В. Гелленджер, Ш. Дж. Лопес, К. Дж. Прічер). Представлена модель – це ієрархічна структура благополуччя, яка містить три фактори другого порядку – гедоністичний (задоволення), евдемонічний (прагнення щастя; більшість показників пов'язані з самореалізацією особистості) та соціальний [13]. Очевидно, що ця модель розроблена в рамках психологічного підходу до вивчення благополуччя людини. Проте для проведення якісного соціологічного аналізу індивідуального благополуччя, на нашу думку, необхідним є врахування економічних факторів, які і визначають економічний компонент досліджуваного явища. Підтвердження цієї думки міститься, наприклад, в дослідженні, яке демонструє взаємозв'язок економічного розвитку громади та індивідуального благополуччя [16]. Однак економічний фактор є досить суперечливим і залежить від досліджуваного суспільства чи території, адже, як уже згадувалося вище, Р. Інглхарт довів нівелювання матеріальних цінностей в умовах зростання загального добробуту населення.

Під час дослідження індивідуального благополуччя також дуже важливо враховувати такі аспекти, як гендерний, віковий, територіальний, етнонаціональний і релігійний. Це дозволить вивчити особливості благополуччя людей за різними критеріями, виявити відмінності в індивідуальному благополуччі представників різних соціальних груп, проблеми в досягненні певного рівня благополуччя у населення окремих територій. Західна соціологія постійно вдається до подібних досліджень, прикладом чого може слугувати дослідницький звіт Єврокомісії за 2015 р. «Гендерні розриви

в суб'єктивному благополуччі» [14], у якому представлені відмінності в різних аспектах благополуччя чоловіків і жінок, а також проблеми в досягненні певного рівня благополуччя в осіб в залежності від статі.

При подальшому дослідженні індивідуального благополуччя вбачаємо доцільним поглибити вивчення його гендерного аспекту, розробивши гендерну стратегію, яка дозволила б вирішити такі завдання: визначити наявність / відсутність нерівності чоловіків і жінок у доступі до економічних, політичних та культурних ресурсів; дослідити можливі гендерні розриви у показниках індивідуального благополуччя жителів України; виявити фактори / детермінанти благополуччя чоловіків і жінок; дослідити спільне та відмінне у розумінні благополуччя між жінками і чоловіками; вивчити шляхи та можливості покращення рівня благополуччя жінок і чоловіків тощо.

Висновки. Отже, індивідуальне благополуччя – складний соціально-психологічний феномен, вивчення якого у соціологічному вимірі вимагає врахування об'єктивного та суб'єктивного підходів, оцінки різних аспектів життя людини. Соціологічний аналіз явища на основі доступних для емпіричного вивчення показників – суб'єктивного, соціально-психологічного, соціального, культурно-освітнього, політичного, економічного та інвайронментального – дозволить отримати максимально повну інформацію про рівень індивідуального благополуччя населення певної території чи представників окремих соціальних груп. Опираючись на психологічні, соціологічні та статистичні дані, можна дослідити суб'єктивні, соціальні, економічні, політико-правові та культурно-освітні фактори, які визначають індивідуальне благополуччя, виявити його найбільш проблемні та гендерно чутливі аспекти.

Література

1. Башинський Т. В. Рівень життя населення: огляд методик оцінки / Т. В. Башинський // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2014. – Випуск 2 (43). – С. 232–234.
2. Варій М. Й. Загальна психологія: підр. [для студ. вищ. навч. закл.] / Й. М. Варій. – [3-тє вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 1007 с.
3. Вельцель Х. Человеческое развитие и «взрыв» демократии: вариации изменений режимов среди 60 обществ / Х. Вельцель, Р. Инглхарт ; пер. с англ.: И. Д. Колодий, О. Д. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: Науково-теоретичний часопис / Інститут соціології НАН України. – 2008. – № 1. – С. 85–118.
4. Кириленко О. М. Благополуччя людей як об'єкт соціологічних досліджень: феліцитарний підхід / О. М. Кириленко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х.: Право, 2016. – № 3 (30). – С. 18–33.
5. Курова А. В. Деякі аспекти суб'єктивного благополуччя особистості / А. В. Курова // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія. – 2014. – Т. 19. – Вип. 1 (31). – С. 174–179.
6. Мерзлякова И. В. Теоретико-методологические основы социологического анализа социального благополучия населения региона : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. социол. наук : 22.00.01 «Теория, методология и история социологии» / Мерзлякова Инна Владимировна. – Барнаул, 2007. – 20 с.
7. Самопочуття мешканців України у травні 2016 року: економічні негаразди і щастя попри все [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=636&page=1
8. Смелзер Н. Дж. Проблеми соціології. Ґеорґ-Зімелівські лекції, 1995 / Н. Дж. Смелзер ; пер. з англ. В. Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2003. – 128 с.
9. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) [Електронний ресурс] / гол. ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. – К.: Інститут соціології НАН України, 2015. – 780 с. – Додаток: таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство – 2015». – Режим доступу: http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php
10. Boniwell I. What is Eudaimonia? The Concept of Eudaimonic Well-Being and Happiness [Electronic source] / Ilona Boniwell // Positive Psychology: An Overview Of The Field. – 2008-11-07. – Available at: http://positivepsychology.org.uk/the-concept-of-eudaimonic-well-being/
11. Deeming Chr. Addressing the Social Determinants of Subjective Wellbeing: The Latest Challenge for Social Policy / Chr. Deeming // Journal of Social Policy. – Volume 42, Issue 3. – July 2013. – PP. 541–565.
12. Dodge R. The challenge of defining wellbeing [Electronic source] / R. Dodge, A. P. Daly, J. Huyton, L. D. Sanders // International Journal of Wellbeing. – 2012. – 2 (3). – P. 222–235. – Available at: http://www.internationaljournalofwellbeing.org/index.php/ijow/article/view/89

13. Gallagher M. W. The Hierarchical Structure of Well-Being [Electronic source] / Matthew W. Gallagher, Shane J. Lopez, Kristopher J. Preacher // Midlife in the United States. A National Longitudinal Study of Health & Well-Being. – 2009. – Available at: http://midus.wisc.edu/findings/pdfs/1266.pdf
14. Gender Gaps in Subjective Wellbeing. Research Report Prepared by Claudia Senik. – Luxembourg: Publication Office of the European Union, 2015. – 134 p.
15. Inglehart R. The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Public / Ronald Inglehar. – Princeton: Princeton University Press, 2015. – 496 p.
16. Sclar E. D. Community economic structure and individual well-being: a look behind the statistics [Electronic source] / E. D. Sclar // National Center for Biotechnology Information. – Available at: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/7429690
17. Shah H. Well-being and the environment achieving “One Planet Living” and maintaining quality of life [Electronic source] / Hetan Shah, Jules Peck // WWF for a living planet. – 2005. – Available at: http://dnwssx4l7gl7s.cloudfront.net/nefoundation/default/page/-/files/Well-being_and_the_Environment.pdf
18. Varelius J. Objective Explanations of Individual Well-being [Electronic source] / Jukka Varelius // Journal of Happiness Studies. – Volume 5, Issue 1. – March 2004. – pp. 73–91. – Available at: https://link.springer.com/article/10.1023/B:JOHS.0000021837.28613.0e
19. Veenhoven R. Sociological theories of subjective well-being [Electronic source] / R. Veenhoven // Erasmus University Rotterdam. – 2008. – Available at: https://personal.eur.nl/veenhoven/Pub2000s/2008c-full.pdf

УДК 316.624

СТАТЕВЕ ПИТАННЯ Й ПРОСТИТУЦІЯ В ЖИТТІ СТУДЕНТСТВА ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Кругляк М. Е.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук
Житомирського державного технологічного університету

Стаття присвячена позитивним і негативним рисам легалізації проституції в XIX – на початку XX ст. Автор показує умови життя повій, окреслює місце проституції в житті пересічного студента Російської імперії, міркує про сексуалізацію життя російської інтелігенції на початку XX ст. та роль, яку відігравала проституція в цих процесах.

Статья посвящена положительным и отрицательным чертам легализации проституции в XIX – начале XX вв. Автор показывает условия жизни проституток, очерчивает место проституции в жизни среднестатистического студента Российской империи, размышляет о сексуализации жизни российской интеллигенции в начале XX в. и роли, которую играла проституция в этих процессах.

The article is devoted to the positive and negative features of the legalization of prostitution in the 19th – early 20th centuries. The author shows the living conditions of prostitutes, delineates a place of prostitution in the life of an average student of the Russian Empire, reveals sexualisation of the life of the Russian intelligentsia in the early 20th century, and the role of prostitution in these processes.

Ключові слова: проституція, студентство, легалізація, «сексуальна революція», будинок розпусти.

---

23 вересня 2015 р. народний депутат України Андрій Немировський зареєстрував законопроект, за яким має бути легалізована проституція, а повії стануть розглядатися як фізичні особи-підприємці, що надають послуги інтимного характеру на платній основі. Законопроект передбачає регулювання таких послуг і встановлює правові бар'єри (зокрема, обмеження за віком і медичні огляди). Через деякий час А. Немировський відкликав законопроект, в суспільстві ж вже було розпочато дискусію щодо необхідності легалізації проституції в Україні [14].

З одного боку, легалізація проституції зможе наповнити державну скарбницю, покращити медичний стан повій, побороти корупцію в правоохоронній системі, з іншого боку – принизить принципи гендерної рівності, в умовах погіршення соціально-економічної ситуації в державі змусить тисячі українських дівчат шукати для себе найлегшого заробітку й ставати секс-рабинями. До того ж, власниці борделів зможуть у нових умовах легко обходити законодавство й вести тіньовий бізнес під прикриттям тих саме правоохоронних органів.

В даній ситуації актуальним є звернення до досвіду минулого, а саме – Російської імперії XIX – початку XX ст., коли проституція офіційно була легалізована. Важливо також прослідкувати взаємостосунки студентства як майбутнього держави та повій, особливо на тлі актуалізації так званого «питання статті» на початку XX ст. Зауважимо, що дана проблема не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історичній та соціологічній науці. Згадки про стосунки студентів XIX – початку XX ст. з повіями знаходимо в монографіях сучасних українських дослідників М. Е. Кругляк [11] та І. С. Посохова [19]. Тільки в останні два десятиріччя вивчення вад російського суспільства набуло значної актуальності. Вартими уваги є роботи російських істориків і соціологів І. Голосенка [5], Н. М. Зюбан [7; 8], А. Є. Іванова [9], О. Маркова [12], Н. К. Мартиненко [13], в яких проституція розглядається як соціальне явище. В дослідженнях нідерландського історика О. Буле [2] та американської вченої Л. Енгельштейн [27] детально розглянуто сексуальні практики російського студентства та явище «сексуальної революції» початку XX ст. в Російській імперії. Зауважимо, що у XIX – на початку XX ст. українські землі було поділено між Російською (так звана Наддніпрянська, або підросійська Україна, Південно-Західний край) та Австро-Угорською імперіями (Західна, або підавстрійська Україна, Королівство Галіції і Лодомерії). Відповідно процеси, що мали місце в суспільному житті Наддніпрянської України, часто були відображенням загальних тенденцій, що мали місце в Російській імперії. Головна увага зарубіжних істориків і соціологів приділена дослідженню процесів у Російській імперії; натомість «українська» складова проблеми залишається маловивченою.

Мета статті – окреслити проституцію як соціальне явище, показати позитивні й негативні аспекти легалізації проституції в XIX – на початку XX ст., дослідити сексуальну складову життя студентства Російської імперії й України зокрема.

Зародки жіночої проституції в Росії як професійного роду діяльності припадають на XVII століття, коли жінки, незважаючи на переслідування з боку держави, таємно працювали при громадських лазнях і шинках. У XVIII ст. проституція набула подальшого розвитку у вигляді нелегальних будинків розпусти та роботи одиначок. Через відсутність належного контролю з боку держави в Росії суттєво зріс рівень венеричних захворювань серед населення. Сучасні науковці вважають, що саме масове поширення сифілісу змусило владу піти на поступки й легалізувати проституцію [13].

Імператор Павло I запровадив для повій спеціальний одяг – жовтого кольору, «аби відрізнятися від інших дам». Медичне свідоцтво, яке пізніше з'явилося в повій, стали називати «жовтим квитком». Про рішучість заходів правителя в боротьбі з проституцією також свідчить його наказ відправляти повій з Москви й Петербурга до Іркутська (1800 р.) [21, с. 297].

Наприкінці 1843 р. жіночу проституцію в Росії в експериментальному порядку визнали легальною. Все це завдяки зусиллям міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського (1841–1852), який створив у Петербурзі Лікарсько-поліцейський комітет для здійснення нагляду за проституцією. Метою комітету вважалося викорінення сифілісу та встановлення з цією метою правильного медико-поліцейського нагляду над жінками, що заробляють розпустою [7, с. 83]. Одночасно було розроблено перший у Росії комплекс нормативних документів загальнодержавного характеру, починаючи від циркуляру Медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ від 23 жовтня 1843 р. «Про заходи з недопущення поширення пристрасної хвороби» та подібних циркулярів міністра внутрішніх справ від 17 січня та 24 травня 1844 р.

Важливе значення мали затвердженні міністром внутрішніх справ 29 травня 1844 р. «Правила для утримувачок будинків розпусти», які легалізували та регулювали організовану форму проституції. Зокрема, борделі дозволяли відкривати лише з дозволу поліції, їхніми утримувачками могла бути лише жінки віком від 30 до 60 років, до лав повій заборонявся прийом молодших від 16 років (в Росії з 1833 р. мінімальний вік вступу у шлюб для православних жінок становив 16 років); на кожну повію заводили окремий «медичний квиток» для пред'явлення клієнтам «як посвідчення про стан їхнього здоров'я». Утримувачка борделю несла відповідальність за стан здоров'я своїх повій й у визначений день мала показати лікареві всіх жінок свого закладу, також вона щодня мала оглядати всіх своїх повій й хворих одразу ж відправляти до жіночої лікарні. Приховування повій з венеричними захворюваннями могло призвести до ув'язнення утримувачки борделю. Власниця будинку розпусти мала слідкувати, аби дівчата не вживали занадто багато міцних напоїв. Вихованців навчальних закладів та неповнолітніх чоловіків допускати в борделі заборонялося [22, с. 35–49].

28 липня 1861 р. з'явилися видані Міністерством внутрішніх справ нові правила про борделі, які ускладнювали процедуру відкриття закладу. Зокрема, жінка, яка бажає відкрити бордель, має надати в Комітет прохання, підкріплене паспортом та свідоцтвом місцевої поліції про благонадійність. Дозволений законодавчо вік утримувачки борделю – від 35 до 55 років. Квартири, що обиралися для борделів, мали бути віддалені від церков, училищ, шкіл не менш ніж на 150 сажнів. Жорсткішим ставало й покарання: в разі неявки повій до лікаря, власниці борделів відсилаються до відправного закладу, з утриманням з них встановленої за перебування там суми. Нові правила описували права й обов'язки повій в будинках розпусти: утримувачкам заборонялося бити повій; повія, яка захоче залишити бордель й повернутися до чесного життя, не повинна сплачувати борг утримувачці, натомість має відбути певний час в Общині сестер милосердя або іншій подібній установі [22, с. 39–49].

Нових змін зазнали й правила про публічних жінок (затверджені Міністерством внутрішніх справ 28 липня 1861 р.). Цікаво, що повія отримувала на руки лише чверть прибутку, інші гроші йшли як плата утримувачці борделю за приміщення, освітлення, опалення, їжу, одяг [7, с. 84].

Окрім офіційних будинків розпусти, в Росії продовжували існувати таємні притони, які набули напівлегального статусу після оприлюднення «Правил для утримувачок таємних притонів для розпусти» (28 липня 1861 р.). Комітет та поліція повинні були знати всі готелі, де здійснюється розпуста; номери, призначені для розпусти, мали бути відділені від номерів тих же готелів для приїжджаючих; таємні притони відтепер потрапляли під нагляд Комітету, вони мали відвідуватися лікарями та членами Комітету та контролюватися поліцією. Вихованцям навчальних закладів відвідувати таємні притони заборонялося [22, с. 49].

1903 року Міністерство внутрішніх справ випустило «Правила для повій, утримувачок будинків розпусти та піднаглядних притонів розпусти». Важливий пункт в них – підвищення вікової планки для початку занять проституцією до 21 року [17, с. 991].

На початку XX ст. громадськість все частіше висловлюється проти існування проституції та будинків розпусти. 25 грудня 1909 р. імператор Микола II затвердив закон «Про заходи з припинення торгівлі жінками з метою розпусти». Даний закон мав захистити дівчат від звідників: винного

у звідництві для розпусти особи жіночої статі, що не досягла 21 року, а також в прийнятті дівчини в притон розпусти, карали ув'язненням; ув'язнювали й за схиляння осіб жіночої статі, молодших від 21 року, до виїзду з Росії [17, с. 991–992].

1889 року Центральний статистичний комітет МВС вперше організував перепис легальних будинків розпусти та повій. У Російській імперії (без Фінляндії) станом на 1 серпня 1889 р. налічувалося 1216 будинків розпусти. Термін діяльності всіх будинків розпусти коливався від декількох місяців до понад 50 років, основна маса борделів існувала 5 років. Кількість повій на притон становила 5–10 осіб, головним чином це були дівчата до 25 років (80 %) [8]. Станом на 1901 рік, в Росії було зареєстровано вже 2400 будинків розпусти, в яких працювало понад 15 тис. жінок. Повій-одиначок 1901 року нараховувалося від 20 тис. до 40 тис. Найбільша їхня частина зосереджувалася у великих містах. Так, на 1000 мешканців Петербурга припадало понад 3 повії, а на 1000 москвичів – 15 [6].

85 % повій Петербурга були вихідцями з бідних родин, в загальноросійському масштабі – 70 %. На думку А. Стежки та В. Шпаковського, повіями ставали в основному селянки, які вирушали в міста на межі XIX–XX ст. через погіршення матеріального становища в селі. За свідченням П. Обозненко, наприкінці XIX ст. в повії через матеріальну скруту йшло близько 40 % дівчат, що офіційно заробляли розпустою; 18 % – свідомо, «за бажанням»; 8 % – через «лінощі», 7 % – наслідували приклад подруг. Анкетні опитування, проведені 1910 року серед повій, що потрапили в Санкт-Петербурзький Будинок милосердя, дали наступні результати: через «лінощі» стали повіями 40 % опитаних, 19 % вважали цей рід діяльності більш легким порівняно з іншою працею, 20 % сказали, що їм подобається таке життя, 10 % зізналися, що змушені були обрати цей шлях через матеріальну скруту [23].

Проституція поділялася на вищу («камелії»), середню і нижчу («панельна»). «Камелії» в основному були іноземками (француженками й німкенями), середній шар повій займали переважно російські дівчата, найнижчий – лише російські дівчата. В етнічному плані домінували росіянки, потім йшли дівчата з Прибалтики та єврейки. Відповідно й будинки розпусти ділилися на три групи в залежності від фінансових можливостей споживача. 1. Дорогі будинки розпусти з модними меблями, паркетною підлогою, гарними жінками, послуги яких коштували до сотні рублів за ніч. Наприклад, у фешенебельних закладах Москви й Петербурга з клієнта брали 3–5 руб. за сеанс, 5–15 руб. за ніч та 10–25 руб. за обслуговування клієнта на дому [23]. 2. Будинки менш високої категорії для споживачів з середнього класу (дрібного чиновництва, купецтва, студентства, молодших офіцерів). Оплата праці повії тут коштувала 1–3 руб. за раз та 3–7 руб. за ніч. 3. Дешеві будинки для бідних (солдат, бродяг), де за секс-послуги сплачували 30–50 коп. сріблом [5, с. 32].

Самодіяльну частину офіційної проституції становили жінки, що працювали самостійно на свій страх й ризик. Вони знімали кімнату або дешеву квартиру, куди приводили клієнтів. Дівчата змушені були щомісячно змінювати місце проживання, адже про рід діяльності швидко дізнавалися поліція, двірники, домовласники й сусіди.

Але поряд з офіційною була ще й неофіційна проституція. «Камелії» – так називали молодих й дорогих жінок, які мали заможних покровителів. «Камелії» відвідували світські заходи, утримували власні салони, мали власних лікарів та ложі в театрі. Проживали вони у великих квартирах на найкращих вулицях, мали дорогі екіпажі, носили дорогий одяг й прикраси. Другу групу самодіяльних неофіційних повій становили домашня прислуга, гувернантки, швачки, модистки, які «підробляли» вечорами, торгуючи власним тілом, адже денного заробітку не вистачало на життя. Третій тип становили самодіяльні повії для соціального дна. Вони віддавалися дешевше, ніж в будинках розпусти, іноді за шкалик горілки та миску борщу в закусочній. Повії другого й третього типів часто мали сутенера (його називали «кіт»), який їх захищав й часто ставав їхнім коханцем [5, с. 33–34].

В Києві до початку XX ст. значна частина будинків розпусти знаходилася на Ямській вулиці. Після придушення революції 1905–1907 рр. повії стали зосереджуватися на парній стороні Хрещатика, від рогу Прорізної до Думської площі (порядна жінка там могла проходити тільки в супроводі чоловіка); також з'явилося чимало нелегальних притонів, з якими «Яма» конкурувати була вже не в змозі [10, арк. 39–40]. Ось як описує побачене в київській «Ямі» в гімназійні роки відомий у майбутньому співак Олександр Вертинський: «Одного разу Жорж Зенченко повів мене на Ямську вулицю, де були розташовані будинки розпусти. Не знаю, чим я заслужив таку високу честь з його боку, найімовірніше, йому було просто нудно йти самому, тому він вирішив прихопити і мене. Відкрила нам двері господиня, стара, жирна і пухка, з величезним животом, з глибокими борознами на обличчі, наштукатурена до того, що з обличчя її сипалася пудра, нафарбована, з підведеними синім олівцем очима, вся в рудих з сивиною буклях, з циганськими сережками у вухах і дутими, товстими браслетами. Всі пороки і гріхи світу відбивалися на її обличчі. Була десь сьома година вечора. У маленькому смердючому залі було напівтемно. Горіла тільки гасова лампа з рожевим скляним абажуром. Біля стіни стояв широкий брудний диван з засаленими подушками, біля вікон – нудні хирляві фікуси з мертвим картонним листям, що давно вже не знали води, засиджені мухами. Тьмяне трюмо, серпанкові фіранки на вікнах, зсередини закритих віконницями, і старе фортеп'янце з відірваною кришкою. За

фортепіано сидів тапер, сліпий старий з несамовитим обличчям і мертвими кісточками пальців, скорчених подагрою, грав якийсь «макабр». А на дивані навколо нього сиділи дівиці. В них були нерухомі обличчя-маски, точно все на світі вже перестало їх цікавити. Вони поширювали навколо їдкий запах суничного мила і дешевої пудри «Лебединий пух»… Мене пересмикнуло від огиди…» [3, с. 60].

Утримувачки будинків розпусти нав'язували повіям нездоровий спосіб життя, в першу чергу, надмірні вживання алкоголю й сексуальне навантаження. До слова, в привілейованих будинках розпусти повія була зобов'язана приймати на добу 5–6 гостей, в середніх – 5–10, в нижчих – понад 20. На Різдво та Великдень в найдешевших борделях, де з відвідувачів брали лише 30 копійок за послугу, одна повія за добу надавала секс-послуги 60–80 чоловікам. На повій тиснули й морально: без дозволу поліції їм забороняли змінювати район проживання, вільно пересуватися країною, забирали паспорт й переводили на повний пансіон, завищуючи в рази вартість наданих послуг [5, с. 38]. Нерідко матеріальна скрута й громадський осуд роботи повією спричиняли до самогубств повій, про які одразу ж писала преса [15].

З 1900-х рр. під тиском громадськості офіційні заклади організованої проституції стали активно ліквідовувати або максимально скорочувати. Це, в свою чергу, спричинило зростання кількості повій-індивідуалок. Так, якщо в Петербурзі 1876 року було 206 борделів, то 1909 року залишилося лише 32 [8]. Перший Всеросійський з'їзд у боротьбі з торгівлею жінками та її причинами, що відбувся в Петербурзі 1910 року, виніс постанову про прийняття перед урядом клопотання про знищення будинків розпусти. Однак це клопотання не було задоволено [25, с. 55]. Лише після Лютневої революції 1917 року було прийнято рішення про закриття будинків розпусти та ліквідацію лікарсько-поліцейських закладів [8].

Чи відвідували повій студенти? Звісно, так. За даними статевого перепису московського студентства 1903–1904 рр., до послуг «жриць кохання» вдавалося 47 % респондентів. 54,7 % московських студентів витрачали гроші на статеві стосунки, зокрема 28,5 % опитаних – менше 5 руб., 20,9 % – 5–10 руб., 5,3 % – понад 10 руб. І це притому, що 65,5 % московських студентів виступали проти проституції. Найкращими засобами для боротьби з нею студенти вважали одруження (24,7 %), моральне самовдосконалення (21,7 %), поширення медичних знань (18,4 %), гуртки самоосвіти (14,5 %), спільне виховання хлопчиків і дівчаток (12,1 %), союзи утримання (6,9 %) [18, с. 56–57].

Сміємо стверджувати, що курсистки (слухачки Вищих жіночих курсів) ставилися до явища проституції більш негативно, ніж чоловіки. «Проституція робить нещасливими всіх жінок й тисячі чоловіків», – писала одна з петербурзьких курсисток 1912 року. Дівчину обурювало, що, вступаючи у шлюб із порядною жінкою, чоловіки вже не цнотливі, вони мали стосунки із повіями, натомість жінці в російському суспільстві суворо заборонявся подібний розпусний тип поведінки. А скільки серед цих юнаків є тих, що мають венеричні захворювання! Інша курсистка пише: «На жінок-повій дивлюся як на жертв економічних умов сучасного нашого життя або як на людей, глибоко ображених, принижених, а тому зневірених, що кинулися у цей вир, аби потопити себе там зовсім… На чоловіків же дивлюся як на експлуататорів, які користуються їх відчаєм або наївністю, дають їм гроші, засоби, аби в обмін за них отримати ласки або вірне задоволення своєї звірячої хіті…» [20, с. 89–91].

Часто повії ставали першими жінками для недосвідчених гімназистів. В більшості випадків втрата цнотливості відбувалася ще в середній школі. За даними статевого перепису московського студентства 1903/1904 рр., першою жінкою для юнаків в 42 % випадків була повія, для 23,8 % опитаних – покоївка, 10,2 % – одружена жінка, для 8,4 % – кухарка. Цікаво, що для 40,3 % опитаних причиною першого статевого досвіду стала власна ініціатива, високі відсотки мають також спокушання жінками (25,4 %) та товаришами (23 %) [18, с. 56].

За даними анкети, проведеної серед студентів Харківського університету, технологічного й ветеринарного інститутів В. В. Фавром у 1902 р., 88 % респондентів жили активним статевим життям (для прикладу, серед московського студентства в 1903/1904 рр. цей показник становив 65,6 % [18, с. 53]). До 19 років, тобто середнього віку вступу до ВНЗ, статеві відносини мало 67 % опитаних, в 46 % з них вони набули регулярного характеру. Лікар констатує: в більшості випадків втрата невинності відбувається в 17 років, з 19 років сексуальні відносини стають постійними [26, с. 201–204].

Поширеними серед харківського студентства захворюваннями були трипер (47,2 % опитаних), м'який шанкер (10,8 %), сифіліс (6,9 %). Так, джерелом зараження трипером були будинки розпусти (39 % заражень), повії-одиначки (21,5 %), прислуга (19 %), хористки, співачки (5 %), міські (модистки, швачки), фабричні й сільські працівниці (5 %) [26, с. 201–204]. Зауважимо, що з середини XIX ст. сифіліс масово охопив Російську імперію. Наприклад, у Києві в 1888 р. на 200 тис. населення було від 4000 до 10000 хворих (від 2 до 5 %), а на 2 млн. 800 тис. населення губернії – 50 тис. осіб (1,8 % хворих). Найбільше ж страждала інтелігенція, серед якої уражених сифілісом було 24 %. Головним джерелом сифілісу якраз вважали проституцію, їй відводили 70–80 % випадків зараження [13, с. 45–47]. Н. К. Мартиненко стверджує, що хворих на сифіліс студентів виключали з навчальних закладів, саме тому молодь прагнула приховати свою хворобу [13, с. 51].

На початку XX ст., особливо після поразки Першої російської революції 1905–1907 рр., так зване «питання статті» набуло додаткового звучання. Розчарування в політичній діяльності змусило молодь кинутися у вир еротичних думок, чому неймовірно сприяла й поява відповідної спрямованості художніх творів, які в ті часи називалися критиками «порнографічними». 1907 року набув величезної популярності в Росії роман М. Арцибашева «Санін», дещо пізніше – твір А. Вербицької «Ключі щастя» (1910–1913 рр.). Віддушиною для читачів став пропагований авторами гедоністичний спосіб утечі від буденності – звільнення своїх статевих інстинктів й насолода життям. Серед творів, в яких піднімалося «питання статі», виділимо оповідання Л. Андреєва («В тумані», «Безодня», 1902 р.) про венеричні хвороби, самогубство, проституцію, групове зґвалтування; повість О. І. Купріна «Яма» (1909–1915), замальовку з повсякденного життя будинку розпусти; оповідання М. Арцибашева «Жах» (1905 р.), що пропонувало читачам фантазію про багаторазове зґвалтування, а також дещо призабуту повість Л. М. Толстого «Крейцерова соната» (1890 р.), в якій показано кризу шлюбу як суспільного інституту [27, с. 363]. Містами Росії у великій кількості продавалися порнографічні картки та листівки [1]. Не відставав й театр. У грудні 1911 р. в Петербурзі приватні театри стали наввипередки ставити п'єси про проституцію. Так, у виставі одного з них головними героїнями виступило 12 повій [24].

Один із російських педагогів так писав про сучасну йому літературу: «Ідеал статевого кохання зведений нею (сучасною літературою. – *М. К.*) на міру вільних стосунків між "жеребцем" і "кобилою" (див. «Саніна») або ще того гірше (див. твори Кузміна (зокрема, повість Михайла Кузміна «Крила» (1906 р.) про чоловічий гомосексуалізм, стосунки між петербурзьким студентом і викладачем; 1907 року вийшла у світ повість Лідії Зінов'євої-Аннібал «Тридцять три виродки», в якій акцент було зміщено вже на жіночий гомосексуалізм. – *М. К.*), Рукавишникова та ін.). Мораль цнотливості пояснена як лицемірний забобон... Влада тіла і його інстинктів оголошені першим і останнім законом в стосунках статей» [4, с. 77].

Вагомість твору М. Арцибашева спричинила появу серед молоді течії «санінців». Травневі номери російських газет 1908 року містили інформацію про організовану по імперії мережу «ліг вільного кохання», деякі з яких (київські, ризьку, миколаївську, катеринославську) нібито очолювали студенти Київського університету. За даними преси, отриманими із «достатньо компетентного джерела», «лігівці» вербували членів зі студентів та вихованців середніх навчальних закладів, проводили засідання на таємних квартирах, де читали сучасну літературу, а по закінченні влаштовували оргії. Втім, на думку нідерландського дослідника Отто Буле, відомості про існування «ліг вільного кохання» слід розглядати не більше як міф, витворений журналістами на тлі дійсного падіння моралі молоді після революції та популяризації еротичної і порнографічної літератури. Вже до червня 1908 р. про «ліги кохання» поступово почали забувати. Офіційне розслідування цієї справи, розпочате навесні 1908 року міністром внутрішніх справ П. А. Столипіним, не надало жодних доказів існування таємних організацій [2, с. 145, 157].

Попри те, що наявність організованих студентами «ліг вільного кохання» доведена не була, «питання статі» і «сексуальну революцію» післяреволюційної доби заперечувати все ж не варто. Американська дослідниця Лора Енгельштейн стверджує: концентруючи увагу на питаннях сексу, інтелігенція прагнула цим компенсувати втрату надій на здійснення реформ в суспільстві й кидаючи цим виклик пуританському антиіндивідуалізмові лівих радикалів. «Статеве питання» мало такий саме риторичний характер, який набули раніше «жіноче питання» і «соціальне питання» [27, с. 10, 220].

Отже, відвідування будинку розпусти було звичною річчю для студента. «Вільний секс» за стінами будинку розпусти був не в моді; студентські шлюби були рідкістю (за даними Першого Харківського студентського перепису (1909 р.), показник одружених студентів місцевих вишів становив 16,7 % [16, с. 14]), адже надто відомими були приклади незаможних студентських сімей, тим паче якщо вчилися і чоловік, і дружина. Саме тому будинок розпусти став головним притулком студентських «поривів» [12, с. 87]. Сама ж проституція як явище, будучи легалізованою, все ж несла велику небезпеку для суспільства – з медичної та моральної точок зору. Втім, альтернативи їй винайдено не було: прихована проституція становила ще більшу загрозу для суспільства. Напевне, праві були московські студенти на початку XX ст., які вважали, що найкращим способом боротьби з проституцією є одруження, моральне самовдосконалення, поширення медичних знань, самоосвіта, спільне виховання хлопчиків і дівчаток.

Література:

1. Арест порнографических карточек // Русское слово. – 1906. – 14 (01) марта.
2. Буле О. «Из достаточно компетентного источника…» Миф о лигах свободной любви в годы безвременья (1907–1917) / Отто Буле // Новое литературное обозрение. – 2002. – № 57 (5). – С. 144–162.

3. Вертинский А. Н. Дорогой длинною… / А. Н. Вертинский. – М. : Правда, 1990. – 506 с.
4. Г. Р. О «недугах» современной молодежи / Г. Р. // Вестник воспитания. – 1908. – № 8. – С. 64–84.
5. Голосенко И. Русская дореволюционная социология о феномене проституции / Игорь Голосенко // Рубеж (альманах социальных исследований). – 1997. – № 10–11. – С. 30–41.
6. «Желтая» скрепа империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.istpravda.ru/artifacts/6628/.
7. Зюбан М. Н. Политика российского государства в отношении женской проституции: середина XIX столетия – 1917 год / М. Н. Зюбан // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – Вып. 77. – С. 82–86.
8. Зюбан М. Н. Российские дома терпимости: середина XIX столетия – 1917 г. / М. Н. Зюбан // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2011. – Вып. 3 (19) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://cyberleninka.ru/article/n/rossiyskie-doma-terpimosti-seredina-xix-stoletiya-1917-g.
9. Иванов А. Е. Мир российского студенчества. Конец XIX – начало XX века. Очерки / А. Е. Иванов. – М. : Новый хронограф, 2010. – 360 с.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 45, спр. 162, 342 арк.
11. Кругляк М. Е. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. / М. Е. Кругляк. – Житомир : Волинь, 2015. – 464 с.
12. Марков А. Р. Что значит быть студентом / А. Р. Марков. – М. : НЛО, 2005. – 264 с.
13. Мартыненко Н. К. Сифилис как главная причина начала регламентации проституции в России в середине XIX века / Н. К. Мартыненко // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. – 2010. – Вып. 4. – С. 43–55.
14. Муравйов О. Легалізація проституції в Україні: бути чи не бути / О. Муравйов, Т. Милованов, О. Талавера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2015/10/21/7085619/.
15. «Надоела жизнь проститутки» // Руль. – 1910. – 14 (01) марта.
16. Первая Харьковская студенческая перепись // Записки Императорского Харьковского университета. –1912. – Кн. 4. – С. 1–114.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3: Т. 29: 1909: Отделение 1. – СПб., 1912. – 1006 с.
18. Половая перепись московского студенчества и ея общественное значение. – М. : Издание студенч. издат. комиссии, 1909. – 104 с.
19. Посохов І. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст. : становлення та еволюція субкультури / І. Посохов. – Харків : «Раритети України», 2013. – 276 с.
20. Радин Е. П. Душевное настроение современной учащейся молодежи / Е. П. Радин. – СПб. : Изд. Н. П. Карбасникова, 1913. – 126 с.
21. Салтык Г. Антисоциальные явления начала XXI века: история и современность / Г. Салтык // Світогляд – Філософія – Релігія: зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 4. – С. 294–305.
22. Сборник правительственных распоряжений, касающихся мер предупреждения распространения любострастной болезни. – СПб. : Тип. Д. В. Чигинадзе, 1890. – 155 с.
23. Стежка А. Проститутки 19 века в Российской империи: лень, интерес и нужда / Анастасия Стежка, Вячеслав Шпаковский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://web.archive.org/web/20131230235624/http://koltovskiy.wordpress.com/2013/09/19/
24. Театр и музыка // Одесский листок. – 1911. – 31 (18) декабря.
25. Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами, происходившего в С.-Петербурге с 21 по 25 апреля 1910 года : в 2 т. – СПб. :Типо-Лит. СПб. Одиночной Тюрьмы, 1911. – Т. 1. – 341 с.
26. Фавр В. В. К вопросу о половых сношениях, о венерических болезнях и онанизме учащейся молодежи / В. В. Фавр // Русский журнал кожных и венерических болезней. – 1910. – Т. XIX. – С. 197–215.
27. Энгельштейн Л. Ключи счастья. Секс и поиски путей обновления России на рубеже XIX и XX веков / Лора Энгельштейн. – М. : ТЕРРА, 1996. – 572 с.

УДК 37.017.93

СОЦІАЛЬНІ УСТАНОВКИ ЯК ПОКАЗНИКИ СТИЛЮ ЖИТТЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ: РЕЗУЛЬТАТИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ

Матюхін Д. А.,
аспірант кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету

У статті розглянуто змістовні і структурні особливості соціальних ціннісних установок сучасної молоді, які характеризують її життєвий стиль. Проаналізовано основні соціологічні підходи до розуміння сутності категорії «стиль життя», що дозволило визначити стиль життя як комплексні і консистентні зразки поведінки і ціннісних установок, які проявляються в соціальній взаємодії соціальних суб'єктів. Визначено, що соціальні установки виступають як складові стилю життя і представляють собою стійке, фіксоване утворення особистості, яке надає стабільності й спрямованості її діяльності, поведінці, уявленням про світ і саму себе. Наведено результати емпіричного дослідження соціальних ціннісних установок сучасної молоді, які вказують на гедоністичну і діяльно-активну ціннісну спрямованість життєвого стилю молоді.

В статье рассмотрены содержательные и структурные особенности социальных ценностных установок современной молодежи, характеризующих ее жизненный стиль. Проанализированы основные социологические подходы к пониманию сущности категории «стиль жизни», что позволило определить стиль жизни как комплексные и консистентные образцы поведения и ценностных установок, которые проявляются в социальном взаимодействии социальных субъектов. Определено, что социальные установки выступают как составляющие образа жизни и представляют собой устойчивое, фиксированное образования личности, которое предоставляет стабильности и направленности ее деятельности, поведении, представлениям о мире и самом себе. Приведены результаты эмпирического исследования социальных ценностных установок современной молодежи, указывающие на гедоническую и деятельно-активное ценностную направленность жизненного стиля молодежи.

Abstract. The article considers the content and structural features of the social values of modern youth, which characterize its life style. The basic sociological approaches to understanding the essence of the category "life style" are analyzed, which made it possible to define the life style as complex and consistent patterns of behavior and values that are manifested in the social interaction of social actors. It is defined that social attitudes act as components of a way of life and represent steady, fixed formation of the person which provides stability and a direction of its activity, behavior, representations about the world and itself. The results of an empirical study of the social values of modern youth are presented, indicating a hedonic and active-active value orientation of the youth's life style.

Ключові слова: стиль життя, соціальні практики, ідентифікації, соціальна установка, цінності.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження стилю життя пов'язана із багатьма факторами. З одного боку, розширюється спектр можливостей для самореалізації особистості, для прояву унікальності її внутрішнього світу, урізноманітнюються варіанти та форми соціальної взаємодії, з іншого – ускладнюються процеси вибору, деформуються усталені механізми соціалізації молоді та інтеріоризації нею змісту ціннісно-нормативного простору суспільства.

Серед форм соціальної взаємодії особливе місце належить стилю життя як посереднику між соціальним світом та соціальним суб'єктом. Стиль життя молодої людини, який втілює в собі єдність світосприйняття, мотивів і вчинків, може стати варіантом цілісної характеристики нового соціального суб'єкта. Стилєжиттєвий підхід дає унікальну інформацію про стан свідомості та поведінки молоді, про специфіку її життєвих виборів тощо. Вивчення реальних проявів стилю життя дозволить розкрити динаміку змін нормативно-ціннісного простору молоді як соціально-демографічної групи, описати й спрогнозувати типові моделі поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У західній соціології поняття «стиль життя» набуло статусу наукової категорії завдяки роботам М.Вебера, який розглядав його як критерій соціальної стратифікації. В роботах Г.Зіммеля та Т.Веблена представлено низку важливих ідей щодо нових форм споживання та їхнього зв'язку зі стилем життя. У сучасній західній соціології звернення до

стилю життя пов'язано з проблематикою соціально-класових змін у суспільстві (П.Бурдьє, Ф.Паркін, Б.Тернер, Р.Бокок, Г.-П.Мюллер та ін.).

Фундаментальний соціально-психологічний аналіз стилю життя представлений українськими авторами (Р.Ануфрієва, Є.Головаха, О.Донченко, О.Злобіна, Н.Паніна, Л.Сохань, М.Шульга та ін.). Значний інтерес в контексті дослідження представляють роботи, в яких описані емпіричні типології стилів життя (А.Демидов, Л.Думацький, С.Митрофанова, Г.Осадча та ін.). Проблеми стильового простору окремих груп сучасної молоді аналізуються в роботах Н.Бойко, Є.Головахи, С.Митрофанової, Г.Осадчої, О.Омельченко, Н.Паніної та ін. Але на сьогодні актуалізується проблема виділення показників, які характеризують стиль життя сучасної молоді, зокрема соціальних установок молоді, що пов'язані із стратегічним життєвим вибором на ціннісній основі.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз особливостей соціальних установок (що мають ціннісний базис) сучасної молоді дозволить виявити деякі змістові особливості стилю життя молоді в умовах українського перехідного суспільства.

Мета статті. Головною метою дослідження є виявлення змістовних і структурних особливостей соціальних ціннісних установок сучасної молоді, які характеризують її життєвий стиль.

Виклад основного матеріалу. У західній соціології можна виділити два етапи у вивченні стилю життя, що відрізняються змістовно та інституційно: класичний і сучасний.

Перший, класичний етап розвитку категорії «стиль життя» пов'язаний з іменами М.Вебера, Т.Веблена і Р.Зіммелям. Так, М.Вебер використовує термін «стиль життя» при розробці теорії стратифікації суспільства, заснованої на трьох показниках: власності, владі і престижі. Стиль життя відображає, на його думку, особливості субкультури статусних груп, що виявляються в наборі рис, принципів, навиках поведінки. Стиль життя, що реалізовується в соціальних практиках, виступає, таким чином, в ролі інструменту, що приписує індивіду соціальний статус, що позначає його причетність до групи [3, с. 146-156]. Предметом вивчення Т.Веблена стали демонстративні практики споживання, саме в цьому контексті він звернувся до стилю життя. Демонстративне споживання, що асоціюється з певним життєвим стилем, який символізує соціальні досягнення, життєвий успіх, дозволяє індивіду відтворювати свою приналежність до вибраного стану, класу [4]. Т.Веблен, таким чином, став основоположником традиції вивчення стилю життя в контексті споживчої поведінки. В підході Р.Зіммеля проблематика життєвих стилів актуалізувалася в контексті вивчення ідентифікаційних процесів в умовах прогресуючої стильової диференціації культури.

Другий, сучасний етап теоретичного розвитку концепцій стилю життя пов'язаний з іменами П.Бурдьє, Г-П.Мюллера, Ж.Бодрійяра, З.Баумана. Теорія П.Бурдьє продовжує традицію вивчення стилю життя в контексті проблематики соціальної нерівності суспільства, найважливішим критерієм стратифікації якого є економічний капітал, що обумовлює умови існування. Генетичний структуралізм ускладнив пояснювальну схему соціальної поведінки, ввів в інтерпретаційну схему соціальної дії додаткову ланку, припустивши, що між цінністю і поведінкою прихована система переваг, представлена у вигляді установок, або диспозицій, залежних від умов існування. Таким чином, стиль життя відображає єдину інтенцію різних соціальних практик, інтеріоризованих габітусом агентів, що відносяться до одного і того ж соціального класу [2, с. 44-59]. У межах соціально-структурного аналізу соціальних нерівностей звертання до стилєжиттєвого аналізу належить Г.- П. Мюллеру, який визначає життєві стилі як структуровані в просторі та часі зразки «ведення власного життя», що залежать від матеріальних та культурних ресурсів індивіда, від форми сім'ї, характеру устрою сімейного життя, ціннісних установок, які, в свою чергу, визначають життєві цілі та формують менталітет [18]. Таким чином, застосовується принцип конститутивного дуалізму, що зобов'язує враховувати два компоненти, що протиставляються, створюючи континуум життєвих стилів. Обидва трактування категорії стиль життя, запропоновані П.Бурд'є і Г.- П. Мюллером, характеризують життєві практики індивідів, що відносяться до одного соціального класу або шару. На наш же погляд, соціальні трансформації сучасного суспільства постійно проблематизують соціальні позиції, спонукають учасників суспільного процесу наново визначати своє соціальне Я, коректувати свій стиль життя.

Традиції вивчення стилю життя в контексті споживчої поведінки і ідентифікаційних процесів виявилися однаково затребуваними в теорії суспільства постмодерна, що постулювала мозаїчність культури і соціальної структури суспільства, тобто мультикультуралізм і диференціацію за життєвими стилях. Тут стиль життя ототожнюється з актами конструювання і презентації власної ідентичності за допомогою маніпулювання символічними значеннями споживаних речей. Ідеологами даного підходу є З.Бауман і Ж.Бодрийяр. Так, З.Бауман розвиває ідею індивідуалізації суспільства, відповідно до якої процес ідентифікації набуває нових рис. Індивідуалізація в цьому плані спрямована направлена на ліквідацію життєвих основ мислення в традиційних категоріях крупних суспільних груп – соціальних класів, станів або шарів. У результаті ідентифікація перетворюється на перманентний процес. І оскільки жорстких, статичних соціальних структур не існує, як не існує і визначеності в нормах,

правилах і символіці культури, то стиль життя, услід за ідентичністю перетворюється на динамічну, пластичну, схильну до трансформацій структуру [1].

Отже, в сучасній західній соціології звернення до стилю життя тісно пов'язане з проблематикою соціально-класових змін у суспільстві, сучасних варіацій нерівності. Стиль життя стає, на думку дослідників, визначальним критерієм стратифікації, оскільки класи, що відрізняються своїми життєвими стилями, посідають й різні місця в соціальній ієрархії.

Переходячи до аналізу сучасних соціологічних поглядів українських і російських науковців на стильові особливості життя, можемо виокремити два напрямки їх розуміння. Стиль життя в роботах дослідників, яких можна віднести до першого напрямку, інтерпретується через щоденне повторення поведінкових паттернів, в залежності від соціальної спрямованості індивіда. Так, Я.Рощина характеризує стиль життя як систему практик, які повторюються в щоденній поведінці і визначають положення людини в соціальному просторі [10]. З точки зору А.Сафарян стиль життя – це «синонім вільного вибору індивідом своєї щоденної поведінки і є безпосередньо пов'язаним з самореалізацією особистості» [11]. Н.Масленцева зазначає, що стиль життя – це деякий ресурс, що визначає вибір та активність особистості [7, с. 148]. Українська дослідниця Т.Пилаєва, в свою чергу, зазначає: «Стиль життя – це такий спосіб самоорганізації життєдіяльності соціальної групи, що виявляє себе як система повсякденних практик; доведено, що в нестабільному суспільстві стиль життя формується переважно під впливом тих підструктур свідомості та особистісних характеристик, дія яких в якості чинників стилеутворення не усвідомлюється або усвідомлюється частково» [9]. Тобто, стиль життя розуміється як такий, що безпосередньо пов'язаний з соціальними досягненнями особистості та її спрямованістю.

В другому напрямку досліджень центральними в життєвому стилеутворенні є: цілі, цінності, мотиви, життєві плани, ідеали, уподобання, які проявляються при взаємодії з середовищем (О.Дікова-Фаворська, О.Мурадян, Н.Паніна, М.Шульга). Так, О.Дікова-Фаворська вказує на те, що «стиль життя – поняття, що охоплює різні форми взаємодії осіб, в яких реалізується система цінностей життя, мотивів дії, потреб та інтересів, а також статусно-рольовий набір і структурні можливості» [5, с. 15]. Стиль життя пояснюється Н.Паніною як «ключовий компонент способу життя і формується та коригується через безпосередній вплив нормативної моделі поведінки, що, з одного боку, визначається суспільною свідомістю, а з іншого – індивідуальними уподобаннями, які конкретизуються в життєвих планах та цілях особистості – особистісній життєвій перспективі» [8, с. 28]. М.Шульга розглядає стиль життя як такий, що може зумовлюватися: а) традиціями і звичками; б) вибором одного із наявних типів поведінки (адаптаційний, конформістський); в) бажанням самореалізації чи самоствердження через певний тип поведінки; г) комбінаціями перших трьох типів [14, с. 28].

Таким чином, дослідження сучасних соціологів розкривають різні аспекти поведінкових проявів життєвого стилю, як складної системи. В даному дослідженні під стилем життя будемо розуміти комплексні, більш-менш консистентні зразки поведінки і ціннісних установок, які проявляються в соціальній взаємодії, відображають ставлення індивіда до себе, інших людей і світу і представляють ціннісну та активно-діяльну екстраполяцію майбутнього. Отже, соціальні установки, які мають ціннісну основу, виступають показниками стилю життя сучасної молоді.

Вивчення проблематики соціальних установок було започатковано соціологами У.Томасом і Ф.Знанецьким, визначаючи її як психологічний процес, який розглядається у відношенні до соціального світу і береться перш за все у зв'язку із соціальними цінностями. «Цінність, – казали вони, – є об'єктивною стороною установки. Відповідно, установка є індивідуальною (суб'єктивною) стороною соціальної цінності» [15, с. 364]. «І в цьому сенсі установка виступає своєрідною формою зв'язку між індивідом і суспільством, будучи одночасно як елементом психічної структури особистості, так і елементом системи соціальних цінностей суспільства» [12, с. 41].

Зазначимо, що слід розрізняти термін «установка» як суто психологічний, що позначає готовність психіки діяти в тому чи іншому напрямку, і термін «соціальна установка», що використовується в соціальній психології та соціології і позначає стійке ставлення особистості до когось або до чогось і проявляється в думках, емоціях і соціальній діях.

У 1935 р. американський соціальний психолог Г. Олпорт запропонував визначення соціальної установки, яке на довгі роки стало базовим у соціальній психології. «Соціальна установка – це стан психічної та нервової готовності, який створюється в процесі нагромадження досвіду та здійснює певний вплив на динаміку активності й напрям поведінки людини стосовно пов'язаних з установками предметів та ситуацій» [17, с. 2]. Отже, ключовою характеристикою соціальної установки, за Г.Олпортом, є готовність до дій у конкретному напрямку, що відображає діяльнісний аспект життєвого стилю.

Американський психолог Д.Майерс визначає установку таким чином: «Установка – це сприятлива або несприятлива оцінна реакція на що-небудь або на кого-небудь, яка виражається в думках, почуттях і цілеспрямованій поведінці» [6, с. 154]. Це визначення, з одного боку, розкриває усі компоненти установки, а з другого боку, вказує, на що саме спрямована соціальна установка: вона може бути спрямована на об'єкт або на ситуацію. За визначенням М.Рокіча, «соціальна установка — це

відносно стійка в часі система поглядів, уявлень про об'єкт або ситуацію, що призводить до певної реакції» [15, с. 368].

Диспозиційний підхід запропоновано В.Ядовим. Диспозиція розглядається ним як комплекс схильностей, готовність до певного сприйняття умов діяльності й до певної поведінки за цих умов. У такому розумінні вона за смислом є дуже близькою до установки (атитюду). Отже, концепція В.Ядова оцінює диспозиції особистості як ієрархічно організовану систему з кількома рівнями: другий (нижчий) рівень диспозиційної системи особистості утворюють елементарні фіксовані установки без модальності (переживання «за» чи «проти») та когнітивних компонентів; другий – становлять соціальні фіксовані установки, або атитюди; третій ґрунтується на базових соціальних установках або на загальній спрямованості інтересів особистості стосовно упредметнень соціуму; четвертий (вищий) – позначається системою орієнтацій на цілі життєдіяльності й засоби досягнення цих цілей [16]. Дана концепція являє собою спробу знайти взаємозв'язок між потребами, диспозиціями й ситуаціями, які утворюють ієрархічні психосоціальні системи.

Найбільш повне і загальне визначення соціальної установки запропонував сучасний американський соціолог Г.Саммерс: «соціальна установка – це стійка система поглядів та уявлень, що готує індивіда до певних дій і може бути виражена у формі відрефлексованих суджень» [13]. До цього додамо, що система поглядів та уявлень формується під впливом соціальних цінностей, що домінують у суспільстві чи певній соціальній групі, до якої належить індивід, на чому наголошували У.Томас і Ф.Знанецький. Отже, соціальну установку як складову стилю життя можна розглядати як стійке, фіксоване утворення особистості, яке надає стабільності й спрямованості її діяльності, поведінці, уявленням про світ і саму себе, яка відображає ціннісно-нормативну систему соціальної групи певного соціуму.

Соціальні установки, які характеризують життєвий стиль молоді, було вивчено за допомогою стандартизованого тесту «Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері О.Потьомкіной». Мета методики – виявлення ступеню виразу соціально-психологічних установок, спрямованих на «альтруїзм-егоїзм», «процес-результат», «свобода-влада», «труд-гроші». В дослідженні прийняли участь молоді люди від 17 до 30 років (n=600). Результати (площини з середніми значеннями) представлені на рисунках 1 і 2.

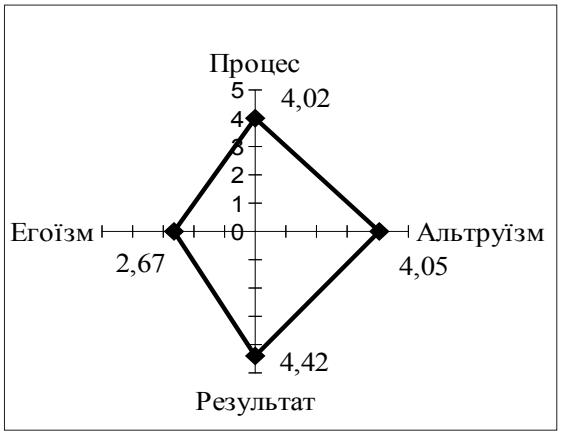

Рис. 1. Ступінь виразу соціально-психологічних установок молоді

Джерело: за результатами соціологічного дослідження, проведеного автором

Результати методики носять відносний характер, однак дозволили виявити тенденцію домінуючої спрямованості соціально-психологічних установок на альтруїзм і результат, труд і свобода.

Площина «орієнтація на результат і орієнтація на альтруїзм» характеризує життєвий стиль, який поєднує як прагматизм, орієнтацію на досягнення, здатність бачити життєву перспективу і цільові орієнтири, так і традиційні моральні і гуманістичні цінності турботи про людей, взаємодопомоги, взаєморозуміння, відображаючи як раціональне, прагматичне, так і емоційне відношення до життя.

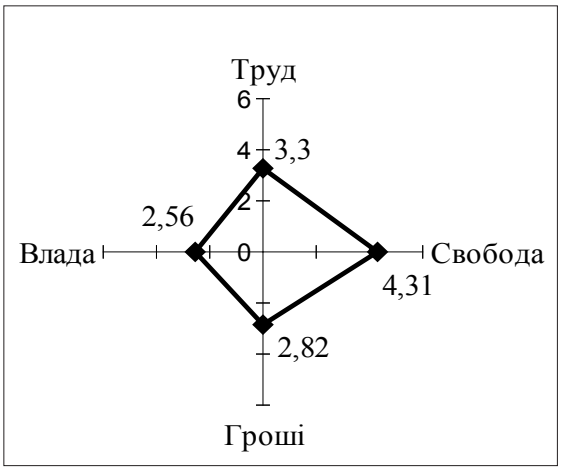

Рис. 2. Ступінь виразу соціально-психологічних установок молоді

Джерело: за результатами соціологічного дослідження, проведеного автором

Площина «орієнтація на труд і орієнтація на свободу» відображає життєвий стиль, в якому свобода і незалежність виступають домінуючими цінностями особистості. Свобода – цінність постіндустріального суспільства (разом з такими цінностями як автономія, особистісна

самореалізація і само актуалізація) і пов'язана з гедоністичним стилем життя. Орієнтація на труд характеризує спрямованість особистості на активно-діяльне відношення до дійсності. Сутність даної ціннісної площини полягає в можливості вільного діяльного перетворення реальності, автономної і автентичної реалізації свого особистісного потенціалу.

В життєвому стилі молоді домінують орієнтації на альтруїзм і результат, труд і свободу. Образ життя поєднує в собі як гедоністичну і діяльно-активну ціннісну спрямованість, що відображає сучасні системи цінностей постіндустріального суспільства, так і традиційно-матеріалістичну ціннісну спрямованість, що відбиває найбільш актуальні потреби, дефіцит задоволення яких виражається в спрямованості життєдіяльності молоді на досягнення матеріальної і фінансової стабільності, але вони виступають як стереотипні, менш диференційовані в свідомості молоді життєві плани і перспективи.

Висновки і пропозиції. Отже, по-перше, стиль життя – це комплексні, більш-менш консистентні зразки поведінки і ціннісних установок, які проявляються в соціальній взаємодії, відображають ставлення індивіда до себе, інших людей і світу; по-друге, соціальні установки молоді виступають показниками життєвого стилю, відображаючи когнітивний компонент соціального Я особистості, сформований на основі ціннісно-нормативної системи соціальної групи і соціуму в загалі; третє, стиль життя сучасної молоді поєднує в собі як гедоністичну і діяльно-активну ціннісну спрямованість, що відображає сучасні системи цінностей постіндустріального суспільства, так і традиційно-матеріалістичну ціннісну спрямованість.

Перспективним напрямом подальших досліджень може виступати ціннісна наповненість стилю життя сучасної молоді і виділення їх типологічних особливостей.

Література:

1. Бауман З. Индивидуаизированное общество [пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева] / З. Бауман. – М.: Логос, 2002. – 325 с.
2. Бурдье П. Структура, габитус, практика / П. Бурдье // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. Том 1. – №2. – С. 44-59.
3. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 146-156.
4. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 368 с.
5. Дікова-Фаворська О.М. Особливості стилю життя осіб з особливими потребами / О.М. Дікова-Фаворська // Український соціум: науковий журнал. – К., 2008. – № 4. – С. 13–17.
6. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс [перев. с англ.]. – СПб. : Питер, 1997. – 688 с.
7. Масленцева Н.Ю. Социологические основания концепции стиля жизни / Н.Ю. Масленцева // Вестник Челябинского государственного университета. Философия. Социология. Культурология. – Челябинск, 2010. – № 31 (212). – С. 147–150.
8. Панина Н.В. Избранные труды по социологии: Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения: у 3 т. / Н.В. Панина; [сост. и ред. Е.И. Головаха]. – К.: Факт, 2008. – 312 с. – Т. 1.
9. Пилаєва Т.В. Стилі життя студентської молоді: типологія та детермінанти формування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Т.В. Пилаєва; Харків. нац. ун-т. ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2009. – 21 с.
10. Рощина Я.М. Социология потребления / Я.М. Рощина. – М.: Изд. дом «ГУ-ВШЭ», 2007. – 447 с.
11. Сафарян А.В. Понятие «стиль жизни» в социологии [Электронный ресурс] / А.В. Самарян // Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение», 2008. – № 3. – Режим доступа: http://zpu-journal.ru/e-zpu/2008/3/Safarian/.
12. Семечкин Н.И. Социальная психология : Учебное пособие Ч. 2 / Н.И. Семечкин. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного университета, 2003. – 133 с.
13. Социальная установка [Электронный ресурс] // Summers G.F. Attitudes Measure e t. – N.Y., 1971. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/psihologic/ 1724.
14. Стилі життя: панорама змін / С.В. Панченко, О.С. Резнік, М.О. Шульга [та ін.]; За ред. М.О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 416 с.
15. Шихирев П.Н. Социальная установка / П.Н. Шихирев // Социальная психология: Хрестоматия : Учебное пособие для студентов вузов / сост. Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект Пресс, 2003. – С. 364–376.
16. Ядов В.А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция / В.А. Ядов, А.А. Семенов, В.С. Магун, Г.И. Саганенко и др. – 2-е расш. изд. – М.: ЦСПиМ, 2013. – 376 с.
17. Allport G.W. Attitudes / G.W. Allport // Readings in attitude theory and measurement. Martin Fishbein (ed.) – New Yosk : John Wiley and Sons Inc, 1967. – P. 1-17.
18. Mueller H.P. Sozialstruktur und Lebensstile. Der neuere theoretische Diskurs ueber sozial Ungleichheit / Mueller H.P. – Frankfurt/Main.: Suhrkamp, 1997. – 435 s.

УДК 316.4

ЧИ КОЖНА НОВАЦІЯ СТАЄ ІННОВАЦІЄЮ: АРГУМЕНТ СУСПІЛЬНИХ НАУК

Онуфрієнко О. О.,
аспірант кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття представляє собою систематизовану оцінку взаємозв'язку та розбіжностей таких понять, як «новація» та «інновація», а також комплексне обґрунтування головних причин, чому в Україні новація не переростає в інновацію, а також наслідків, до яких це призводить в історичному контексті.

Статья представляет собой систематизированную оценку взаимосвязи и разногласий таких понятий, как «новация» и «инновация», а также комплексное обоснование главных причин, почему в Украине новация не перерастает в инновацию, а также последствий, к которым это приводит в историческом контексте.

The article presents a systematic assessment of the interconnections and differences of concepts such as "novation" and "innovation", as well as a comprehensive justification of the main reasons why novation in Ukraine does not turn into innovation, as well as the consequences to which it results in the historical context.

Ключові слова: новація, інновація, новизна, винахід, дослідник.

Ключові дефініції

В сучасних тенденціях розвитку нашої країни кількість проектів, які називають новаційними або ж інноваційними зростає. Однак, при уважному їх розгляді стає очевидним, що значна частина з них ні до новацій, ні до інновацій не відноситься. Тому постає питання визначення різниці між поняттями «новація» та «інновація». Питання тотожності вищенаведених понять було предметом дискусії таких відомих вчених-класиків, як Й. Шумпетер, А. Шпітгоф, Г. Кассель [1; 7; 8].

В Євросоюзі загальновизнаний інструмент для класифікації інновацій – так зване «Керівництво Осло» [17,1689-1693]. В Україні ж існує лише приблизна орієнтація на деякі ідеї з суперечливістю між нормами, що створює додатковий предмет для дискусій. Гостро розгортається дискусія не лише на рахунок класифікації інновацій, а й на рахунок визначення самого питання «інновація».

Поняття «інновація» бере свій початок з поняття «новація», адже обов'язковою властивістю обох є новизна. Новизна – це усе нове, що недавно пізнали, усвідомили, відчули, що було ще невідомим, непізнаним [18, 433].

Новація – це певне нововведення, якого не було раніше. Підходи науковців щодо визначення новації не мають значної розбіжності, проте є одна принципова відмінність в тлумаченні даного поняття. Перший підхід базується на визначені новації як нового інтелектуального продукту, результату наукових, фундаментальних досліджень [16, 19]. А представники другого напрямку визначають її як готовий до впровадження результат наукових досліджень [21, 20], при цьому підкреслюючи цільову спрямованість результату.

Новація – найважливіша складова інновації, але не являється тотожним поняттям. Адже не кожна сукупність новацій являється інновацією. Новація володіє певним позитивним ефектом, але, як правило, меншим за ефективністю та масштабністю, ніж інновація [19, 23].

У визначення поняття «інновація» виявлено досить широкий спектр трактувань. Інновація – результат науково-технічної діяльності, оформлений як об'єкт інтелектуальної власності, матеріалізований у виробничій сфері (здійснений у сфері послуг) і потрібний споживачеві.

Так, деякі вчені інновацію розглядають як будь-які зміни на ринку [19, 24]. Найпоширенішим є трактування інновації, як процесу впровадження результату фундаментальних наукових досліджень у практику та його виходу на ринок [20, 24-26]. Тобто визначальною відмінністю інновації є її готовність до споживання та комерційної реалізації.

Таким чином, інновація відрізняється від новації великим масштабом, більшим ефектом і головне – наявністю синергетичного ефекту.

Саме наявність синергетичного ефекту є відмінною якістю інновації від новації. Для прикладу, головною ознакою освітньої новації є позитивні соціальні та (або) економічні зміни, які виникають в роботі освітніх установ в результаті спеціально організованої діяльності. Головна ознака освітньої інновації: синергетичні соціальні та (або) економічні зміни, які виникають в роботі освітніх закладів в результаті спеціально організованої інноваційної діяльності [10, 105].

Згідно з сучасним баченням, «інновація» охоплює виникнення ідеї, її розробку та реалізацію (технологія, відкриття, винахід, патент, товарний знак, виробничий процес тощо). З точки зору соціології інновація розглядається, як поширення, що збігається з економічним підходом. Найважливішим є розв'язання (можливо ще на стадії проектування) проблеми адаптації інновації до потреб цільового ринку, до потреб спільноти [15, 27].

Три кейси

Далі в такому контексті я коротко охарактеризую три кейси, що яскраво відображають проблематику даної статті:

Першим кейсом можна назвати історію життя І.І. Сікорського, котрий народився в Києві та був змушений іммігрувати до США. Він творець першого у світі чотирьохмоторного літака «Руський витязь» (1913 рік), важкого чотирьох моторного бомбардувальника і пасажирського літака «Ілля Муромець» (1914), трансатлантичного гідроплана (1934), серійного гелікоптера одногвинтової схеми (1942).

Життя цього авіаконструктора є прикладом того, як величезний потенціал ідей людини може бути знеціненим в умовах неналежного соціального, економічного та політичного становища.

Подібно решті новаторів XX століття, Ігор Сікорський був оригінальним розробником та сподвижником ідей. Він, будучи натхненим першим польотом братів Райт, в 1903 році в саду з каркасів ліжок, старого велосипеда, рояльних струн та іншого мотлоху створив декілька аеропланів. Проте, вони, як і декілька наступних, були відкинуті, як такі, що не здатні до польоту. Однак винахідник не відмовився від власних амбіцій і кінець-кінцем створив одномоторний біплан з величезним пропелером С-6, який переміг у конкурсі на кращий аероплан. Після чого Сікорський отримав посаду головного авіаконструктора великого машинобудівного підприємства [2].

На новій посаді Сікорський започаткував будівництво чотиримоторного пасажирського літака на 16 місць з ванною, туалетом та кухнею. Проект був успішним, адже в підтвердження цьому винахідник здійснив переліт з Сан-Петербурга до Києва, проте ніхто не був готовий до подібної інновації, яка б започаткувала комерційну авіацію. Тому його змусили переобладнати винахід на бомбардувальник, який в подальшому назвали «Ілля Муромець» та який користувався широкою популярністю за часів Першої світової війни. З цього слідує, що саме соціальне, економічне та політичне становище стали перешкодою для зародження комерційної авіації [3].

У 1918 році Ігор Сікорський емігрував до США, де 1923 року заснував компанію Sikorsky Aircraft. Звичайно, в СРСР була створена авіаційна галузь, проте вона не була орієнтована на комерцію, як того прагнув Ігор Сікорський, а швидше орієнтувалась на «показуху», намагаючись створити літаки для рекордів швидкості, протяжності і дальності польотів. При цьому такі винаходи не мали подальшого застосування, в зв'язку з тим, що вони були комерційно не вигідними та занадто економічно затратними [9].

Бажання видовищних досягнень радянських лідерів, зокрема Й. Сталіна, призвело до втрати таких талановитих авіаконструкторів, як Микола Полікарпов та Андрій Туполєв під ярликами «ворог народу», та до деформації цілої галузі промисловості в цілому [4].

Другим кейсом являється історія, пов'язана з життям конструктора С. Корольова. Радянські лідери М. Хрущов та Л. Брежнев наполягали на тому, щоб радянські космонавти здійснювали показові польоти на честь важливих дат. Одна з найбільш небезпечних таких показових демонстрацій віддулася в 1963 році, коли М. Хрущев наказав здійснити політ на орбіту екіпажу у складі трьох чоловік до того, як США здійснить політ двох. Для здійснення успішного польоту конструктору С. Корольову довелося знайти найнижчих космонавтів та проігнорувати правила безпеки, не одягнувши на них необхідні масивні скафандри. Очевидно, що у випадку розвитку успішної інновації, такий успіх залишається поодиноким і не розростається автоматично, не стає невід'ємною частиною загального технологічного розвитку [5, 74-77].

Третій кейс – це історія життя електротехніка Павла Яблочкова. Він, подібно Ігорю Сікорському, опинився в умовах неналежного соціального, економічного та політичного становища. Працюючи на посаді керівника служби телеграфу, він мав неподалік власну майстерню, яку перетворив на першу лабораторію і в якій створив примітивну дугову лампу. В той час, коли імператор Олександр II в 1874 році відправлявся на відпочинок до Криму, Павло Яблочков встановив прожектор з дуговою лампою на паровоз царського поїзда для освітлення шляху вночі. Електричний прожектор Яблочкова був сприйнятий, як «презентаційна технологія» для враження царя, але зовсім не як можливість розвитку російської електромеханіки. Через 8 років французькі інженери-залізничники розробили схожий прожектор і оголосили його першим у світі.

Пізніше Павло Яблочков разом з іншими електромеханіками відкрили майстерню по виробництву та ремонту електричного оснащення. Вони пропонували свої послуги заводам, складам, судоходним компаніям та залізничним дорогам, проте замовлень не було. Незабаром, через провал майстерні, Яблочков набрався серйозних боргів і він швидко переїхав до Парижа. Після переїзду, працюючи на підприємця, він отримав патент на розробку своїх дугових ламп, які отримали назву «свічки Яблочкова». Протягом наступних двох років він став багатим та знаменитим. Після освітлення вулиць Парижа «свічками Яблочкова» місто назвали «містом світла». Пізніше П. Яблочков повернувся додому і заснував власну компанію. Проте ні готелі, ні заводи, ні підприємства не робили замовлень, і знову він став банкрутом. Електрифікація Сан-Петербурга та Москви почалася пізніше за контрактом з німецькою компанією Siemens [11].

Павло Яблочков був видатним винахідником, але поганим підприємцем, а успіх будь-якої технології залежить лише на половину від геніальності самої новації. Найважчою ж частиною є наявність соціальних та економічних стимулів, які дають можливість подальшого розвитку новації. Ось чому «свічки Яблочкова» так і не стали інновацією в Росії [12, 68].

В даних кейсах показано, що закладений високий потенціал ідей не був реалізований. Як результат, ми спостерігаємо, що країна відіграє незначну роль на міжнародному ринку високих технологій.

Висновки

Окрім традиційних для світу пояснень, чому геніальна ідея чи винахід не набувають статусу інновації (на зразок «випереджає свій час», «занадто затратний», «невдалий дизайн» чи ж «не переконливі докази») в Україні новація постає перед серйозними перешкодами. Такі перешкоди можна умовно розділити на наступні категорії причин: правові, економічні, соціальні та політичні.

Правова проблема відсутності адекватної законодавчої бази в області патентування є настільки очевидною перешкодою до комерціалізації інноваційних технологій в Україні, що стає зрозуміло: вона є найбільш визначальною серед решти.

Авраам Лінкольн сказав, що «патенти додають палива у вогонь генія». Проте, винахідник, навіть маючи в руках патент, але не маючи інвесторів, приречений [6]. Ретельно проаналізувавши, можна підкреслити, що саме відсутність інвесторів стала причиною того, що Ігор Сікорський, Павло Яблочков, Микола Полікарпов та Андрій Туполєв не досягли успіху на батьківщині. До сьогодні частина економістів вважала, що саме накопичення капіталу являється основою розвитку країни, проте в наш час головним багатством країни є «економіка знань».

Проблема відсутності ефективного законодавства в сфері інновацій очевидна та відносно проста у вирішені. Проте соціальна проблема, пов'язана із ставленням суспільства до комерціалізації науки, – багатофазна та неоднозначна для вирішення. Адже у суспільстві історично склалося ставлення до науковця, як до людини безкорисливої, як працює лише на користь людства а, до підприємця – як до такого, шо наживається на інших.

Макс Вебер говорив, що в суспільстві вкоренилась нова ідея, що можливо бути шанованим, навіть заслуговувати на захоплення і при цьому отримувати прибуток від свого уміння продавати товари або послуги, лише з зародженням капіталізму та пов'язана з розвитком протестантизму. Проте в деяких країнах подібна ідея розвивалась і без таких супутніх елементів [13, 68].

Політична проблема, якщо її узагальнити, полягає в авторитаризмі. Царі, лідери комуністичної партії, а також лідери сучасної «демократичної» держави формували і досі формують політику розвитку інноваційних технологій, що досить часто не бере до уваги закони ринку та приклади кращих світових практик, які у свою чергу визначили в більшості аспектів розвиток світових технологій.

Як наслідок: наша країна зіштовхується з такою перешкодою, як «витік мізків», адже талановиті вчені, науковці, новатори переїжджають до інших країн у пошуках кращих умов праці. Для вирішення правових, економічних соціальних та політичних проблем і їх подальших наслідків необхідно провести рішучу модернізацію.

Прикладами успішних змін, на думку американського історика науки Лорена Грехема, є Японія, яка модернізувала своє традиційне суспільство менше ніж за 100 років, та Південна Корея, яка досягла цього за 40 років. Обидві країни сьогодні є головними гравцями на полі міжнародного ринку високих технологій. Проте американський економіст Едмунд Фелпс називає таку швидку та високу динаміку росту Японії та Південної Кореї не формуванням повноцінної сучасності, а лише імпортом або ж імітацією практик, що десятиліттями освоювались в економіках модерну.

Література:

1. Cassel G Theory of Social Economy, New York, 1932.
2. Finne K. N. Igor Sikorsky, The Russian Years. – Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1987;
3. Hardesty Cochrane D. von, Lee R. The Aviation Careers of Igor Sikorsky. – Washington, DC: National

Air and Space Museum / University of Washington Press, 1989.
4. Kerber L. L. Stalin's Aviation Gulag: A Memoir of Andrei Tupolev and the Purge Era, edited by Von Hardesty. – Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1996.
5. Oberg J. E. Red Star in Orbit. – New York: Random House, 1981. – P. 74–77.
6. Rosen W. The Most Powerful Idea in the World: A Story of Steam, Industry and Innovation. – New York: Random House, 2010.
7. Schpiethoff A. Vorbemerkungen zu einer Theorie der Uberproduktion // Jahrbuch fur Gesetzgebung…, 1902.
8. Schumpeter J. Business Cecles. – New York: McGraw – Hill, 1939.
9. Sikorsky I. The Story of the Winged S. – New York: Dodd, Mead & Co.,1941;
10. Tsvetkov V. Ya. Innovations Analysis in Terms of OECD Standards // European Researcher. 2012. Vol. (31). № 10–1.
11. Белкінд Л. Д. Павло Миколайович Яблочков, 1847–1894. – М.: Видавництво Академії наук СССР, 1962.
12. Вестингауз Дж. Опасности электрического освещения //Электричество. – 1890. – № 4. – С. 68.
13. Господарство і суспільство як загальні поняття // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М Вебер; Перекл. з нім., післям. та комент. О. Погорілого. – Київ, 1998. – С. 67-82.
14. Грэхэм Л. Сможет ли Россия конкурировать? // Л. Грэхэм, – 2013 р., Вид. з дозволу Massachusetts Institute of Technology acting through The Mit Press, – 242 с.
15. Інновації: проблеми науки і практики: Моногр. – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2006 – 336 с. Укр.мова.
16. Кундеева Г.А. Основні категорії теорії інновацій // Прометей. – 2007 р. – № 3. – С. 116.
17. OC The measurement of scientific and technological activities. Proposed guidelines for collecting and interpreting technological innovation data / OSLO MANUAL – European Commission Eurostat. Organisation for Economic Co-operation and Development. 2004.
18. Словник української мови: в 11 томах. – Том 5, 1974. – С. 433. http://sum.in.ua/
19. Фостер Р. Оновлення виробництва: атакуючі виграють. – М.: Прогрес, 1987. – 272 с.
20. Харчук В.Ю. Теоретичні аспекти категорій «інновація» та «нововведення» // Прометей. – 2007 р. – № 2(23). – С. 130.
21. Цветков А.Н. Інновація як соціально-економічний феномен // Вісник ИНЖЭКОНА. – 2005. – Вип. 2(7) Серія «ЭКОНОМИКА». – С. 29.

УДК 316.74:2

СУЧАСНІ ТЕОРІЇ ТА КОНЦЕПЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ ДИНАМІКИ: МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ДО УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

Паращевін М.,
кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри соціології?
Інституту соціології НАН України

Стаття присвячена порівняльному аналізу основних теорії та концепцій, які спрямовані на опис та пояснення стану та перспектив суспільно-релігійних взаємодій в модерних суспільствах. Відповідний аналіз здійснено з точки зору визначення можливостей застосування цих теорій та концепцій до українських реалій. Обґрунтовується, що ані теорія секуляризації, ані теорія "релігійної економіки" не може стати базисом для комплексного аналізу соціальної ролі релігії. Натомість підкреслюється, що соціологічний аналіз суспільно-релігійних взаємодій в Україні має базуватися на комбінації аналізу процесів секуляризації та десекуляризації, з акцентом саме на останній. Доводиться, що саме десекуляризація є основним трендом у взаємодії релігії та суспільства, але цей тренд може поєднуватись зі збереженням секулярного стану, або й продовженням секуляризації в окремих сферах, є поступовим та повільним, може мати певні межі, та не обов'язково означає відновлення стану, який мав місце до перемоги секуляризації.

Статья посвящена сравнительному анализу основных теорий и концепций, направленных на описание состояния и перспектив общественно-религиозных взаимодействий в модерных обществах. Соответствующий анализ произведен с точки зрения определения возможностей приложения этих теорий и концепций к украинским реалиям. Обосновывается, что ни теория секуляризации, ни теория «религиозной экономики» не может быть базисом для комплексного анализа социальной роли религии. Подчеркивается, что социологический анализ общественно-религиозных взаимодействий в Украине должен основываться на комбинации анализа процессов секуляризации и десекуляризации, с акцентом именно на последнем. Доказывается, что именно десекуляризация является основным трендом во взаимодействии религии и общества, но этот тренд может комбинироваться с сохранением секулярного положения, или даже с продолжением секуляризации в отдельных сферах, является постепенным и медленным, может иметь определённые пределы, и не обязательно означает восстановление положения, имевшего место до победы секуляризации.

The article is dedicated to the comparative analysis of the basic theories and conceptions, referred to description of the state and prospects of society-religion interplay in modern societies. Such analysis is made from the point of view of possibilities to applying of these theories and conceptions to Ukrainian realities. There is grounded, that neither a theory of secularizing nor theory of "religious economy" can be a base for the complex analysis of social role of religion. It is emphasized that a sociological analysis of society-religion interplay in Ukraine must be base on combination of analysis of processes of secularization and desecularization, with an accent namely on the last. There is proved, that namely desecularization is a main trend in reciprocity of religion and society, but this trend can be combined with retention of secular situation, or even with maintenance of secularization in some spheres), is gradual and slow, can have certain limits, and not necessarily means renewal of situation, taking place before secularization's success.

Ключові слова: теорія секуляризації, теорія "релігійної економіки", постсекулярна ситуація, десекуляризація, релігійна ситуація, Україна.

Постановка проблеми. В кінці XIX та протягом XX століття втрата релігією соціальної ролі, можливостей регулювати суспільне життя, видавалася цілком очевидною. Відповідно, в соціології релігії увага зосереджувалася на описі та виявленні причин такого занепаду релігій, що знайшло найбільш цілісний вигляд у теорії секуляризації. Але несподівано наприкінці XX століття релігія повернулася в соціальне життя, стала помітним чинником різних процесів і в політичній, і в соціокультурній сферах. Як, наприклад, підсумовує це В. Єленський "всі великі світові релігії вибухнули потужними повстаннями. Майже одночасно світ став свідком ісламської революції в Ірані й могутньої консервативної хвилі у світовому протестантизмі, яка справила та справляє вплив на політику не лише у США,

але й у країнах Латинської Америки й Африки; фундаменталістських "заколотів проти модерності" в індуїзмі, буддизмі, сикхізмі та юдаїзмі, вибуху народного, спрямованого проти привладних режимів католицизму в Південній і Центральній Америці, Польщі, на Філіппінах й у Південній Африці та стрімкого поширення новітніх релігійних рухів у Північній Америці та Західній Європі" [6]. Безумовно до цього переліку відноситься стрімке повернення релігії і в особисте, і в публічне життя великих мас населення країн, що утворилися на уламках СРСР. Таке світове релігійне "відродження" призвело до втрати теорією секуляризації свого монопольного становища в теоретизуванні щодо місця релігії в сучасних суспільствах, та появи нових підходів до такого теоретизування, які ставлять нові запитання та пропонують нові відповіді щодо майбутнього суспільно-релігійних відносин. Зокрема, до таких підходів належать теорія "релігійної економіки", концепції "постсекулярної ситуації" та десекуляризації. Жоден з цих підходів не набув беззаперечного визнання, і залишаються чималі питання щодо їх адекватності для опису релігійної ситуації в окремих країнах. Відповідно зберігається потреба в критичному аналізі теорій та концепцій, які в сучасній соціології релігії конкурують за пояснення поточних процесів в сфері взаємодії суспільств та релігій, та пропонують прогнози майбутнього таких взаємодій, з точки зору можливостей їх використання (в цілому, чи окремих складових) для оцінки динаміки соціальної ролі релігії в Україні. Отже такий аналіз і є *метою* даної статті.

Теоріям секуляризації та "релігійної економіки", зважаючи на їх тривалу історію та претензії на те, аби бути загальною теорією взаємодії будь-якої релігії з будь-яким суспільством, присвячено великий обсяг літератури. Щодо критичного аналізу теорії секуляризації в Україні та Росії, можна згадати роботи В. Єленського [6], О. В. Богданової [4], А. Панкова [13], Д. Узланера [21; 22], Ю. Сінеліної [16], О. А. Богданової [3]. Теорію "релігійної економіки" аналізували С. Опалев [12], О. Руткевич [15], Д. Миронович, С. Сальникова, Е. Решетняк [11]. Тематика "постсекулярності" є доволі популярною в російській соціології релігії [1; 10; 19-21]. Проблематику десекуляризації підіймали в своїх працях В. Єленський [7], І Загребельний [8], А. Шишков [25], спроба всебічної концептуалізації дослідницької програми цього явища здійснена В. Карповим [9]. Згадані праці зосереджуються переважно на окремих теоріях (їх змісті та загальній критиці), і залишається недостатнім комплексний аналіз можливостей їх застосування до конкретних досліджень суспільно-релігійної ситуації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Насамперед необхідно відмітити, що всі зазначені вище теоретичні концепції мають справу з одним і тим же процесом, з одними і тими ж реаліями, а саме з процесом та реаліями секуляризації. Загалом під секуляризацією в соціології розуміють процес звільнення різних сфер життя суспільства, свідомості і поведінки особи з під впливу релігії та Церкви. Щодо того, що в модерних суспільствах (насамперед, в найрозвиненіших країнах Європи, але також в тих країнах, які орієнтувалися на західну модель розвитку), мав місце процес секуляризації, і самі ці суспільства є на сьогодні значною мірою секуляризованими (тобто такими, в яких соціальна значущість релігії є достатньо слабкою), існує переважаючий консенсус. Але відсутня згода щодо того, якими є причини, та особливо яким є майбутнє цього стану, що відбивається в існуванні кількох напрямів теоретизування. Хронологічно першим, та єдиним напрямом, щодо вірності якого певний час існував консенсус, була теорія секуляризації. Більше того, можна сказати, що ця теорія задала тон всім іншим загальним теоретизуванням в соціології релігії, оскільки останні формувалися головним чином як реакція на теорію секуляризацію, як спроба критики її постулатів та висновків.

"Класична" версія теорії секуляризації загалом полягала в тому, що внаслідок процесу модернізації (тобто всього комплексу соціальних змін, пов'язаного із модернізацією), релігія втрачає свою соціальну значущість[1], причому передбачається, що цей процес є прогресуючим (тобто з часом витіснення релігії із суспільного життя зростатиме). Безпосередньо ж, з точку зору прихильників даної теорії, секуляризація проявляється через: 1) втрату здатності релігії як соціального інституту виконувати свої функції, внаслідок функціональної диференціації, як характерної риси Модерну; 2) приватизацію релігії, тобто витіснення її в приватну сферу, перетворення її на приватну справу кожного індивіда, коли присутність релігії в публічній сфері юридично або фактично обмежується або взагалі забороняється; 3) зменшення соціальної ролі масової організованої релігії (релігійні організації втрачають безпосередній вплив на широкі маси населення); 4) втрату релігією впливу на прийняття рішень, безпосередньо з нею не пов'язаних. Водночас, практично ніхто з прихильників цієї теорії не стверджував, що секуляризація веде до зникнення релігії як такої, до повної атеїзації суспільства.

Активна критика та очевидна невідповідність «класичної» теорії реаліям призвели до, з одного боку, відходу від неї частини її колишніх прихильників, а з іншого боку, намагання решти сформулювати відповідь на критичну навалу, що призвело до модифікування цієї теорії. Зокрема тут мають місце: 1) відмова від претензій на універсальність процесу секуляризації; 2) демонстрація неоднозначності емпіричних даних щодо релігійності населення [див., напр., 37]; 3) відмова від ідеї

[1] Як писав П. Бергер (колишній провідний представник теорії секуляризації, а потім її активний критик), в основі теорії секуляризації лежить проста ідея що "модернізація неминуче веде до занепаду релігії, як в суспільстві, так і в індивідуальній свідомості" [26, 2].

обумовленості секуляризації модернізацією (наприклад, Р. Інгельхардт в якості основного чинника, що обумовлює міру секуляризації, замість модернізації вводить "екзистенційну безпеку" [34]), або визнання нелінійності зв'язку між цими феноменами; 4) визнання неоднорідності секуляризації, її "множинності" (різного протікання в різних суспільствах та в різних контекстах), або й можливості того, що секуляризація може відбуватися в різних сферах з різною швидкістю, чи взагалі, відбуватиметься в одних сферах (на одних рівнях), але не відбуватиметься на інших, та визнання територіальної обмеженості процесів секуляризації [див., напр., 17; 28; 30; 33]; 5) визнання можливості зупинки або навіть завершення цього процесу (наприклад, Д. Узланер вказує, що секуляризацію варто розглядати не як всесвітньо-історичний процес, не як універсальний та незворотний напрям руху, а як "лише один з етапів історії людства, який має свій початок та кінець" [20]; 6) наголос на тому, що секуляризацію варто розглядати не лише з точки зору того, як змінюються взаємовідносини світського суспільства та релігії, але й з точки зору того, як змінюється сама релігія [див., напр., 17].

Але всі ці поправки не рятують теорію секуляризації (саме як теорію). Адже, по-перше, чимала частка існуючих контраргументів обґрунтовує не вірність теорії секуляризації, а реальність самої секуляризації (яку практично ніхто не заперечує). По-друге, на мій погляд, якщо з теорії секуляризації прибрати прогностичну складову (оцінку її як прогресуючої, та придатної для всього світу), визнати її просторову та конфесійну обмеженість (придатність лише для християнського світу або для західноєвропейської цивілізації, і то не для всієї), визнати множинність варіантів її протікання навіть в цьому обмеженому просторі, то вона перетворюється просто на сукупність окремих гіпотез, які пояснюють окремі фрагменти реальності. Адже якщо процес секуляризації може тривати, але обумовлюватися найрізноманітнішими чинниками в конкретних локальних контекстах, при цьому відбуватиметься не всюди, а лише в окремих місцях, і при цьому невідомо, чи буде він десь відбуватися за визначених умов чи ні, то це фактично заперечує можливість побудови якоїсь єдиної теорії секуляризації. В результаті, на мій погляд, теорія секуляризації (саме як теорія) зазнала невдачі. Її класична версія є фальсифікованою, а новітні версії, по-перше, не є переконливими а, по-друге, не є теорією (хоча це не може заперечувати реальність та значущість процесу секуляризації та стану секулярності).

Найбільшим критиком теорії секуляризації (з претензією стати її заміною), стала сукупність теоретичних побудов, яка не має одного чітко визначеного терміну, і для позначення якої використовують різні назви – "теорія раціонального вибору релігії", "теорія релігійної економіки", "теорія релігійної пропозиції" [докладно див. 32]. На мою думку в цій теоретичній конструкції можна виділити дві складові: 1) *гіпотезу щодо причин звернення до релігії як такої*; 2) *гіпотези стосовно причин динаміки релігійного середовища.*

Щодо першої складової, то ця теорія виходить по суті з того, що релігійність є невід'ємною частиною людської свідомості, породженою недосконалістю людської природи та нездатністю впоратися з "крайніми" проблема життя (смерті, зла, страждань); тобто на релігію є постійний попит [наприклад, див. 35]. При цьому релігійний вибір розглядається як раціональна (в сенсі прагнення отримувати щось корисне, гарне, та ухилятися від шкідливого, поганого, та розрахунку такого утримання та ухилення) діяльність.

Але тоді звідки з'являється релігійна динаміка, варіації в релігійності, якщо потреба в релігії та попит на неї є відносно постійною? Джерелом такої варіації вважається варіація релігійної пропозиції, а саме варіація активності релігійних організацій (які й пропонують релігійні "товари"), та зовнішнє релігійне середовище. Тобто постулюється, що рівень релігійності, в першу чергу, залежить від здатності релігійних організацій реагувати на існуючий попит в релігійній сфері, задовольняти його. Зокрема, припускається, що така здатність обумовлюється: 1) мірою жорсткості вимог тієї чи іншої релігійної організації до своїх членів [31, 238] (а саме, вимоги мають бути достатньо, але не занадто жорсткими, має бути певний оптимум жорсткості); 2) мірою "віддаленості та антагонізму між релігійною групою та її оточенням ("зовнішнім" світом)" [36, 143]; 3) переважаючим релігійним плюралізмом (який створює конкуренцію між релігійними організаціями, що стимулює останні до кращого задоволення існуючого попиту), чи існуванням релігійних монополій (результатом яких є неможливість задоволення релігійних потреб та смаків всіх членів суспільства, та низька ефективність цих монополій, результатом чого стає низький рівень участі в релігійному житті і релігійна апатія); 4) ефективності та різноманіття існуючих релігійних організацій.

Теорія "релігійної економіки" претендувала на те, аби стати "новою парадигмою" в соціології релігії (на зміну "старої парадигми" теорії секуляризації), але врешті решт такою парадигмою не стала, натомість стала об'єктом не менш активної критики, ніж у випадку з теорією секуляризації (це і критика раціональності релігійного вибору, і критика постулатів про наслідки релігійної конкуренції та релігійного монополізму [див., напр., 27; 29].

Українська релігійна ситуація як раз є свідченням обмеженості теорії "релігійної економіки". З одного боку ми начебто маємо її підтвердження, оскільки є ситуація певної релігійної монополії православ'я, що поєднується з низьким рівнем релігійної активності (низьке залучення до діяльності

релігійних громад, низький рівень відвідуваності церков, мале значення релігійної належності та релігійної віри для ціннісної сфери людей тощо). Але з іншого боку вказана православна монополія по суті не є монополією (існують дві великих конкуруючі, навіть ворожі одна до одної, православні Церкви, і ще є великий кластер православних, які не належать до жодної з церков), до того ж ситуація на релігійному "ринку" є цілком плюралістичною, і православні Церкви на рівних конкурують з великим спектром інших Церков (в першу чергу різноманітними протестантськими течіями). Причому такий плюралізм не призводить до масового зростання релігійності. Якщо дивитися з формальної точки зору, то за даними різних опитувань частка релігійних осіб вже багато років стабілізувалася на одному рівні (в залежності від жорсткості вимог ця частка оцінюється приблизно від 70% до 90%). Не прослідкується й якесь суттєве зростання показників релігійної поведінки та орієнтації на релігійні моральні норми, і переважна більшість віруючих залишається зорієнтованою на ритуально-магічну складову своєї релігії. Так само практично не змінюються співвідношення часток, які різні окремі релігійні організації мають у всій сукупності цих організацій. Зокрема, на початок 1997 році православні (всі разом) релігійні громади складали близько 53% від загальної кількості релігійних громад, а на початок 2016 року – близько 55%, тоді як для всієї сукупності протестантських громад відповідні показники складали близько 25% та близько 29%. Тобто незважаючи на невисокі вимоги з боку домінуючих Церков масового переходу в інші конфесії не спостерігається[2]. Тож можна припустити, що велике (якщо не головне) значення має культурна традиція тієї чи іншої країни, а тоді ми знову, як у випадку з теорією секуляризації, маємо теорію, яка працює лише в окремих локальних ареалах. Тож теорію "релігійної економіки" можна розглядати як одну з "локальних" теорій, які здатні пояснювати *деякі* процеси в релігійному середовищі в *певних* контекстах та в *певних* країнах (адже ця теорія формувалася як пояснення специфічності релігійної ситуації в США).

Невдача перетворення теорії "релігійної економіки" на "нову парадигму" в соціології релігії стимулювала появу інших напрямів теоретизування, а саме концептуалізацій "постсекулярної ситуації" та десекуляризації.

В центрі уваги філософів та соціологів постсекулярне опинилося після звернення до цієї тематики Ю. Хабермаса, який після 11 вересня 2001 року почав говорити про "постсекулярний стан світу". Причому вже з самого терміну зрозуміло, що передбачається реальність секуляризації як такої, і визнається, що відповідні міркування мають відношення лише до тих суспільств, які пройшли шлях секулярного розвитку [24]. Постсекулярність нинішньої ситуації Ю. Хабермас вбачає не в перемозі релігійного над секулярним, а у визнанні секулярними структурами та особистостями обмеженості своєї позиції, їх готовності почути і прийняти іншу сторону (релігійних осіб), так само як готовності релігійних осіб йти на компроміс з "секуляристами". Досить схожою є трактування постсекулярності М. Розаті [14]. Б. Трейнор, також вважає, що процес десекуляризації пов'язаний з тим, що, по-перше, має місце перехід від старої моделі ліберальної суспільства, в якій "підтримується поділ на сакральне та секулярне, і держава є (лише) нейтральним третейським суддею", до нової, постсекулярної моделі ліберального суспільства "в якому підтримується та підкреслюється розрізнення сакрального та секулярного (взаємодоповнююча єдність різних аспектів) і держава має переосмислити себе саму ...; постсекулярна ліберальна держава є елементом і частиною суспільства, а не парить над ним, практикуючи навмисну байдужість щодо внутрішнього життя своїх громадян та асоціацій" [18, 178].

Тобто по суті вказується на те, що постсекулярне суспільство є не стільки реальністю, скільки бажаним станом, який може реалізовуватися, а може й ні, і питання скоріше саме в його бажаності. Відповідно, "постсекуляризаційний підхід" не став повноцінною теорією, залишаючись скоріше програмою, та певною корекцією секуляризаційного підходу. Водночас ті процеси, які намагаються осмислити теоретики "постсекулярної ситуації", безперечно заслуговують на увагу, а концептуалізації відповідних теоретиків можуть (і мають включатися) в конкретні соціологічні дослідження релігії.

Ще одним напрямом аналізу особливостей сучасних суспільно-релігійних взаємодій є аналіз з точки зору *десекуляризації*. Саме́ поняття десекуляризації у широкий вжиток увійшло наприкінці 90-х років XX століття з подачі П. Бергера, який наглосив на тому, що секуляризаційні тенденції зіткнулися з потужним опором в більшій частині світу, що призвело до зворотної реакції "контр-секуляризації" (або десекуляризації), і тепер "контр-секуляризація як мінімум настільки ж важливий феномен в сучасному світі, як і секуляризація" [26, 6]. Так само, як у випадку з теоретизуванням щодо "постсекулярної ситуації", концептуалізація десекуляризації виходить з визнання того, що секуляризація таким мала місце. Але прихильники ідеї десекуляризації вважають останню домінуючим трендом (хоча й з невизначеним майбутнім).

Саму десекуляризацію переважно представляють як дзеркальне відображення секуляризації, тобто як "анти-секуляризацію" або "контр-секуляризацію". Наприклад, В. Єленський розуміє

[2] Звичайно, має місце активне зростання протестантських Церков, та окремих сект, але це зростання помітно лише в абсолютних показниках, тоді як відносна частка прихильників цих нових релігійних організацій залишається доволі невеликою, і до того ж стабільною.

десекуляризацію саме як ситуацію *повернення* релігії в суспільне життя, відтворення нею своєї соціальної значущості, а основними чинниками «великого релігійного повернення» вважає виснаження великих ідеологій XX століття, глобалізацію, кінець Холодної війни, що закінчилася падінням комунізму [7, 325]. В. Карпов також пропонує розуміти десекуляризацію як контрсекуляризацію, яка реалізується як "процес соціальних змін, повязаний з відродженням релігій та розширенням їх впливу на суспільство загалом" [9, 121]; у зв'язку з чим наголошує, що про цей процес можна говорити лише тоді, коли має місце *реакція* на секуляризаційні процеси[3]. Складовими цього процесу, за В. Карповим, є: 1) зближення між раніше секуляризованими інститутами і релігійними нормами; 2) відродження релігійних вірувань і практик; 3) повергнення релігії в публічну сферу; 4) повернення релігійного змісту в різні культурні підсистеми, який проявляється "в тому числі в мистецтві, філософії і літературі, а також в зниженні статусу науки стосовно відродженої ролі релігії в світобудові та світопідтримці" [9, 124]. Крім цього, до значимих показників десекуляризації В. Карпов відносить динаміку народжуваності та чисельності населення; зміни в територіальній "вписаності" релігій, відновлення пов'язаних з вірою матеріальних структур; збільшення долі пов'язаних з релігією товарів на ринку. Е. ван дер Звеерде виділяє такі прояви десекуляризації, як: повернення церкві її власності; соцієтальна ретоталізація; зростання релігійної віри; повернення релігії в публічний простір; повернення до початкової чистоти віри; повернення в життя трансцендентного; повернення до старих форм релігії; теологічний поворот [5, 90–91].

При цьому акцент на десекуляризації не означає, що постулюється перемога чи навіть велика перевага останньої. Як наголошує В.Карпов, десекуляризаційні процеси можуть по різному і з різною швидкістю проходити в різних підсистемах суспільства, десекуляризація в одних сферах може бути або слабко пов'язаною, або взагалі не пов'язаною з десекуляризацією в інших сферах. Наприклад, десекуляризація в сфері інституційної взаємодії не обов'язково відбувається в такому ж масштабі, як відродження особистої релігійності; збільшення масштабів особистої релігійності та церковної інфраструктури може не відображатися в такому ж масштабі у впливі релігії на політичне життя. Більше того, "контрсекуляризаційні тенденції можуть також супроводжувати стійку чи навіть поглиблювану секуляризацію в деяких соцієтальних сферах і, більше того, виявляти приховану взаємозалежність з ними" [9, 136]. Відповідно, можна говорити про існування "множинних десекуляризацій", що обумовлюється відмінністю історичних та поточних соціальних умов в різних суспільствах, специфікою різних релігій, особливостями взаємодії різних груп та соціальних сил в межах одного релігійного та національного контексту. Відповідно, "десекуляризація сучасного суспільства … може бути такою ж поступовою та тривалою, як це було з розтягнутою на кілька століть появою сучасної секулярності" [9, 158].

Для розуміння того, як саме реалізується десекуляризація, В. Карпов пропонує враховувати: 1) масштаб десекуляризації; 2) інституційні механізми (формальні та неформальні); 3) спосіб «запуску» цих механізмів; 4) ідеології, які легітимують ці механізми; 5) характер масових реакцій на конкретні форми десекуляризації. Сюди можна додати відмічену Е. ван дер Звеерде можливість того, що в процесі десекуляризації ми можемо отримувати не повернення до того, що було (адже в процесі секуляризації і сама релігія, і суспільство в цілому, піддається різноманітним змінам [5, 93]), а нові форми як самої релігії, так і взаємодії між релігією та суспільством.

Як бачимо, теоретизування десекуляризації також є на сьогодні скоріше програмою, закликом, ідеєю, а не повноцінна теорія. Більше того, стосовно міркувань як щодо "постсекулярної ситуації", так і щодо десекуляризації, можна відмітити відсутність бажання підійматися до рівня загальної теорії. Ймовірно надзвичайна строкатість світового релігійного поля (навіть в межах одних цивілізацій), та невдачі узагальнюючого теоретизування в межах теорії секуляризації та теорії "релігійної економіки" стримують дослідників від спроб створення "великої теорії".

Висновки. Здійснений аналіз дозволяє сказати, що сучасна соціологія релігії після невеликого періоду начебто визначеності щодо глобальних питань місця релігії в сучасних суспільствах, знову повернулася до стану невизначеності, коли "великі" теорії виявляються неспроможними підтримати свої глобалістські претензії, а нове теоретизування констатує скоріше невизначеність як поточного стану, так і майбутнього. Тобто на сьогодні немає загальної теорії, яка б пояснювала особливості процесів в суспільно-релігійній сфері. Відповідно, опора на якусь одну теорію (секуляризації чи "ринку релігій"), чи спроби теоретизування (про постсекулярну ситуацію або десекуляризацію) вестиме до обмеженого (якоюсь мірою заангажованого погляду) на проблему місця релігії в нашому суспільстві. Необхідно шукати якийсь синтез з існуючих напрацювань, здійснених в межах різних теоретичних підходів. Водночас, на мій погляд, все ж таки можливо виділити ту концепцію, яка найбільш наближається до українських реалій, і від загальної ідеї якої необхідно відштовхуватися. І такою концепцією є концепція десекуляризації. Саме ця концепція, з одного боку, використовує адекватний термін для опису української релігійної ситуації[4], а з другого дозволяє синтезувати інші підходи. Адже теорія

[3] Тож, з цієї точки зору, навіть проста життєздатність релігій в секуляризованих контекстах не є проявом десекуляризації.

[4] Зважаючи на повернення масового охоплення населення релігійними віруваннями, популяризацію різноманітних забобон, прогресуюче розширення мережі релігійних організацій, спроб введення якихось форм релігійного навчання в школи, просування релігійної символіки в публічний політичний простір ми маємо справу саме із десекуляризацією.

секуляризації переважно заперечує ідею десекуляризації, тоді як аналіз з точки зору десекуляризації визнає і попередню секуляризацію, і можливість збереження секуляризаційних процесів поряд із їх запереченням; також концепція десекуляризації цілком може інтегрувати здобутки теоретизування з точки зору постсекулярної ситуації, але при цьому є ширшою за постсекулярний підхід, оскільки останній скоріше постулює домінування секулярності, а не її можливу руйнацію. Тому базовою ідеєю, яка визначатиме основний напрям наших пошуків в соціологічному дослідженні місця релігії в українському суспільстві, має бути, з одного боку, визнання того, що наше суспільство належить до високо секуляризованих суспільств і, з другого боку, що ми знаходимося в ситуації, яку цілком можна охарактеризувати як десекуляризація. І саме на те, як ця десекуляризація відбувається (або де вона зупиняється), які є її джерела, має спрямовуватися увага дослідників в галузі соціології релігії. Але в повній мірі це є неможливим без врахування напрацювань, зроблених в межах інших теорій (в першу чергу, теорії секуляризації), адже десекуляризація вочевидь є рухом від секулярності, тому цілком зберігається актуальність аналізу чинників і ходу секуляризації. А зважаючи на те, що десекуляризація є значною мірою (якщо не переважно) реакцією на попередню секуляризацію, то корисним буде врахування розробок, в яких розглядалися ситуації соціокультурного спротиву зовнішньому втручанню (на зразок спротиву локальних культур культурі глобалізованій).

При цьому потрібно виходити з визнання "множинності" як секуляризації, та і десекуляризації, тобто визнання того, що в сучасних реаліях немає якогось одного, цілісного першого або другого процесу. Також має визнаватися можливість не просто конкуренції секуляризації та десекуляризації, але й їх одночасного перебігу в різних сферах (на різних рівнях), тобто можливості ситуації, коли десекуляризація в одній сфері матиме місце водночас із секуляризацією в інших. Звідси випливає неможливість чіткої оцінки ситуації як секулярної або десекулярної (потрібно розглядати, як відповідні тренди взаємодіють в конкретних умовах в конкретний час, і можна хіба що констатувати перевагу одного чи другого тренду). Далі, необхідність зважати на те, що як секуляризація, так і десекуляризація є як об'єктивним процесом, який може розгортатися, так би мовити, сам по собі (внаслідок комбінації багатьох різних чинників та дій соціальних акторів, які не спрямовані свідомо на педалювання відповідних процесів), так і цілеспрямованою політикою, що обумовлює необхідність розрізнення цих відмінностей та врахування дії різноманітних акторів. Крім цього, необхідно враховувати, що навіть у випадку десекуляризації ми маємо справу не з буквальним поверненням до досекулярного стану, а з якимось новим станом, в якому релігія все рівно певним чином модифікується. І аналізувати потрібно не просто повернення релігії, а й ті нові якості, в яких вона повертається.

Література:

1. Агаджанян А. "Множественные современности", российские "проклятые вопросы" и незыблемость секулярного Модерна // Государство, религия и церковь в России и за рубежом. – 2012. – №1. – С. 83–110.
2. Белькова А. Отношения государства и церкви в теории религиозной экономики // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2013. – № 3 (31). – С.178–198.
3. Богданова О. А. Процесс секуляризации и кризис личности в западной культуре XX века. – Ростов-на-Дону, 2001. – 156 с.
4. Богданова О. В. Рівень та специфіка релігійності європейських суспільств: чи все ще має шанси на справдження теорія секуляризації? / О. В. Богданова // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право. – 2014. – №1. – С. 31–47.
5. Ван Дер Звеерде Э. Осмысливая "Секулярность" // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2012. – №2(30) – С. 69–113.
6. Єленський В. Едемський сад: вигнання і повернення [Електронний ресурс] // Критика. – 2004. – Грудень. – Режим доступу до ресурсу: http://kritiki.net/2004/12/22/edemskij-sad-vignannya-ta-povernennya-chastina-1.
7. Єленський В. Секуляризація, десакралізація і десекуляризація в сучасному світі // Релігія – Світ – Україна. Колективна монографія в 3-х книгах за науковою редакцією професорів А. Колодного і Л. Филипович. Книга III: Релігійні процеси в перспективі їх виявів // Українське релігієзнавство. – К., 2012. – №61. – с. 315–338.
8. Загребельний І. В. Секуляризм, десекуляризація, постсекулярність: до проблеми релігійної характеристики сьогодення / І. В. Загребельний // Філософські обрії. – 2013. – Вип. 30. – С. 150–157.
9. Карпов В. Концептуальные основы теории десекуляризации // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2012. – №2. – С. 114–164.
10. Кырлежев А. Постсекулярная эпоха [Електронний ресурс] // Континент. – 2004. – №12. – Режим доступу до ресурсу: http://magazines.russ.ru/continent/2004/120/kyr16.html.

11. Миронович Д. Религиозный капитал и религиозное участие в странах новой Восточной Европы / Д. В. Миронович, С. А. Сальникова, Е. Решетняк // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологія. – 2013. – №1(4). – С. 16–27.
12. Опалев С. А. Критика теории секуляризации в теории рационального выбора / С. Опалев // Религиоведческие исследования. – 2010. – №3–4. – С. 170–189.
13. Панков А. А. Секуляризация как социокультурная реальность современной Украины / А. А. Панков // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – №3. – С. 122–125.
14. Розати М. Постсекулярные современности: социологическое прочтение // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2014. – №1(32). – С. 272–293.
15. Руткевич Е. Д. “Новая парадигма” в социологии религии: Pro et Contra / Е. Руткевич // Вестник ИС РАН. – 2012. – №6. – С. 208–233.
16. Синелина Ю. Ю. Концепции секуляризации в социологической теории. Теоретические аспекты изучения религиозности населения в социологии религии. — М.: ИСПИ РАН, 2009. – 120 с.
17. Тернер Б. Религия в постсекулярном обществе // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2012. – №2(30). – С. 21–51.
18. Трейнор Б. Теоретизируя на тему постсекулярного общества // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2012. – №2(30). – С. 178–212.
19. Узланер Д. В каком смысле современный мир может быть назван постсекулярным [Електронний ресурс] / Д. А. Узланер // Континент. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: http://magazines.russ.ru/continent/2008/136/u20.html.
20. Узланер Д. А. Картография постсекулярного [Електронний ресурс] / Д. А. Узланер // Отечественные записки. – 2013. – №1(52). – Режим доступу до ресурсу: http://magazines.russ.ru/oz/2013/1/16u.html.
21. Узланер Д. А. От секулярной современности к “множественным”: социальная теория о соотношении религии и современности // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2012. – №1(30). – С. 11–58.
22. Узланер Д. А. Секуляризация как социологическое понятие (по исследованиям западных социологов) // Социологические исследования. – 2008. – №8. – С. 62–67.
23. Узланер Д. А. Становление неоклассической модели секуляризации в западной социологии религии второй половины XX в. // Религиоведение. – 2008. – № 2. – С. 135–148.
24. Хабермас Ю. Против “воинствующего атеизма”. “Постсекулярное” общество – что это такое? О новом европейском порядке [Електронний ресурс] / Ю. Хабермас // Русский журнал, 23.07.2008. – Режим доступу до ресурсу: http://www.russ.ru/pole/Protivvoinstvuyuschegoateizma.
25. Шишков А. Некоторые аспекты десекуляризации в постсоветской России / А. Шишков // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2012. – №2(30). – С. 165–177.
26. Berger P. L. The desecularization of the world: a global overview // The desecularization of the world: resurgent religion and world politics (ed. P. L. Berger). – Washington, D.C.: Grand rapids, 1999. – PP. 1–18.
27. Bruce S. Choice and Religion: A critique of Rational Choice. – New York, Oxford Univ. Press, 2000. – 247 pp.
28. Chaves M. Secularization as Declining Religious Authority // Social Forces. – 1994. – Vol. 72. – No.3. – PP. 749–774.
29. Chaves M., Gorski Ph. Religious Pluralism and Religious Participation // Annual Review of Sociology. – 2001. – Vol.27. – PP. 261–281.
30. Dobbelaere K. Secularization: a multi-dimensional concept // Current sociology. – 1981. – Vol. 29. – PP. 10–24.
31. Finke R., Stark R. The Churching of America: Winners and Losers in Our Religious Economy. – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1993. – 328 p.
32. Lechner Frank J. Rational Choice and Religious Economies [Електронний ресурс] / Frank J. Lechner // Forthcoming in the SAGE Handbook of the Sociology of Religion, 2006. – Режим доступу до ресурсу: http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.483.5309&rep=rep1&type=pdf.
33. Martin D. A general theory of secularization. – Oxford: Blackwell pub., 1978. – 353 p.
34. Norris P., Inglehart R. Sacred and secular. Religion and politics worldwide. 2nd edition – N.Y.: Cambridge university press, 2011. – 375 p.
35. Stark R. Bainbridge W. S. The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation. – Berkeley: Univ. California press, 1985. – 600 p.
36. Stark R., Finke R. Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion. – Berkeley: University of California Press, 2000. – 343 p.
37. Voas D., Chaves M. Is the United States a Counterexample to the Secularization Thesis? // American Journal of Sociology. – Vol. 121. – Number 5 (March 2016). – PP. 1517–1556.

УДК 316:313.1

СОЦІОКУЛЬТУРНІ, ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВЕРБАЛЬНО-ПОВЕДІНКОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК ВЗАЄМОДІЇ З ПСИХІЧНО ХВОРИМИ

Піронкова О. Ф.,
кандидат соціологічних наук,
докторант
Класичного приватного університету

Наголошено, що Україна переживає період соціокультурних, політичних та економічних трансформацій. Ці процеси неминуче призводять до зміни вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії між різними категоріями населення, в тому числі і різних верств населення із психічно хворими. Відокремлено такі закономірності соціокультурних, політичних та економічних трансформацій: диспропорція в процесах трансформації модусу поведінки по відношенню до психічно хворих, а саме випередження соціокультурних детермінант щодо політичних та економічних, поява практики в вигляді необов'язковості медичної допомоги, патерналістська вербально-поведінкова практика взаємодії з психічно хворими через обмеження працездатності та наданні соціальної допомоги, необхідності прийому саме медикаментозного лікування.

В статье отмечено, что на формирование вербально-поведенческих практик взаимодействия с психически больными влияют надгосударственные, государственные и микросоциальные факторы. В результате анализа социокультурных, политических и экономических трансформаций выделены следующие закономерности: диспропорция в процессах трансформации вербально-поведенческих социальных практик по отношению социума к психически больным – опережение социокультурных детерминант относительно политических и экономических процессов, появление практики необязательности медицинской помощи, патерналистская вербально-поведенческая практика взаимодействия с душевнобольными из-за ограничений трудоспособности и предоставлении социальной помощи, необхидности медикаментозного лечения.

On the formation of verbal and behavioral practices of interaction with the mentally ill effect supranational, state and micro-social factors. Now Ukraine is experiencing a period of socio-cultural, political and economic transformations. These processes inevitably lead to changes in the verbal-behavioral social practices of interaction between the various categories of the population, including insane. The events of the past year: the revolutionary and military actions, the re-election of the President and deputies of the Verkhovna Rada significantly speed up these processes. A radical transformation in the political sphere. Now the country's leadership declares about carrying out reforms in the field of medical and social services. The study of transformation processes of interaction with the mentally ill will influence them and make them more controllable.

The aim of this study was to explore the socio-cultural, political and economic transformation, including socio-pharmaceutical marketing verbal-behavioral social engagement practices insane.

To meet our goal was used the following research methods as analysis, synthesis, content analysis.

In the course of the research we identified the following patterns of socio-cultural, political and economic transformations: the disparity in the transformation processes of verbal-behavioral social practices, relations between civil society and the mentally ill, namely proactive socio-cultural determinants of relative political and economic, the emergence of practices of not receiving medical care, paternalistic verbal-behavioral practice of interaction with insane for disabilities and the provision of social assistance, it is necessary medical treatment.

Ключові слова: вербально-поведінкові практики, соціальні практики, соціокультурні трансформації, політичні трансформацій, економічні трансформації, психічно хворі, стигматизація

Актуальність. Наша держава переживає період соціокультурних, політичних та економічних трансформацій. Ці процеси неминуче призводять до зміни вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії між різними категоріями населення, в тому числі і різних верств населення з психічно хворими. Події останнього року: революційні та військові дії, інтенсивні виборчі перегони значно

прискорюють ці процеси. В політичній сфері відбуваються кардинальні трансформації. Наразі декларується проведення швидких реформ у сфері медичного сервісу та соціального захисту. Вивчення трансформаційних процесів взаємодії з психічно хворими дозволить зробити ці процеси більш контрольованими та ефективно впливати на цей проблемний та соціально незахищений контингент.

Аналіз робіт по темі дослідження. Для опису явищ та змін у соціокультурних, політичних та економічних відносинах сформульована концепція трансформації, що базується на розробленій раніше теорії модернізації, яку історично використовували для пояснення процесів, що відбуваються в постколоніальних традиційних суспільствах [1-4].

Залученість соціокультурних, політичних та економічних трансформацій у процес формування вербально-поведінкових практик взаємодії з психічно хворими обумовлює соціальну значущість питання.

В наших попередніх роботах ми порушували питання соціальних практик взаємодії з психічно хворими у історичному контексті, а також у сучасному суспільстві у контексті макросоціальних детермінант формування соціальних практик взаємодії з психічно хворими [12-14].

Метою роботи стало дослідити соціокультурні, політичні та економічні трансформації, у т.ч. соціально-фармацевтичний маркетинг вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічнохворими.

Для виконання поставленої мети застосовувалися такі методи дослідження як аналіз, синтез, контент-аналіз.

Трансформація в суспільстві відбувається внаслідок впливу нововведень на традиційні структури; їй піддаються всі сфери суспільного життя. Трансформаційні процеси в різних соціальних групах відбуваються нерівномірно. Так, для сучасного світу, у тому числі України характерна деяка диспропорція в процесах трансформації суспільства, а саме випередження соціокультурної сфери щодо політичної та економічної сфер, що відбувається через розповсюдженість засобів масової інформації, освітніх інновацій та інформаційної допомоги з боку розвинених держав [5]. Одночасно в суспільстві є великий попит на проведення економічних реформ, хоча системних змін в цій сфері бракує. Те саме стосується й диспропорції між політичною та економічною сферами трансформації.

Президентські та парламентські вибори задовольнили запит на вертикальну мобільність в політичній сфері, але реформування економіки досі відбувається повільними темпами. Диспропорція проявляється ще й в тому, що в різних суспільних групах трансформаційні процеси відбуваються неодночасно. Так, наприклад, медична допомога психічно хворим надається виключно в державних лікарнях, в той час як фармацевтичне забезпечення цих хворих майже повністю знаходиться в приватних руках.

Всередині суспільної групи теж відзначається характерна диспропорція в трансформаційних процесах, що відображається в вербально-поведінкових соціальних практиках взаємодії з нею.

При майже незмінній системі економічного забезпечення, медичної та соціальної допомоги, поступово змінюється соціально-культурна сфера. Змінились принципи примусової госпіталізації, частина хворих у певному сенсі отримала право залишатися психічно хворими і не отримувати медичну допомогу, але соціальну допомогу вона може отримати тільки у випадку, якщо дала згоду на госпіталізацію, визначення діагнозу та проходження лікування згідно із існуючими протоколамі та стандартами.

В багатьох лікарнях ще присутні залишки деформованої трудотерапії, коли хворі безкоштовно приймають участь в господарській діяльності закладу, відділення або іншого структурного підрозділу, що може іноді вважатися трудовою експлуатацією або мати окреми ознаки останньої, в той час як в країнах з ринковою економікою або цього явища взагалі немає, або хворі офіційно влаштовуються на роботу в лікарню і отримують відповідну зарплатню [6].

Двигунами трансформації у відкритому суспільстві, яким в тому числі є українське, крім іншого, є зовнішні впливи (рис.1). Відкриті кордони з європейськими країнами підсилюють ці впливи, найсильнішими з яких є інформаційні та культурні. Наприклад, в експортованій кінопродукції широко пропагандується психотерапевтична допомога не тільки для людей, які мають психічні захворювання, але й для здорових, чим формуються вербально-поведінкові соціальні практики взаємодії з психічно хворими в вигляді *необхідності та нормальності отримання масштабної психіатричної, психотерапевтичної та соціореабілітаційної допомоги*.

В іноземній популярній художній літературі доволі часто певні особистісні, характерологічні особливості або навіть психічні захворювання представляються як особливості видатних людей. Наприклад, заявляється, що відомий своїми екзистенційно-дідактичними творами письменник Пауло Коельо знаходився на лікуванні в психіатричній клініці. Цей непідтверджений факт доволі активно використовується в рекламно-маркетинговій стратегії продажу його книжок.

До 2014 року Україна демонструвала консервативну модель переходу від авторитарного до демократичного політичного устрою, що проявлялося в ознаках формування неопатримоніального режиму. Державне управління характеризувалося такими рисами: «Право на управління приписува-

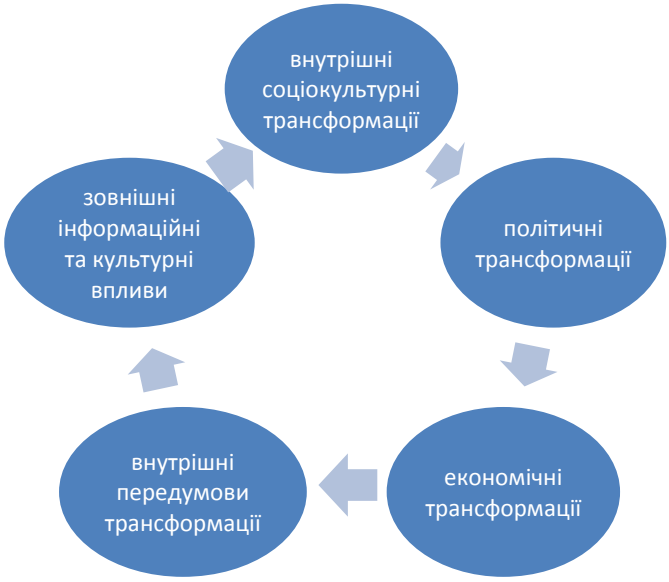

Рис. 1. Схема взаємодії факторів трансформації

лося скоріш за все особистості, а не посаді, незважаючи на існування формально прийнятої конституції; президент владарював над державним апаратом і стояв над його законами; відносини лояльності та залежності пронизували формальну політико-адміністративну систему, і зайняття бюрократичних позицій відбувалося скоріше не для використання суспільних функцій, як це подавалося зовні, а скоріше для примноження особистого статку та підвищення власного статусу» [7].

Але навіть в таких умовах в 2000 році був прийнятий Закон України «Про психіатричну допомогу», що значно відобразилося на якості – і, власне, легітимності – наданні медичної допомоги психічно хворим. Цей закон регламентував види надання психіатричної допомоги (огляду, амбулаторної та стаціонарної), передбачив можливість її примусового характеру (в певних випадках за рішенням суду), гарантував безоплатність лікування та соціальну допомогу хворим та членам їх сімей, в разі догляду за ними.

Внаслідок його прийняття змінилися і вербально-поведінкові соціальні практики взаємодії з психічно хворими. На відміну від радянських часів, коли рішення про примусову госпіталізацію приймалося комісією лікарів-психіатрів, які скоріше керувалися при прийнятті рішення параметром наявності чи відсутності захворювання, після прийняття закону «Про психіатричну допомогу» цю функцію перебрали на себе суди, які при прийнятті рішень керуються суто нормами закону.

Це створило – на державному рівні – таку детермінанту вербально-поведінкової соціальної практики взаємодії з психічно хворими, як *необов'язковість медичної допомоги*. Тобто законом передбачена необов'язковість проходження психіатричного лікування, що залишило право за людиною бути психічно хворою і не отримувати медичну допомогу.

Так само закон закріпив *патерналістський модус поведінки* з психічно хворими, коли гарантував їм соціальну допомогу та ввів обмеження на право займати певні посади, що в умовах економічної кризи призвело до зубожіння та залежності хворих від третіх осіб.

Ця практика додатково ще й досі підсилюється з 2012 року цілком зрозумілою та схвальною з морально-етичної та загальногуманістичної крапок зору соціальною ініціативою Президента, яка наголошує на тому, щоб «повернути психічно хворих у родинні умови проживання та підвищити матеріальний рівень і якість життя таких сімей», та прийнятими Верховною Радою України Законом України 22.05.2012 № 4795-VI «Про внесення зміни до статті 5 Закону України «Про психіатричну допомогу» та постановою Кабінету Міністрів України від 28.05.2012 № 477 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2000 р. № 1192», які значно збільшили матеріальну допомогу особам, які забезпечують догляд за психічно хворими у сім'ї.

Зараз в Україні відмічається підвищена вертикальна соціальна мобільність. Останні вибори до Верховної Ради привели в політику нових людей, від вольових рішень яких залежить проведення реформ, в тому числі у сферах, тісно пов'язаних з вербально-поведінковими соціальними практиками взаємодії з психічно хворими. І хоча поки що значних змін не відбулося, але вже помітні зміни по відношенню до психічно хворих в судовій системі: засідання почали проводитися більш якісно, з'явилась практика відмови в заяві лікаря-психіатра щодо примусової госпіталізації.

Новим викликом для українського суспільства сталі військові дії, які призвели до появи все більш зростаючої у кількісному вимірі категорії психічно хворих, у яких причиною захворювання стали стресові

події в їх житті,– йдеться, зокрема, про посттравматичний стресовий розлад. На сьогодні існує багато пропозицій про створення спеціалізованої соціальної та медичної допомоги, окремої від загальнопсихіатричної. В такому випадку можливе виникнення навіть окремої соціальної групи психічно хворих, але поки що їх статус не визначений і вони проходять лікування в звичайних психіатричних лікарнях. Цей феномен може кардинально змінити вербально-поведінкові соціальні практики взаємодії з психічно хворими через те, що багато з цих пацієнтів ідентифікується населенням як видатні постаті, захісники або безвинно постраждалі – тобто такими, що викликають відчуття поваги або співчуття,– що, в свою чергу, може викликати соціальний запит на чергові зміни у соціальній і економічній сферах.

В процесі трансформації в Україні відбувається перехід до ринкової економіки. Через брак інститутів, які б реалізували зв'язки між державою, суспільством і ринком, та недосконалість правової системи до сьогодні ще не вдалося створити економічну систему, здатну забезпечити сталий прогресивний розвиток країни [8]. Це відображається не тільки на фінансовому стані психічно хворих і пов'язаних з бідністю останніх відношення до них, але й призводить до майже повної відсутності альтернативної від державної медичної психіатричної допомоги. Цим самим також реалізується *патерналістське відношення* до психічно хворих.

З появою ринкової економіки з'явилося нове явище – фармацевтичний маркетинг (процес, за допомогою якого ринок пристосовується для фармацевтичної допомоги) [9]. При цьому в ролі ринку виступає суспільна група психічно хворих.

На сьогодні існують уявлення про два види маркетингу:

– етичний (кінцевою метою виступає задоволення потреб пацієнта, а не виробника чи фармацевта);

– неетичний (кінцевою метою виступає задоволення потреб фармацевта та лікаря).

На відміну від першого, який обумовлює патерналістичну взаємодію з психічно хворими, неетичний маркетинг, по-перше, в середовищі своїх працівників обумовлює *потребо-примусову та маніпулятивну практики* взаємодії з психічно хворими, по-друге, дискредитує психіатричну службу та індукує *практику недовіри до лікарів та лікування* взагалі в групі психічно хворих.

Відсутність інституцій, які б слугували зв'язками між приватним та державним сектором, призводить до певних диспропорцій в наданні медико-соціальної допомоги. Агресивний фармацевтичний маркетинг по суті експлуатує державні служби надання медичної допомоги. Особливо в неетичних випадках, коли лікарі або керівники лікарень отримують відсотки доходу від продажів певних медичних препаратів,– що, окрім економічних втрат, призводить до погіршення комлаєнтності з боку пацієнтів та погіршенню якості надання медичної психіатричної допомоги.

В деяких фармацевтичних компаніях існує власна система доставки медикаментів хворим. Підступність цієї послуги полягає в тому, що цю доставку виконують спеціально навчені менеджери, які часто мають медичну освіту. Таким чином, у відношеннях між лікарем та пацієнтом з'являються треті особи, метою яких є не стількі допомога пацієнту, скількі фінансова вигода.

Результатами пристосування психічно хворих до фармацевтичного маркетингу є:

1. Значне зменшення призначень біологічних методів лікування (значно більш ефективних, ніж виключно психофармакологічне медикаментозне).

2. Збільшення медикаментозного навантаження та невиправдана поліпрагмазія [10, 11].

3. Поява нових, маловідомих генеричних препаратів, рекламні проспекти яких повідомляють про високу ефективність та універсальність. Якість та біодоступність цих препаратів уступають продукції фірми – виробника, що відображається на клінічній ефективності [15].

4. Існує деяка суперечність між ефективністю препарату і його безпекою. У сприйнятті споживача зростання ефективності лікарських засобів корелює зі зниженням його безпеки, уявлення про що за допомогою реклами намагаються зруйнувати фармацевтичні компанії [9].

Таким чином, впроваджується вербально-поведінкова соціальна практика взаємодії з психічно хворими в вигляді *необхідності прийому медикаментозного лікування*.

Висновки. У сфері вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими відбуваються такі закономірності соціокультурних, політичних та економічних трансформацій:

1. Характерна диспропорція в процесах трансформації модусу поведінки по відношенню до психічно хворих, а саме випередження соціокультурних детермінант щодо політичних та економічних.

2. Інформаційні та культурні впливи європейських країн,– через засоби масової інформації, літературні та кіномистецькі твори – формують в українському суспільстві вербально-поведінкові соціальні практики взаємодії з психічно хворими в вигляді необхідності та нормальності отримання масивної психіатричної та психотерапевтичної допомоги.

3. Через трансформаційні процеси з'явилась нова практика взаємодії з психічно хворими в вигляді необов'язковості медичної допомоги (особливо лікування).

4. Залишається незмінним патерналістська вербально-поведінкова практика взаємодії з психічно хворими через обмеження працездатності та надання соціальної допомоги.

5. Завдяки фармацевтичному маркетингу впроваджується вербально-поведінкові соціальні практика взаємодії з психічно хворими в вигляді: необхідності прийому медикаментозного лікування; потребо-примусова та маніпулятивна практика, що індукує практику недовіри до лікарів та лікування в групі психічно хворих.

Література:

1. Ручка А. Особенности системной трансформации современного украинского общества / А. Ручка // Современное общество. – 1994. – № 4. – С. 6-15.
2. Заславская Т.И. Трансформация социальной структуры российского общества / Т.И. Заславская // Куда идет Россия. – М., 1996. – 11 с.
3. Танчер В. Політичні партії та рухи у світлі “ситуації постмодерну” / В. Танчер, О. Карась, О. Кучеренко. – К.: Вища освіта, 1997. – 378 с.
4. Головаха Е. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е. Головаха. – К.: Инст-т социологии НАН Украины, 1996. – 143 с.
5. Катаев С. Консервативные и модернизационные компоненты социокультурной трансформации / С. Катаев // Социология: теория, методы, маркетинг, 2000. – С. 76-81.
6. Ramon S. Psichiatria democratica: a case study of an Italian community mental health service / S. Ramon // International Journal of Health Services. – 1983. – № 13 (2). – P. 307-24.
7. Фисун А. Концепция неопатримониализма в современной политической теории: уроки для «четвертой волні» демократизации / А. Фисун // Ойкумена: альман. Сравнительн. Исслед. Полит. Институт., соц-екон. Сист. и цивилизац. – Вып. 5. – Х., 2007. – С. 123-137.
8. Сотула О.В. Перехідні і трансформаційні процеси в економіці України / О.В. Сотула // Збірник науково-технічних праць Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – 2009. – С. 25.
9. Смит М.С. Фармацевтический маркетинг. Принципы, среда, практика / М.С. Смит, Е.М. Коласса, Г. Перкинс, Б. Сикер. – М.: Литтерра, 2005. – 392 с.
10. Мосолов С.Н. Биологические основы современной антипсихотической терапии / С.Н. Мосолов // Российский психиатрический журнал. – 1998. – № 6. – С. 7-12.
11. Мосолов С.Н. Современный этап развития психофармакотерапии // Новые достижения в терапии психических заболеваний / С.Н. Мосолова. – М.: Бином, 2002. – С. 21-37.
12. Пиронкова О.Ф. Отношение общества к психически больным на современном этапе становления психиатрической службы / О.Ф. Пиронкова // Соціологічні дослідження. – 2013. – №12. – С.185-192.
13. Пиронкова О.Ф. Надгосударственная категория макросоциальных детерминант формирования вербально-поведенческих социальных практик взаимодействия с психически больными / О.Ф. Пиронкова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2013. – № 57. – С. 134-139.
14. Пиронкова О.Ф. Макросоциальные детерминанты отношения общества к психически больным периода новейшей истории / О.Ф. Пиронкова // Материали за 10-а международна научна практична конференция «Бъдещите изследвания». Том 31. Психология и социология. – София: Бял ГРАД-БГ ООД, 2014. – С. 67-70.
15. Albers L. Handbook of psychiatric drugs. Year 2001–2002 edition / L.J. Albers, R.K. Hahn, Ch. Reist – California: Current Clinical Strategies Publishing, 2002. – 98 p.

УДК 316.74:2

ОСНОВНІ ПОСТУЛАТИ ТЕОРІЇ РЕЛІГІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ В СОЦІОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ

Яремчук С. С.,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри галузевої соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті визначено концепт «релігійної економіки» та окреслена його пізнавальна функція. Розкрито дедуктивну теорію релігії. Охарактеризовано основні постулати теорії релігійної економіки в соціології релігії, зокрема релігійних компенсаторів, релігійного капіталу, «дорогих» церков та релігійних ніш.

В статье определено концепт «религиозной экономики» и очерчена его познавательная функция. Раскрыто дедуктивную теорию религии. Охарактеризованы основные постулаты теории религиозной экономики в социологии религии, в том числе религиозных компенсаторов, религиозного капитала, «дорогих» церквей и религиозных ниш.

The article defines the concept of «religious economy» and outlines its cognitive function. The deductive theory of religion is revealed. The main postulates of the theory of religious economy in the sociology of religion, in particular religious compensators, religious capital, «expensive» churches and religious niches, are described.

Ключові слова: теорія релігійної економіки, релігійна економіка, релігійні компенсатори, дедуктивна теорія релігії, релігійний капітал, релігійні ніші.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві, в якому відбуваються масштабні зміни, що супроводжуються плюралізацією ціннісних орієнтирів і рефлексій внаслідок соціокультурної динаміки, релігія зазнає якісних трансформацій і стає все більш різноманітним і складним феноменом. Поряд з видимим процесом прирощення розмаїття форм релігійності, має місце і латентне поширення побічних ефектів від ліберальних релігійних течій, які проявляються у перетворенні релігії у товар, що робить її (як вірування, так і практики) частиною глибоко секулярного процесу «коммодифікації».

Поясненню релігійних процесів сучасності сприяють інноваційні ідеї, представлені в «новій» парадигмі соціології релігії. У науковому дискурсі вона фігурує під різними назвами – «американська парадигма», «теорія раціонального вибору в соціології релігії», «теорія Старка-Бейнбріджа», «теорія релігійної економіки», «теорія релігійного ринку», «теорія релігійної мобілізації», «теорія релігійної пропозиції», тощо. Наразі ми погоджуємось з аргументацією дослідниці І. Каргіної на користь терміну «теорія релігійної економіки» [7], вважаючи його найбільш адекватним. Основними представниками цієї теорії вважають американських соціологів Родні Старка, Вільяма Бейнбріджа, Роджера Фінке і Лоуренса Яннакконе. Потрібно враховувати те, що багато статей і книг цих авторів написані у співавторстві. Водночас, до представників цієї теорії належить ряд інших дослідників (Н. Аммерман, С. Ворнер, Е. Гілл, Е. Грілі, Л. Девідман, Д. Леманн, П. Мюзер, М. Найтц, П. Чемберс, Д. Шеркат та ін.).

М. Чейвз і Ф. Горскі переконані, що теорія релігійної економіки зробила суттєвий внесок у соціологію релігії. Зокрема, головна її заслуга полягає в тому, що вона змістила фокус у поясненні ролі і впливу релігії з проблеми «попиту» (demand), на спосіб пояснення релігійної участі з точки зору «пропозиції» (supply): *релігійна активність зростає там, де є багато пропозицій релігійних виборів з боку різноманітних фірм; а там, де таких пропозицій небагато, релігійна активність буде зменшуватись*. При цьому центральної значимості для релігії набувають дерегулювання і конкуренція. Втім, теорія релігійної економіки не вичерпується проблемами раціональності і розкриття економічних принципів функціонування релігійних ринків, а піднімає більш глибокі питання, безпосередньо пов'язані зі світоглядними, культурними та конфесійними аспектами релігії [18, с. 274].

У загальних рисах методологія теорії релігійної економіки полягає в тому, що поведінку релігійних акторів і життєдіяльність релігійних середовищ запропоновано аналізувати з точки зору законів функціонування ринку (попиту і пропозиції). В її основі лежить аналогія релігії як системи відносин з ринком і декілька базових «аксіом»: релігійний ринок структурує обмін основними надприродними

«компенсаторами» – обіцянками майбутньої відплати і надприродними поясненнями подій життя. Релігійні організації виступають фірмами, які виробляють релігійні цінності. Конгрегації (конфесії) – це франчайзингові організації, які керуються продавцями (священиками), що виробляють цінності для споживачів. Фірми обмежені асортиментом товарів, і лише ті фірми, в яких немає жорсткої ієрархії (наприклад, більшість протестантів), або ті, що з'явилися в умовах інституційного плюралізму (сучасний католицизм), можуть підтримати достатньо широке розмаїття релігійних товарів.

Означений підхід зводиться до двох основних тез: по-перше, індивід здійснює свій релігійний вибір ґрунтуючись на наявному у нього знанні і намагається знайти найоптимальніше співвідношення «витрат» і «винагород». Фактично йдеться про взаємообмін між людьми та надприродними істотами (богами чи Богом). При цьому під «витратами» розуміються релігійні зобов'язання, які люди беруть на себе в рамках того чи іншого віросповідання. Щодо «винагород», то в першу чергу, мова йде про «надприродні винагороди», наприклад: «рай», «спасіння», «нірвана» тощо. По-друге, взаємовідносини між релігійними організаціями та індивідом будуються за принципом «попит-пропозиція» – чим краща якість «товару», який пропонує церква, тим більше вона матиме послідовників. Відносини ж між релігійними фірмами (організаціями) будуються за принципом конкуренції.

Отже, інноваційний підхід до аналізу релігійних змін з точки зору попиту і пропозиції, запропонований теорією релігійної економіки, володіє доволі потужним інтерпретативним потенціалом, який дозволяє розкрити і пояснити природу складних зв'язків між соціокультурними контекстами, поведінкою колективних та індивідуальних релігійних акторів і життєздатністю релігії [7, с. 62].

При цьому теорія релігійної економіки в соціології релігії містить низку постулатів (автори теорії релігійної економіки для позначення своїх основних тез використовували термін «постулат» – прим. *С.Я.*), які переважно носять пояснювальний характер щодо релігії у сучасному світі. Зокрема, це концепт «релігійної економіки»; постулат про компенсатори; «дедуктивна теорія релігії»; постулат про «релігійний капітал»; постулат про дорогі «консервативні церкви»; постулат «релігійних ніш», який має особливе методологічне значення. Натомість ці постулати не розкриті в сучасній вітчизняній соціології релігії, що робить їх дослідження і аналіз актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання вивчення теорії релігійної економіки висвітлюються у публікаціях таких вітчизняних дослідників як І. Бовгиря [2], І. Вовк [3], Н. Гаврілова і О. Кисельов [4], Т. Калениченко [6], О. Тимчик [12], Р. Халіков [14], Т. Шоріна [15] та ін. Аналізові цього питання також присвячено низку наукових праць російських соціологів, зокрема А. Белькової [1], О. Зарецького [5], І. Каргіна [7], С. Опалєва [8], О. Руткевич [9], Р. Сафронова [10], Ю. Синеліної [11], А. Фількіної [13] тощо, у яких вони розглядають дану теорію в різних аспектах. Втім дана проблематика потребує подальшої концептуальної реконструкції, позаяк більшість вищевказаних робіт є теоретичними оглядами різних аспектів теорії релігійної економіки.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження основних концепцій теорії релігійної економіки в соціології релігії, для чого автор поставив наступні ***завдання***:

- визначити концепт «релігійної економіки» – основне поняття теорії релігійної економіки, та його пізнавальну функцію;
- розкрити постулат компенсаторів, який пояснює функції релігії та релігійних організацій;
- розглянути дедуктивну теорію релігії, що пояснює як секуляризація сприяє виникненню нових релігійних організацій;
- охарактеризувати постулат релігійного капіталу, що пояснює процеси релігійного навернення та міжконфесійні переходи;
- дослідити постулат «дорогих» церков, що пояснює високий рівень інституціональної релігійності;
- проаналізувати постулат релігійних ніш, що пояснює взаємозв'язок між релігійними перевагами людей та різноманіттям релігійних організацій.

Виклад основного матеріалу. Концепт «релігійна економіка» від початку є базовим у теорії релігійної економіки, але в ранніх роботах її авторів немає чіткого визначення того, що власне розуміється під «релігійною економікою». Це завдання було вирішене Р. Фінком і Р. Старком лише в роботі «Динаміка релігійної економіки» (2003). Отже, за їх визначенням *релігійна економіка – це «особлива субсистема, яка включає всі види релігійної активності (практики), які мають місце в усіх суспільствах, в тому числі ринок існуючих і потенційних прибічників релігії, набір організацій, які намагаються залучити і зберегти прибічників, а також релігійну культуру, запропоновану організацією»* [22, с. 100]. Виходячи з визначення, структуру релігійної економіки складають (1) прибічники релігії зі своїми практиками; (2) релігійні організації зі своїми практиками; (3) релігійна культура, яка твориться організаціями. При цьому релігійні практики віруючих та організацій залежать від релігійної культури (консервативної чи ліберальної), яка, своєю чергою, обумовлюється особливостями окремого суспільства.

Визначення містить важливі методологічні положення. По-перше, воно закріплює розуміння того, що в кожному суспільстві має місце своя унікальна «релігійна економіка», позаяк включає в себе

набір специфічних для кожного суспільства характеристик (види релігійної активності, ринок існуючих і потенційних прибічників релігії, набір організацій і культуру). По-друге, у визначенні міститься значима вказівка на те, що релігійна економіка включає в себе не лише існуючих релігійних акторів, але й потенційних, що суттєво розширює межі об'єктно-предметної області дослідження релігійного середовища порівняно з традиційними підходами, в рамках яких аналіз здійснюється на отриманні даних про діяльність релігійних організацій і віруючих людей. По-третє, важливим елементом визначення є те, що характер релігійної економіки обумовлений особливістю релігійної культури, яку пропонує організація (церква, релігійне об'єднання), яка, в свою чергу, є рефлексією історії, культури суспільства і характеру модернізаційних процесів у ньому [7, с. 46].

Отже, релігійні економіки відрізняються одна від одної не лише варіативністю наборів існуючих і потенційних релігійних акторів і ступеню їх активності, але й тим, який характер і співвідношення релігійних культур (консервативних і ліберальних), які пропонуються організаціями в цілому, що суттєвим чином розширює наше уявлення про процеси плюралізації сучасної релігійності і релігійних практик.

Про постулат компенсаторів. У роботі «Майбутнє релігії» (1985) Р. Старк і В. Бейнбрідж формулюють концепцію компенсаторів, яка лягла в основу їхнього визначення релігії. Використовуючи ідеї теорії обміну Дж. Хоманса, вони показують, як *люди шукають те, що вони розцінюють як винагороду, і намагаються уникати того, що сприймається ними як втрати* [25, с. 5]. Але винагороди достатньо рідкісні і нерівно розподілені в різних прошарках будь-якого суспільства. Тому створюються компенсатори. Вчені пишуть, що «деякі винагороди, наприклад, життя після смерті, просто недосяжні, однак багато акторів обирають цей компенсатор як свого роду розписку, гарантію того, що винагорода буде отримана через певні дії нині» [25, с. 3]. Отже, *компенсатори – це не винагороди, а обіцянки майбутньої винагороди за умови виконання певних дій і зобов'язань через певний час, що заміняють те, що не може бути досягнуте в цьому світі*. Компенсатори – це є слова і дії, що покликані задовольняти деякі фізичні обмеження або нездійсненність мети. Вони можуть бути розділеними на конкретні компенсатори (компенсатори через неможливість досягнення конкретних цілей), і загальні компенсатори (компенсатори через неможливість досягнення загальних цілей). При цьому, специфіка надприродних компенсаторів (що обіцяють майбутню відплату та пропонують надприродне пояснення подій життя та їх значень) полягає в тому, що вони не можуть бути ні доведеними, ні спростованими, тому релігія, згідно з цією теорією, є ризиковою групою товарів.

Виходячи з концепції компенсаторів, Р. Старк та В. Бейнбрідж визначають ***релігію*** як «*систему загальних компенсаторів, заснованих на надприродних припущеннях*» [25, с. 8], а ***релігійні організації*** *– як «соціальні підприємства, головною метою яких є створення, підтримка і обмін загальними компенсаторами*» [26, с. 326]. Релігійні системи виростають з потреби в поясненні «складних питань» поцейбічного та потойбічного життя: про смисл життя та історії, про страждання і смерть, про нерівний розподіл ресурсів і т. ін. І допоки будуть ці питання, буде існувати й релігія.

Вчені розглядають релігію як головне джерело і систему загальних компенсаторів, а людей – як раціональних акторів, які роблять вибір на основі своїх переваг, підраховуючи витрати та прибутки. Основним аргументом для цієї теорії є те, що компенсація контролює вибір, або, іншими словами, вибір, який здійснюють «раціональні актори», вибір «раціональний в тому сенсі, що він зосереджений на задоволенні потреб» [19, с. 41]. Релігійні організації, незалежно від їх виду, стають джерелом конкретних видів компенсаторів: через їх посередництво з трансцендентним, вони пропонують відповіді на екзистенціальні питання, які стоять перед багатьма людьми.

Соціальні взаємовідносини – найбільш вірогідний інформаційний ресурс стосовно релігійного виробництва, і саме ці відносини запевняють споживачів в цінності релігійних товарів. Невизначеність у вартості компенсації та пояснень знижує їх цінність й, навпаки, підвищує вірогідність того, що індивід буде час від часу змінювати релігійні «інвестиції» [27, с. 180]. Концепція компенсаторів намагається пояснити всі соціальні феномени в термінах соціального підрахунку (калькуляції) індивіда-егоїста. Це відкидає такі соціальні фактори як довіра, альтруїзм та ін. Тому в подальших роботах теоретиків теорії релігійної економіки концепція компенсаторів майже не згадується.

Про дедуктивну теорію релігії. У праці «Теорія релігії» (1987) Р. Старк і В. Бейнбрідж пропонують розгорнуте обґрунтування та опис «дедуктивної теорії релігії», заснованої на 344-х взаємопов'язаних тезах, які стосуються питань людської природи й умов людського існування, появи і збереження релігії в усіх суспільствах. Мета цієї теорії – пояснення різних форм релігійного життя (церкви, секти, деномінації, культи), які виникають та існують у різних культурах і географічних територіях планети. Революційність цієї теорії полягає в тому, що ця модель релігійної динаміки перевертає догори дригом уявлення про релігійні організації: церква виявляється неживою формальною структурою, тоді як секта і культ – позитивним моментом релігійної динаміки [9, с. 221].

Вченими було сформульоване положення, згідно якого секуляризація має тенденцію до самообмеження, оскільки збільшення секуляризації церкви може призвести (і часто призводило) до запуску нової секти як групи, яка відкололася від деномінації. Нова організація (секта), яка пропонує набір

нових смислів та інтерпретацій у певних умовах виявляється більш привабливою для частини людей, порівняно з традиційною організацією, яка втратила здатність відповідати на конкретні питання. Як наслідок, рівень релігійної причетності зростає за рахунок функціональної специфіки секти.

Таким чином, на відміну від існуючої теорії сект, яку Р. Старк і В. Бейнбрідж метафорично порівняли зі «стоячим ставком», і в рамках якої «секти, подібно водоростям, задовольняються тим, щоб додавати ще один шар наросту на потоплений корабель» [26, с. 138], нова процесуальна модель утворення сект розкриває іншу природу цього процесу – запуск нової секти «ініціюється» секуляризацією як стримуючий її розвиток рефлекс. Водночас, слід, як вважають вчені, зрозуміти, які витрати необхідні для створення нової організації (у тому числі секти), і які фактори можуть сприяти або перешкоджати цьому процесові [7, с. 37].

Про постулат про *релігійний капітал.* Достатньо важливу роль в теорії релігійної економіки відіграє концепція Л. Яннакконе про релігійний капітал людини. Згідно неї, співучасть людини в релігійному житті формує в неї певний «*релігійний капітал*», який являє собою *знайомство людини з релігійними доктринами та ритуалами, і використовується для створення релігійних цінностей у майбутніх релігійних колективних діях*. Іншими словами, це знання людини про доктрини і ритуали будь-якої релігії.

Релігійний капітал закладається у дитинстві та юності завдяки релігійному вихованню і фактично складається із елементів віровчення релігійних традицій, частинок різних релігійних пазлів. Люди, які за різних обставин не мали змоги набути первісний релігійний капітал завдяки сімейному вихованню та освіті, поглинають різноманітні релігійні та езотеричні концепції та уявлення, що врешті-решт і спричинило формування еклектичних релігійних поглядів, в основі яких лежить визнання доктрин різних релігійних традицій, що традиційно вважалися несумісними між собою. І тому не дивно, що на сьогодні релігійність не є інституціолізованою, тобто фактично не є пов'язаною з певною релігійною організацією. Відбувається зрушення від «колективної церковної релігійності» в минулому до «індивідуальної» (приватної) релігійності нині.

При цьому, накопичення релігійного капіталу обмежує релігійний вибір в силу його неконвертованості, оскільки при переході людини в іншу конфесію релігійний капітал треба накопичувати знову. Отже, чим більший релігійний капітал, тим менше люди схильні до переміщення чи навернення, оскільки вкладають менше релігійних інвестицій у свої власні релігійні зобов'язання. А молоді люди більшою мірою схильні змінювати свою релігійну приналежність, оскільки вони менше вклали в релігійні зобов'язання.

На думку Л. Яннакконе, втручання держави, яка примушує підтримувати офіційну релігію, перешкоджає вільному інвестуванню релігійного капіталу. Це негативно позначається на якості релігійного продукту, який пропонується традиційною церквою: «Релігійна монополія, яка спонсорується державою, забезпечує лише зовнішній вид благочестя – за цим криється неефективне духовенство та апатичне населення… Плюралістична конкуренція буде стимулювати релігійні ринки так само, як вона це робить на світських ринках, змушуючи постачальників пропонувати широкий діапазон альтернативних конфесій, добре пристосованих до конкретних потреб споживачів, що більш ефективно» [24, с. 40].

Схожі релігійні настанови полегшують ефективне використання капіталу і збільшують релігійне виробництво. Чужі ритуали і спільноти зменшують колективне виробництво релігійних цінностей, оскільки релігійний капітал не може бути ефективно витрачений. Як досвідчений кухар може готувати хороші страви лише зі знайомих продуктів, так і парафіяни з хорошим релігійним капіталом можуть виробляти цінний релігійний досвід лише в знайомій обстановці. Отож, якість релігійної продукції напряму залежить від рівня капіталу, зібраного індивідами або колективом [10, с. 39].

Про постулат «дорогих» церков. Особливістю сучасної релігії є, з одного боку, лібералізація релігійності, яка проявляється у відході від інституційних практик і рості мозаїчного релігійного світогляду, а з іншої – збереження (а в ряді регіонів і рості) традиційних форм релігійної віри та практик. У рамках сучасного теоретичного дискурсу вчені пропонують різні інтерпретації цього феномену, який проявляється в доволі суперечливих ситуаціях, коли в одних регіонах, при високому рівні релігійної самоідентифікації рівень релігійних практик доволі низький, а в інших – зберігається висока релігійна активність. Перший сценарій характерний для пострадянських країн Східної Європи, хоча прийнято вважати, що ці країни переживають період релігійного відродження, а другий сценарій – для країн третього світу. Відтак теоретичні дискусії супроводжує таке актуальне питання: «Які фактори впливають на підтримання рівня інституціональної релігійності, і чи завжди її зменшення свідчить про ослаблення релігійного попиту?»

Автори теорії релігійної економіки запропонували свій варіант відповіді на це питання. Р. Старк і Р. Фінке у роботі «Акти віри: дослідження індивідуальної сторони релігії» (2000) на основі аналізу проблеми зміни сили й глибини впливу релігії на індивіда в умовах плюралізації релігійного середовища формулюють постулат про «консервативні церкви». Вчені ґрунтують свій підхід на роботах Л. Яннакконе, який стверджував, що «дорогі» (вимогливі, консервативні) церкви більш успішні, ніж

невимогливі. Його логіка полягає в тому, що *церкви, які вимагають більшої ціни – самовіддачі від своїх членів, більш успішні*, *оскільки являють собою стійкі співтовариства віруючих, орієнтованих на участь і практику лише в одній організації*. На думку Л. Яннакконе, вільне членство («free rider») підточує церкву і веде до ослаблення релігійної групи, в той час як дороговартісний попит згладжує ці проблеми, тобто сприяє зміцненню і згуртуванню групи [7, с. 39].

Л. Яннаконне звертає увагу на декілька причин, які пояснюють вищеописаний феномен. По-перше, в умовах «дорогого» попиту (у вимогливих церквах) створюється соціальний бар'єр, який має тенденцію відсіювати «половинчастих» членів. «Неможливо просто зайти і скористатися перевагами відвідуваності або членства. Щоб прийняти участь, треба заплатити ціну, яка припускає прийняття певної стигми і жертву, які вимагаються від членів групи» [24, с. 36]. По-друге, «дорогий» попит «збільшує відносну цінність групової діяльності, і тим самим стимулює участь тих, хто приєднався до групи. …Іншими словами, повна заборона на танці, кінофільми, азартні ігри, споживання алкоголю і «мирську» дружбу перетворює церкви «одного дня» в співтовариства, де традиції дотримуються весь тиждень» [24, с. 36]. Отже, в «дорогій церкві» від віруючого вимагається «висока плата» – повна відповідність стигмі, щоденне дотримання правил і участь у житті співтовариства, що безперечно відображається на згуртованості групи й глибині віри.

Дотримуючись ідей Л. Яннакконе, Р. Фінке і Р. Старк також доводять, що концептуально сформовані, послідовні та більш ортодоксальні релігії, які вимагають серйозних вкладень сил, розуму, почуттів з боку акторів, мають більше переваг, з точки зору стабільності і згуртованості співтовариства, відповідно, є привабливішими, ніж фрагментарні, еклектичні і надто ліберальні. Вони так пояснюють цей зв'язок: «Те, що з першого погляду здається парадоксальним, стає логічним, якщо слідувати теорії раціонального вибору. Насправді, «дорогі» церкви є сильними церквами, тому що вони дороговартісні … Раціональні актори будуть надавати перевагу вимогливим церквам, тому що вони пропонують більш сприятливе співвідношення витрат і вигод» [21, с. 22]. Іншими словами, релігійна організація, яка багато вимагає, багато і дає.

Вчені також зауважують, що «постійною проблемою для теоретиків секуляризації є саме те, що вони мислять у протилежному напрямку» [21, с. 22]. Зокрема, дивлячись на Європу, найбільш яскравий з точки зору прибічників тези секуляризації приклад, Р. Фінке і Р. Старк розцінюють низький рівень участі і членства в релігійних організаціях у більшості європейських країн як доволі передбачуване явище і пояснюють цей факт не падінням попиту на релігію, а лібералізацією релігійних інститутів і обмеженою пропозицією.

Отже, ідеї, закладені в постулат про «консервативні церкви», дозволяє відповісти на ряд актуальних питань стосовно процесів, які відбуваються не лише в сфері релігії, але в різних областях суспільного життя. По-перше, він дозволяє зрозуміти механізми збереження традиційних інститутів, в основу яких закладені принципи діалектичного зв'язку між високими витратами і ціною, з одного боку, і отриманням «вигод» і винагород від приналежності до інституту, з іншого. У сучасному світі чітко визначились траєкторії наростання релігійного фундаменталізму і націоналізму як відповідь на ріст плюралізації і лібералізації релігійних і суспільних сфер. В цих умовах роль традиційних релігійних інститутів переформулюється, приналежність до співтовариства припускає високу ціну. Але й немало вигод, а саме, гарантію збереження культурної і національної ідентичності.

По-друге, в постулаті розкривається природа сучасного феномену «фрірайдера», доволі актуального для соціального аналізу. В умовах вільного ринку товарів та ідей, зростання мобільності, коли межі між державами та ідеологічними системами мислення не грають явної регулюючої ролі, «фрірайдери» є носіями і, водночас, промоутерами «розмитих» систем цінностей, у тому числі релігійних, закономірним рефлексом суспільства на зростання відкритості, лібералізації та складності. Функціональний вплив «фрірайдера» на релігійне середовище амбівалентне. З одного боку, він виступає в ролі стимулюючого фактору для релігійних інститутів діяти в напрямку зміцнення своєї інституціональності (підтримка авторитету в суспільстві і згуртованість організацій), а з іншого, він все більше ослаблює релігійні інститути, розмиває і фрагментує релігійність, сприяє «бриколажу» релігійних переконань на індивідуальному рівні.

По-третє, пояснюється, що зниження рівня інституціональної релігійності є природним наслідком лібералізації релігійних інститутів, які розвиваються в фарватері зростаючої плюралізації і лібералізації сучасного суспільства в умовах вільного ринку ідей, моралі, систем цінностей, а не показником зниження попиту на релігію.

По-четверте, у поєднанні з концепцією «релігійних ніш» постулат дозволяє зрозуміти, що ріст позаінституціональної релігійності є результатом двостороннього процесу: лібералізації релігійних інститутів і змін у структурі попиту, який чітко реагує на різного роду соціоструктурні трансформації суспільства [7, с. 42-43].

Постулат про «дорогі» церкви також вказує на необхідність врахування при аналізі релігійних процесів у певних соціумах, поряд з показниками ступеня свободи релігійного ринку, активності інди-

відуальних і колективних акторів, також і особливості традиції, внутрішньої культури релігійних організацій, нерозривно пов'язаної з культурною традицією і модернізаційними процесами в конкретному соціальному середовищі.

Зауважимо, що ростуть тепер ті церкви, які «пропонують» набір зрозумілих і стабільних цінностей, а також членство в співтоваристві однодумців, які мають тенденцію оперативно відгукуватися на потреби своїх членів і оточувати увагою будь-яку нову людину, яка прийшла навіть випадково, можливо в сподіванні «знайти» «втрачену соціальність» і внести необхідну плату [7, с. 44].

Про постулат «релігійних ніш». Низка емпіричних фактів викликали критику положень теорії релігійної економіки. Наприклад, при наявності рівних умов регулювання релігійних ринків має місце варіативність релігійних економік. У пошуках причин цієї суперечності Р. Фінке і К. Шайтл у праці «Плюралізм як результат: екологія релігійних ресурсів, постачальників і споживачів» (2009) [20] виводять концепцію «релігійних ніш». Слідуючи в руслі методологічних установок «нової» парадигми і концепту «релігійної економіки», соціологи взяли за основу основні принципи функціонування ринкової економіки, сегментації ринків і заповнення ринкових ніш.

В основу цієї концепції закладені дослідження соціальної структури П. Блау, а також роботи організаційних екологів. Згідно П. Блау, *людям притаманно об'єднуватися з урахуванням варіації таких «структурних параметрів», як вік, раса, стать, релігія, рівень доходів та низки інших*. Ці структурні параметри забезпечують ролі і визначають певні відносини в суспільстві. Ключовою властивістю структурного параметру, на думку П. Блау, є те, яким чином ресурси розподілені між значеннями в межах параметру, або якою мірою параметр гетерогенний. Чим більше значень має параметр (наприклад, наскільки багато представлено різних релігійних переваг у параметрі «релігія» або расових ідентичностей у параметрі «раса») і чим більш рівномірно розподілені люди за цими значеннями, тим більш гетерогенна соціальна структура [16].

Р. Фінке також опирається на висновки, зроблені датськими організаційними екологами Кристофером Буном і Керолл Гленн у рамках дослідження датського ринку щоденних газет з 1968 по 1994 рр. Зокрема, вчені виявили, що чим більш середовище гомогенне за такими показниками, як вік, релігія, політичні симпатії і освіта, тим більше читацька аудиторія концентрується навколо основних, «генералізованих» газет. Як тільки ресурси стають більш різноманітними, тобто розкид соціальних характеристик збільшується, в такій самій пропорції збільшується і кількість постачальників газет [17].

Ґрунтуючись на цих висновках і власних дослідженнях Р. Фінке і К. Шайтл зауважили, що багатоманітність релігійних груп, тобто представлених на ринку конфесій, безпосередньо пов'язана з розподілом релігійних ніш, кількість яких, своєю чергою, залежить від ступеня розкиду релігійних переваг. Іншими словами, *чим різноманітніші ресурси, тим більше існує на ринку релігійних ніш, що веде за собою більшу різноманітність популяції виробників, які живлять ці ресурси*. Тому релігійний постачальник не зможе вижити або взагалі утворитися, якщо немає осіб у групі певної ніші. Наприклад, мала вірогідність того, що історично існуюча в США афро-американська деномінація євангелістів буде присутньою в регіоні, де афро-американці взагалі не проживають.

Аналогічним чином, ліберальні газети не будуть затребувані в консервативному середовищі такою ж мірою, як в ліберальному. Люди з різними релігійними інтенціями у поєднанні з різними соціальними параметрами надають перевагу різним релігійним групам або стилям віросповідання. Як наслідок, постачальники послуг (у тому числі й релігійних) будуть передусім концентруватися навколо цих смакових переваг і ніш. Якщо потреба не задовольняється відповідно до параметрів запиту (відсутня організація, яка задовольняє вимоги), то людина не відвідує жодну організацію. Очевидно, що цей підхід надає соціологам досить продуктивний інструмент аналізу. Ймовірно, одним із чинників стабільно низького рівня постійно практикуючих православних віруючих в Україні на тлі високої релігійної ідентифікації є саме порожні релігійні ніші, тобто відсутність відповідних попиту пропозицій [7, с. 48].

Згідно висновків Р. Фінке і К. Шайтла, організаційний плюралізм є продуктом різноманітності ресурсів. При цьому набори різноманітних ресурсів визначають межі багатоманітності в системі пропозиції, тобто спектр релігійних організацій. Це вказує на наявність меж релігійного плюралізму в конкретному середовищі, точки насичення, по досягненні якої релігійний ринок більше не поширюється (рівень релігійності стабілізується), тим самим, ідея «насичення» і «обсягу» релігії отримала зрозуміле пояснення.

На думку авторів теорії, на розширення релігійного ринку і його плюралізацію впливає ріст населення країни, тобто збільшення кількості потенційних прибічників кожної переваги, оскільки, чим більше населення, тим більш воно різноманітне (збільшується спектр переваг). Вони пишуть: «релігійне середовище в Сполучених Штатах, наприклад, продемонструвало збільшення плюралізму в таких грандіозних розмірах по причині того, що на фоні збільшення чисельності населення країни релігійні переваги отримали широке поширення. У 1776 р. кількість релігійних груп у тридцяти колоніях було обмежене 30-ма або 40-а, причому ця релігійна різноманітність була більшою мірою властивою для соціально неоднорідної і релігійно терпимої Пенсільванії. У 1890 р. перепис

населення вже зафіксував наявність 143-х різних релігійних груп, в тому числі і декілька абсолютно нових, як результат виникнення расових та етнічних кордонів. Зростаюча диференціація населення країни на рубежі XIX ст. сприяла збільшенню кількості різних релігійних деномінацій, яка до 1926 р. склала 213, згідно перепису населення. С. Ворнер в роботі «До розвитку нової парадигми соціологічного вивчення релігії в Сполучених Штатах» відмітив, що релігія, соціальний клас, країна походження, раса і урбанізація стали ключовими «нішевими» параметрами в XIX ст. Нині в «Американській енциклопедії релігії» згадується про діяльність понад ніж 2300 різних релігійних груп» [20, с. 8-9].

Ці висновки похитнули сталі уявлення теорії релігійної економіки про те, що існуючий у США вільний релігійний ринок є головною причиною його різноманітності і високого рівня релігійності. Поряд з тим, ця релігійна свобода і задала сприятливі умови для росту релігійного ринку в США, але сама по собі вона не може пояснити його різноманітність і різке збільшення релігійності протягом тривалого періоду часу [7, с. 50].

Водночас виникає запитання: «Чому одна організація (постачальник) не може обслуговувати декілька значень структурних параметрів (смаків)?». Дійсно, на різних ринках є доволі успішно діючі так звані «генералізовані» постачальники, які орієнтуються на широке коло з різними смаками і широким набором структурних параметрів, як наприклад, «парасолькові» релігії у християнстві з добре організованими інститутами (римська католицька церква на Заході, православна церква в Україні). На думку Р. Фінке і К. Шайтла справа в тому, що для більшості постачальників такий шлях виявляється неефективним і недоступним. Згідно положень ринкової економіки, в умовах жорсткої конкуренції найкращою стратегією буде орієнтація на певний ресурс у меншому просторі. Вчені посилаються на висновки організаційних екологів Д. Фрімена і М. Ханнана, згідно яких: 1) у середовищі з достатньо стабільними ресурсами, найбільші конкурентні переваги мають спеціалізовані постачальники; 2) чим більш гетерогенна структура, тим більше можливостей існує для постачальників спеціалізуватися у вузькій сфері і знайти свої ніші, що сприяє збільшенню плюралізму [23].

Отже, в рамках концепції релігійних ніш доводиться, що варіативність релігійних середовищ є відображенням складних зв'язків між індивідуальною і колективною раціональностями: «у нерегульованому середовищі плюралізм релігійних постачальників або кількість різних релігійних груп є продуктом двох сил: *плюралізму релігійних переваг і числа потенційних прихильників певної релігії у середовищі*. Плюралізм постачальників, своєю чергою, призводить до плюралізму релігійних споживачів. Іншими словами, коли стикаються декілька зовнішніх стримуючих факторів, релігійний плюралізм постачальників і «якість» релігійних споживачів, з'являється варіативність релігійних середовищ, що, по суті, є відображенням соціального і культурного різноманіття» [20, с. 14].

Висновки. Теорія релігійної економіки зробила позитивний внесок в соціологію релігії, позаяк звернула увагу на ті аспекти (переважно американського) релігійного життя, які раніше не розглядалися, а її представники зібрали та узагальнили величезний емпіричний матеріал і продовжують це робити. При цьому її слід сприймати не як універсальну, а як ринкову модель релігій, що дає чітке уявлення про сукупність ринкових процесів. Вона представляє методологічно ефективний інструмент пізнання сучасного розвитку релігії.

Теоретичні координати теорії спрямовані не на спростування секуляризації, а на обґрунтування складності динаміки релігійних змін і варіативності зв'язків між релігійним плюралізмом і життєздатністю релігії. Значні акценти предметно-понятійного поля парадигми, такі як: раціональний вибір, релігійний ринок, конкуренція, регулювання, плюралізм релігійних постачальників, плюралізм діючих і потенційних релігійних споживачів, пропонують нові пояснювальні принципи і референти вивчення сучасного релігійного комплексу, їх аналіз доводить евристичну адекватність і аналітичну ефективність підходу в цілому. Постулати «релігійної економіки», «релігійних ніш» і «витрат» як методологічне підґрунтя аналізу релігії вносять нове розуміння природи множинності плюралізму і варіативності практик релігійних акторів, ролі культури і соціоструктурних змін не тільки в ракурсі зовнішнього по відношенню до релігійної організації середовища, але і внутрішнього, в тому числі щодо пояснення феноменів граничних «обсягів» релігії, стійкості існування «дорогих церков» в умовах зростання різноманітності, розуміння процесу самообмеження секуляризації в «дедуктивній теорії релігії».

Література:

1. Белькова А. Отношения государства и церкви в теории религиозной экономики / Анастасия Белькова // Государство. Религия. Церковь. – 2013. – № 3. – С. 178–198.
2. Бовгиря І.В. Релігійні зміни у Східній Європі наприкінці XX століття крізь призму теорій секуляризації та релігійної економіки / І.В. Бовгиря // Наукові записки НаУКМА. Том 174, Соціологічні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: ВПЦ НаУКМА, 2015. – С. 55–61.

3. Вовк І.А. Економіка і християнська релігія: проблеми і напрями дослідження / І.А. Вовк // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право : зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2013. – № 4 (15). – С. 98–104.
4. Гаврілова Н., Кисельов О. Релігійність української молоді: раціональний вибір чи спонтанний крок? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/10564-religijnist-ukrayinskoyi-molodi-racionalnij-vibir-chi-spontannij-krok.html
5. Зарецкий А.Д. «Религиозная экономика» в современном мире / А.Д. Зарецкий // Journal of Economic Regulation (Вопросы регулирования экономики). – 2011. – № 1. – Том 2. – С. 5–14.
6. Калениченко Т. Застосування теорії раціонального вибору до аналізу подій в Україні 2013–2016 рр. / Тетяна Калениченко // СХІД. – 2016. – № 1 (141). – С. 69–72.
7. Каргина И.Г. Социологические рефлексии современного религиозного плюрализма : монография / И.Г. Каргина. Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, каф. социологии. – М. : МГИМО-Университет, 2014. – 278 с.
8. Опалев С.А. Критика теории секуляризации в теории рационального выбора / Степан Опалев // Религиоведческие исследования. – 2010. – № 3-4. – М.: Издатель Воробьев А.В. – С. 170-189.
9. Руткевич Е.Д. «Новая парадигма» в социологии религии: Pro et Contra / Елена Руткевич // Вестник ИС РАН. – 2012. – № 6. – С. 208-233.
10. Сафронов Р. Современные социологические теории религии в США и Европе / Р. Сафронов // Религиоведческие исследования. – 2009. – № 1-2. – С. 24-44.
11. Синелина Ю. Религия в современном мире / Юлия Синелина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://expert.ru/expert/2013/01/religiya-v-sovremennom-mire/
12. Тимчик О.А. Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу : монографія / О.А. Тимчик. – К. : КНТ, 2014. – 410 с.
13. Филькина А.В. Методология изучения современных религиозных феноменов: постановка проблемы / А.В. Филькина // Вестник ТГПУ. – 2012. – № 2. – С. 111–115.
14. Халіков Р.Х. Дискурс про секуляризацію в постсекулярному суспільстві // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XXX міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк : ІПШІ «Наука і освіта», 2011. – С. 92-95.
15. Шоріна Т.Г. Теорія раціонального вибору в сучасному релігієзнавстві: приклад позитивістського та міждисциплінарного підходів / Т.Г. Шоріна // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія, Культурологія. – 2013. – № 2. – С. 76–81.
16. Blau P. A Macrosociological Theory of Social Structure // American Journal of Sociology, 1977. – № 83. – Pp. 26-54.
17. Boon C., Glenn R.C. Resource Distributions and Market Partitioning: Dutch Daily Newspapers, 1968 to 1994 // American Sociological Review, 2002. # 67. – Pp. 408-431.
18. Chaves M., Gorski P. Religious Pluralism and Religious Participation // Annual Review of Sociology. – 2001. – № 27. Pp. 261-268. – Режим доступу: https://www.unil.ch/files/live/sites/issr/files/shared/Chaves_Gorski.pdf
19. Christiano Swatos, Kivisto Kevin, Willian Jr. Peter. Sociology of Religion: Contemporary Developments. Second Paperback Text Edition (Revised and Expanded); Lanham, Md., and New York: Rowman and Littlefield Publishers, Inc., 2008. – Pp. xiv + 374.
20. Finke R., Scheitle C. Pluralism as Outcome: The Ecology of Religious Resources, Suppliers, and Consumers // Interdisciplinary Journal of Research on Religion. – 2009. – Volume 5. – Режим доступу: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4349449/
21. Finke R., Stark R. Acts of Faith. Explaining the Human Side of Religion. – Berkeley, CA: University of California Press, 2000. – 343 p.
22. Finke R., Stark R. The Dynamics of Religious Economies / Handbook of the Sociology Religion. Dillon M. (ed.) – Cambridge, NY: Cambridge University Press, 2003. – Pp. 96-109.
23. Hannan M., Freeman J. The Population Ecology of Organizations // American Journal of Sociology. – 1977. – Vol. 82. – № 5. – Pp. 929-940.
24. Iannaccone L. Rational Choice: Framework for the Scientific Study of Religion / Rational Choice Theory and Religion. L. Young (ed.). – London: Routledge, 1996. – Pp. 25-44.
25. Stark R., Bainbridge W. The Future of Religion. – Berkeley, CA: University of California Press, 1985.
26. Stark R., Bainbridge W. The Theory of Religion. – New York: Peter Lang, 1987.
27. Stark R. The rise of Christianity. – Prinston, New Jersey: Prinston University Press, 1996. – Pp.163-189.

УДК 004.7.056.5(477)(045)

КІБЕРБЕЗПЕКА УКРАЇНИ: НАУКОВІ ТА ПРАКТИЧНІ ВИМІРИ СУЧАСНОСТІ

Валюшко І. О.,
аспірант,
Дипломатична академія України при МЗС України

У статті розкриваються проблеми кібербезпеки України. Звертається увага на наукове осмислення термінів «кіберпростір», «кібербезпека» як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками цього питання. Вказано, що дотепер ще не існує чітко визначеного змісту зазначених термінів, що ускладнює наукове осмислення та подальше практичне подолання тих проблем і викликів, які постають у кіберпросторі. Актуалізується питання кібермогутності держави. Відзначається, що для кіберпростору можуть застосовуватися модернізовані, проте за суттю ті ж самі підходи, які були сформульовані класиками геополітики. Описано основні загрози кібербезпеці України в контексті російської інформаційної- та кіберагресії. В колі уваги – питання реалізації патріотичних волонтерських проектів метою яких є протистояння російським кібератакам. Вказано, що з початком російської військової агресії проти України розпочалася трансформація національного інформаційного законодавства, в тому числі щодо кібербезпеки. У статті проаналізовано основні нормативно-правові акти України, які були прийняті з 2014 року та регулюють сферу кібербезпеки.

В статье раскрываются проблемы кибербезопасности Украины. Обращается внимание на научное осмысление терминов «киберпространство», «кибербезопасность» как отечественными так и зарубежными исследователями этого вопроса. Указано, что до сих пор еще не существует четко определенного смысла указанных терминов, что затрудняет научное осмысление и дальнейшее практическое преодоление стоящих в киберпространстве проблем и вызовов. Актуализируется вопрос кибермогущества государства. Отмечается, что для киберпространства могут применяться модернизированные, но по сути те же подходы, которые были сформулированы классиками геополитики. Описаны основные угрозы кибербезопасности Украины в контексте русской информацийной- и киберагресии. Обращается внимание к вопросу деятельности патриотических волонтерских проектов, целью которых является противостояние российским кибератакам. Указано, что с началом российской военной агрессии против Украины началась трансформация национального информационного законодательства, в том числе по кибербезопасности. В статье проанализированы основные нормативно-правовые акты Украины, которые были приняты с 2014 года и регулируют сферу кибербезопасности.

The article discusses the problems of cybersecurity in Ukraine. Attention is drawn to the scientific understanding of the terms ‘cyberspace’ and , ‘cybersecurity’ by domestic and foreign researchers of this subject. It is noted that there is still no clear definition of these terms and this complicates the scientific comprehension as well as further practical overcoming of the problems and challenges that arise in cyberspace. The article discusses the issue of cyber-power of the state. It is noted that essentially the same, yet modernised, approaches that were formulated by the classics of geopolitics can be applied for cyberspace. The article describes the main threats to the cyber security of Ukraine in the context of Russian aggression in cyberspace. Attention is drawn to the issue of patriotic volunteer projects with the goal to confront the Russian cyberattacks. It is indicated that with the beginning of the Russian military aggression against Ukraine, the transformation of legislation concerning the information, including on cybersecurity has began. The article analyses the main legal acts in Ukraine that have been adopted since 2014, which regulate the sphere of cyber security.

Ключові слова: кібепростір, кібербезпека, кіберагресія, кібермогутність, кіберзагроза.

Постановка наукової проблеми та її значення. Питання забезпечення кібербезпеки стоїть на порядку денному для багатьох країн світу. Нині кіберпростір розглядається як важливий безпековий імператив, оскільки від його реалізації залежать економічна, військова, соціальна та інші сфери діяльності держави. Розуміння нових викликів, які постали у сучасну інформаційну добу та необхідність їх нейтралізації, призвели до виникнення поняття «кібербезпека». Вважаєтья, що вперше це поняття з'явилося у середині 1990-х років, коли уряд США став досліджувати цю тему [7]. Однак нині ще досі не існує єдиного універсального визначення терміну кібербезпека, що ускладнює процес дослідження питання. У сучасних умовах війни з РФ забезпечення безпеки України у кіберпросторі є одним із найактуальніших завдань. Реальна ситуація у цій сфері характеризується частими кібератаками на інформаційні ресурси держави, що є компонентом гібридної війни, яку веде Росія проти України. Загалом джерелами загроз у кіберпрострі України можуть бути як окремі злочинці або їх групи, підготовлені у сфері ІТ, а й іноземні державні органи, політичні структури та неформальні об'єднання. З огляду на важливість даного питання Україні необхідно удосконалювати механізми забезпечення кібербезпеки, зокрема термінологічну, технічну, професійну базу та законодавство.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Серед зарубіжних науковців, які досліджували питання кібербезпеки з позиції провадження зовнішньої політики держави варто виділити М. Лібіцкі, Дж. Ная, С. Старра. Слід відмітити, що з початком Російської збройної агресії дещо збільшилася кількість публікацій з даної тематики серед вітчизняних вчених. Зокрема, варто відзначити праці Д. Дубова, присвячені стратегічним аспектам кібербезпеки України. Велике значення має його монографічне дослідження «Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва», де серед іншого проаналізовані питання забезпечення національних інтересів України в глобальному та національному кіберпросторах. Питанням щодо тлумачення поняття кібербезпека присвячені роботи А. Погорецького, В. Шеломенцева О. Баранова. Проблема кібертероризму та кібератак розкрита у статті С. Гнатюка. Про філософське осмислення кіберпростору та природу російського месіанізму у ньому пише О. Добродум. Узагальнення існуючих робіт уможливлює поглиблення знань щодо окресленої теми, та виявити основні шляхи її подолання.

Мета і завдання статті. Метою статті є теоретичне осмислення питання кіберпростору, кібербезпеки та дослідження стану кібербезпеки України в контексті російської збройної агресії; аналіз законодавчої бази у цій сфері. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: охарактеризувати поняття кіберпростору та кібербезпеки; проаналізувати основні загрози кібербезпеці України в контексті російської агресії; проаналізувати основні проблеми та визначити основні зрушення в законодавчій базі у сфері кібербезпеки, які відбулися після російського вторгнення.

Виклад основного матеріалу. Проблема дослідження кіберпростору характеризується рядом невизначеностей як у самій термінології, так і в нормативно-правовій сфері. Нині кіберпростір розглядається полем міждержавних протистоянь.

Вперше термін «кіберпростір» було використано письменником В. Гібсоном у 1982 р. у новелі «Спалення Хром» («Burning Chrome»). У 1984 р. це поняття було більш детально розкрито у творі «Нейромант» («Neuromancer»). І хоч цей термін часто зустрічається в міжнародно-правових актах, національних джерелах права, а також в працях зарубіжних та вітчизняних науковців, його застосування є достатньо умовним та суперечливим, він не має чітких загальноприйнятих рамок, часто пов'язується чи ототожнюється з поняттями: «інформаційний простір», «віртуальний простір», «комп'ютерна сфера», «Інтернет», «Інформаційно-комунікаційні системи і мережі» [30].

Широких масштабів проблема кібербезпеки набула тоді, коли держави усвідомили усі можливі наслідки від реалізації загроз у сферах, де використовувались комп'ютерні системи. При незначному обсязі ресурсів для реалізації цих загроз досягаються значні результати, здатні паралізувати цілі компанії та держави.

Американський підхід до питання кіберпростору визначився Національною військовою стратегією для операцій у кіберпросторі 2006 р. У документі кіберпростір визначений як «сфера, що характеризується можливістю використання електронних та електромагнітних засобів для запам'ятовування, модифікування та обміну даними через мережеві системи та пов'язаної з ними фізичної інфраструктури» [6, с. 9].

Водночас Дж.Ліпман наполягає [4], що подібний підхід є характерним саме для фахівців з Міністерства оборони США. Останнім часом відбувається часткова зміна цієї точки зору, зокрема з-поміж військових спеціалістів, у бік розуміння кіберпростору як теоретичного (чи, швидше, віртуального) поняття.

«Огляд політики щодо кібепростору» від 2009 року – комплексний документ з оцінки стану кібербезпекового простору США та можливих способів його поліпшення – розуміє кібербезпеку відповідно до визначення, запропонованого в Директиві Президента з національної безпеки 54, Директиві Президента з внутрішньої безпеки 23 від 2008 року. Вони визначають кіберпростір як «взаємозалежні мережі, комп'ютерні системи, ІТ-інфраструктури, що включають інтернет, телекомунікаційні мережі, комп'ютерні процесори (embedded processors) та контролери у критично важливих сферах» [2, с. 1].

У Стратегії Франції, присвяченій питанням кібербезпеки, дано таке визначення: кібербезпека – це бажаний стан інформаційної системи, за якого вона може протистояти подіям з кіберпростору, що можуть поставити під загрозу доступність, цілісність або конфіденційність даних, які зберігаються, обробляються або передаються, і пов'язаних з ними послуг, які ці системи пропонують або роблять доступними [3].

З урахуванням того, що проблема кібербезпеки носить глобальний характер, цікавою видається позиція міжнародних організацій. Так, Міжнародний телекомунікаційний союз (International Telecommunication Union, ITU) у своїй Рекомендації дає таке визначення: кібербезпека – це набір засобів, стратегії, принципи забезпечення безпеки, гарантії безпеки, підходи до управління ризиками, дії, професійна підготовка, практичний досвід, страхування та технології, які можуть бути використані для захисту кіберсередовища, ресурсів організації та користувача [24].

У вітчизняній науці можна виділити наступні дефініції поняття кіберпростору.

О. Манжай вважає, що кіберпростір – це інформаційне середовище (простір), яке виникає (існує) за допомогою технічних (комп'ютерних) систем при взаємодії людей між собою, взаємодії технічних (комп'ютерних) систем та управлінні людьми цими технічними (комп'ютерними) системами» [18, с. 145]. А. Погорецький та В. Шеломенцев під кіберпростором вважають «штучне електронне середовище існування інформаційних об'єктів у цифровій формі, що утворене в результаті функціонування кібернетичних комп'ютерних систем управління й оброблення інформації та забезпечує користувачам доступ до обчислювальних й інформаційних ресурсів систем, вироблення електронних інформаційних продуктів, обмін електронними повідомленнями, а також можливість за допомогою електронних інформаційних образів у режимі реального часу вступати у відносини (взаємодіяти) щодо спільного використання обчислювальних та інформаційних ресурсів системи (надання інформаційних послуг, ведення електронної комерції тощо)» [20, с. 80].

О. Баранов дає таке визначення: кібербезпека – це такий стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави в умовах використання комп'ютерних систем та/або телекомунікаційних мереж, за якого мінімізується завдання їм шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки функціонування інформаційних технологій; несанкціоноване поширення, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації [9].

В. Фурашев визначає кібербезпеку як стан здібності людини, суспільства і держави щодо запобігання та уникнення спрямованого, в першу чергу – несвідомого, негативного впливу (управління) інформації [29].

Деякі американські науковці слушно зазначають, що для кіберпростору мають застосовуватися суттєво модернізовані, проте за суттю ті ж самі підходи, які були сформульовані класиками геополітики, передусім американцями Х.Маккіндером і Н.Спайкменом. Наприклад, дослідники Ф.Крамер, С.Старр та Л.Вентц зазначають з цього приводу: «теж саме, що Макіндер та Спайкмен визначили для «земельної могутності» (land power), ті, хто розвиватиме теорію кібермогутності, мають визначити ключові ресурси та основні точки для кіберпростору» [1, с. 258].

Все більше науковців зосереджують увагу на питанні кібермогутності держави як здатності втілювати її волю та забезпечувати національні інтереси в кіберпросторі. Кібермогутність є досить складним питанням для науковців, адже включає в себе аспекти військової, політологічної, юридичної, телекомунікаційної та інших сфер і потребує ще подальшої розробки.

Нині для України питання кібербезпеки, нарощування потенціалу кібермогутності стоять на порядку денному. З початком російської гібридної війни, де кібераґресія є однією з її визначних складових, Україні необхідно самостійно шукати шляхи і механізми забезпечення кібербезпеки від сучасних загроз, які постають. Дуже слушно про це пише Д. Дубов, який вважає, що кіберзагрози Український державі та суспільству умовно можна розділити на два ключових рівні. Перший – «класичні» кіберзлочини – як абсолютно оригінальні, так і вже звичні для нас, для своєї реалізації вони потребують лише сучасних інформаційних технологій. Другий – злочини, характерні для геополітичної боротьби (або такі злочини на місцевому рівні, які мають потенціал вплинути на політичне становище держави): хактивізм, кібершпигунство та кібердиверсії. Водночас техніки здійснення атак в обох випадках демонструють чимало спільного. Наприклад, фішингові техніки можуть бути використані як для заволодінням коштами громадян, так і з кібершпигунською метою [14, с. 210].

Масовані кібератаки Росії вже неодноразово вражали сайти органів державної влади України (сайти Адміністрації Президента, Кабміну, Держспецзв'язку та ін.) та українських компаній; іде війна в соцмережах, яку розгорнули російські «фабрики троллів». Відомі численні російські хакерські групи «Sandworm», «Кіберберкут», «Спрут» які здійснюють різні диверсії в інформаційному просторі України. Нині вже не секрет, що за ними стоять і керують їх діяльністю російські спецслужби.

Вивчаючи матеріали Інтернету, присвячені месіанізму Росії в кіберпросторі, можна стверджувати про її прагнення відігравати творчу роль і здійснити сотеріологічне покликання в прийдешню

епоху. Меседж Ру-нету в цьому зв'язку – виступати засобом реінтеграції універсальної постнаціональної спільноти СРСР, формування нової ідентичності як суми «Homo Rosianus» і «Homo Runeticus», відновлення в кіберпросторі російсько-радянської національної ідентичності [12].

З метою протистояння кібервикликам в Україні було створено такі волонтерські проекти, як «Українські кібервійська», «Кіберальянс» (об'єднання груп «FalconsFlame», «Trinity», «Рух8» і «Кібер-Хунта»). Наявність ефективної мережі громадських структур стає за сучасних умов однією з умов забезпечення національної безпеки. Однак наука в Україні до цього часу комплексно не досліджувала недержавну систему безпеки як громадський механізм, а громадські об'єднання – як суб'єкти забезпечення національної безпеки держави. Діяльність окремих різновидів громадських об'єднань не пов'язувалася з державною стратегією забезпечення національної безпеки [8].

До прикладу, «Інформаційний спротив» – неурядовий проект, головною ціллю якого є протидія в інформаційному полі зовнішнім загрозам, які виникають у військовій, економічній, енергетичній сферах України, а головне – у сфері інформаційної безпеки. Проект «Інформнапалм» був створений у лютому-березні 2014 року як спроба прориву інформаційної блокади та демонстрації доказів російської агресії, яка спочатку маскувалася під дії «кримської самооборони» і внутрішньоукраїнське громадянське протистояння. Велика заслуга активістів цієї організації полягає в тому, що українські патріоти помітили розгубленість офіційних структур і взяли на себе збір доказів та інформування світової спільноти на кількох мовах про повномасштабну воєнну інтервенцію Російської Федерації в Крим [16].

Крім того сама державна система та бюрократія не дозволяють державним структурам бути настільки мобільними, оперативними та використовувати соціальні мережі як патріотичні хакерські організації.

CERT-UA (Computer Emergency Response Team of Ukraine) при Державній службі спецзв'язку в 2014 р. зафіксувала 216 кібератак ззовні (більше половини з них – на державні установи). У 2015 р. число атак збільшилося в півтора рази.

До прикладу можна назвати атаку, яка відбулася 23 грудня 2015 року. Російським зловмисникам вдалось успішно атакувати комп'ютерні системи управління «Прикарпаттяобленерго» та вимкнули близько 30 підстанцій, залишивши близько 230 тисяч мешканців без світла. Ця атака стала першою у світі підтвердженою атакою, спрямованою на виведення з ладу енергосистеми[(використовувався небезпечний вірус BlackEnergy [15].

6 грудня 2016 р. внаслідок хакерської атаки була заблокована робота сайтів Державного казначейства, Міністерства фінансів, Пенсійного фонду. Згодом були атаковані Інтернет-ресурси Укрзалізниці і Міністерства оборони.

27 червня 2017 р. потужний комп'ютерний вірус паралізував роботу низки державних та приватних установ. Серед постраждалих – уряд України, національна пошта, метрополітен Києва, міжнародний аеропорт «Бориспіль», Чорнобильська АЕС, а також низка ЗМІ, банків, комерційних структур. За даними фахівців, вірус називається DOS/Petya.A. Вірус поєднує в собі функції блокувальника і шифрувальника. На відміну від схожого вірусу WannaCry, який блокував доступ до окремих файлів, Petya.A заблокував доступ не до диска, а до комп'ютера в цілому. Вірус поширювався не тільки в Україні, однак, на нашу державу припало 75,24% заражень від загальної кількості у світі. На Німеччину – 9,06%, на Польщу – 5,81%, Сербію – 2,87%, Грецію – 1,39%, Румунію – 1,02%. На Росію ж припало 0,8% [19].Чітких висновків про те, хто винен у поширенні вірусу досі немає. При цьому в Україні заявляють, слід кібератак веде до Росії [19].

За інформацією компанії Lookinglass Cyber Solutions, починаючи з середини 2013 року російські безпекові органи проводять масштабну кібероперацію «Армагедон», метою якої є отримання данних про плани та оцінки українських органів державної влади щодо розвитку конфліту на Сході України та про дії владних структур.

Доповідь «Операція Армагеддон: кібершпигунство як стратегічний компонент російської сучасної війни» – це один з перших досліджень кіберкампанії, де в часових рамках демонструється, як використовували кібервійни та шпіонаж в координації з кінетичною війною, плануванням бою та рухом військ разом з іншими стратегічними військовими тактиками та активами.

Ключові висновки доповіді полягають в наступному:

- Операція Армагеддон – це російська державна кампанія з підтримки кібершпигунства, яка діє щонайменше з середини 2013 року та орієнтується на українську владу, правоохоронні органи та військових посадовців з метою виявлення українських військових стратегій;
- Росія є провідним національним актором, що загрожує кібербезпеці, яка використовує наступальні кібероперації разом із кінетичними нападами в переслідуванні політичних та військових цілей;
- російська військова доктрина 2010 року визнає активізацію діяльності в галузі інформаційних боїв як особливості сучасної війни [5].

Крім того стало відомо, що італійська компанія Hacking Team, яка спеціалізується на розробці «наступальних» програмних продуктів, а також тих, що можуть використовуватися для стеження за користувачами, співпрацювала з ФСБ РФ. Остання виявила зацікавленість у продуктах компанії, що дозволяють отримувати доступ до пристроїв фірми Apple, а також мобільних пристроїв. Є підтвердження, що зазначені програмні комплекси будуть застосовуватися і проти України [13].

Реакцією української влади на тотальні кібератаки стало створення Кіберполіції. 5 жовтня 2015 року вона була створена, як структурний підрозділ Національної поліції. Метою створення Кіберполіції в Україні було реформування та розвиток підрозділів МВС України, що забезпечило підготовку та функціонування висококваліфікованих фахівців в експертних, оперативних та слідчих підрозділах поліції, задіяних у протидії кіберзлочинності, та здатних застосовувати на високому професійному рівні новітні технології в оперативно-службовій діяльності [17].

Очевидно, що нині Україна потребує висококваліфікованих кадрів у сфері кібербезпеки для реагування на нові виклики часу. Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти України узгодило новий стандарт вищої освіти для спеціальності «Кібербезпека». Стандарт розробили у секторі вищої освіти Науково-методичної ради Міністерства освіти. Таким чином, «Кібербезпека» став першим затвердженим стандартом бакалаврського рівня [11]. До прикладу, з 2016 року в ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана» на факультеті інформаційних систем і технологій відкрита і проліцензована нова спеціальність «Безпека інформаційних і комунікаційних систем», галузь знань «Інформаційна безпека».

Перебуваючи вже четвертий рік у стані фактичної війни з Росією Україна змушена була вибудовувати оборону в кібербезпеці, адже з початків незалежності вони були відсутні, не кажучи вже про напрацювання наступальних механізмів у цій сфері.

2014 рік цілком можна вважати поворотним в усвідомленні державою усієї важливості інформаційної складової у забезпеченні національної безпеки. Адже інформаційний компонент гібридної агресії виявився не менш потужним, ніж військовий. За усі роки незалежності Україні не вдавалося позбутися системної проблеми – невідповідності законодавства в інформаційній сфері, у тому числі і щодо кіберпростору, сучасним реаліям. З початком російської військової агресії проти України розпочалася трансформація національного інформаційного законодавства.

Стартовим нормативно-правовим актом у цьому напрямку стало рішення РНБО «Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України» від 28 квітня 2014 року, введене в дію Указом в. о. Президента України від 1 травня 2014 року № 449/2014. Цим документом було поставлено завдання розроблення Стратегії кібернетичної безпеки України.

24 вересня 2015 року була прийнята Воєнна Доктрина України. Воєнна політика є невід'ємним компонентом діяльності кожної держави. Серед головних тенденцій, які впливають на воєнно-політичну обстановку в регіоні довкола України, Доктрина чітко визначає інформаційну війну Російської Федерації проти України, спроби несанкціонованого доступу до об'єктів інформаційної інфраструктури України [25]. Однак військові експерти, зокрема Д. Васильєв, наголошує на тому, що в доктрині слабко розкрита тема кібербезпеки, адже чимала частина гібридної війни відбувається в інформаційному просторі [10].

6 травня 2015 року РНБО схвалила проект нової Стратегії національної безпеки, яка розрахована до 2020 року. Цей стратегічний документ передбачає забезпечення національної безпеки, окрім іншого у сфері інформаційних ресурсів, критичної інфраструктури та кібербезпеки.

Окремими загрозами інформаційній, кбербезпеці, а також інформаційним ресурсам Стратегія визначає:

- ведення інформаційної війни проти України;
- відсутність цілісної комунікативної політики держави, недостатній рівень медіа-культури суспільства;
- уразливість об'єктів критичної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів до кібератак;
- фізичну і моральну застарілість системи охорони державної таємниці та інших видів інформації з обмеженим доступом.

Пріоритетами забезпечення кібербезпеки і безпеки інформаційних ресурсів Стратегія визначає:

- розвиток інформаційної інфраструктури держави;
- створення системи забезпечення кібербезпеки, розвиток мережі реагування на комп'ютерні надзвичайні події (CERT);
- моніторинг кіберпростору з метою своєчасного виявлення, запобігання кіберзагрозам і їх нейтралізації;
- розвиток спроможностей правоохоронних органів щодо розслідування кіберзлочинів;

- забезпечення захищеності об'єктів критичної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів від кібератак, відмову від програмного забезпечення, зокрема антивірусного, розробленого у Російській Федерації;
- реформування системи охорони державної таємниці та іншої інформації з обмеженим доступом, захист державних інформаційних ресурсів, систем електронного врядування, технічного і криптографічного захисту інформації з урахуванням практики держав – членів НАТО та ЄС;
- створення системи підготовки кадрів у сфері кібербезпеки для потреб органів сектору безпеки і оборони;
- розвиток міжнародного співробітництва у сфері забезпечення кібербезпеки, інтенсифікацію співпраці України та НАТО, зокрема, в межах Трастового фонду НАТО для посилення спроможностей України у сфері кібербезпеки [26].

Важливим і визначним документом стало прийняття Стратегії кібербезпеки України. Документ був введений в дію Указом Президента України № 96/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України».

Стратегія визнає, що агресія Російської Федерації, що триває, інші докорінні зміни у зовнішньому та внутрішньому безпековому середовищі України вимагають невідкладного створення національної системи кібербезпеки як складової системи забезпечення національної безпеки України. Метою Стратегії кібербезпеки України (далі – Стратегія) є створення умов для безпечного функціонування кіберпростору, його використання в інтересах особи, суспільства і держави [27].

Документ визначає основні загрози кібербезпеці, пріоритети та напрями її забезпечення. Визначальними у ній є концептуальні положення, які вказують, що державна політика у сфері кібербезпеки має бути спрямована на досягнення сумісності з відповідними стандартами ЄС та НАТО. Окрім того документ передбачає конкретні кроки для розбудови національної системи забезпечення захисту кіберпростору, своєчасного виявлення та нейтралізації кіберзагроз, а також запобігання їм з урахуванням практики провідних держав-членів НАТО та ЄС. Також у Стратегії йдеться про пріоритети та напрямки забезпечення кібербезпеки, координацію, взаємодію і розподіл повноважень та відповідальності органів сектору безпеки і оборони України в питаннях кібербезпеки, кіберзахисту та протидії кібертероризму і кіберзлочинності.

Крім цього Стратегія передбачає залучення експертного потенціалу наукових установ, професійних і громадських об'єднань до підготовки проектів концептуальних документів у цій сфері; підвищення цифрової грамотності громадян та культури безпеки поведінки в кіберпросторі; розвиток міжнародного співробітництва і підтримку міжнародних ініціатив у сфері кібербезпеки. Згідно з документом, основу національної системи кібербезпеки складуть Міністерство оборони, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації, СБУ, Національна поліція, НБУ, розвідувальні органи [22]. Головним недоліком Стратегії вважаємо те, що у ній відсутні визначення понять «кіберзлочин», «кібербезпека», «кіберпростір» та похідні від них.

Позитивним зрушенням у формуванні цілісної державної політики в інформаційній сфері стала Доктрина Інформаційної безпеки, яка була введена в дію Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. У загальних положеннях Доктрини вказується, що «…застосування Російською Федерацією технологій гібридної війни проти України перетворило інформаційну сферу на ключову арену протиборства…» Метою Доктрини є уточнення засад формування та реалізації державної інформаційної політики, насамперед щодо протидії руйнівному інформаційному впливу Російської Федерації в умовах розв'язаної нею гібридної війни [28]. І хоч Доктрина не згадує питання кібербезпеки як таке, однак, вода опосередковано служить цілісній політиці держави в забезпеченні кібербезпеки.

Основним недоліком Доктрини можна визначити те, що вона не має достатнього правового регулювання потенційного залучення громадянського суспільства до заходів забезпечення інформаційної безпеки.

Крім того, до Верховної Ради україни було подано законопроект «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 19.06.2015 р. N 2126а. У пояснювальній записці зазначається, що метою проекту закону є «створення національної системи кібербезпеки як сукупності політичних, соціальних, економічних та інформаційних відносин разом із організаційно-адміністративними та техніко-технологічними заходами шляхом комплексного підходу у тісній взаємодії державного і приватного секторів та громадянського суспільства» [21].

Даний документ важливий тим, що він уперше на законодавчому рівні може закріпити визначення понять «кібербезпека», «кіберпростір», «кіберзагроза», «кіберзахист», «кібероборона», «кібертероризм», «національна система кібербезпеки» та деякі інші терміни. Важливим є те, що серед іншого законопроект окреслює основні принципи та напрями забезпечення кібербезпеки, об'єкти кіберзахисту, визначає завдання Урядової команди реагування на комп'ютерні надзвичайні події України CERT-UA, регулює державно-приватна взаємодію у сфері кібербезпеки тощо [23]. Станом на липень 2017 року законопроект підготовлений до повторного другого читання.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Нині питання забезпечення кібербезпеки є вкрай важливими для України. У сьогоднішній ситуації наша держава є об'єктом кіберагресії з боку Кремля. З огляду на ведення російської гібридної війни, де кіберпростір є ареною ведення військових дій, Україні необхідно розбудовувати не тільки оборонні спроможності у кіберпросторі, а й наступальні.

У протистоянні існуючим викликам і загрозам кібербезпеці заважають дві основні проблеми. Перша – це відсутність загальної термінології. Такі поняття, як кіберпростір, кібербезпека, кібервійна, кібератака, кібертероризм широко використовуються у науці, проте, дотепер ще не існує чітко визначеного їх змісту. Це у свою чергу ускладнює наукове осмислення та подальше практичне подолання тих проблем і викликів, які постають у кіберпросторі.

Другою проблемою є те, що за період незалежності і безпосередньо до 2014 року була відсутня якісна нормативно-правова база у сфері кібербезпеки. Однак відзначимо, що за останні роки вона значно удосконалилася.

Загалом, не зважаючи на певну розпорошеність, законодавство у сфері кібербезпеки України в останні роки було переглянуто і трансформовано відповідно до нових викликів та загроз. Це дає підстави вважати, що законодавча база у поєднанні із реструктуризацією системи національної безпеки дозволять створити потужний механізм стримування зовнішньої кіберагресії.

Разом з тим зауважимо, що побудова законодавства у такій важливій сфері, як кібербезпека, відбувається за принципом надолуження згаяного. Натомість, потрібно навчитися стратегічно планувати, прогнозувати.

Відзначимо, у сучасних умовах громадські об'єднання, як невід'ємний елемент громадянського суспільства, є повноцінним учасником процесу забезпечення інформаційної безпеки України. Взаємодія між громадським сектором та державними інститутами є важливим аспектом безпекової політики, однак, потребує додаткового вивчення та дослідження.

Література:

1. Cyberpower and National Security / ed.by Franklin D.Kramer, Stuart H.Starr, Larry Wentz.– Washington, D.C.: Potomac Books,2009.– 642 p.
2. Cyberspace Policy Review [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/assets/documents/Cyberspace_ Policy_ Review_final.pdf
3. Information systems defence and security: France's strategy. – French Network and Information Security Agency. – 2011. – С. 23. – Режим доступу : //www.gouvernement.fr/sites /default/files/fichiers_joints/livre-blanc-sur-la-defense-et-la-securite-nationale_2013.pdf
4. Liepman M.J., Jr.Cyberspace: The Third Domain / James M.Liepman, Jr.[Електронний ресурс].– Режим доступу: https://www.hsdl.org/?view&doc=89385&coll=public
5. Lookingglass Report: Russia Backed Cyber Attack on Ukraine Gov't Leaders. – [Електронний ресурс]. – http://blog.executivebiz.com/2015/04/lookingglass-report-russia-backed-cyber-attacks-on-ukrainian-govt-leaders/
6. National Military Strategy for Cyberspace Operations [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://www.dod.gov/pubs/foi/ ojcs/07-F-2105doc1.pdf
7. Stubley D. What is Cyber Security? – [Електронний ресурс]. – www.7elements.co.uk/resources/blog /what-is-cyber-security
8. Антонюк В. Механізми державного реагування на сучасні виклики та загрози інформаційній безпеці. – [Електронний ресурс]. – http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=747
9. Баранов О. Про тлумачення та визначення поняття «кібербезпека» // Інформація і право. – 2014. – № 2 (42). – С. 54-62.
10. Беззуб І. Нова Воєнна доктринаУраїни: керівництво до дії чи декларація? – [Електронний ресурс]. – http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1495:novavoenadoktruna2&catid=71&Itemid=382
11. В Україні вперше ввели бакалаврську спеціальність із «Кібербезпека». – [Електронний ресурс]. –
12. https://lviv.com/lab/v-ukrayini-vpershe-vvely-bakalavrsku-spetsialnist-iz-kiberbezpeky/
13. Добродумов О. Месіанізм та антимесіанізм Росії у кібепросторі. – [Електронний ресурс]. – http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34971/36-Dobrodym.pdf?sequence=1
14. Дубов Д. «Питання створення «Огляду сектору кібербезпеки України». Аналітична записка. – [Електронний ресурс]. – http://www.niss.gov.ua/articles/1911/
15. Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва : монографія / Д. В. Дубов. – К: НІСД, 2014. – 328 с.

16. Зеттер К. Хакерська атака Росії на українську енергосистему: як це було. – [Електронний ресурс]. – http://texty.org.ua/pg/article/newsmaker/read/66125/Hakerska_ataka_Rosiji_na_ukrajinsku_jenergosystemu_jak
17. Історія InformNapalm. Відповіді на запитання, які ставлять найчастіше (FAQ). – [Електронний ресурс]. – https://informnapalm.org/ua/istoriya-informnapalm-vidpovidi-na-zapytannya-yaki-stavlyat-najchastishe-faq/
18. Кіберполіція (Україна) – [Електронний ресурс]. – https://uk.wikipedia.org/wiki/Кіберполіція_(Україна)
19. Манжай О.В. Використання кіберпростору в оперативнорозшуковій діяльності / О.В.Манжай // Право і безпека.Науковий журнал. – 2009. – № 4. – С. 142–149.
20. Опубліковано карту поширення вірусу Petya.A: Україна зазнала наймасштабнішої атаки. – [Електронний ресурс]. – https://www.unian.ua/politics/2003496-opublikovano-kartu-poshirennya-virusu-petyaa-ukrajina-zaznala-naymasshtabnishoji-ataki.html
21. Погорецький М. Поняття кіберпростору як середовища вчинення злочинів / М.Погорецький, В.Шеломенцев // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2009. – № 2. – С. 77–81.
22. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки» – [Електронний ресурс]. – http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GH1N268B.html
23. Президент затвердив Стратегію кібербезпеки України. – [Електронний ресурс]. – https://dt.ua/POLITICS/prezident-zatverdiv-strategiyu-kiberbezpeki-ukrayini-202619_.html
24. Проект Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» – [Електронний ресурс]. – http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH1N268W.html
25. Рекомендация МСЭ-Т X.1205. Обзор кибербезопасности. – Женева : МСЭ, 2009. – С. 55. – [Електронний ресурс]. – www.itu.int/ITU-T/recommendations/rec.aspx?rec=9136&lang=ru
26. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України». – [Електронний ресурс]. – http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015
27. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» – [Електронний ресурс]. – http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015
28. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України» – [Електронний ресурс]. – http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/96/2016
29. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» – [Електронний ресурс]. – http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374
30. Фурашев В.М. Кіберпростір та інформаційний простір, кібербезпека та інформаційна безпека: сутність, визначення, відмінності // Інформація і право. – 2012. – № 2. – С. 162-169.
31. Шипка Р. Безпека в кібепросторі. – [Електронний ресурс]. – http://www.ispc.org.ua/wp-content/uploads/2015/07/conference_05_17.pdf#page=98

УДК 343.3(71)

СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ РОЗВІДУВАЛЬНОГО СПІВТОВАРИСТВА КАНАДИ

Верещак В. Г.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри
Воєнно-дипломатичної академії імені Євгенія Березняка

Проаналізовано досвід організації й здійснення контролю за діяльністю спеціальних органів та служб (розвідувального співтовариства) Канади в умовах викликів і загроз її національній безпеці і інтересам наприкінці XX, початку XXI століття.

Проанализирован опыт организации и осуществления контроля за деятельностью специальных органов и служб (разведывательного сообщества) Канады в условиях вызовов и угроз ее национальной безопасности и интересам в конце XX, начале XXI столетия.

The article analyzes experience of organization and control over the activity of special services and agencies of Canada (Intelligence Community) in the conditions of threats and challenges to the national security and interests at the end of the 20th beginning of the 21st centuries.

Ключові слова: загрози, виклики, національна безпека, спеціальні служби і органи, розвідувальне співтовариство, закон, честь, контроль.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Воєнно-політична обстановка, що склалась нині довкола й безпосередньо в Україні, значно загострила проблему забезпечення її воєнної безпеки. Надзвичайно важливим у зв'язку з цим стало рішення вищого військово-політичного керівництва нашої держави щодо інтеграції до ЄС, поглиблення співпраці з НАТО й в найближчій перспективі вступу до цієї організації [1, 2]. В затверджених щодо цього указами Президента України документах значна увага приділена реформуванню й адаптації до стандартів країн-членів НАТО спеціальних служб та органів, в тому числі розвідки, держави. На фоні так званої "гібридної війни", що розв'язана й ведеться Російською Федерацією в Україні, роль і значення зазначених структур в системі заходів протидії ворогу надзвичайно важливі. Реалізація згаданого рішення видима й спостерігається через постійні повідомлення ЗМІ як нашої держави, так і інших країн світу. Активну участь в цьому процесі приймають представники країн Альянсу. В той же час зовсім не повідомляється щодо запозичення та втілення в життя їх досвіду контролю за діяльністю спеціальних служб та органів країн-членів блоку. Адже світу добре відомі випадки, коли занадта довіра й безпечність, відсутність належного контролю за їх діяльністю мали доволі неприємні наслідки [3-9].

Повчальним, у зв'язку із зазначеним, може бути маловідомий досвід організації такого контролю парламентом і урядом Канади – однієї із найбільш успішних і лояльних до України країн-членів Альянсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У відомих наукових джерелах [10-15] висвітлено лише окремі аспекти організації й здійснення контролю за діяльністю спеціальних служб та органів Канади, фундаментального ж дослідження на цей час немає.

Метою статті є аналіз досвіду організації й здійснення контролю за діяльністю спеціальних служб та органів Канади в умовах викликів і загроз її національній безпеці і інтересам наприкінці XX, початку XXI століття.

Виклад основного матеріалу. Канада – високорозвинута індустріально-аграрна країна Північної Америки. Належить до когорти держав із найвищим у світі рівнем життя населення.

У доволі складній воєнно-політичній обстановці сучасності приділяє значну увагу забезпеченню національної та регіональної безпеки й інтересів. Намагаючись випереджувальними заходами протидіяти можливим викликам і загрозам, створила низку розвідувальних органів та служб, об'єднавши їх в розвідувальне співтовариство держави. До них належать: Канадська служба безпеки і розвідки, Канадська кримінальна розвідувальна служба, Центр безпеки комунікацій та Командування сил розвідки Збройних сил країни.

Функціонує зазначене співтовариство в рамках чинного законодавства країни. В перше чергу, це закони “Про національну оборону Канади”, “Про безпеку інформації”, “Про конфіденційність”, “Про захист авторських прав”, “Про трудові відносини на державній службі”, “Про державну службу”, “Кодекс законів Канади про працю. Частина II”. Окрім цього – “Карний кодекс Канади”, “Канадська хартія прав і свобод”, низка інших [10].

Вперше потреба посилення контролю за діяльністю вітчизняних спеціальних служб та органів постала в Канаді наприкінці 70-х років XX століття, коли в боротьбі проти сепаратистського Фронту визволення Квебеку (незважаючи на те, що діяли виключно в інтересах безпеки та єдності держави) вони дещо перевищили свої повноваження. Обурення й протести громадськості, яка вважала їх зусилля надмірними, змусили парламент вжити адекватних заходів [11]. Призначена ним комісія провела ретельне розслідування виявлених фактів порушення співробітниками зазначених відомств законодавства країни. Публічний звіт про це певним чином задовольнив і заспокоїв суспільство, а парламент прийняв рішення щодо посилення контролю за їх діяльністю. Першим кроком на цьому шляху було визначення й законодавче затвердження принципів виконання співробітниками спеціальних служб та органів фахових заходів та дій, основні з яких вимагали поваги до законів держави та прав людини, а саме [11]:

закон понад усе, оперативні заходи та дії спеціальних служб і органів повинні бути пропорційними ступеню загрози;

шкода від діяльності спеціальних служб та органів може переважити користь, якщо вони втручаються в сферу приватного життя й свобод населення країни;

перевага в діях і заходах спеціальних служб та органів повинна надаватись незначним силовим методам, якщо не йдеться про надзвичайні ситуації.

Безпосередньо в парламенті було створено парламентський комітет з безпеки і розвідки. Право його призначення надавалось генерал-губернатору після консультацій з прем’єр-міністром і лідерами партій, що мали не менше 12 депутатів в палаті громад парламенту. Комітет наділили надзвичайними повноваженнями, в тому числі: перевірки звітів спеціальних служб і органів за виконану роботу, розслідування скарг на їх дії та заходи, перевірки підстав для взяття особи або групи осіб “в оперативну розробку” чи стеження за ними.

Окрім цього, окремим законом було визначено ще трьох контролюючих суб’єктів: Головного (в деяких джерелах Генерального) інспектора, Федеральний суд, Групу аналізу розвідки і безпеки (ГАРБ) [12].

Що ж до уряду країни, то його дорадчий орган – Бюро таємної ради – з метою прийняття своєчасних і адекватних рішень на загрози й виклики безпеці Канади, упередження їх виникнення посилили додатковою (до уже двох існуючих) структурою – Секретаріатом безпеки і розвідки, на яку поклали низку консультативних, координуючих з основних питань безпеки і розвідки та наглядових за діяльністю спеціальних служб та органів функцій [13]:

консультацій уряду з питань національної безпеки і розвідки;

підтримання уряду в управлінні заходами і діями в інтересах національної безпеки і розвідки;

координації федеральних заходів в рамках розвідувального співтовариства країни;

координації федеральних відповідей на загрози (надзвичайні ситуації);

підтримання і зміцнення відносини з союзниками Канади з питань безпеки і розвідки;

управління заходами щодо забезпечення безпеки прем’єр-міністра, генерал-губернатора й уряду;

консультації відомств і установ Канади з питань внутрішньої безпеки.

Окрім зазначеного, керівництво уряду посилило відповідальність за виконання завдань за призначенням зазначених нами уже діючих в Бюро таємної ради органів: Секретаріату розвідувальної оцінки (надає Бюро та головним урядовим клієнтам оригінальні, політично нейтральні оцінки зарубіжних подій і тенденцій їх розвитку, що можуть вплинути на інтереси Канади) та Секретаріату зовнішньої і оборонної політики (підтримує прем’єр-міністра в його відносинах з главами держав та урядів іноземних країн, надає йому рекомендації щодо основних питань зовнішньої політики і оборони) [13].

Практика застосування утвореної таким чином системи контролю за діяльністю спеціальних служб і органів, посилення їх відповідальності за виконання завдань за призначенням в межах правового поля держави продемонструвала її високу ефективність і доцільність: спеціальні служби і органи країни успішно виконують фахові завдання в межах визначених повноважень, керовані, в міру прозорі у своїй діяльності; громадськість і парламент в допустимих межах обізнані з їх діяльністю, убезпеченні від надмірного застосування ними сил та засобів, порушення демократичних основ співіснування інститутів влади і суспільства. Діяльність спеціальних служб і органів регулярно перевіряється ГАРБ. Головний інспектор щорічно складає і надає Міністру громадської безпеки таємний звіт щодо їх оперативних заходів та дій. Міністр звітує перед парламентом. Уповноважені фахівці ГАРБ і Головний інспектор мають доступ до всієї, як таємної, так і відкритої інформації спеціальних служб

і органів країни, особливо КСБР, за виключенням таємної, належної кабінету міністрів (за деякими джерелами –також “кабінету довіри”).

Окрім контролю з боку держави спеціальні служби і органи Канади мають власні (відомчі) кодекси честі, які зобов’язують їх співробітників бути гідними наданому праву служити батьківщині у відповідному спеціальному відомстві й дотримуватись чинного законодавства країни. Так, наприклад, Центр безпеки комунікацій має “Хартію етики Центру …”, остання редакція якої була уточнена й затверджена 28 січня 2014 року. На титульному аркуші документу проставлено девіз організації: “Працювати скрупульозно (прискіпливо) згідно законодавству Канади”. Серед основних вимог “Хартії” до співробітників (відповідно – їх зобов’язань) й до Центру в цілому найпомітнішими є такі [14]:

знати і розуміти закони й політику держави;

розуміти важливість державного контролю та нагляду, бути підзвітними і прозорими у відношеннях з контролюючими органами;

дотримуючись законодавства, демонструвати об’єктивність і політичний нейтралітет так, щоб не виглядати упередженим або корисливим;

підтримувати демократичні цінності, виконувати службові обов’язки так, щоб мати довіру суспільства до Центру й уряду Канади;

дотримуватись найвищих стандартів безпеки, режиму таємності;

поважати й захищати недоторканність приватного життя канадців згідно з Канадською хартією прав і свобод;

усвідомлювати (розуміти), що успіх Центру досягається за рахунок широкого розмаїття неоднозначних і різнобічних оцінок його діяльності;

довіряти один одному, бути чесним, відвертим і прозорим;

поважати обов’язки Центру;

виконуючи спільну справу, використовувати унікальну можливість цінити і поважати один одного;

усвідомлювати, що довіра канадців до Центру залежить від кожного співробітника;

бути виваженим у власних судженнях і рішеннях, за потреби брати відповідальність за їх наслідки;

опиратися на минуле, пам’ятати ідеї і рішення, які сформували Центр, й наполегливо працювати, щоб підтримати його високу репутацію;

працюючи, з повагою ставитись до оточуючого середовища, не ставити під загрозу майбутнє;

шукати партнерів в уряді, в науці і промисловості;

з повагою приймати виклики;

інші.

Проте, незважаючи на зазначений контроль з боку держави та відомчі кодекси честі спеціальних органів і служб Канади, широкій громадськості країни через засобі масової інформації стала відома низка пов’язаних з ними скандалів. Найбільш резонансними виявились такі [15]:

на початку 1990-х років:

щодо стеження співробітників Центру безпеки комунікацій за Маргарет Трюдо, дружиною прем’єр-міністра Канади П’єра Трюдо, з метою виявлення фактів вживання нею марихуани;

щодо стеження співробітників цього ж Центру від імені спеціальних служб Великобританії за двома колишніми міністрами кабінету Маргарет Тетчер;

щодо співробітника Служби безпеки і розвідки Гранта Брістоу, який, проникши в середовище прихильників переваги білої раси з розвідувальним завданням, виявився одним із співзасновників у ньому расистської групи “Фронт нащадків (рос. – “наследия”)” й каналом фінансування її коштами відомства, яке послало його на завдання (фактично – став “кротом”);

1996 року – щодо стеження співробітників Центру безпеки комунікацій за комунікаціями між штаб-квартирою Міністерства національної оборони Канади та Сомалі з приводу вбивства відомого державного діяча і політика Сомалі Шидане Ароне. В цей же час – приховування запиту Сомалі по факту вбивства двох беззбройних сомалійців канадійськими солдатами;

2006 року – щодо Служби безпеки і розвідки, на підставі упереджених розвідувальних даних якої зі США до Сирії (країни народження) був екстрадований канадський громадянин Махер Арар, де він був ув’язнений й підданий тортурам;

2007 року – про те, що Центр безпеки комунікацій перехопив і мав інформацію з попередженням щодо підготовленого теракту на літаку компанії Air India задовго до його здійснення, але не повідомив про це відповідним компетентним органам;

2009 року – щодо юриста і радника глави Служби безпеки і розвідки Джефрі О’Брайяна, який заявив Комітету громадської і національної безпеки парламенту країни, що Служба повинна мати можливість використовувати інформацію, отриману із застосуванням тортур, якщо з її допомогою можливо упередити події, подібні 11 вересня 2001 року в США;

2015 року – щодо стеження співробітників Центру безпеки комунікацій за громадянами Канади й передачі інформації щодо них спецслужбам США.

Висновки. Таким чином, спеціальні служби та органи (розвідувальне співтовариство) Канади функціонують в рамках чинного законодавства країни й перебувають під контролем визначених ним наглядових та контролюючих відомств, установ і спеціально уповноважених представників. Ними є: від парламенту – Комітет з безпеки і розвідки, Головний (в деяких джерелах Генеральний) інспектор, Федеральний суд, Група аналізу розвідки і безпеки; від уряду – секретаріати Бюро таємної ради: безпеки і розвідки, розвідувальної оцінки, зовнішньої і оборонної політики.

Окрім зазначеного, спеціальні служби і органи країни мають відомчі кодекси честі, які зобов'язують їх співробітників дотримуватись чинного законодавства країни. Найбільш типовим із них є "Хартія етики Центру безпеки комунікацій".

В той же час, незважаючи на зазначені контрольні заходи з боку держави та внутрішні етичні зобов'язання спеціальних служб і органів, засобам масової інформації стала відомою інформація щодо певної некоректності їх дій та порушень чинного законодавства.

Перспективним напрямом подальшого дослідження є досвід удосконалення законодавчого забезпечення діяльності розвідувального співтовариства Канади та контролю за його дотриманням в умовах нових викликів і загроз безпеці цієї країни та її союзників з метою запозичення й втілення в практику застосування спеціальних служб та органів України.

Література:

1. Про нову редакцію Воєнної доктрини України. Указ Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015.
2. Стратегічний оборонний бюлетень України. Указ Президента України від 6 червня 2016 року № 240/2016.
3. Спецслужбы мира за 500 лет. URL: https://books.google.com.ua/ books?isbn= 538609582X (дата звернення: 12.02.2017).
4. Глазунов О.Н. Государственный переворот. Стратегия и технологии. Москва: ОЛМА_ПРЕСС образование, 2006. 477 с.
5. Иванов А.А. Интервенция против мировой революции. Разведывательная предыстория. URL: https://books.google.com.ua/ books?/ isbn = 5040297025 (дата звернення: 12.02.2017).
6. Линдер И.Б., Чуркин С.А. Спецслужбы России за 1000 лет. URL: https://books.google.com.ua/ books?isbn=5386095862 (дата звернення: 16.02.2017).
7. Прививка. Путешествие по материалам "теории заговоров". URL: https://geoclub.info/privivka-puteshestvie-po-materialam-t (дата звернення: 12.02.2017).
8. Мардонес Г.К. ЦРУ без маски. URL: https://coollib.com/b/326329/ read. (дата звернення: 10.02.2017).
9. Росси Джанни и Ломбрасса Франческо. Фашисты в ложе. URL: https://historylib.org/historybooks/ Rossi-Dzhanni-i.../. (дата звернення: 11.02.2017).
10. О Службе CSE Канады. URL: https://www.cse-cst.gc.ca. (дата звернення: 12.02.2017).
11. Canadian Security Intelligence. URL: https://en./wikipedia.org/wiki/Canadian_Security_Intelligence_ Service (дата звернення: 22.02.2017).
12. Security Intelligence Review Committee. URL: https://en.wikipedia//org/wiki/Security/_Intelligence_ Review_Committee (Last accessed: 20.02.2017).
13. Privy Council Office (Canada). URL : https://en.wikipedia.org/wiki/Privy_Council_Office_(Canada) (Last accessed: 21.02.2017).
14. Хартия этики CSE. URL: https://www.cse-cst.gc.ca/en/about-apropos/ethics-charter (дата звернення: 16.02.2017).
15. Communications Security Establishment Canada (CSEC). URL: https://ru./wikipedia.org/ wiki/%D0%A6%D0%B5% (Lastaccessed: 19.02.2017).

УДК 321.01

ПЕРЕПОНИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ ПРЕЗУМПЦІЇ ВИНИ В УКРАЇНІ, ЯК ЗАСОБУ БОРОТЬБИ ІЗ ПОЛІТИЧНОЮ КОРУПЦІЄЮ, В КОНТЕКСТІ ЗАГРОЗИ ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНІЙ БЕЗПЕЦІ

Воронежський К. В.,
аспірант відділу розвитку політичної системи
Національного інституту стратегічних досліджень

У статті проаналізовано принцип «презумпції вини» як засіб боротьби із явищем корупції в цілому, та із явищем політичної корупції зокрема, на прикладах застосування такого принципу в деяких країнах світу. Проведено комплексний аналіз політичних, законодавчих, соціологічних факторів, що унеможливлюють законодавче закріплення та застосування вказаного принципу в нинішніх українських реаліях. Проаналізовано можливість застосування принципу «презумпції вини» в Україні в контексті боротьби із політичною корупцією, як засобу забезпечення внутрішньодержавної безпеки.

В статье анализируется принцип «презумпции вины» как средство борьбы с явлением коррупции в целом и с явлением политической коррупции в частности на примерах применения такого принципа в некоторых странах мира. Проведено комплексный анализ политических, законодательных, социологических факторов, которые делают невозможным законодательное закрепление и применение указанного принципа в нынешних украинских реалиях. Проанализировано возможность применения принципа «презумпции вины» в Украине в контексте борьбы с политической коррупцией как средством обеспечения внутригосударственной безопасности.

The article analyses the principle of “presumption of guilt” as a means of combating the phenomenon of corruption in general, and with the phenomenon of political corruption in particular, on the examples of the application of such a principle in some countries of the world. A complex analysis of political, legislative, and sociological factors, which make it impossible to legislate and apply this principle in the current Ukrainian realities, is carried out. The possibility of using the guilty presumption principle in Ukraine in the context of combating political corruption as a means of internal security provision is analysed.

Ключові слова: принцип презумпції вини, політична корупція, зарубіжні країни, незаконне збагачення, боротьба із корупцією.

Актуальність теми обумовлюється тим, що високий рівень корупції в державі, зокрема і політичної, не є виключно українським унікальним явищем. У значній кількості країн раніше відбувалися політичні процеси, подібні до тих, що зараз можна спостерігати в Україні. Для подолання явища корупції, кожна окрема країна використовує специфічний набір методів з урахуванням різних факторів, що формують основні риси даного явища в конкретній країні. До таких факторів можна віднести специфіку національної толерантності до корупційних дій (що певною мірою виходить з ментальності народів тієї чи іншої країни), законодавчу базу, політичну, соціальну та економічну ситуацію в країні в конкретний історичний період часу. В процесі подолання (мінімізації наслідків) явища корупції деякі країни світу вдавалися до так званих «жорстких заходів», одним з яких є запровадження до нормативно-правової бази принципу «презумпції вини» щодо корупційних злочинів, що в певному ряді випадків став позитивним фактором зменшення кількості вчинення корупційних правопорушень. В такому контексті вважаємо за доцільне розглянути можливість застосування принципу «презумпції вини» в українських реаліях.

Метою даної роботи є аналіз можливості застосування принципу «презумпції вини», як методу боротьби із політичною корупцією в Україні виходячи з досвіду зарубіжних країн.

Принцип презумпції вини в контексті боротьби із корупцією здебільшого досліджується науковцями-правниками з різних країн світу, однак в процесі здійснення таких досліджень, доволі часто опосередковано зачіпаються аспекти пов’язані з явищем політичної корупції. Серед інших можна виділити дослідження таких вчених як: Т. Бергер, Г. Богуш, Д. Вілшер, Д. Гарбазей, О. Дудоров, Г. Дордж, Го Юн, Н. Кофеле-Кале, Н. Гачері Камунде, В. Лунєєв, Л. Музіла, М. Моралес, М. Матіс, Г. Паккер, Ф. Рейчел, Ф. Сапіо, Л. Смірнова, В. Тютюгін та ін.

Загальне поняття принципу презумпції вини можна формулювати таким чином: суб’єкт винен поки не доведено протилежного. Відповідно даний принцип є прямим антиподом принципу презумп-

ції невинуватості, нормативне вираження якого, закріплене, як на доктринальному рівні ряду міжнародних конвенцій, так і в багатьох національних джерелах, в тому числі і в Україні.

Хоча професор Стенфордського університету Г. Паккер розглядав вищевказані принципи не як протилежні, а в контексті того, що дані принципи представляють різні правові концепції [1, с. 21]. Дану ідею продовжив професор університету Августи Ф. Рейчел, який вказує, що презумпція невинуватості – це формальна інструкція для влади, про те як здійснювати правосуддя, незалежно від її власних міркувань з цього приводу. Презумпція вини, в свою чергу, виступає для влади цими самими міркуваннями, що виникають з приводу здійснення правосуддя, свого роду забороненою доктриною, що дозволяє їй визнавати тих чи інших осіб винними до або без пред'явлення доказів, всупереч забороні, яка накладається на них презумпцією невинуватості [2, с. 72].

Якщо розглядати приклади застосування принципу презумпції вини як засобу боротьби із корупцією в контексті міжнародного досвіду пропонується розподілити випадки такого застосування на дві групи 1) застосування принципу презумпції вини в контексті його прямого закріплення в національному законодавстві; 2) застосування принципу презумпції вини в контексті його опосередкованого закріплення через ратифікацію певного міжнародного договору.

Як приклад першої групи застосування принципу презумпції вини вважаємо за доцільне розглянути певні країни (або території) азійського регіону до яких можна віднести Китайську Народну Республіку (далі – КНР), Сінгапур та Гонконг (в певний історичний період розвитку).

Систематизована боротьба із явищем корупції проводиться КНР приблизно з 50-х років минулого століття, при чому така боротьба набула досить «жорстких» форм (мається на увазі застосування смертної кари як одного з різновидів покарання для корупціонерів (закріпленого в Кримінальному кодексі КНР 1997 року, а саме в статтях 48 і 50) [3, с. 44], а також застосування принципу презумпції вини).

Російська дослідниця Л. Смірнова відзначає, що передумовою застосування принципу презумпції вини в КНР є доволі незвичні для європейської практики методи досудового розслідування, що базуються на «жорстких внутрішньопартійних заходах» [4, с. 293-294]. В приклад можна навести практику «подвійного вказування» (шуангуй), що застосовується партійними комісіями з перевірки дисципліни (далі – ПКПД). Суть методу шуангуй полягає в тому, що чиновнику підозрюваному в корупції ПКПД наказують зізнатися у своїй корупційній діяльності та повідомити всі обставини вчинення корупційних дій. Процес такого «зізнання» займає від декількох днів до року. Детальний процес застосування практики «подвійного вказування» описаний на офіційному веб сайті Народної прокуратури провінції Хубей [5]. Він полягає в тому, що чиновника підозрюваного партією в корупції ізолюють від контактів із зовнішнім світом, забороняючи без особливого дозволу ПКПД спілкуватися будь з ким, навіть з членами сім'ї. При чому родичам затриманого не повідомляють жодної інформації про нього. Китайський дослідник Го Юн відзначає, що ПКПД фактично не мають права проводити досудове розслідування корупційних правопорушень, їхня діяльність не підпадає під дію кримінально-процесуальних норм. У свою чергу дослідник Ф. Сапіо вказує, що діяльність ПКПД регламентується виключно внутрішньопартійними нормативними документами, а зізнання здобуті в процесі застосування методу шуангуй не мають юридичної сили в суді, однак, на підставі такого зізнання Народна прокуратура КНР розпочинає кримінальне переслідування чиновника, і навіть якщо останній відмовиться від показів даних в процесі застосування методу шуангуй в суді – це не буде мати жодного значення для винесення обвинувального вироку щодо підсудного [6; 7].

Таким чином, в контексті судового розгляду корупційних правопорушень в КНР доволі широко застосовується принцип презумпції вини. Однак, якщо брати до уваги міжнародні рейтинги індексу корупції, такі методи боротьби із корупцією не дозволили КНР зайняти високі місця в списках найменш корумпованих країн. Так, за даними Transparency International, в рейтингу країн за рівнем корупції 2016 року КНР зайняв лише сімдесят дев'яте місце [8]. Приклад КНР показує, що застосування принципу презумпції вини у боротьбі із явищем корупції, навіть на партійно-політичному рівні (в середині політичної партії), не є запорукою її подолання, або мінімізації. Крім того суворість китайського законодавства (в тому числі застосування принципу презумпції вини і смертної кари) щодо корупціонерів часто є перепоною для повернення в КНР викрадених активів та екстрадиції підозрюваних [9, с. 124].

В антикорупційному законодавстві Сінгапуру існує термін «презумпція корумпованості». Даний принцип полягає в тому, що при будь-якій підозрі в корупційних діях чиновник вважається винним, поки не доведе протилежне. Відповідно до Закону про запобігання корупції, прийнятому в 1960 році, Бюро з розслідування корупційних злочинів (спеціальний орган з запобігання та протидії корупції в Сінгапурі далі – Бюро) має право без рішення суду обшукувати і затримувати підозрюваних. Слідчі уповноважені проводити перевірки не тільки самих чиновників, але і їх родичів, перевіряти будь-які фінансові документи сім'ї та її поручителів. При цьому захисту від дій Бюро не має жоден громадянин країни, незалежно від статусу і посади [10, с. 681-691].

На відміну від КНР сувора антикорупційна політика в Сінгапурі привела до значних успіхів у боротьбі із корупцією. У 2016 році, за даними Transparency International, в рейтингу країн за рівнем корупції Сінгапур посів сьоме місце [8], а в 2012 році ця країна посідала п'яте місце в рейтингу країн з найменшим рівнем корупції.

Перш ніж Гонконг став одним з фінансових центрів світу, потрібно було різко скоротити злочинність. Важливим інструментом у вирішенні цієї проблеми стала непримиренна боротьба з корупцією. Незалежна Антикорупційна комісія, заснована в 1973 році, отримала дуже широкі повноваження: арешт міг відбуватися лише на підставі підозр, а невідповідність рівня життя чиновника його офіційним доходам вже могло стати приводом для порушення кримінальної справи.

Для досягнення цього результату влада міста продемонструвала волю, рішучість і послідовність в реалізації антикорупційних заходів. Гонконг почав активно реалізовувати антикорупційну політику в 1974 році, коли корупцією було пронизано 94% всього державного сектора. Одним з таких заходів було скасування презумпції невинуватості для чиновників. Замість нього застосовується принцип «доведи, що купив майно не на хабарі» [11, с 533-544]. Таким чином, якщо чиновник не в змозі довести, що законним шляхом отримав кошти, які лежать на його закордонних рахунках або на які придбано його нерухомість і дороге майно, його може бути засуджено до тюремного ув'язнення на строк до 15 років позбавлення волі.

Ще однією державою азійського регіону приклад якої демонструє опосередковане використання принципу презумпції вини у боротьбі із корумпованістю вищого політичного керівництва є Південна Корея. Проблема політичної корупції фактично супроводжує весь період новітньої історії цієї країни. Навіть період правління лауреата Нобелівської премії та батька південно-корейського економічного дива Кім Де Чжуна постійно супроводжувався корупційними скандалами, хоча тут же варто зазначити, що останній був дійсно визнаним поборником демократичних перетворень. Але навіть після його вбивства, президенти Південної Кореї неодноразово були звинувачені у корупції. Через такі звинувачення Но Му Хен, покінчив життя самогубством. Лі Мен Бак також пішов у відставку через корупцію у якій були замішані навіть його дружина та брат. Події 2016–2017 років свідчать, що політичні еліти Південної Кореї не змогли побороти явище корупції у вищому керівництві держави.

У Південній Кореї принцип презумпції вини не закріплено на законодавчому рівні, звідси виникає питання: чи можна говорити про застосування цього принципу, навіть опосередковано, по відношенню до суб'єктів політичної корупції в даній країні? На нашу думку – можна, оскільки, кожен корупційно-політичний процес в Південній Кореї починається не стільки з юридичних дій (проведення компетентними органами розслідувань, висунення обвинувачень), скільки з повідомлень у засобах масової інформації. В умовах доволі високого рівня розвитку інститутів громадянського суспільства, такі повідомлення ЗМІ зумовлюють виникнення процесів «громадянського невдоволення», що як показує історичний досвід призводить до відставки вищих посадових осіб держави. Останнім прикладом є імпічмент президента Південної Кореї Пак Кин Хе, яка у 2016 році була звинувачена в корупції і покинула свою посаду під тиском акцій протесту, що широко висвітлювалися в національних та міжнародних ЗМІ. Таким чином, громадянське суспільство Південної Кореї виступає ініціатором опосередкованого застосування принципу презумпції вини до чиновників. Безпосереднє обґрунтування цього принципу Південній Кореї, зумовлюється тим, у випадку необґрунтованих обвинувачень чиновник повинен довести їхню безпідставність, в протилежному випадку настає політична та юридична відповідальність.

Випадки прямого закріплення принципу презумпції вини в національному законодавстві характерні здебільшого для країн азійського регіону. На противагу таким заходам, правового закріплення принципу презумпції вини в європейських та північноамериканських державах не спостерігається. Однак, можливість застосування ними принципу презумпції вини передбачається через прийняття певних міжнародно-правових договорів щодо протидії корупції, що в своїх нормах прямо чи опосередковано містять досліджуваний принцип по відношенню до посадових осіб, які не можуть пояснити походження певних коштів чи матеріальних цінностей, щодо яких є підозра, що вони набуті в наслідок корупційних дій. Крім того, останнім часом можна спостерігати активне закріплення принципу презумпції вини у боротьбі із корупцією в країнах Південної Америки. Виходячи з наведеного, необхідно з'ясувати, чи можливе в перспективі запровадження принципу презумпції вини, як особливого інструмента боротьби із політичною корупцією в Україні.

Корупція, в широкому сенсі, як суспільно-політичне явище посягає на три основні об'єкти охорони визначені Законом України «Про основи національної безпеки», а саме: нівелює права та свободи людини і громадянина; підриває основи конституційного ладу в державі; комплексно зачіпає інтереси суспільства в цілому.

Разом з тим, одним з основних принципів забезпечення національної безпеки є пріоритет прав і свобод людини і громадянина, в тому числі особи, що підозрюється у здійсненні корупційного правопорушення. Однак, поширення корупції в органах державної влади, зрощення бізнесу і політики,

організованої злочинної діяльності визначено однією із основних загроз національній безпеці України. Тут постає питання: як співвіднести принцип пріоритету свобод прав людини і громадянина з однієї сторони і першочергове завдання держави з подолання та мінімізації негативних наслідків корупції з іншої? Чи можливо обмежити права особи, ввівши на нормативному рівні принцип презумпції вини, задля подолання корупційних проявів в державі?

Стаття 62 Конституції України прямо передбачає нормативне закріплення принципу презумпції невинуватості, відповідні положення закріплені в Кримінальному та Кримінально-процесуальному кодексі України, а також в ряді інших нормативно-правових актів [12].

Серед вітчизняних та зарубіжних вчених доволі широко вивчається питання такого специфічного складу злочинного діяння, як незаконне збагачення. Хоча дане питання стосується більше галузі юридичних наук, нас в контексті теми представленої статті цікавить не стільки поняття незаконного збагачення, скільки спосіб доведення цього діяння, оскільки в процесі такого доведення безпосередньо використовується принцип презумпції вини.

У 2006 році Україною ратифіковано Конвенцію ООН проти корупції від 31.10.2003, стаття 20 якої передбачає можливість вжиття законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання злочином умисного незаконного збагачення (значного збільшення активів державної посадової особи, що перевищують її законні доходи та які вона не може раціонально обґрунтувати) [13]. Однак, дана норма також зазначає, що такі заходи можливі лише за умови їх відповідності конституції держави правозастосовувача.

Застосування досліджуваного принципу державою залежить від багатьох факторів таких як: загальний рівень корупції, толерантність суспільства до корупційних проявів, політична воля держави, готовність до «нестандартних» методів впровадження антикорупційної політики задля забезпечення зниження загально-кримінального рівня злочинності і тим самими забезпечення і підтримання внутрішньодержавної стабільності та безпеки.

Аналізуючи термін «незаконне збагачення» Д. Гарбазей, виділяє такі його основні ознаки, як 1) значне збільшення матеріальних активів посадової особи, що не відповідає офіційним доходам, 2) посадова особа як спеціальний суб'єкт вказаного діяння та відсутність розумного пояснення щодо походження таких активів. Відповідно дані ознаки діяння прямо корелюють з застосуванням принципу презумпції вини у випадках виявлення політичної корупції, оскільки задля застосування складу незаконного збагачення відпадає необхідність доведення набуття коштів злочинним шляхом, а достатньо лише самої наявності коштів, що не мають офіційного підтвердження [14, с. 213].

Перепоною застосування принципу презумпції вини, як одного з основоположних принципів боротьби із політичною корупцією в нормативному полі є, в тому числі, положення міжнародних конвенцій. Так, Загальною декларацією прав людини та Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод передбачено, імперативне закріплення принципу презумпції невинуватості [15, 16]. У більшості випадків зазначені норми міжнародного права мають більшу політичну силу, аніж норми покликані побороти явище політичної корупції. Оскільки вище політичне керівництво країни впроваджуючи принцип презумпції вини в боротьбі із політичною корупцією ризикує бути звинуваченим в авторитаризмі і політичних переслідуваннях. Таким чином, якщо припустити можливість застосування принципу презумпції вини, як одного із засобів антикорупційної політики в Україні, можна спрогнозувати, що опір суб'єктів політичної корупції вибудовуватиметься, в тому числі на аргументах політичного переслідування щодо них та відсутності прямих доказів їхніх корупційних дій. В стані політичної та економічної нестабільності такі судові процеси в свою чергу, можуть призвести до негативних наслідків (таких як маніпуляція громадською думкою, збурення протестних політичних акцій, маніпулятивне апелювання до міжнародних установ і організацій тощо), що несуть загрозу як внутрішньодержавній, так і зовнішньодержавній безпеці країни.

Дослідниця Д. Гарбазей зазначає, що практика Європейського суду з прав людини включає в себе деякі випадки застосування принципу презумпції вини, а саме: а) у так званій суворій відповідальності злочинів (so-called strict liability offences); б) конфіскація майна, отриманого в наслідок вчинення кримінального злочину; в) у кримінальних злочинах, в яких тягар доведення був перенесений на відповідача [17]. В даному контексті ми можемо простежити основний мотив, яким керується Європейського суду з прав людини, допускаючи застосування принципу презумпції вини, в якості методу судового доказування, а саме: передбачення принципу презумпції вини в національному законодавстві держави-правозастосовувача. Разом з тим, впровадження будь-якого принципу до законодавства країни, зумовлюється практичною потребою застосування політичного або юридичного інституту і акцептується політичною волею держави, яка своєю чергою виходить з об'єднаної волі народу. Таким чином, впровадження принципу презумпції вини у боротьбі із політичною корупцією не можливе без відповідного соціального запиту, який може виражатися через соціальні та політичні рухи, протестні акції, формування громадської та (або) політичної ініціативи тощо.

Актуальним прикладом вищезазначених соціально-політичних процесів є останні події в Російській Федерації, що стосуються звинувачень у корумпованості влади цієї країни в цілому і чинного прем'єр міністра Д. Медвєдева зокрема. Протестні акції, що виникли в наслідок таких звинувачень, базуються на розслідуванні походження майна та статків Д. Медвєдева, проведеного опозиційною громадською організацією «Фонд боротьби із корупцією». Таким чином, суспільство сформувало запит на доведення легального походження активів вищих посадовців Російської Федерації та опосередковано застосувало принцип презумпції вини по відношенню до політика, що підозрюється суспільством в корупції. Слід зазначити, що вірогідність завершення таких акцій певним юридичним (судовим) або політичним процесом доволі низька, враховуючи певну авторитарність режиму Російської Федерації.

Оскільки інститут презумпції вини в широкому значенні стосується правового поля, історично склалося, що він є об'єктом дослідження переважно науковців-правників. При чому означений принцип досліджується зазвичай «від протилежного», тобто через аналіз принципу презумпції невинуватості, або в іншому випадку, як інструмент доведення певного конкретного складу кримінального правопорушення. Разом з тим, принцип презумпції вини, в разі його нормативного закріплення в правовій системі держави, в деяких випадках опосередковано, а в деяких безпосередньо впливає на «політичне життя країни». Саме в цьому, на нашу думку, полягає тісний зв'язок політичних і юридичних наук, які виступають взаємозалежними елементами побудови суспільної обстановки в широкому сенсі та політичного устрою держави у вузькому.

Виходячи з викладеного, ми хотіли б означити дві різні позиції науковців, що досліджували принцип презумпції вини, як метод доказування корупційних правопорушень вчинених посадовими особами, що виступають суб'єктами політичної корупції.

Власне, першу позицію, щодо впровадження принципу презумпції вини в національне антикорупційне законодавство можна сформулювати наступним чином: впровадження такого принципу прямо протирічить основам конституційного ладу і засадам побудови кримінального законодавства (в частині застосування принципу презумпції невинуватості), а відповідно немає ані можливості, ані потреби впровадження принципу презумпції вини до правового поля держави. Такої думки дотримуються, зокрема, Г. Богуш, В. Тютюгін та О. Дудоров, [18, с. 30; 19].

Додатковим аргументом, що посилює значення представленого підходу є те, що впровадження принципу презумпції вини в вітчизняне антикорупційне законодавство, очевидно, може призвести до необґрунтованого звинувачення опозиційних політиків та ще більшого розвитку корупції серед правоохоронних органів та судів, які вирішуватимуть питання про достатність чи недостатність наданих обвинуваченим доказів, що своєю чергою вплине на внутрішньодержавну безпеку негативним чином.

Друга позиція, опосередковано допускає можливість застосування принципу презумпції вини щодо корупційних злочинів і обґрунтовується тим, що: процесуальні права, до яких належить презумпція невинуватості не є абсолютними і за для подолання глобальної проблеми боротьби з корупцією можуть бути частково обмежені. Крім того практика Європейського суду з прав людини резюмує, що презумпція невинуватості не є перепоною для законодавчого закріплення кримінальної відповідальності за діяння до тих пір, поки принципи розумності та пропорційності належним чином дотримуються. Зокрема представлену позицію підтримує група українських та зарубіжних вчених, серед яких можна виокремити: В. Лунєєва, В. Боркова, Н. Кофеле-Кале, Н. Гачері Камунде, Г. Дорджа [20, с. 14].

Разом з тим, необхідно мати на увазі, що ефект від введення принципу презумпції вини відзначався в тих країнах, де був високий рівень корумпованості чиновників і низькі доходи. Введення такого принципу посприяло загальному зниженню рівня корумпованості посадових осіб, що поступово призвело до зменшення практики застосування даного інституту. Зокрема таку тенденцію відзначили Л. Музіла, М. Моралес, М. Матіс та Т. Бергер, а Д. Вілшер підкреслив, що головною вимогою при обмеженні прав людини, є встановлення балансу між боротьбою із корупцією та правами людини. [19; 20, с. 28].

Тема запровадження до вітчизняного антикорупційного законодавства принципу презумпції вини лунає досить часто, однак, такі заяви переважно носять популістський характер. Хоча, на нашу думку, в перспективі можна передбачити формування в Україні суспільного запиту на впровадження принципу презумпції вини. Дане твердження можна зробити на підставі результатів електронного декларування чиновниками свої доходів, оскільки, в ряді випадків розбіжності між офіційними джерелами доходів та розміром активів викликають питання не лише у компетентних антикорупційних органів, а й у пересічних громадян.

Висновки:

1) Застосування принципу презумпції вини, як інструмента державної антикорупційної політики носить доволі суперечливий характер. В країнах азійського регіону, такий принцип закріплено в нормативному полі, однак, результати його застосування відрізняються. Існує ряд позитивних прикладів його застосування, в таких країнах, як Сінгапур та Гонконг. Але на противагу такому досвіду в КНР,

застосування принципу презумпції вини не дає значних результатів у боротьбі із корупцією. Дану різницю у результатах можна пояснити певною формою авторитаризму політичної системи КНР і суворістю методів боротьби із корупцією. В ряді інших випадків принцип презумпції вини у боротьбі із корупцією витікає з норм міжнародних конвенцій. Однак, в більшості випадків досліджуваний принцип існує, як теоретична модель і відповідні норми, що його передбачають не ратифікуються державами учасниками конвенцій.

2) Застосування принципу презумпції вини, як інструмента державної антикорупційної політики в цілому залежить від «суспільного запиту» на впровадження «жорстких» методів боротьби із політичною корупцією та власне від політичної волі керівництва держави, що його запроваджує. Впроваджуючи принцип презумпції вини в систему антикорупційного законодавства, політичні еліти передбачають для себе можливість стати фігурантами антикорупційних процесів, що є фактором відкритості політичного керівництва країни і готовності продемонструвати законність власних доходів, що своєю чергою зменшує рівень суспільної занепокоєності негативними політичними процесами в державі і в цілому підвищує рівень внутрішньодержавної безпеки.

3) Впровадження даного принципу в Україні, на даному етапі є неможливим, оскільки суперечить основоположним принципам конституційного ладу. Крім того, впровадження такого принципу може становити реальну загрозу політичної та внутрішньодержавної дестабілізації в країні. Разом з тим, в подальшому, за умов поступового та сталого політичного розвитку інститутів громадянського суспільства з урахуванням фактору «суспільного запиту» на впровадження принципу презумпції вини щодо осіб, які підозрюються в політичній корупції можна буде повернутися до питання запровадження такого принципу.

Література:

1. Packer Herbert L. (1964). «Two Models of the Criminal Process ». University of Pennsylvania Law Review (University of Pennsylvania Law School) (113): p. 1-68.
2. Reichel Philip L. An American Perspective on Criminal Law // Comparative Criminal Justice Systems: A Topical Approach. – 3rd edition. – Upper Saddle River, N. J.: Prentice Hall, 2002. – 379 p.
3. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / Под ред. А. И. Коробеева, пер. с китайского Д. В. Вичикова. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 303 с
4. Смирнова Л. Н. // Об адаптации антикоррупционной системе КНР к международным вызовам / Смирнова Л. Н. // Китай в мировой региональной политике: история и современность // Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт Дальнего Востока Российской академии наук // № 19 / том 19 / 2014 / с. 291-305.
5. Несколько размышлений о правовом статусе полномочий предварительного расследования органами прокуратуры и «шуангуй» дисциплинарных комиссий // Народная прокуратура провинции Хубэй. 25.02.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.hbjc.gov.cn/shiwuyanjiu/zhenchashiwu/201104Д2011042 5_534470.html
6. Sapio Flora. Shuanggui and Extralegal Detention in China // The Documentation and Research Centre for Modern China. Leiden University, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cin.sagepub.eom/content/22/l/7
7. Guo Yong. Historical Evolvement and Future Reform of the China Communist Party Discipline Inspection Commission // Paper presented at the Opening Ceremony of the Centre of Anti-Corruption Studies. Hong Kong. 02.04.2009. P. 233. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cacs.icac.hi/en/events/ files/CACS_Eng_P233-251.pdf
8. Corruption perceptions index 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016
9. Брюн Жан-Пьер и др. Руководство по возврату активов для специалистов-практиков. М. Всемирный банк и УНП ООН, 2012, 222 с.
10. Шурыгин Ф. Ф., Антикоррупционная политика Республики Сингапур / Ф. Ф Шурыгин // Молодой ученый. – 2015. – № 22. – С. 681-691.
11. Шурыгин Ф. Ф. Антикоррупционная политика специального административного района Китайской Народной Республики – Сянган / Ф. Ф Шурыгин // Молодой ученый. – 2015. – № 19. – С. 537-544.
12. Конституція України / Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр
13. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції (A/RES/58/4) від 31 жовтня 2003 року / Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 49 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_c16

14. Гарбазей Д. О. Незаконне збагачення: міжнародно-правовий аспект / Д. О. Гарбазей // Науковий вісник Міжнародного гуманітраного університету. Сер.: Юриспруденція. 2013 № 6-1 том 2, с. 212-217.
15. Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод від від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov. ua/laws/show/995_004
16. Nelly Gacheri Kamunde The crime of illicit enrichment under international anti corruption legal regime/Non-Peer Reviewed Articles // KLR Journal [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www. kenyalaw.org/klr/index.php?id=426
17. Davor Derenčinović Criminalization of Illegal Enrichment // Freedom from Fear – July 2009 – Issue 4. – C. 18-23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.freedomfromfearmagazine.org/index.php?option=com_content&view=article&id=144:criminalization-of-illegalenrichment&catid=47:issue-4&Itemid=183
18. Дудоров О. Незаконне збагачення: сумнівна новела антикорупційного законодавства України / О. Дудоров, Т. Тертиченко// Вісник Національної академії прокуратури України. – 2011. – № 3. – С. 28–34.
19. Тютюгін В. І. Новели кримінального законодавства щодо посилення кримінальної відповідальності за корупційні злочини: вирішення проблеми чи проблеми для вирішення / В. І. Тютюгін // Юридичний вісник України. – 2010. – № 6: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.yurincom.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/archive/?aid=5364&jid=361
20. On the Take: Criminalizing Illicit Enrichment to Fight Corruption / Lindy Muzila, Michelle Morales, Marianne Mathias, Tammar Berger //Washington, DC: WorldBank. DOI: 10.1596/978-0-8213-9454-0. – 2012. – p. 106 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://star.worldbank.org/star/sites/star/files/on_the_take_criminalizing_illicit_enrichment_to_fight_corruption.pdf

УДК 321.1

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Дем'яненко О. О.,
здобувач кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснено комплексне дослідження оновлених ролей, які виконує громадянське суспільство у соціально-політичній системі, сформованих під впливом глобалізаційних процесів («охоронець», «адвокат», «постачальник послуг», «експерт», «інкубатор», «представник», «визначник стандартів» тощо), а також ключових умов, в яких відбувається співпраця громадянського суспільства, приватного та державного секторів, зокрема, невідповідність глобальних інституцій цілям, гіперпов'язаність світу, зростання інтересу до ролі віри і релігійної культури в суспільстві, громадський тиск через зростання економічної нерівності і т. д.

В статье осуществлено комплексное исследование обновленных ролей, которые выполняет гражданское общество в социально-политической системе, сформированных под влиянием глобализационных процессов («охранник», «адвокат», «поставщик услуг», «эксперт», «инкубатор», «представитель», «определитель стандартов» и т. п.), а также ключевых условий, в которых происходит сотрудничество гражданского общества, частного и государственного секторов, в частности, несоответствие глобальных институтов целям, гиперсвязанность мира, рост интереса к роли веры и религиозной культуры в обществе, общественное давление из-за роста экономического неравенства и т. д.

The article presents a comprehensive study of the renewed roles played by civil society in the socio-political system formed under the influence of globalization processes ('guardian', 'lawyer', 'service provider', 'expert', 'incubator', 'representative', 'standards definer', etc.), as well as the key conditions for cooperation between civil society, the private and public sectors, in particular the inadequacy of global institutions goals, hyperlinked world, increased interest in the role of faith and the religious sphere in society, public pressure due to the growth of economic inequality, etc.

Ключові слова: громадянське суспільство, приватний сектор, неурядові організації, міжнародні організації, глобалізація, профспілки, кооперативи, Інтернет, державний сектор.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Глобалізація, як процес комплексного переформатування світу в усіх його проявах, несе ряд змін і для такого феномену дійсності, як громадянське суспільство. З одного боку, глобалізація пропонує останньому уніфікацію процедур, структур і практик, з іншого, – розширює можливості, тим самим, змінюючи роль і наділяючи новими акцентами. Насамперед, провідними рушіями інновацій постають інформаційні та цифрові технології, які трансформують комунікаційний простір, спрошуючи інтеракції та збільшуючи активність провідних акторів.

«Глобалізація має два яскраво виражених вимірювання: масштаб (протяжність) та інтенсивність (поглиблення). З одного боку, вона визначає низку процесів, що охоплюють велику частину земної кулі або діють по всьому світу; таким чином, концепція має просторовий підтекст… З іншого боку, вона також передбачає інтенсифікацію на рівнях взаємодії, взаємозв'язку та взаємозалежності» [1, с. 319].

Комплексний аналіз актуальних глобалізаційних процесів, а також характеру їхнього впливу на засади діяльності громадянського суспільства у соціально-політичній системі, сформує науково обґрунтований каркас позитивних практичних адоптацій.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою та визначення невирішених раніше частин загальної проблеми. Різні теоретичні та прикладні аспекти функціонування громадянського суспільства (зміст, структура, засади діяльності, цілі та завдання, чинники впливу тощо) є предметом дослідження багатьох учених по всьому світу. До провідних фахівців з проблематики громадянського суспільства у контексті глобалізації належать У. Бек, Н. Задорожня, О. Задорожня, Е. МакГрю, С. Михейкін, Н. Тюхтенко, Г. Шехтер тощо. Проте, глобалізаційні впливи на форму та зміст громадянського суспільства лишаються ще недостатньо висвітленими у науковому дискурсі.

Формулювання цілей (мети) статті. Мета даної статті полягає у об'єктивації значущості глобалізації як чинника функціонування громадянського суспільства, що реалізується шляхом розв'язання декількох ключових завдань: 1) виявити нові умови діяльності організацій третього сектору, які спричинюються глобалізаційними впливами; 2) з'ясувати актуальні функціональні опції громадянського суспільства, що визначають його нові ролі у соціально-політичній системі.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Неурядові організації, профспілкові й релігійні лідери та інші представники громадянського суспільства відіграють різноманітні ролі, у тому числі критичні, в соціальному розвитку. За останні два десятиліття ці ролі змістилися, адже змінилося зовнішнє по відношенню до громадянського суспільства середовище. Якщо ще наприкінці XX століття громадянське суспільство переважно було захоплено процесом самопізнання, ідентифікацією власних потенцій, то сьогодні вектор пізнання переважно має зовнішнє спрямування. Останнім часом, внесок громадянського суспільства до глобальної світової системи став не менш інтенсивним ніж вплив держави та бізнесу.

«Еволюція сучасного етапу громадянського суспільства детермінується сукупністю не тільки внутрішніх факторів, обумовлених культурно-історичними, конфесійними, економічними, географічними та іншими особливостями, що в цілому визначило контури суспільно-політичних систем різних країн, але і зовнішніми факторами, пов'язаними з впливом процесів глобалізації» [2, с. 1].

Отже, зміна зовнішнього контексту веде до зміни ролі громадянського суспільства, яка, у свою чергу, змушує шукати оновлених дефініцій з урахуванням нових змістових конотацій.

Визначення змінюється, адже визнається, що громадянське суспільство охоплює сьогодні набагато більше, ніж просто «сектор», де панують неурядові організації: громадянське суспільство включає все більш широкий та більш динамічний діапазон організованих і неорганізованих груп, нові суб'єкти громадянського суспільства розмивають кордони між секторами та експериментують з новими організаційними формами, як онлайн, так і оффлайн.

Ролі також змінюються: актори громадянського суспільства демонструють власне значення як посередників, організаторів та новаторів, а також постачальників послуг та «адвокатів», у той час як приватний сектор відіграє все більш помітну та ефективну роль у подоланні суспільних викликів. Оновлений інтерес до ролі віри визначає потужні джерела соціального капіталу [3].

Змінюється контекст функціонування громадянського суспільства: економічна та геополітична сили зміщуються від Європи та Північної Америки; технології руйнують традиційні моделі фінансування та різко змінюють соціальну активність; політичний тиск здійснює спроби обмеження простору для діяльності громадянського суспільства у багатьох країнах. Усі ці зміни створюють виклики та можливості, а також вимагають швидкої адаптації з боку традиційних акторів.

Прогнозуючи майбутнє, лідери громадянського суспільства повинні зрозуміти, як зміна зовнішнього контексту впливатиме на їхні можливості здійснювати вплив та, зокрема, що означає ця еволюція для їхніх відносин із бізнесом, урядами та міжнародними організаціями. У бурхливому та невизначеному оточенні актори не зможуть більше ефективно працювати в ізоляції: нові, все більш ефективні способи вирішення суспільних проблем неминуче подолають традиційні секторні кордони. А це означає, що актори громадянського суспільства повинні шукати незвичні джерела для натхнення і актуальної успішної адаптації.

Попри усі наявні зміни базовими засадами діяльності громадянського суспільства лишаються «економічна свобода, поліформія власності, ринковий характер розвитку економіки; безумовне визнання і захист природних прав людини і громадянина; легітимність і демократичний характер влади; рівність усіх перед законом і правосуддям, надійна юридична захищеність особистості; правова держава, побудована на принципу поділу влади та взаємодії її окремих гілок; політичний та ідеологічний плюралізм, наявність легальної опозиції, свобода слова, думки, незалежність засобів масової інформації, невтручання держави і приватне життя громадян, їх взаємні права, обов'язки і відповідальність; класовий мир, партнерство і національна згода; ефективна соціальна політика, яка забезпечує належний рівень життя людей» [4, с. 10-11].

Тісно взаємодіючи з урядом, бізнесом та міжнародними організаціями, актори громадянського суспільства можуть і повинні забезпечити стійкий динамізм, якого потребує світ. Сила і вплив громадянського суспільства зростає, і його слід використовувати задля створення довіри і активізації дій у всіх секторах. Зміни, яких зазнає громадянське суспільство, наполегливо свідчать про те, що його більше не слід розглядати як «третій сектор». Радше громадянське суспільство повинно слугувати клеєм, що пов'язує заразом громадську та приватну діяльність з метою досягнення суспільного блага. Граючи цю роль, суб'єкти громадянського суспільства повинні забезпечити збереження власної основної місії, цілісності, цілеспрямованості та високого рівня довіра. У світі завжди потрібні незалежні організації та особи, які працюють як охоронці, етичні опікуни та адвокати маргінальних або недостатньо представлених груп суспільства.

Громадянське суспільство є динамічним, живим і впливовим, але також частково обмеженим. Протягом останніх двох десятиліть громадянське суспільство істотно розвивалося. На глобальному

рівні громадянське суспільство процвітає. Технології, геополітика та ринкова економіка створили можливості та тиск, стимулюючі створення мільйонів організацій громадянського суспільства по всьому світу, що породжує захоплюючі моделі для вираження громадян як в режимі онлайн, так і оффлайн, та посиленні зростаючою участі у процесах глобального управління. Помітний кількісний вибух реєстрування організацій громадянського суспільства (ОГС), включаючи значне збільшення активності у країнах, що розвиваються та країнах з перехідною економікою. Хоча організації громадянського суспільства є недофінансованими в порівнянні з бізнесом і урядом, фінансування діяльності громадянського суспільства зросло суттєво в окремих областях за підтримки основних та спеціальних фондів.

Громадянське суспільство сьогодні визнається різноманітною і широкою екосистемою окремих осіб, громад та організацій. Інформаційно-комунікаційні технології відкривають простір влади, впливу і зв'язків з новими конфігураціями акторів, що призвело до значного зростання активності онлайн-громадянського суспільства і створення мереж, що створюються повз географічні, соціальні та фізичні розбіжності. Ці мережі дозволяють більшій кількості людей об'єднуватися і спільно реагувати на соціальні виклики.

Мережі громадян почали змінювати інтерфейс і очікування щодо розширення можливостей громадянського суспільства. З 2010 року відбулося оновлення енергії та участі громадян у різних формах по всьому світу, включаючи Арабську весну, протести громадян проти жорстких заходів в Греції та Іспанії; «За справедливі вибори» у Російській Федерації.

Велика кількість експертів переконана, що прийшов час громадянського суспільства. Як зазначає С. Міхейкін, «громадянське суспільство сьогодні перебуває у стані переходу на новий рівень свого розвитку, який можна охарактеризувати як глобальний інформаційно-комунікативний управлінський простір, в основі якого лежить індивід, здатний приймати оперативні рішення по всьому колу проблем, породжених викликами сучасного світу» [5, с. 111].

Громадянське суспільство сьогодні – рівноправний партнер, що знаходиться поряд із іншими зацікавленими сторонами, визнаний та представлений у глобальних процесах управління. Тоді як 20 років тому громадянське суспільство могло розглядатися як протидія іншим секторам, сьогодні формально організовані та вільно об'єднані групи громадянського суспільства все більше беруть участь у партнерстві з урядами та бізнесом, і займаються офіційними консультаційними процесами у багатосторонніх форумах, таких як Велика двадцятка та Організація Об'єднаних Націй.

Відповідно до щорічних звітів міжнародних організацій кількість міжнародних неурядових організацій (НУО) зросла з 6 000 в 1990 році до більш ніж 50000 у 2006 році, а тепер їх налічується понад 65000. На національному та регіональному рівнях, тільки в Китаї нараховується 460000 офіційно зареєстрованих некомерційних організацій, у діяльності яких задіяно майже шість мільйонів працівників. У 2009 році було підраховано, що Індія має близько 3,3 мільйонів громадських організацій.

По всьому світу є приклади енергійних заяв громадянського суспільства, що проявляється у просуванні принципів справедливості та рівного економічного розвитку, гендерної рівності та прав людини. Тим не менш, попри факт, що у багатьох країнах громада постійно набирає обертів, існують обмеження, що проявляються у надмірному нагляді за медіа або обтяжливих регуляторних перешкодах для НУО. Уряди багатьох країн обмежують простір для громадянського суспільства особливо на арені розвитку прав людини та демократичних принципів. Кроки з припинення чи обмеження свободи громадянського суспільства включають обмеження доступу до національного та іноземного фінансування, що створює перешкоди для мобільної комунікації, а також застосування обтяжливих адміністративних процесів реєстрації. Існують також обмеження для кооперації приватного сектору та громадянського суспільства у програмах соціальної відповідальності, особливо у сферах, де це може сприйматися як загроза державі.

Відповідно до проекту CIVICUS (CSI) 2008-2011 років, серед громадських організацій у 33 країнах, лише 8% вважали, що правове та політичне середовище для громадянського суспільства було повною мірою сприятливим для їхньої діяльності, 47% були переконані у тому, що їхня активність дуже обмежена, 45% – помірно обмежена [6].

У широкому сенсі громадянське суспільство може бути визначене, як «область поза межами сім'ї, ринку та держави», що охоплює спектр представників та організацій громадянського суспільства з широким колом цілей, різними структурами, рівнями організації, членства та географічного покриття. Хоча дескрипції різняться між установами та країнами, зазвичай «екосистема громадянського суспільства» включає:

- НУО, неприбуткові організації та організації громадянського суспільства (ОГС), які мають організовану структуру або діяльність, і є, як правило, зареєстрованими суб'єктами та групами;
- Інтернет-групи та заходи, включаючи соціальні медіа-спільноти, які можуть бути організованими, але не обов'язково мати фізичні, юридичні чи фінансові структури;

- Соціальні рухи колективних дій та / або ідентичності, які можуть бути фізичним або функціонувати онлайн;

- Релігійні лідери та організації;

- Профспілки та трудові організації, що представляють працівників;

- Соціальні підприємці, що використовують інноваційні та / або ринковоорієнтовані підходи до соціальних та екологічних цілей;

- Національні асоціації та заходи на місцевому рівні;

- Кооперативи, які належать і демократично контролюються їхніми членами.

Переважно актори громадянського суспільства працюють над зменшенням негативних впливів на суспільство та підвищенням соціального добробуту. Вони тяжіють до соціальної єдності, підвищення рівня економічного та соціального розвитку, зменшення рівня бідності, поганого здоров'я та нерівності, сприяння інтересам маргінальних груп, продовження захисту соціальних, громадянських та політичних прав, захисту навколишнього середовища і надання послуги у сфері охорони здоров'я, освіти тощо.

Світовий банк визнав поняття громадянського суспільства, розроблене низкою провідних дослідницьких центрів, а саме: «Широкий спектр недержавних і неприбуткових організації, що мають присутність у суспільному житті, висловлюють інтереси та цінності своїх членів або інших людей на основі етичних, культурних, політичних, наукових, релігійних чи благодійних міркувань. Отже, до організації громадянського суспільства належать: громадські групи, громадські організації, профспілки, корінні групи, благодійні та релігійні організації, професійні об'єднання та фонди» [7].

ЄС вважає, що ОГС мають включати усі недержавні, неприбуткові структури, позапартійні та ненасильницькі, які організовують люди для досягнення спільних цілей та ідеалів, чи то політичних, культурних, соціальних чи економічних. Серед них громадські організації, неурядові організації, релігійні організації, фонди, науково-дослідні установи, гендерні та ЛГБТ спільноти, кооперативи, професійні та бізнесові асоціації та неприбуткові ЗМІ. Профспілки та організації роботодавців, так звані соціальні партнери, складають окрему категорію ОГС.

Ролі, які різні зацікавлені сторони відіграють стосовно громадянського суспільства, розмиваються. Джерела соціального капіталу змінюються у все більш глобальному, гіперпов'язаному та багатозацікавленому світі.

У межах складної екосистеми великої кількості активностей та відносин громадянського суспільства, деякі актори, такі як релігійні організації, соціальні медіаспільноти та мережі, починають відігравати більш значну роль.

Сучасне громадянське суспільство наділене наступними функціями (ролями):

- «охоронець» (управління інституціями з обліку та просування прозорості та підзвітності);

- «адвокат» (підвищення обізнаності про суспільні проблеми та виклики, а також підтримка позитивних змін);

- «постачальник послуг» (надання послуг для задоволення суспільних потреб, зокрема, у царинах освіти, здоров'я, харчування та безпеки, а також реалізація управління наслідками стихійних лих, швидкого реагування на надзвичайні ситуації);

- «експерт» (поширення унікальних знань та досвіду для формування політики та стратегії, а також визначення конструктивних рішень);

- «забудовник» (забезпечення освіти, перепідготовки, стажування тощо з метою нарощування потенціалу);

- «інкубатор» (розробка довготривалих та довгоокупних рішень);

- «представник» (надання сили голосу маргіналізованих або недостатньо представлених);

- «громадянин-чемпіон» (заохочення активної участі громадян у суспільному житті та підтримка прав громадян);

- «прихильник солідарності» (сприяння поширенню та зміцненню фундаментальних і загальних цінностей);

- «визначник стандартів» (створення норм, які формують ринок і державну діяльність.

Визнаючи, що жоден сектор не може вирішити світові головні проблеми суспільства самостійно, ці ролі все частіше виконуються через залучення до партнерських та спільних відносин як у структурі громадянського суспільства, так і в кооперації з зацікавленими сторонами з бізнесу, урядовими та міжнародними організаціями. Унікальна концепція громадянське суспільство як «простір, де ми виступаємо за спільне благо» набирає поширення, оскільки суб'єкти громадянського суспільства часто грають сприятливу роль в рушійних змінах у співпраці з іншими зацікавленими сторонами.

Лідерство та інновації «просвітлених» корпоративних та державних органів з вираженою прихильністю до соціального призначення доповнюють такі зусилля. Зміни в мобілізації капіталу приватних галузей на шляху до соціальних та екологічних цілей – наприклад, через корпоративну підтримку або громадські програми, нові моделі благодійності та інструменти соціальних інвестицій – представляють набір лідерів з корпоративного сектору, що прагне великих соціальних змін.

Бізнесові лідери великих транснаціональних корпорацій активно допомагають процесам глобального управління. Приміром, варто згадати спільну ініціативу Світової ділової ради з питань сталого розвитку (WBCSD), Міжнародної торгівельної палати (ICC), а також Глобального договору Організації Об'єднаних Націй (UNGC) для презентації коаліції провідних бізнесів у ході Конференції ООН зі сталого розвитку Ріо+20.

Очевидно, що громадянське суспільство додає значної цінності іншим секторам, чи то шляхом офіційного партнерства, чи то через неформальне співробітництво або ж – непрямі впливи. Експерти з бізнесу, урядів і міжнародних організацій підкреслюють важливість ролі, яку відіграє громадянське суспільство в рамках більш широкої системи врядування.

Можна виділити принаймні три ключові сфери розширення впливу громадянського суспільства: 1) приватний сектор; 2) державний сектор; 3) міжнародні організації. Розглянемо більш детально прояви цих впливів.

Громадянське суспільство надає легітимність, майно та інтелект для допомоги розгортання рішень, які можуть бути додатковими або пов'язаними з інтересами приватного сектору. Громадянське суспільство використовується для того, щоб «робити більше за менше» у пошуку інноваційних рішень суспільних проблем. Багато було зроблено на основі концепції «скромних інновацій» останнім часом, аналогічно громадянське суспільство інкубувало сфери продуктів та послуг, що призвело до комерційних застосувань.

Також часто громадські організації та їхня діяльність здатні отримати доступ до місцевих знань, досвіду та розуміння, щоб подолати «останню милю», забезпечуючи зв'язки та розуміння потенціалу споживчої бази. Нарешті, багато сучасних гравців приватного сектору вибудовують відносини з ключовими лідерами думок, що впливають на політику та громадський порядок денний. На рівні формування інтересів організації громадянського суспільства та корпорації можуть створити ефективні коаліції з метою поступового збільшення впливу на цей дискурс.

Як частина «соціальної основи демократії» громадянське суспільство являє собою фундаментальну частину демократичної системи та акцентує важливі питання. Воно має здатність висловлювати суперечливі офіційній лінії погляди; представляти тих, хто не має голосу; мобілізувати громадян до організації у рухи; створювати підтримку зацікавленим сторонам; привносити

довіру до політичної системи, сприяючи прозорості та підзвітності. З точки зору формулювання політики громадянське суспільство є цінним партнером на основі глибокої предметної експертизи, підкріпленої досвідом «із перших рук», здатним розширювати інноваційний варіатив соціальних послуг та сприяти активному залученню громадян.

Представники громадянського суспільства часто виступають у суспільних відносинах, як зовнішні наглядачі, які змушують звітувати установи та індивідів по результатах власної активності, наприклад, у питаннях забруднення навколишнього середовища або ж ухилення від сплати податків тощо. Це ціннісна функція, яка доповнює державне управління та нагляд, на жаль, може бути недооціненою різними суспільними акторами. Аналогічно ОГС, діючи самостійно поодинці чи у межах публічно-приватного партнерства, доповнюють і часто підтримують державні установи у наданні широкого спектру послуг населенню.

Зрештою, громадянське суспільство може виступати в ролі каталізатора міжсекторних змін, створюючи для урядів політичний та адміністративний «простір» для прийняття складних чи непопулярних рішень.

Представники громадянського суспільства мають значний досвід та експертні навички, особливо на найнижчому рівні, що може допомогти міжнародним організаціям ефективно формулювати власні політику та стратегію. У силу близькості до кінцевих бенефіціарів глобальної політики та програм організації та рухи громадянського суспільства можуть збільшити довіру до діяльності міжнародних організацій. Залучаючи громадянське суспільство як виконавчого партнера, міжнародні організації отримують більш ефективне втручання на рівні практичних впливів на цільову аудиторію.

Оскільки з'являються нові форми державно-приватного партнерства, громадянське суспільство також може забезпечити підзвітність, щоб пересвідчитись у тому, що результати є соціально та екологічно відповідними.

Сьогодні можна виділити цілу низку умов, які впливають на динаміку розвитку власне громадянського суспільства, його роль та взаємовідносини з іншими зацікавленими сторонами. Деякі з цих чинників працюють на користь посилення ролі громадянського суспільства, інші – закликають чіткіше визначити обов'язки та внески.

Глобальні інституції більше не відповідають цілям. Члени громадянського суспільства та бізнесу відзначають спад значущості традиційних інститутів, які існували з кінця Другої світової війни та їхніх керівних правил взаємодії. Бізнес, політична влада та громадянське суспільства сьогодні більше прагнуть соціально інклюзивної моделі управління та економічної політики.

Світ стає гіперпов'язаним. Завдяки збільшенню доступу до мережі Інтернет, соціальним мережам та мобільним пристроям, сила особистості як віртуального громадянина на підйомі. Масштаб соціальних мереж (у Facebook більше ніж мільярд користувачів, тоді як SinaWebo може похвалитися 400 мільйонами), а також швидкість передачі інформації змінили парадигму громадянина. І в результаті починають превалювати неієрархічні комунікаційні структури.

Зростає інтерес до ролі віри і релігійної культури в суспільстві. Актори урядів, бізнесу та громадянського суспільства переймаються вивченням нових способів використання сильних сторін релігійних організацій на місцях, в контексті розвитку місцевих громад, а також допомоги за кордоном та економічного розвитку. Віра також розглядається як джерело етичних принципів і цінностей в межах бізнес-моделей. Потребують визначення механізми для взаємодії з керівниками релігійних організацій з метою обопільно ефективної кооперації [8].

Існує глибокий громадський тиск (насамперед, економічні аргументи) стосовно відповіді на невідкладні проблеми нерівності. Наявні крайнощі багатства та глибина бідності по всьому світі в останні десятиліття створюють сувору реальність для лідерів урядів, бізнесу та громадянського суспільства. Сила Інтернету яскраво демонструє цю економічну нерівність, відтак, ставить кожен сектор під прожектор, вимагаючи швидкої та переконливої відповіді.

Відбуваються значні демографічні зрушення, які мають бути врахованими в економічній, політичній та соціальній системах. Демографічний розподіл молодих людей та осіб похилого віку наразі має і буде зрощувати свій вплив на те, як громадянське суспільство, бізнес та влада позиціонують власні стратегічні підходи щодо забезпечення можливостей працевлаштування, охорони здоров'я та механізмів реагування на потреби громадян.

Генерація молоді, яка нині з'являється, знає лише дротовий світ і активно використовує соціальні мережі для артикуляції нагальних проблем, використання своїх прав та створення позитивних суспільних змін. Планування розробки механізмів «доставки» за умов прогнозу, що до 2050 року населення Землі зросте до 9 мільярдів людей, більшість з яких житиме в економіках, що розвиваються, та у містах, представляє собою значний виклик.

Зменшується впевненість у розмірі, джерелах та режимах фінансування традиційними донорами, натомість виникають нові соціально спрямовані суб'єкти фінансування. Отже, традиційні джерела фінансування скорочуються. Окрім того, були внесені зміни до критеріїв донорів, в тому числі диверсифікація джерел фінансування, вимоги до партнерів з приватного сектору та більш суворі вимоги для демонстрації впливу. Одночасно з'являються нові джерела фінансування, такі як ринкові благодійники, соціальні підприємці та соціальні інвестиційні продукти. Також виникають нові механізми доступу до фінансування, наприклад, краудфандинг (фінансування громадою) та моделі на кшталт KIVA, онлайн-платформа кредитування, що об'єднує кредиторів та підприємців.

Зростає дефіцит довіри до установ та між секторами. Зростання громадянського протесту, що підтверджується дослідженнями компанії Edelman та інших, демонструє зниження рівня довіри з боку широких кіл громадськості до установ по всьому світі, як бізнесових, так і урядових. Найбільше під загрозою недовіри знаходиться державний фінансовий сектор. Ще один поточний виклик – це низький рівень довіри між окремими елементами громадянського суспільства, бізнесу та державної сфери в конкретних регіональних та національних контекстах.

Уряди, що стикаються з фіскальним тиском, зменшують рівень надання соціальних послуг. Актуальні занепокоєння щодо державного боргу та спроби відновити конкурентоспроможність після глобальної фінансової кризи 2008 року призвели до жорстких заходів, які скоротили державні витрати на соціальні послуги.

Гравці приватного сектору все частіше розробляють стратегії для вирішення соціальних та екологічних проблем. Ряд провідних підприємств сьогодні переорієнтовує свою діяльність з метою здійснити позитивний вплив на складні виклики суспільного життя, що стає основною частиною їхнього бізнесу та організаційної стратегії.

Окрім основних транснаціональних корпорацій, цей зсув відбувається і у країнах, що розвиваються, через керівництво «Чемпіонів сталого розвитку» такі, як Florida Ice and Farm Company S.A., що базується в Коста-Ріці, яка використовує стратегію «потрійної ефективності» (економічний, екологічний та соціальний впливи) та збільшує доступ до власних продуктів для бідних сільських громад, таким чином, відповідаючи на проблему недоїдання.

Такі стратегії стали називатися прагненням до «спільної цінності», що передбачає формування економічної цінності таким чином, щоб була створена цінність для всього суспільства, шляхом забезпечення його актуальних потреб. У результаті підприємства, які використовують ці стратегії, не бачать себе поза громадянським суспільством, а сприймаються як його частина, що діє у спільних інтересах.

Нові моделі економічної та політичної влади виникають через зміни по осі розвитку. Традиційна динаміка розвитку Північ-Південь оскаржується геополітичними та економічними зрушеннями, в тому числі іноземними прямими інвестиціями країн з економікою, що розвивається, такими як інвес-

тиції Китаю до Африки; зміною фокусу країн-донорів з надання допомоги до торгівля з ключовими ринками, що розвиваються; новою мапою найбільш швидкозростаючих країни Африки, Азії та Латинської Америки. У відповідь, багато міжнародних організацій громадянського суспільства намагаються «інтернаціоналізувати» свої фінансові та управлінські структури.

Чи зможе процвітати громадянське суспільство в епоху глобалізації, чи зможе подолати певні негативні наслідки економічних глобальних змін? Цим питанням переймається Г. Шехтер у науковій роботі «Відродження громадянського суспільства. Глобальні та порівняльні перспективи». Дослідник переконаний у позитивній динаміці громадянського суспільства, насамперед, через плюралізм його суб'єктів, а також нові функціональні конотації. Інтенсифікація участі громадянського суспільства у вирішенні не лише соціальних, але й політичних проблем, яка спостерігається на даному етапі, може бути визначена передумовою відродження громадянського суспільства [9].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Динамічні глобалізаційні процеси багато в чому визначають умови та виклики, з якими повсякденно стикається громадянське суспільство. Швидкість та ефективність діяльності постають провідними критеріями оцінки його розвитку. Практична динаміка останніх 20 років доводить, що громадянське суспільство переймає нову роль – рівноправного партнера – поряд із такими акторами, як держава та приватний сектор. Більше того, саме організації громадянського суспільства користаються сьогодні найбільшим рівнем довіри людських мас. Тим не менш, складність та багаторівневість сучасних соціально-політичних проблем, підтверджує необхідність колаборації між цими провідними акторами. Одна із показових характеристик громадянського суспільства – тенденція до кібернетичної адаптивної системи – визначатиме особливості її розвитку протягом найближчого десятиліття. Саме вона має стати одним із провідних дослідницьких аспектів майбутніх наукових розвідок.

Література:

1. McGrew A. Global Politics in a Transitional Era [Text] // Global Politics: Globalization and the Nation-State, ed. A. Mcgrew, P. Lewis. – Cambridge : Polity Press, 1993. – P. 311-326.
2. Задорожня Н., Задорожня О., Тюхтенко Н. Еволюція громадянського суспільства в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / Н. Задорожня, О. Задорожня, Н. Тюхтенко. – Режим доступу : http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/2967/1/ 15_ЕВОЛЮЦІЯ%20ГРОМАДЯНСЬКОГО%20СУСПІЛЬСТВА%20В%20УМОВАХ%20ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.pdf. – Назва з екрану.
3. President's Advisory Council on Faith-based and Neighbourhood Partnerships (2010): A New Era of Partnerships: Report of Recommendations to the President, Washington DC: White House Office on Faith-based and Neighborhood Partnerships, http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/microsites/ofbnp-council-final-report.pdf
4. Бек У. Что такое глобализация? [Текст] / пер. с нем. А. Григорьева и В. Сидельника; общая ред. и послесл. А. Филиппова. М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
5. Михейкин С. В. Тенденции развития гражданского общества и правового государства в условиях глобализации [Текст] / С. В. Михейкин // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2011. – №4 (10): в 3-х ч. 4.1. – С. 111-114.
6. CIVICUS (2012): State of Civil Society 2011, Johannesburg: CIVICUS: World Alliance for Citizen Participation, http://socs.civicus.org/wpcontent/uploads/2012/04/State-of-Civil-Society-2011.pdf
7. World Bank (2009): World Bank – Civil Society Engagement: Review of Fiscal Years 2007-2009, Washington DC: World Bank, http://siteresources.worldbank.org/CSO/Resources/CivilSocietyBook2009final.pdf
8. The Pew Forum on Religious and Public Life (2010): The Global Religious Landscape: A Report on the Size and Distribution of the World's Major Religious Groups as of 2010, Washington DC, http://www.pewforum.org/global-religious-landscape.aspx.
9. Schechter G. M. The Revival of Civil Society. Global and Comparative Perspectives. Ed.by Schechter Michael G. – London: MacMillan, 1999. – 295 p.

УДК 321.01

КОНЦЕПТ ЄВРОПИ ТА МАЙБУТНЄ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Донська А. Г.,
кандидат політичних наук

У статті висувається і доводиться гіпотеза про те, що трактування концепту Європи безпосередньо корелює з майбутнім розвитком Європейського Союзу та його членів. Поширення ексклюзивних практик сприятиме поширенню ідей поміркованих і радикальних «євроскептиків», що може призвести розпаду Європейського Союзу. Інклюзивний аспект концепту Європи представлено ідеями «єврооптимістів» («європеїстів»), які, виходячи зі спільності історії, культури, ментальності народів Європи, обґрунтовують позитивний вплив на розвиток держави інтеграції, недержавної кооперації та екстраполяції норм та принципів ЄС на нові території Європи.

В статье выдвигается и доказывается гипотеза, что трактовка концепта Европы напрямую коррелирует с будущим развитием Европейского Союза и его членов. Распространение эксклюзивных практик способствует распространению идей умеренных и радикальных "евроскептиков", что может привести к распаду Европейского Союза. Инклюзивный аспект концепта Европы представлен идеями "еврооптимистов" (“еврофилов”), которые, исходя из общности истории, культуры, ментальности народов Европы, обосновывают положительное влияние на развитие государства интеграции, негосударственной кооперации и экстраполяции норм и принципов ЕС на новые территории Европы.

The article proposes the hypothesis that the interpretation of the concept of Europe directly correlates with the future development of the European Union and its members. Dissemination of exclusive practices promotes the spread of ideas of moderate and radical "eurosceptics" that could lead to the disintegration of the European Union. The inclusive aspect of the concept of Europe is represented by the ideas of the Eurooptimists (Europeanists), who, based on the common history, culture, mentality of the peoples of Europe, proves the positive impact on the development of the state of integration, non-state cooperation and the extrapolation of the EU norms and principles to new territories in Europe.

Ключові слова: поняття Європи, Європейський Союз, ексклюзивний, інклюзивний, євроскептики, єврооптимісти.

У науковому дискурсі початку XXI століття утверджується концепт Європи, зведений до різноманітних вимірів діяльності Європейського Союзу. Наукові публікації та дослідження проводяться на основі вивчення політик Європейського Союзу, його інституцій та структурних елементів, проте в назві наукових робіт часто міститься лише поняття «Європа». До концепту Європи звертаються як до узагальненого поняття, яке охоплює європейські цінності, європейський рівень життя, європейську політику та європейські пріоритети, надаючи поняттю європейськості стійких асоціацій з Європейським Союзом. У цьому контексті варто розглянути основні причини такого заміщення понять та наслідки для наукового дискурсу, політичної практики та майбутнього розвитку країн Європи.

На території Європи протягом тривалого часу утворювалися політичні об’єднання, союзи, альянси, які мали на меті утвердження миру та добробуту держав європейського простору. Після підписання декларації Шумана почав реалізовуватися новий політичний проект, за основу якого було взято ідейні надбання суспільно-політичної думки та провідні суспільно-політичні концепції. Європейський Союз (ЄС) виступає на сьогодні результатом ряду об’єднань політичного, економічного, культурного характеру. Не маючи всіх ознак держави, охоплюючи більшу частину європейських країн (але не всі), ЄС не тільки став вагомим актором світової політики, але й перебрав на себе роль представника інтересів усієї Європи.

У даній статті за вихідне буде взято визначення Європи в політичному аспекті, а саме: “Європа – це політичне поняття, сформоване під впливом політичної історії та ідей на основі спільної ідентичності, цінностей, принципів демократії та лібералізму, яке умовно конструюється та застосовується Європейським Союзом” [2, с. 211].

Таке розуміння Європи наштовхує на необхідність визначення взаємозв'язку основного наповнення концепту Європи та майбутнього ЄС у світовій політиці виходячи з тих ідейних основ засобів ведення політики, використання яких постулюються і які дійсно застосовуються у конкретних політичних ситуаціях.

ЄС виступає як нескінченний, відкритий проект, що базується на зміні основ політики сусідства, важливість якої можна спостерігати на прикладі України. Концепт Європи постає як проект легітимації зовнішньої та внутрішньої політики Європейського Союзу, адже він перебирає на себе частину характеристик ЄС і навпаки. Можна виокремити такі три основні причини зведення поняття «Європа» до розуміння меж та політики Європейського Союзу:

1. Закріплення політичних позицій Європейського Союзу та зростання його ролі як актора світової політики.
2. Змістовне наповнення концепцій розширення Європейського Союзу.
3. Особливості ведення наукового дискурсу всередині європейської спільноти.

Розглядаючи детальніше кожну з наведених причин, можна стверджувати, що перша постає як власне політична за змістом, адже зовнішня і внутрішня політика Європейського Союзу націлена на посилення ролі ЄС як на території Європи, так і в усьому світі. В Європі немає альтернативних політичних акторів та інтеграційних утворень, рівних або більш потужних за ЄС. Використовуючи такий інструмент як Європейську політику сусідства (ЄПС) та основні її складові, Європейський Союз поширює свій вплив на сусідні держави. ЄС прагне впливати та контролювати соціально-політичні, економічні, культурні процеси в Європі.

По-друге, змістовне наповнення концепцій розвитку Європейського Союзу та інтеграції характеризується застосуванням концепції «сили» Джозефа Ная щодо Європейського Союзу, та похідних від цього концептів, таких як «нормативна сила Європи», «етична сила Європи» та інших. Таким чином, Європу можливо досліджувати як таку, яка підпадає під опис концепції сучасного типу імперій.

Третя група причин характеризується тим, що основні наукові дослідження ініціюють і проводять у найбільш економічно і політично розвинених країнах Європи, які утворили так зване «ядро» не лише ЄС, а й Європи в цілому. Після заснування Європейського Союзу почалося активне створення кафедр з європейських студій в університетах, окремих дослідних установах, мета яких – обґрунтувати політику ЄС щодо держав-членів, країн-сусідів та інших глобальних акторів. Саме тут поширюються дослідження Європи, її стану та можливого майбутнього розвитку, і всі вони проводяться в контексті становлення і можливого розширення Європейського Союзу. Проте в інших країнах на європейській території через економічні та суспільно-політичні складнощі не проводиться і не стимулюється паралельний науковий дискурс, альтернативний ініційованому в ЄС. Саме тому, як зауважують Ельмар Альтфатер та Біргіт Манкопф, «для багатьох європейців Європа тотожна Європейському Союзу, а не географічному континенту Європи» [9, с. 48]. Сполучені Штати Америки як один з провідних і домінантних центрів наукового пізнання не приділяють значної уваги вивченню внутрішньоєвропейських процесів. Їх насамперед цікавить ЄС як один з найбільших конкурентів, тому вони також приймають використовуване в ЄС спрощення, за якого концептуалізація Європи визначається ЄС.

Дослідник Вілл Хаттон звертає увагу на підвищення ефективності проекту Європи за допомогою прийняття політичної відповідальності і транспарентності в межах політичних процесів, які недоступні для національних держав, але є життєво важливими для громадян [6, с. 391–393]. Це матиме два основні наслідки:

– поява сенсу існування ЄС як виразника інтересів населення Європи, що гарантувало б підтримку з боку громадськості;
– створення передумов для формування європейського громадянського суспільства на основі ототожнення не з конкретними національними державами, а з Європою як цілим.

Як наголошує Вільям Уоллес, після Другої світової війни «Західна Європа стала “Європою”, а “Європа” була повністю частиною “Заходу”: два концепти, що перетинаються» [15, с. 78]. Цей феномен проявляється після закінчення «холодної війни», коли актуалізується потреба окремого розгляду можливостей кооперації в кожній сфері суспільного життя. США вже не задають напрямку глобалізації, а недержавні організації мають можливість проводити багатоаспектну взаємодію на європейському просторі. Тож роль держави в політичному житті змінюється, що призводить до суттєвих трансформацій у світовій політичній системі, а це, в свою чергу, змінює місце і роль Європи у світовій політиці. Можна виокремити такі три основні теоретичні підходи до розуміння сучасного місця і ролі європейських держав [14, с. 115–120]:

1. Державно-центрична парадигма – держава в Європі завжди буде головним демократичним представником політичних інтересів, а домінування однієї чи групи держав у міждержавних об’єднаннях забезпечуватиме добробут усіх членів кооперації.
2. «Нео-середньовічна» теоретична школа вказує на «відступ» держави, зумовлений зростанням ролі ТНК та детериторізації влади, появою супранаціональної технократичної влади та нетериторіальних спільнот. Це призводить до зникнення єдиного центру в глобальній системі та появи різних рівнів влади, які переплетені між собою.
3. Інституціоналізм та неоінституціоналізм дозволяють аналізувати багаторівневу взаємодію на внутрішньо- та зовнішньополітичній арені Європи різних інституцій, які співвідносять інтереси

держав з політичною волею інших суб'єктів. В межах цієї парадигми аналізується роль інститутів як у державному, так і у світовому масштабі.

Усі три перераховані погляди на місце держави в сучасній Європі мають прояви в політичному житті та характеризують основні тенденції зміни ролі держави та регіонів. Інституційні трансформації, процеси внутрішньоєвропейської інтеграції та розширення ЄС, дискусії щодо членства та виходу з ЄС, актуалізують питання ідентичності. Основні наукові та політичні дискусії розкривають проблему того, чи дійсно «Європа знаходиться там, де європейці відчувають себе європейцями» [4, с. 14] і можна безмежно включати різні країни до Європи, чи, навпаки, необхідно закрити, "законсервувати" кордони Європи та розвивати вже існуючу спільноту.

Розуміння Європи через ідентичність дає можливість говорити про неї як про «інклюзивне чи ексклюзивне поняття, яке для одних служило свідченням, що вони абсолютно гарантовано належать до Європи, у той час як інші, таким чином, витіснялися за межі європейських кордонів» [3].

В основу інклюзивного поняття Європи (від англ. inclusion – «включення») закладають загальнолюдські цінності, які формують ідентичність спільноти, зокрема повагу до прав людини і громадянина. Саме інклюзивне поняття Європи та Європейського Союзу «відображає тривалий, ймовірно домінантний, дискурс, який активно підтримується всередині Союзу» [9, с. 37]. Інклюзивна європейська ідентичність передбачає комунікацію та взаємовплив з іншими політико-територіальними і культурними одиницями. Так можуть бути встановлені умови для прийняття/неприйняття інших спільнот в коло європейців. Ті, хто відкрито демонструють прихильність проголошених спільних європейських цінностей, визначають свою прихильність до основ європейського суспільного співжиття, стають частиною Європи.

Натомість ексклюзивна ідентичність (від англ. exclusion – «виключення») відображає взаємодію Європи із зовнішнім середовищем. Це розуміння Європи як «фортеці», яка утворюється на основі спільного ринку та жорсткого контролю за зовнішньою міграцією. «Фортеця Європа» – це спосіб ідентифікації спільноти в негативному значенні, тобто за допомогою протиставлення себе іншим спільнотам. Одним зі способів такого визначення Європи є розмежування «своїх» і «чужих», визначення «європейських», «майже європейських» та «неєвропейських» народів. Так, «інший» розглядається не як ще один, а чужий, який уособлює власні негативні риси та ті характеристики, які становлять суттєву загрозу для «своїх». Тож, ексклюзивна ідентичність передбачає вигнання за межі Європи інших, тим самим ідентифікуючи «своїх».

Враховуючи інклюзивне і ексклюзивне трактування концепту Європи варто розглянути можливі варіації поняття Європи в майбутньому, ті чинники, які впливатимуть на його зміну на наслідки для політики ЄС та його існування в майбутньому як політичного утворення. Основна причина дебатів щодо ЄС – ставлення до розширення кордонів ЄС, прийняття нових членів та пом'якшення візової політики з іншими країнами. Відповідно до вихідного визначення Європи як політичного проекту та умовного конструкту, зміст поняття Європи найближчим часом продовжуватиме визначатися майбутнім Європейського Союзу за умови збереження його фактичної цілісності і наявності впливу у світовій політиці.

Натомість, подальші дискусії щодо розширення Євросоюзу, етнокультурні конфлікти в Європі, збільшення впливу націоналістичних рухів, невдоволення політичним балансом серед країн ЄС з боку як старих, так і новоприйнятих членів може загрожувати переформатуванням Союзу, його розпаду або навпаки посилення централізації та уніфікації.

Тепер детальніше розглянемо різні аспекти інклюзивного та ексклюзивного аспектів концепту Європи та поширення на їх основі ідейних течій, зростання впливу яких може призвести до переформатування самого Союзу.

В межах інклюзивного поняття Європи, найбільш значущим є концепт «Європа як фортеця» зміщує акцент на протекціонізм в політиці ЄС та обмеження можливого розширення. Концепт виник під час Другої світової війни у межах гітлерівської пропаганди, і позначав необхідність міцного укріплення кордонів Європи, на яку поширюється влада Німеччини, з метою уникнення вторгнень з боку інших держав. Цей концепт було забуто до 90-х рр. XX ст., коли з'явилися прибічники створення закритих кордонів Європи (а саме Європейського Союзу) та недопущення нових мігрантів у країни ЄС. Стверджується, що «ЄС може посилити власні внутрішні та захисні функції за допомогою значного обмеження своєї відкритості та глобальної взаємозалежності» [14, с. 218]. Вважається, що формально «фортеця Європи» вже була офіційно створена 20 червня 1994 року резолюцією Ради Європейського Союзу «Про обмеження допуску громадян третіх країн на територію держав-членів з метою працевлаштування».

Іммануїл Валерстайн також підтримує ідею автономії Європи, «Європи як фортеці» в сучасному світі. Він наголошує на необхідності розвитку мікроекономіки, який дозволить їй закріпити свої позиції. Ексклюзивний концепт Європи перетинається з ідеям євроскептиків. Цей концепт сприймається консерваторами та націоналістами як позитивний, який має бути покладено у зовнішню полі-

тику ЄС. Так, антиєвропейські політичні сили в різних країнах влаштовують демонстрації із закликом збереження національної ідентичності.

Виключення з майбутнього проекту Євросоюзу нових держав-членів, прийняття за основу розвитку європейського простору концепту Європи як фортеці відстоюється «євроскептиками» – науковцями та політиками, які вважають за необхідне збереження нинішніх меж Європейського Союзу, пріоритет надають поглибленню інтеграції та встановленню жорстких непроникних кордонів Європи (а саме в межах ЄС).

Радикальне крило євроскептиків відстоює ідею неможливості спільної економічної, безпекової, соціальної, культурної політики на території Європи. Вважається, що Євросоюз наразі є жорстко централізованим політичним утворенням з домінантними позиціями Бельгії, Данії, Нідерландів, Німеччини, Франції. Інші ж країни, які позбавлені в Союзі значного політичного впливу, асимілюються найбільшими державами та позбавляються власної культурної ідентичності та політичного впливу.

Майже в кожній країні Європейського Союзу представлені політичні партії євроскептиків, або як вони себе називають частіше – єврореалістів, які виступають проти політики розширення Європейського Союзу, а жорсткі євроскептики закликають держави до виходу з нього. До політичних партій, які сповідують євроскептицизм, відносяться, наприклад, Австрійська Партія Свободи, Реформістські консерватори (Австрія), Порядок і справедливість (Литва), Партія за свободу (Нідерланди), Партія вільних громадян (Чехія), Фламанський інтерес (Бельгія), Швейцарська народна партія (Швейцарія), Національний фронт (Франція) та багато інших. Євроскептицизм має вплив у Європейському парламенті, так у його восьмому складі (2014 – 2019 роки) налічується 45 представників групи під назвою Європа за свободу і пряму демократію.

Найбільш яскравим прикладом зростання ідей євроскептицизму та впливу трактування концепту Європи на світову політику став вихід Великої Британії зі складу Європейського Союзу (так званий “Брексіт”). Такий політичний крок британського уряду та громадян безпосередньо вплинув на європейське та світову політичне та суспільне життя, передумовами якого стали ідейно-політичне трактування самого поняття Європи.

Громадяни Великобританії, однієї з основних країн формування концепту Західної Європи, яка географічно відноситься до Європи та була членом Євросоюзу до 2017 року, не повністю ідентифікують себе з європейським життям. Британія зазвичай знаходилась осторонь більшості європейських справ та була орієнтована на свої колонії. Британці «безперечно були європейці, але позаєвропейські інтереси в них переважали» [1, с. 30], що відображалося в їхніх претензіях на світове, а не регіональне лідерство. Ставлячи питання «чи є британці європейцями?» необхідно передовсім з’ясувати, «Чи британці повністю беруть участь в ЄС та підтримують деякі версії того, що люди в континентальній Європі визнаватимуть європейським проектом?» [8, с. 5]. Політично та культурно Британія швидше асоціюється з поняттям Заходу, аніж Західної Європи, віддаляючись тим самим від внутрішньоєвропейських справ, сповідуючи свою винятковість та вищість на європейському просторі. Як зауважують деякі дослідники, «належність Британії до Європи не менш сумнівна, ніж належність Росії» [1, с. 29].

В межах концепту Європи Британію прийнято розглядати іншими західноєвропейцями як відколоту консервативну частину Європи, проте вона занурена в європейські справи. В різних історичних ситуаціях Великобританія була для інших європейських країн торгівельним та політичним партнером або навпаки – ворогом. Західноєвропейське визнання Британії як «свого» додає могутності та впливовості регіону Західної Європи.

Майже протягом усієї історії Великобританії вона позиціонує себе як країну, культура та політика якої є вищою за рівнем розвитку, ніж загальноєвропейська. Це проявляється у тому, що самі британці розглядають себе як не-Європу, протиставляючи острівну прогресивнішу сутність британців континентальній Європі. Жартома Тімоті Гартон Еш говорить: «Єдиним місцем, де британці дійсно думали про себе як про європейців, була Індія» [8, с. 4]. Що цікаво, британці визнають свою участь у формуванні західноєвропейської культури та політики, що проявляється у демократичних та гуманістичних традиціях. Проте цілком відмовляються від відповідальності за такі європейські явища як фашизм, нацизм, геноцид та інше.

Сама ж Великобританія у зовнішньополітичних зносинах позиціонує себе поряд з іншими англомовними країнами (Австралією, Канадою, Новою Зеландією), а особливо зі Сполученими Штатами Америки, які «була лише іншою стороною сільського лугу. В одному семантичному вимірі канал стає набагато ширшим ніж Атлантика» [8, с. 9]. Зв’язок Британії із США зумовлений передовсім історично. Він визнавався і підтримувався як британцями так і американцями (про що свідчить часте вживання терміну «англо-американці» [11, с. 10], особливо у роки холодної війни, коли мова йшла про Захід). Під час «холодної війни» цей зв’язок було укріплено і посилено спільним протистоянням СРСР та спільною політикою разом із західноєвропейськими країнами. Британія не була ініціатором створення Європейського Союзу, але мала приєднатися до нього, щоб не дати розвинутись

міцному європейському утворенню без її участі. Всередині Об'єднаного Королівства існує дві провідні тенденції розгляду майбутнього Британії: британці будуть ущільнювати стосунки з рештою Європи і тим самим розриватимуть зв'язки з США, що призведе до остаточного занепаду Британії. З іншого боку, можливий протилежний сценарій – повний розрив взаємовідносин з ЄС та кооперація зі Штатами знищить Британську ідентичність. Обидва варіанти мають як прибічників, так і критиків у самій Британії, отже, вона поки ще не йде на різкі кроки та нечітко окреслює свої зовнішньополітичні пріоритети. Крім того, варто враховувати, що наявність внутрішніх ідентичностей у Британії (англійці, шотландці, валлійці, ірландці) призводить до зменшення значущості як британської, так і європейської ідентичності. Як наголошує нідерландський дослідник Меро Шпірінг "напруженість між Великою Британією та ЄС є лише виявом довгострокового британського переконання, що її ідентичність є значною мірою не схожою на європейську ідентичність" [13, с. 64]. Тема острівної сутності Британії як окремішності грає провідну роль як у її ставленні до континентальної Європи, так і у сприйнятті Великобританії європейцями.

Таким чином, референдум 2017 року за вихід Великої Британії зі складу ЄС є першим значним тріумфом євроскептиків та сигналом для прибічників розширеної Європи. Як зауважує Сара Хобольт, дослідниця з Лондонської школи економіки та політичної науки, "Хоча ЄС може цілком змогти пережити вихід Британії – завжди непокірної держави-члена – турбує найбільше те, що це може викликати ефект доміно з референдумами в інших країнах" [10, p. 1271]. Поширення ідей радикальних євроскептиків може призвести до кардинальної зміни трактування концепту Європи з позитивного і прогресивного його значення до негативного, загрозливого і застарілого. Поняття Європи може сприйматися як синонім політичної, економічної, культурної уніфікації, яка призводить до виродження націй та змішування культур.

В інклюзивному аспекті майбутнє Європейського Союзу полягає у подальшому залученні все нових регіонів, держав та територій у європейські практики, проведення подальшої інтеграції та розширення Євросоюзу. Так звані «єврооптимісти», або «єврофіли» позитивно сприймають тенденції розвитку Євросоюзу та вважають європейський проект унікальним політико-територіальним утворенням, який має всі можливості для подальшого розширення і зростання його впливу.

Найбільш впливова наукова і політична течія в цьому контексті – європеїзм. В межах європеїзму визнається, що народи на території Європи мають спільні цінності, спільну історію та спільне майбутнє. Політика, економіка, культура Європи має виходити із розуміння спільної ідентичності європейських народів. Інтеграція до ЄС розглядається як логічний і доцільний крок всіх європейських країн, чому має сприяти як сам Союз, так і країни, які не є його членами.

Провідною теорією інклюзивного аспекту трактування майбутнього розвитку ЄС є федералізм як одна з найдавніших ідей інтеграції європейського простору, деякі теоретичні концепції якої було розглянуто в першому розділі цього дисертаційного дослідження. Ідея федералізму в Європі з часів зародження під час Другої світової війни постійно мала своїх теоретиків та прихильників. В основі своїй федералізм передбачає створення держави ЄС з федеральним територіальним устроєм. Натомість у сучасній інтерпретації федералізм в Європі передбачає інтеграцію, але не асиміляцію всіх сфер суспільно-політичного життя. Так, бельгійський політик і дослідник Гі Ферхофштадт у роботі «Сполучені Штати Європи. Маніфест для нової Європи» (2005), виходячи зі зростання недовіри населення до політичних інститутів ЄС, пропонує спільну координацію економік країн ЄС та централізований захист Європейської соціальної моделі [5].

Більш поміркованим баченням майбутнього Європи є теорія збереження стабільності і всіх політико-економічних досягнень і напрацювань Євросоюзу Союзу, які він має в першому десятилітті XXI століття. Ключові ідеї теорії були розроблені Стенлі Хофманом в межах теорії інтергавернменталізму, перейнявши і розвинувши які Ендрю Моравчік сформулював теорію ліберального інтергавернменталізму, за якого "найбільш впливовими у зовнішній політиці ідентичності важливих соціальних груп, природа їхніх інтересів та їх відносний вплив на внутрішню політику" [12, с. 483]. Він наслідуючи С. Хофмана запропонував розглядати дії національних урядів на двох рівнях: національному, де відбувається безпосередня інтеракція з електоратом, та європейському, на якому наднаціональні організації стимулюють уряди досягати компромісів та виконувати домовленості. Будучи впливовими політичними ідеями, федералізм та інтергавернменталізм за умови подальшого поширення і втілення у європейській політиці призведуть до ще більшого усталення асоціації поняття Європа з Європейським Союзом, адже відбудеться так би мовити «консервація», локалізація європейськості в ЄС.

Крім того, в інклюзивному аспекті можна розглядати концепт «Європа регіонів», в межах якого розглядається можливість переходу європейської політики з державного і національного на регіональний рівень, реалізовуваний громадськими рухами та організаціями громадянського суспільства. Поступово домінуватиме регіональне врядування, як це було за часів Середньовіччя. В такому випадку існування жорстких чи гнучких кордонів ЄС не відіграє значної ролі, навпаки Союз не розгля-

дається як основний політичний актор на території Європи, адже все співробітництво відбувається між схожими і зацікавленими у виробленні спільних політик акторами. Проте така концепція не враховує ті факти, що, по-перше, втілення концепту «Європа регіонів» буде здійснюватися саме інституціями Євросоюзу, що робить його політично залежним. По-друге, елітам ЄС не вигідно відмовлятися від національної політики на користь регіональної, адже вони втрачатимуть свій вплив та авторитет як на місцях, так і на міжнародній арені.

Інклюзивне та ексклюзивне розуміння природи Європейського Союзу та його майбутнього розвитку безпосередньо впливає на значення концепту Європи в наступні роки. Саме від посилення чи послаблення політичних позицій ЄС у світовій політиці залежить розширення або звуження концепту Європи, наповнення його новим позитивним змістом або перетворення на табуйоване поняття.

Література:

1. Дейвіс Н. Європа. Історія. / Н. Дейвіс; [пер. з англ. П. Таращук]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – 1464 с.
2. Донська А. Г. Політика як основа формування концепту Європи / А.Г. Донська // Філософія та політологія в контексті сучасної культури. Науковий журнал. – Випуск 4 (3). – Дн.-вськ: Вид-во «Інновація», 2012. – С. 211–217.
3. Мюнклер Г. Европа як політична ідея [Електронний ресурс] // Часопис Ї. – 2007. – Число 50. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n50texts/muenkler.htm
4. Ружмон Д. де. Відкритий лист до європейців [Електронний ресурс] / Д. де Ружмон – Режим доступу: http://www.management.com.ua/ vision/vis012.html
5. Ферхофштадт Г. Сполучені штати Європи: Маніфест для нової Європи / Г. Ферхофштадт. – Київ: Видавництво "К.І.С", 2007. – 68 с.
6. Хаттон У. Мир, в котором мы живем / У. Хаттон; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева]. – М.: Ладомир, 2004. – 556 с.
7. Altvater E., Mahnkopf B. Konkurenz für das Empire. Die Zukunft der Europäischen Union in der globalizierten Welt / E. Altvater, B. Mahnkopf – Münster: Verlag Westfälisches Dampfboot, 2007. – 304 p.
8. Ash T. G. Is Britain European? / T. G. Ash. – International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944). – Vol. 77. – No. 1(Jan., 2001). – Pp. 1-13.
9. Bretherton C. The European Union as a global actor. / C. Bretherton, J. Vogler. – London; New York: Routledge, 2006. – 273 p.
10. Hobolt S. B. The Brexit vote: a divided nation, a divided continent / Sara B Hobolt. – Journal of European Public Policy, 23:9, 2016. – Pp. 1259-1277.
11. Kurth J. Western Civilization, Our Tradition / The intercollegiate review – Fall 2003/Spring 2004. – Pp. 5-13.
12. Moravcsik A. Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach // Journal of Common Market Studies. – 1993. – Vol. 31. – № 4. – Pp. 473 – 524.
13. Spiering M. A Cultural History of British Euroscepticism / Spiering M. – Palgrave Macmillan UK, 2015 – VI, 88 p.
14. Telò M. Europe: a civilian power? European Union, global governance, world order / Telò M. – Basingstoke: Hants, New York: Palgrave Macmillan, 2006 – xix, 291 p.
15. Wallace W. Where does Europe ends?: dilemmas of inclusion and exclusion // Zielonka J. Europe Unbound: Enlarging and reshaping the boundaries of the European Union / J. Zielonka. – London: Routledge, 2002. – 285 p.

УДК 327

НОВА СТРАТЕГІЯ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОНАЛЬДА ТРАМПА ЩОДО АФГАНІСТАНУ ТА ПІВДЕННОЇ АЗІЇ

Зименкова В. В.,
аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті аналізуються ключові елементи нової стратегії США щодо Афганістану та Південної Азії, представленої наприкінці серпня 2017 р. Розглянуто її переваги, недоліки та можливі наслідки для регіональних країн.

В статье анализируются ключевые элементы новой стратегии США в Афганистане и Южной Азии, представленной в конце августа 2017 г. Рассмотрены ее преимущества, недостатки и возможные последствия для региональных стран.

The article analyzes the key elements of the new U.S. strategy for Afghanistan and South Asia presented at the end of August 2017. The article examines its benefits, disadvantages and the possible implications for regional countries.

Ключові слова: Афганістан, стратегія США, Дональд Трамп, Пакистан.

Війна в Афганістані, яка триває вже 16 років, стала найтривалішим конфліктом в історії США. Дональд Трамп роками критикував зусилля США в Афганістані, називаючи їх «абсолютно безглуздими» і виступав за швидке виведення військ, щоб США могли виділяти більше грошей на «відновлення» власної країни [1]. Під час виборчої кампанії Трамп пообіцяв не залучати Сполучені Штати у війни, у яких неможливо перемогти [2]. Але на посаді президента Трамп змінив курс, послідувавши шляхом своїх попередників: президентів Джорджа Буша та Барака Обами.

Після кількох місяців обговорення, 22 серпня президент США Дональд Трамп оголосив нову стратегію для Афганістану та Південної Азії, виступивши з 25-хвилинним зверненням до нації на військовій базі Форт-Маєрс [3].

Трамп затвердив розгортання додаткових військовослужбовців в Афганістані. В даний час в країні дислоковані 8400 американських військовослужбовців. Трамп також оголосив про відкриття офісу американських військ в країні та надання більшої свободи дій американським командувачам для боротьби з терористами.

Страх перед тероризмом є головним чинником присутності США в Афганістані. Оскільки таліби надали притулок «Аль-Каїді» за кілька років до подій 11 вересня, існує занепокоєння, що вони зроблять це знову, якщо отримають владу в країні або в її частині. Наслідки різкого виведення американського військового контингенту з Афганістану були б одночасно непередбачуваними і неприйнятними. «Поспішне виведення [збройних сил] створить вакуум, який терористи – включаючи терористичні угруповання «Ісламська держава» і «Аль-Каїда» – відразу заповнили б», – зазначив президент [4].

У Департаменті оборони США визначають існування 20 активних терористичних груп в Афганістані [5]. Мережа «Хаккані» в складі «Талібану» викликає занепокоєння через зв'язок з міжнародними терористичними групами. В 2015 р. також з'явилась Ісламська держава в провінції Хорасан, коли окремі особи та групи бойовиків заявили про свою вірність лідерові Ісламської держави Абу Бакр аль-Багдаді.

Кінцева мета США в Афганістані, оголошена Трампом, полягає в тому, щоб змусити Талібан піти на переговори і знайти політичне рішення конфлікту в Афганістані. Цю ж мету оголошував і Обама, але, за словами Трампа, його план має ключову відмінність – він не передбачає жодних термінів виведення американських військ.

Як заявив Трамп під час свого звернення, ключовим елементом нової американської стратегії в Афганістані стане припинення позначення тимчасових рамок операцій і планування дій, виходячи з реальної ситуації на місцях. «Ядро нашої нової стратегії полягає в переході від підходу, заснованого на тривалості, до підходу, заснованого на обставинах. Я багато разів говорив про те, наскільки контрпродуктивно для США заздалегідь оголошувати терміни початку або закінчення військових опе-

рацій», – сказав він [6]. Також президент наголосив, що Вашингтон не буде говорити про чисельність контингенту або про плани подальших військових дій.

Спонукати «Талібан» до мирного врегулювання допоможить нанесення їм болізних поразок на полі бою. Але зараз провести успішні наступальні операції в різних провінціях країни афганські силовики не можуть через нестачу професійних кадрів і бойової авіації. Хоча офіційно армія і поліція Афганістану досягли чисельності більше ніж 200 тис. осіб [7], на полі бою з талібами і бойовиками «Ісламської держави» можуть успішно конкурувати лише підрозділи спецназу, чисельність яких не перебільшує 10 тис. Чисельність же талібів досягає 40 тис. чоловік [8].

План Трампа передбачає збільшення не тільки кількості американських військових в Афганістані, але і кількості інструкторів з підготовки бійців афганського спецназу. За підтримки інструкторів США і НАТО планується збільшити чисельність підготовлених бійців, яка при потужній повітряній підтримці дозволить розраховувати на примус лідерів бойовиків до переговорів.

Трамп також пообіцяв, що США більше не будуть задіювати свою армію для будівництва демократії в світі. Завдання змінити спосіб життя інших народів більше не стоїть перед Америкою, і США будуть керуватися реалізмом при прийнятті рішень, що свідчить про відхід від політики попередніх адміністрацій. Зміна пріоритетів відбилася в передачі повноважень від Державного департаменту Пентагону. Спецпосланець США в Пакистані і Афганістані Лорел Міллер була відправлена у відставку ще в червні, а сама посада буде ліквідована [9].

Міністерству оборони переходять і права на визначення чисельності контингенту. Як повідомила «Wall Street Journal», на першому етапі мова йде про чотири тисячі додаткових військовослужбовців, однак глава Пентагону Джеймс Меттіс може ініціювати нові поповнення [10]. Все це вказує на значне посилення військового лобі, представленого Меттісом і радником Трампа з національної безпеки Гербертом МакМастером. Саме вони відіграли провідну роль у розробці стратегії.

Президент США та його представники надіслали важливий сигнал талібам. Держсекретар Рекс Тіллерсон заявив про готовність вступити в переговори з «Талібаном» без попередніх умов [11]. Це означає, що Вашингтон і Кабул вже не будуть вимагати від талібів визнання нинішньої Конституції країни, до якої у талібів є багато претензій. Враховуючи заяву Трампа про відмову Америки займатися подальшим експортом демократії, це може свідчити про готовність американців піти на поступки «Талібану» у питанні нового основного закону країни і принципів організації державно-політичної системи в Афганістані. І це може стати основою майбутніх мирних переговорів.

Після виступу Трампа президент Афганістану Ашраф Гані висловив свою вдячність «Трампу і американському народу за підтвердження підтримки зусиль Афганістану по досягненню самодостатності» [12]. Думки афганських експертів, опитаних The Washington Post, розділилися: деякі високо оцінили те, що США не стали відмовлятися від військових зусиль в Афганістані. Інші заявили, що жодна військова стратегія США не поверне мир і стабільність, якщо афганський уряд, ослаблений внутрішніми протиріччями і зовнішніми атаками, не стане працювати краще і не проведе реформи [13].

У промові Трампа пролунало також попередження Пакистану щодо припинення підтримки різним терористичним організаціям, які діють з їх території. Трамп заявив, що Пакистан може багато отримати, якщо приєднається до зусиль США в Афганістані, або багато втратити, якщо продовжить приховувати терористів. Трамп заявив, що «Пакистан часто надає безпечні притулки агентам хаосу, насильства та терору». Його послання до Пакистану є досить чітким і нагадує послання президента Буша Пакистану ще до початку американської операції в Афганістані: «Ви або з нами, або проти нас». Незважаючи на те, що американські адміністрації завжди висловлювали жорстку позицію щодо Пакистану, проте, саме дії, а не риторика, можуть відрізняти позицію президента Трампа від його попередників.

Паралельно з тим як Трамп висунув суворі попередження на адресу Ісламабада, він звернувся і до Індії з проханням-пропозицією приєднатися до американської стратегії в Афганістані, зокрема в економічній її частини. Індія вже позитивно відповіла на це [14].

Такий посил може були сприйнятий Пакистаном як загроза їх давній стратегії «стратегічної глибини», в рамках якої Афганистану відводится роль «великого тилу» Пакистану в разі масштабного військового конфлікту з Індією. США історично обережно балансували між бажанням отримати підтримку Індії в Афганістані та побоюваннями Ісламабаду, що призвело до того, що індійські фонди спрямовувались здебільшого на економічний та громадський розвиток, а не на військові проекти.

Пакистану потрібен слабкий і залежний від Ісламабаду Афганістан, не здатний до проведення самостійної зовнішньої політики та для союзу з Індією. Тому стратегія Трампа, яка передбачає фактичне створення довготривалого регіонального військово-політичного союзу США, Афганістану та Індії, закономірно викликала бурну негативну реакцію Пакистану.

Крім того, Пакистан протягом багатьох років налагоджує співробітництво з Китаєм, у тому числі у військовому аспекті. Пакистан погодився співпрацювати з Китаєм для створення нового підводного

флоту, а також спільно працювати над винищувачем JF-17. Крім того, Китай розробив для Пакистану ракетний катер AZMAT-класу [15]. В червні в доповіді Пентагону йшлося про те, що Китай буде прагнути розвивати військову базу в Пакистані [16].

Таким чином, можна припустити, що причина критики Вашингтона полягає не в недостаніх зусиллях Пакистану по боротьбі з тероризмом, а його зближенням з Китаєм. У відповідь на слова Трампа Китай швидко висловив свою підтримку Пакистану.

Пакистан активно включився в реалізацію китайської стратегії «Один пояс – один шлях» з будівництва транспортно-логістичних коридорів, спрямованих від Китаю до Індійського океану, Перської затоки, Каспійсько-Чорноморського регіону та Європи. Афганістан лежить на самому початку більшості всіх цих шляхів: через країну проходить велика частина стратегічних коридорів, які Китай збирається побудувати.

Новий Шовковий шлях Китаю полягає в тому, щоб запропонувати подальше процвітання вже зростаючого Китаю та всіх країн, пов'язаних на шляху до Європи. З перспективою відкриття нових ринків, що спонукає до тісного співробітництва між Пакистаном, Афганістаном та Китаєм, економічні перешкоди для США будуть зростати. Крім того, проект буде грати на користь і пов’язаним країнам, зокрема – Росії. Тому, зрозуміло, що США не схвалюють цей проект.

Китай готовий з'єднати Париж, Берлін, Балкани, Москву та країни Центральної Азії, що з'єднують Іран з Пакистаном. Це прокладе шлях до корисних копалин, джерел енергії і різко збільшить обсяг торгівлі, що, в підсумку, ствердить міць Китаю.

Залишаючись в Афганістані, США створюють нову проблему для Китаю, оскільки вони можуть контролювати і заважати реалізації стратегічних планів Пекіну. Будь-які перебої в планах Шовкового шляху можуть підірвати економічну перевагу Китаю.

В новій стратегії відсутній важливий регіональний гравець – Іран, який розглядає Афганістан у межах своєї «сфери впливу». Існують свідчення, що Іран веде посилене приховане втручання, забезпечує місцевих повстанців зброєю, грошима та навчанням. За оцінками афганських та західних чиновників, Іран поповнив ряди талібів афганськими сунітськими біженцями, що знаходились на його території [17]. Крім того, Іран дозволив відкрити у себе штаб-квартиру «Талібану» та прийняв представників «Талібану» [18].

Іран почав розглядати «Талібан» не тільки як менше з лих, але і як корисну силу. Терористична атака Ісламської держави на парламент Ірану та мавзолей Хомейні 7 червня цього року, лише ствердила іранську прихильність Талібану. Іран та «Талібан» мають намір створити буферну зону уздовж східного кордону Ірану з Афганістаном, що свідчить про значну зміну зовнішньої політики Тегерану, оскільки шиїтська держава та ісламський рух були ворогами протягом десятиліть.

Деякі експерти вважають контакти Ірану з «Талібаном» підтримкою повстанців, інші вважають їх прагненням вплинути на зусилля з примирення. Іран має плідні зв'язки з афганським урядом. Президент Афганістану Гані схвалив підхід свого попередника до Ірану, який назвав його «другом» Афганістану і стверджував, що Афганістан не повинен стати ареною для суперечок між Сполученими Штатами та Іраном [19]. Гані відвідав Тегеран у квітні 2015 року і, після зустрічей з президентом Руані та верховним лідером Алі Хаменеєм було досягнуто згоди діяти спільно проти Ісламської держави. Іран допомагає боротися з цією організацією в Іраку та, меншою мірою, в Сирії. У серпні 2013 р. обидві країни підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо ширшої безпеки та економічного співробітництва, а в грудні 2013 р. цей договір було розширено Угодою про стратегічне співробітництво.

Ігнорування ролі Ірану, яку він може і буде грати, безумовно, підриває зусилля США та міжнародної спільноти у боротьбі з радикалами та екстремістськими групами в Афганістані та регіоні.

Критичні оцінки нової стратегії по Афганістану та Південній Азії з російської сторони викликані побоюваннями з приводу можливого посилення впливу США в республіках Центральної Азії. Ці побоювання не є безпідставними: посилення американської військової присутності в Афганістані в перспективі може примножити інтерес США до співпраці з країнами Центральної Азії.

16 серпня в Душанбе здійснив візит командувач сухопутними військами Центрального командування США генерал-лейтенант Майкл Гаррет [20]. В ході візиту Гаррет провів серію зустрічей з керівництвом Таджикистану щодо питань співробітництва в сфері безпеки і зміцнення таджицько-афганського кордону. В кінці минулого року американський генерал під час свого центральноазіатського турне також відвідав Ташкент і Астану з обговоренням аналогічних питань. Цілком ймовірно, що ці візити проходили з метою підготовки механізмів реалізації нової стратегії США щодо Афганістану, де країнам Центральної Азії відводиться певна роль.

Для країн Центральної Азії це, безумовно, добрий знак, оскільки передбачає гроші, політичні дивіденди і збереження уваги до регіону з боку США, яке останнім часом втрачається. Ці чинники будуть підштовхувати влади пострадянських республік до проведення багатополярної зовнішньої політики, що абсолютно невигідно Москві.

Загалом, Афганістан і США можуть досягти міцного результату в афганській проблемі, якщо афганська адміністрація під керівництвом Гані продовжить очищати країну від корупції, ініціювати та прискорювати широкий спектр реформ в уряді, а США продовжуть підтримувати афганські сили безпеки. Запропонований Трампом план по Афганістану є найбільш вдалим з можливих варіантів як з точки зору американських інтересів в регіоні, так і з точки зору спроби вирішення афганської проблеми по суті.

Література:

1. What Trump said about Afghanistan before he became president [Електронний ресурс] // CNBC. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://www.cnbc.com/2017/08/21/what-trump-said-about-afghanistan-before-he-became-president.html.
2. Trump: US will avoid getting involved in foreign wars [Електронний ресурс] // Middle East Eye. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://www.middleeasteye.net/news/trump-lays-out-non-interventionist-us-military-policy-131802657.
3. Remarks by President Trump on the Strategy in Afghanistan and South Asia [Електронний ресурс] // The White House – President Donald J. Trump. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2017/08/21/remarks-president-trump-strategy-afghanistan-and-south-asia.
4. Ibid
5. DOD Releases Report on Enhancing Security and Stability in Afghanistan [Електронний ресурс] // U.S. Department of Defense. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://www.defense.gov/News/News-Releases/News-Release-View/Article/1220163/dod-releases-report-on-enhancing-security-and-stability-in-afghanistan/.
6. Remarks by President Trump on the Strategy in Afghanistan and South Asia [Електронний ресурс] // The White House – President Donald J. Trump. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2017/08/21/remarks-president-trump-strategy-afghanistan-and-south-asia.
7. 2017 Afghanistan Military Strength [Електронний ресурс] // Global Fire Power. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=afghanistan.
8. Afghan Security Crisis Sets Stage for Terrorists' Resurgence [Електронний ресурс] // The New York Times. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: https://www.nytimes.com/2016/12/02/world/asia/afghanistan-security-terrorism-taliban.html?mcubz=1.
9. State's Afghanistan-Pakistan envoy leaves, spurring confusion about U.S. diplomacy in region [Електронний ресурс] // Politico. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://www.politico.com/story/2017/06/23/trump-administration-dissolves-afghanistan-pakistan-unit-239901.
10. Donald Trump to Unveil Afghanistan Strategy in Televised Address Monday [Електронний ресурс] // The Wall Street Journal. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://www.wsj.com/articles/donald-trump-to-unveil-afghanistan-strategy-in-televised-address-monday-1503262674.
11. Statement on the United States' Engagement in South Asia [Електронний ресурс] // U.S. Department of State. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://www.state.gov/secretary/remarks/2017/08/273566.htm.
12. Afghan President Ashraf Ghani Welcomes New US Strategy [Електронний ресурс] // India. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://www.india.com/news/agencies/afghan-president-welcomes-new-us-strategy-2419743/.
13. Trump announces new strategy for Afghanistan that calls for a troop increase [Електронний ресурс] // The Washington Post. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://www.washingtonpost.com/politics/trump-expected-to-announce-small-troop-increase-in-afghanistan-in-prime-time-address/2017/08/21/eb3a513e-868a-11e7-a94f-3139abce39f5_story.html.
14. India welcomes Donald Trump's South Asia policy, says committed to supporting Afghanistan [Електронний ресурс] // India Express. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://indianexpress.com/article/india/india-reaffirms-commitment-to-keep-supporting-afghanistan-welcomes-donald-trumps-afghan-strategy-4808098/.
15. China to boost military cooperation with Pakistan: Report [Електронний ресурс] // The Economic Times. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://economictimes.indiatimes.com/news/defence/china-to-authorise-pakistan-to-build-missiles-tanks-fc-1-xiaolong-combat-aircraft/articleshow/57684105.cms.

16. China to set up military bases in Pakistan – Pentagon report [Електронний ресурс] // The Guardian. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://www.theguardian.com/world/2017/jun/07/china-to-set-up-military-bases-in-pakistan-pentagon-report.
17. Trump's Afghan policy, Pakistan and China's New Silk Road [Електронний ресурс] // The Nation. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://nation.com.pk/blogs/23-Aug-2017/trump-s-afghan-policy-pakistan-and-china-s-new-silk-road.
18. Nicholson accuses Russia, Iran of bolstering Taliban in Afghanistan [Електронний ресурс] // Afghanistan News. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://1tvnews.af/en/news/afghanistan/26427.
19. Comments by President Karzai at the Brookings Institution. May 5, 2009.
20. A senior US Army general arrives in Dushanbe Read more: https://news.tj/en/news/tajikistan/security/20170815/a-senior-us-army-general-arrives-in-dushanbe [Електронний ресурс] // Asia-Plus. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://news.tj/en/news/tajikistan/security/20170815/a-senior-us-army-general-arrives-in-dushanbe.

УДК 32.019+321.02+321.64+323.22+323.25+323.26+323.28

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ У КРАХУ РЕЖИМІВ «РЕАЛЬНОГО СОЦІАЛІЗМУ» В СУЧАСНИХ КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ (70–80 РОКИ XX СТ.)

Кольцов В. М.,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри політичних наук і права
Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського

У статті розглянуто роль політичної опозиції щодо краху режимів «реального соціалізму» в державах – попередниках сучасної Вишеградської групи – Польщі, Угорщині та Чехословаччині – у 70–80-х рр. XX ст. Аргументовано, що переважно з середини 80-х рр. XX ст. в країнах, які аналізуються, почала розширюватись структурно-організаційна мережа протестності та нонконформізму, яка виявилась варіацією переходу від дисидентства до опозиції, що стала вирішальною силою у поваленні режимів «реального соціалізму».

В статье рассмотрена политической оппозиции в крушении режимов «реального социализма» в государствах – предшественниках современной Вышеградской группы – Польше, Венгрии и Чехословакии – в 70–80-х годах XX ст. Аргументировано, что преимущественно с середины 80-х годов XX в. в рассматриваемых странах начала расширяться структурно-организационная сеть протестности и нонконформизма, которая оказалась овариацией перехода от диссидентства к оппозиции, что явилось решающей силой в свержении режимов «реального социализма».

The article discusses the features of occurrence and impact of protest social and political movements and organizations on the formation of political opposition and the collapse of the regimes of «real socialism» in the predecessors' states of modern Visegrad Group – Poland, Hungary and Czechoslovakia – in the 70–80's of XX century. It was argued that from the mid 80's of XX century the analyzed countries started to increase a structural and organizational network of protest and non-conformism, which became a variation of the transition from dissident to opposition – first as a form of social and political protest and later as a form of political institution. The researcher revealed that protest and public activity in Poland, Hungary and Czechoslovakia (and later in the Czech Republic and Slovakia) on the verge of 1989–1993 was and remains an important element of political culture and a catalyst of institutional policy, which is incorporated in the process of institutionalization of relations between power and opposition.

Ключові слова: протестність, опозиційність, політична опозиція, суспільно-політичні рухи та організації, Польща, Угорщина, Чехословаччина.

Системна криза у соціально-економічній і суспільно-політичній сферах Польщі, Угорщини і Чехословаччини, яка розпочалася з кінця 70–х років минулого століття, розширення структурно-організаційної мережі протестності та нонконформізму, виявилась однією з варіацій переходу від дисидентства до опозиції – спочатку як форми суспільно-політичного протесту, а згодом – як політичного інституту.

Заявлена проблематика значною мірою була ініційована та розкрита у працях таких науковців як М. Бернард, Я. Бугайські та М. Поллак, Т. Гартон Аш Дж. Гленн, Р. Дженкінс, Дж. Санфорд, С. Сонн-таг та інших. Але у сучасній політичній науці і досі не вироблено уніфікованого розуміння ролі та впливу політичної опозиції щодо повалення політичних режимів «реального соціалізму».

Метою статті є системний і всесторонній аналіз впливу олітичної опозиції на крах режимів «реального соціалізму» в державах, які стали основою Вишеградської групи.

Поява у Польщі, Чехословаччині та Угорщині політичних можливостей задля масової мобілізації і розвитку протестної культури була зумовлена передусім загальним трендом занепаду комуністичного режиму в регіоні та відповіддю на це національного суспільно-політичного середовища.

Але формування, функціонування і наслідки протестних суспільно-політичних рухів у сучасних країнах Вишеградської групи були доволі різними, а тому вони потребують як послідовного окремішнього розгляду, так і зведеного порівняльного аналізу. Крах концепції ревізіоністського марксизму і «перетікання» дисидентства в сферу захисту прав людини й громадянина, протестні суспільно-

політичні рухи були більшою мірою сконструйовані на логіці і стратегіях опозиційного опору. Це виявилось у тому, що вони, опираючись передусім на «сили» суспільства, чи не вперше в умовах режимів «реального соціалізму» почали тиснути на політичну владу та партію-державу із приводу того, як вони функціонували та повинні були функціонувати. Більше того, протестні суспільно-політичні рухи вдались до риторики про потребу реформування чинних систем режимів «реального соціалізму», зокрема інструментами впливу контртенденцій соціального опору та опозиційності, які найперше відчували й експлуатували існуючі протиріччя.

Вперше протестні / опозиційні суспільно-політичні рухи почали формуватись у Польщі наприкінці 70–х років XX ст., ознаменувавши тим самим появу «першої» опозиції (як форми суспільного / суспільно-політичного протесту) в радянському блоці. Найважливішим актором у створенні такого вияву протестності був Комітет захисту робітників (KOR) [Див.: 4, с. 70–101]. З часом наслідком стало те, що в Польщі було згенеровано найбільший у регіоні «суспільний простір» для опозиційної діяльності. У цьому просторі провідним був профспілковий рух «Солідарність» який мав колосальний вплив на подальше розгортання політичного процесу в Польщі [Див.: 3; 8]. Саме на підставі їхнього досвіду почалось формування опозиційних рухів і антикомуністичних трансформацій в інших країнах сучасної Вишеградської групи [7, с. 15].

Досвід Польщі вплинув, у першу чергу, на Угорщину, хоча протестні групи в Угорщині були значно слабшими, аніж в Польщі. Крім того, протестність в Угорщині була окреслена тим, що вона концентрувалась переважно довкола великих міст, передусім Будапешта, а також довкола здебільше не робітників, а інтелектуалів ліберальної і соціал-демократичної ідеологічної спрямованості [6]. У результаті переговорів за «круглим столом» у червні 1989 р. було регламентовано проведення перших повністю вільних парламентських виборів навесні 1990 р. Перемогу на них впевнено здобула коаліція партій на чолі з Угорським демократичним форумом [5].

Що стосується Чехословаччини, то в цій країні (зокрема в її чеській та словацькій частинах) опозиційні суспільно-політичні рухи були вкрай слабкими та розосередженими. Це було зумовлено багаторічними репресіями з боку комуністичного режиму в період після «Празької весни» 1968 р. Результатом було те, що із все більшою частотою і кількістю прихильників почали відбуватись громадські демонстрації. Саме внаслідок розгону однієї з таких демонстрацій за участі студентів (у Празі 17 листопада 1989 р.) в Чехословаччині почалась так звана «оксамитова революція» проти комуністичного режиму.

Сумарно варто наголосити, що в Польщі, Угорщині і Чехословаччині протестні суспільно-політичні рухи й організації, особливо в період з другої половини 70–х рроків XX ст., виступали «агентами» антикомунізму й антиавторитарності, адже передусім вели боротьбу проти будь-яких спочатку виявів, а пізніше залишків комуністичного режиму.

Як зауважують вчені, які займаються дослідженням цієї проблеми, на крах режимів «реального соціалізму» вплинули не тільки успіхи протестних антикомуністичних суспільно-політичних рухів, а й «фактор «перебудови» в Радянському Союзі, фрагментованість радянських владних еліт на початку – в середині 80–х років XX ст.

Колапс комунізму в регіоні був і системно-зумовленим, і випадковим, адже він був спричинений як ендогенними, так і екзогенними факторами, одним з яких було зростання впливовості й успішності протестних / опозиційних суспільно-політичних рухів [2, с. 231]. Саме тому примітним може бути зауваження, яке відповідає теоретичній позиції про те, що «революції», інкорпоровані у формі опозиційності, можуть бути не причиною, а наслідком розпаду режимів «реального соціалізму».

Це особливо очевидно із огляду на те, що принаймні три ключові фактори конфігурували варіації спочатку зміни, а згодом й колапсу режимів «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи: мобілізація населення загалом і громадянського суспільства зокрема; здатність протестних / опозиційних груп до дії; рівень згуртованості комуністичного керівництва і якість його реакції на кризу системи. Ці фактори в сумі генерували дві моделі впливу політичної протестності на колапси (або різні моделі колапсів) режимів «реального соціалізму». Згідно першої моделі, яка була притаманна для Чехословаччини, ключовими факторами кризи комунізму були не роль груп протестності / опозиційності, а вплив мобілізації громадськості і нездатність адекватної реакції на неї окремих (передусім лояльних) частин дезінтегрованої наслідками соціально-економічної кризи адміністративної еліти «старого режиму». Відповідно, суспільно-політичні рухи / контреліти, які також часто не були готові до дифузних та спонтанних проявів мобілізації населення, отримали можливість діяти як відповідь на «вакуум» політичної влади, «підігрітий» настроями громадянського суспільства (таку модель впливу політичної протестності усереднено іменують «імплозією» або «заміною»). Натомість, згідно другої моделі, яка була притаманна для Польщі й Угорщини, магістральними факторами кризи комунізму були протистояння окремих (передусім реформаторських) факцій партій комуністів і груп політичної протестності/опозиційності, які «підігрівались» впливом мобілізаційних заходів у середовищі громадськості /громадянського суспільства. З огляду на це, колапси режимів «реального соціалізму»

відбулись неплановано та нецілеспрямовано, а як спроби їх часткової модифікації, зокрема задля часткової нейтралізації прихильників жорсткої лінії у середовищі комуністичних партій та запобігання ескалації соціальних і політичних конфліктів, через мирні формальні і неформальні переговори/домовленості між комуністами-реформаторами і опозиційними контрелітами [7, с. 241] (таку модель впливу політичної протестності усереднено іменують «пактуванням» або «переговорами» [1, с. 20]).

Водночас, наслідком перетворення протестних суспільно-політичних рухів та організацій у політичну опозицію (як форму політичного протесту) в Польщі, Угорщині й Чехословаччині (Чехії та Словаччині) стало те, що було: припинено практику функціонування як детермінантної комуністичної політичної системи та запущено системну трансформацію держави; розпочато процес демократизації у формі залучення до політичного процесу легалізованих конфігурацій опозиційності; на різні шляхи та варіанти представництва суспільно-політичних, у тому числі й протестних, інтересів лібералізовано систему соціальних витрат; сформовано та апробовано інституційні механізми гарантування громадської участі і представництва у суспільно-політичному процесі й державному управлінні. Внаслідок цього, зокрема на підставі «круглих столів» між представниками комуністичного режиму та протестних суспільно-політичних рухів у 1989 р., в регіоні врешті-решт почались трансформаційні процеси, які супроводжувались розширенням сфери протестності, а відповідно й розширення вимог і цілей суспільно-політичних рухів. Ці зміни, у свою чергу, позначились на подальшому пришвидшенні та варіатизації динаміки масової мобілізації політичної протестності, адже більш частими й різкими почали бути колективні дії представників груп політичної опозиції.

Все це інкорпоровано у тому факті, що саме з періоду кінця 80-х – початку 90-х років XX ст. (а піково в 1989–1993 рр.) і до сьогодні громадянська активність в сучасних країнах Вишеградської групи почала бути і досі є важливим елементом політичної культури та каталізатором інституційної політики, інкорпорованої в інституціоналізації відносин влади й опозиції. Безумовним виявом цього стало те, що безпосередньо за результатами врахування впливу суспільно-політичних рухів та загалом громадськості на крах комуністичного режиму будь-які чинні конфлікти між інституціоналізованими політичними акторами, зокрема урядом й парламентською і позапарламентською (загалом політичною) опозицією, можуть дуже просто інтенсифікувати масову мобілізацію та підвищити політичну роль протесту. А це ж узагальнено аргументує, що саме вплив протестних суспільно-політичних рухів і організацій на формування політичної опозиції та крах режимів «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи генерував сприйняття феномену суспільно-політичного протесту як легальної, інституціоналізованої та неризикованої частини політичної культури і політичної дії в регіоні. На підставі цього цілком очевидно, що суспільно-політичний/політичний протест у формі опозиційних рухів і організацій в ході та після подій періоду 1987–1990 рр. почав позиціонуватись як центральний елемент у процесі зміни політичного режиму й консолідації нової політичної системи в країнах Вишеградської групи. Подібним але дещо ширшим є висновок про те, що колективний протест, будучи доповненням до інших форм й інститутів представництва, суплементарно виявився індикатором і показником демократизації та передумовою консолідації демократії в регіоні.

Разом з цим, важливе місце в окресленні атрибутів функціонування протестних суспільно-політичних рухів та організацій у сучасних країнах Вишеградської групи, зокрема крізь призму їхньої опозиційності комуністичним режимам, мало врахування того, яким чином ці рухи та організації розвивались далі (коли вже було зрозуміло, що режимам «реального соціалізму» потрібно мінятись) – в основному до і після перших демократичних (установчих) парламентських або президентських виборів. У цьому зрізі очевидно, що перші (установчі) вибори відіграли роль «плацдарму у формі референдуму», на якому протестні й опозиційні комуністичному режиму рухи та організації продемонстрували свою формальну антикомуністичну спрямованість і далекоглядну перспективу здійснення демократичних реформ та перетворень. При цьому, з огляду на західну політичну традицію й цивілізаційний поступ, до яких були «прив'язані» думки апологетів процесів демократизації силами суспільно-політичних рухів і організацій у всіх аналізованих країнах, їхній подальший політичний дискурс просто не міг відбуватись на структурованих чи неструктурованих, однак усталених організаційних засадах. Він мав визначатись та детермінуватись більш конкретними інституційно-процесуальними механізмами. Відповідно, саме ця специфіка виявилась визначальною у трансформації протестних суспільно-політичних рухів і організацій в політичні партії, які, як демонструє досвід, стали первинними агентами здійснення всіх перетворень і, зокрема інституціоналізації політичної опозиції, у сучасних країнах Вишеградської групи не тільки на шляху їхньої демократизації, а й на шляху їхньої інтеграції у Європейський союз тощо. Але проблематика трансформації протестних суспільно-політичних рухів і організацій у партії й інші політичні сили не є предметом нашого дослідження, а тому їй має бути присвячена окрема наукова розвідка.

Література:

1. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи : монографія / Анатолій Романюк, Віталій Литвин. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – 548 с.
2. Ettrich F. Die «Zerstörung des Zerstörten» (Hegel). Der Zusammenbruch des Sozialismus sowjetischen Typs als sozialwissenschaftliches Problem / Frank Ettrich // Brussig M. Konflikt und Konsens : Transformationsprozesse in Ostdeutschland / M. Brussig, F. Ettrich, R. Kollmorgen. – Leske, Budrich : Opladen, 2003. – P. 215–254.
3. Garton Ash T. The Polish Revolution : Solidarity / Timothy Garton Ash. – Yale University Press, 1999. – 439 p.
4. Glenn J. Framing Democracy : Civil Society and Civic Movements in Eastern Europe / John K. Glenn. – Palo Alto : Stanford University Press, 2003. – 272 p.
5. Hankiss E. In Search of a Paradigm / Elemer Hankiss // Daedalus. – 1990. – Vol. 119. – No. 1. – P. 183–214.
6. Jenkins R. Movements into Parties: The Historical Transformation of the Hungarian Opposition / Robert M. Jenkins // Central and Eastern Europe Working Paper Series. – No. 25.
7. Kenney P. A Carnival of Revolution : Central Europe 1989 / Padraic Kenney. – Princeton University Press, 2002. – 314 p.
8. Osa M. Solidarity and Contention : Networks of Polish Opposition / Maryjane Osa. – University of Minnesota Press, 2003. – 240 p.

УДК 328.34

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Колюх В. В.,
доктор політичних наук,
доцент кафедри політичних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті визначено поняття політичної відповідальності. Розкрито особливості окремої думки судді Конституційного Суду України в контексті політичної відповідальності. Обґрунтовано необхідність окремої думки судді у конституційному судочинстві. Проаналізовано юридичну силу, причини та практику винесення окремих думок суддями Конституційного Суду України.

В статье определено понятие политической ответственности, раскрыто особенности особого мнения судей Конституционного Суда Украины в контексте политической ответственности. Обосновано необходимость особого мнения судьи в конституционном судопроизводстве. Проанализировано юридическую силу, причины и практику вынесения особых мнений судьями Конституционного Суда Украины.

The article defines the concept of political responsibility, has revealed the peculiarities of the dissenting opinion of the judges of the Constitutional Court of Ukraine in the context of political responsibility. Substantiated the necessity of a dissenting opinion of a judge in constitutional legal proceedings. Analyzed the validity, reason and practice making dissenting opinions by judges of the Constitutional Court of Ukraine.

Ключові слова: політична відповідальність, окрема думка судді, Конституційний Суд України, конституційне судочинство.

Постановка проблеми. Головним об'єктом політичних відносин є публічна влада, тому політична відповідальність визначається як «вид соціальної відповідальності, який полягає у відповідності дій індивідів, соціальних та організаційних спільнот як суб'єктів політики суспільним вимогам щодо здійснення публічної влади» [1, с. 29]. Оскільки основними такими вимогами є моральні і правові норми, то розрізняють, відповідно, морально-політичну і політико-правову відповідальність. Морально-політична відповідальність – це відповідальна поведінка суб'єктів політики як ставлення до виконання громадських обов'язків. Настання морально-політичної відповідальності відбувається у формі громадського осуду поведінки її суб'єкта, але не передбачає застосування щодо нього яких-небудь формалізованих санкцій. Політико-правова відповідальність, навпаки, передбачає застосування щодо її суб'єкта формалізованих – юридичних санкцій, які можуть мати кримінальний, адміністративний, дисциплінарний чи конституційний характер [1, с. 29-30].

Оскільки політичні відносини в суспільстві регулюються правовими нормами, що містяться в конституції та інших джерелах конституційного права, то політична відповідальність є передусім конституційно-правовою відповідальністю – її суб'єкти, підстави настання та застосовувані щодо них санкції визначаються конституцією та іншими джерелами конституційного права. Суб'єктами політичної (конституційно-правової) відповідальності виступають органи державної влади та органи місцевого самоврядування, посадові особи таких органів, депутати представницьких установ, політичні партії та інші суб'єкти політики. Підставами для настання їх політичної відповідальності є невиконання або неналежне виконання ними законодавчо визначених функцій і повноважень, що тягне за собою застосування щодо них передбачених законодавством санкцій. Такими санкціями можуть бути: скасування або зупинення дії правового акту органу державної влади чи органу місцевого самоврядування; дострокове припинення повноважень (розпуск) представницького органу; відставка органу державної влади чи відсторонення посадової особи від посади; припинення дії депутатського мандата, заборона політичної партії чи громадської організації тощо.

Визначення суб'єктів політичної відповідальності, підстав та наслідків її настання здійснюється не однією правовою нормою, а системою таких норм. У правознавстві системи правових норм, що регулюють певні групи однорідних і взаємопов'язаних суспільних відносин, називають правовими інститутами. Відповідно, системи правових норм щодо політичної відповідальності можна визначати

як інститути політичної відповідальності. Г. Малкіна, яка в українській політико-правовій літературі ввела поняття «інститут політичної відповідальності», визначає його як «систему політико-правових норм, яка передбачає настання негативних наслідків для суб'єкта політики у разі неналежного здійснення ним законодавчо визначених функцій і повноважень» [1, с. 39].

З огляду на зазначене про політичну відповідальність проаналізуємо діяльність Конституційного Суду України та окремих суддів, які в здійсненні своїх повноважень ухвалюють рішення, надають висновки щодо конституційності окремих законів Основному закону держави, офіційно тлумачать положення конституції, висловлюють свою суб'єктивну позицію як право на окрему думку щодо ухваленого судового рішення.

Судді Конституційного Суду України при здійсненні своїх повноважень є незалежними і підкоряються лише Конституції України та керуються законами України (ст. 27 Конституції України). Внутрішній бік суддівської незалежності включає незалежну внутрішню позицію, одним із проявів якої є право на окрему думку щодо ухваленого судового рішення. Не викликає заперечень той факт, що необхідність окремої думки судді Конституційного Суду України зумовлена тим, що вона виступає засобом реалізації його вільного волевиявлення та рівноправ'я, впливає на наукову та професійну правосвідомість, а також розвиток правової культури. Вона є тим маркером, який визначає подальшу науково-практичну дискусію, формує дискурс суспільно-політичного діалогу з важливих конституційних питань, який відбувається на різних рівнях і між різними групами: суддями Конституційного Суду України та суддями загальної юрисдикції, законодавцями, урядовими юристами та всією небайдужою громадськістю [2]. Водночас, далеко не кожна окрема думка має доктринальний характер та перспективу позитивного впливу на практику правотворення й правозастосування, не кожна зумовлена усталеними науковими переконаннями, а тому заслуговує на різну оцінку, що залежить від багатьох чинників, починаючи від якості змісту самої думки і закінчуючи особою її автора [3].

У вітчизняній юридичній літературі проблема окремої думки судді Конституційного Суду України не часто була об'єктом самостійних досліджень. Відсутність безпосереднього її впливу на суспільне і державне життя України, швидше за все, і стало однією з основних причин недостатньо належної уваги до цього інституту з боку представників вітчизняного наукового середовища [4]. Разом із тим, певні аспекти окремої думки судді Конституційного Суду України розглядались у працях О.М. Верещагіна, А.Л. Кононова, О.К. Намясенка, Д.Д. Лилак, С.В. Різника, І.Д. Сліденка, Т.М. Слінька, Є.В. Ткаченка, Т.О. Цимбалістого, Г.О. Христової, І.М. Шевчука та ін.

В свою чергу, дискусійним залишається питання чи є окрема думка судді Конституційного Суду України його особистою позицією чи певним індикатором для суспільства; чи підриває вона легітимність рішення; чи можна її трактувати як засіб уникнення політичної відповідальності; який вплив вона має на формування практики конституційного процесу в майбутньому.

З урахуванням зазначених напрацювань поставлено **за мету цього дослідження** зробити аналіз правової природи окремої думки судді Конституційного Суду України як можливого засобу уникнення політичної відповідальності.

Право судді Конституційного Суду України на окрему думку регламентується у Законі України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 № 422/96-ВР (ст. 64) [5] та Регламенті Конституційного Суду України від 5 березня 1997 р. (§56) [6], у яких вказується, що суддя, який підписав рішення, висновок Конституційного Суду України, має право, незалежно від того, голосував він «за» чи «проти» прийняття рішення або надання висновку, викласти у письмовій формі свою окрему думку у справі, яка додається до рішення чи висновку Конституційного Суду України у семиденний строк від дня голосування. Право судді на окрему думку зазначено в міжнародному праві, зокрема в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 04 листопада 1950 року вказано, що рішення у справі, а також ухвали про прийнятність або неприйнятність заяв мають бути вмотивовані. Якщо рішення у справі повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку (ст. 45) [7]. У статті 95 регламенту Міжнародного Суду ООН зазначено, що кожен із суддів може, якщо побажає, додати до рішення виклад своєї окремої думки як при незгоді, так і при згоді з думкою більшості [8].

Останнім часом практично кожне рішення чи висновок Конституційного Суду України не приймаються без окремих думок, що є, на думку С.В. Різник, яскравим сигналом гостроти нагальних проблем не лише конституційного правосуддя, а й труднощів усього процесу національного державотворення [3].

У юридичній літературі поширеною є позиція, що окрема думка судді є процесуально-правовою формою викладу незгоди одного із суддів із рішенням суду в цілому або викладенням обставин, що доповнюють мотивовану частину рішення (висновку) та спрямована на заперечення, уточнення або обґрунтування висновків та рішень суду [4, 9,10,11]. Така позиція повністю відповідає реаліям практики діяльності Конституційного Суду України. Зокрема, можливі випадки, коли в окремій думці суддя загалом не підтримує рішення Суду (окрема думка судді Конституційного Суду України Саса С.В.

від 22 березня 2016 р. № nda1d710-16) [12] або заперечує окремі положення (окрема думка судді Конституційного Суду України О. Литвинова від 27 січня 2016 р. № nb01d710-16) [13] чи їх уточнює (окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. від 2 квітня 2008 р. № na05d710-08) [14]. Однак незгода одного чи деяких суддів не завжди повинна асоціюватися з тим, що більшістю прийнято рішення безпідставно.

О.Намясенко звертає увагу на те, що практика діяльності Конституційного Суду України свідчить, що підстави незгоди з його рішеннями є наступні: непідвідомчість справи; звернення до суду з політичних, а не з юридичних питань, політичний характер рішення КСУ; здійснення КСУ позитивної нормотворчості; надання додаткових аргументів до висновків суду; недотримання повноти та всебічності розгляду справи; застосування судом лише граматичного чи системного способу тлумачення; суперечливість мотивувальної та резолютивної частин рішення [15].

У науковій літературі не існує єдності позицій щодо доцільності існування окремої думки судді Конституційного Суду України. З цього приводу є дві позиції. Так, представники першої вважають, що чим більше окремих думок суддів, які принципово не збігаються з рішенням Суду, тим більш спірним є таке рішення й тим меншою буде в майбутньому його регулювальна сила. Водночас, незгода одного із суддів чи кількох суддів з рішенням Конституційного Суду України підриває його авторитет та є правовим сигналом спірності самого рішення. Гласність окремої думки створює небезпеку використання розбіжностей правових позицій суддів у політичних цілях і проникнення в цей інститут політичного популізму [11,16,17].

Натомість, представники другої позиції переконані, що обґрунтована окрема думка судді Конституційного Суду України виконує важливу функцію виправлення помилок, допущених у рішенні, спонукає до законодавчого втручання у питання та може служити моделлю для виправлення як суддівських, так і законодавчих помилок у майбутньому. Окрім того, окрема думка судді Конституційного Суду України має доктринальне значення та виступає засобом реалізації принципів незалежності суддів, їх вільного волевиявлення та рівноправ'я, є свідченням демократизму конституційної юстиції України, сприяє зростанню рівня його професіоналізму та відповідальності [3, 15, 18, 19].

Кожна позиція по своїй суті є справедливою, оскільки з однієї сторони, окрема думка судді є формою опротестування (повністю або частково), уточнення, доповнення чи обґрунтування ним рішення, що, безумовно, є виявом незалежності та відповідальності судді за стан конституційних справ у державі. Окрім того, вона може впливати на формування практики конституційного процесу в майбутньому. Водночас, з іншої сторони, якщо переважна більшість суддів висловлюють окремі думки з формою опротестування щодо одного того ж рішення за яке вони проголосували, то це підриває авторитет Конституційного суду України з приводу обґрунтованості та вмотивованості його рішень, руйнує образ одностайності та слугує загрозою втрати його репутації як незалежного органу. Не випадково у доповіді від 2010 року щодо ситуації в Україні міжнародна неурядова організація «Фрідом Гауз» (Freedom House) відмітила, що судова влада в Україні страждає від низького рівня довіри, корупції, неефективних процедур судової оцінки та через брак професіоналізму [20].

Разом із тим, зважаючи на всі «за» і «проти», існування інституту окремої думки цілком відповідає європейській практиці і є необхідним з огляду на те, що іноді окрема думка «має на меті привернути негайну увагу суспільства та таким чином спонукати правові зміни» [21]. Також не виключено, що окрема думка судді Конституційного Суду України може послужити основою для нових його рішень. Цьому прикладом є окрема думка судді П.М. Ткачука від 25 вересня 2008 р. №nb16d710-08 [22] на рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин 6, 7, 9 статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) від 17 вересня 2008 р. № 16-рп/2008 [23]. Ця думка фактично послужила основою для рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини 6 статті 83 Конституції України, частини 4 статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України від 6 квітня 2010 року № 11-рп/2010 [24]. Разом із тим, таке рішення Суду створило підставу для викривленого трактування норми про порядок і спосіб формування парламентської більшості та знівелювало принцип парламентаризму.

В деяких випадках окрема думка дає можливість суддям Конституційного Суду України «реабілітуватись» в очах громадян та суспільства в цілому за не надто виважене чи обґрунтоване рішення, яке неможливо оскаржити чи скасувати, а можливо, в подальшому, уникнути політичної відповідальності за втілення рішення в практику. Так, Конституційний Суд України у Висновках у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 20 січня 2016 року № 1-в/2016 та від 30 січня 2016 року № 2-в/2016 визнав таким, що відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України, законопроект про внесення змін до Конституції України

(щодо правосуддя) (реєстр. № 3524) (далі – Законопроект) [25, 26], який було ухвалено Верховною Радою України 2 червня 2016 року вцілому як закон.

Однак, десять із тринадцяти суддів, які розглядали викладені у висновку питання висловили окремі думки щодо відповідності розглянутого законопроекту положенням Конституції України. У своїх запереченнях судді посилалися на те, що «Конституційний Суд України вийшов за межі своїх повноважень, даючи висновок щодо відповідності вимогам статей 157 і 158 Конституції України…» [27]; «формально дав оцінку Законопроекту в редакції від 25 листопада 2015 року, належним чином не обґрунтував вказаний висновок, не взяв до уваги, що частина положень цього законопроекту суперечить вимогам статті 157 Основного Закону України, оскільки передбачає обмеження прав і свобод людини і громадянина, не зробив застережень стосовно тих положень вказаного Законопроекту, практична реалізація яких через наявну недосконалість, юридичну контроверсійність та невизначеність може призвести до негативних наслідків» [28].

Разом із тим, видається, що сама кількість окремих думок не має вагомого значення, натомість, головним, є зміст викладеного суддею. Аналіз окремих думок суддів Конституційного Суду України дав підстави стверджувати, що відповідні заперечення є ґрунтовними, послідовними та вказують не лише на спірність прийнятого рішення, але і його суперечність положенням Конституції України (ст. 57). А.Кононов зауважує, що висловлювати і відстоювати свою думку – це емоційно і психологічно складно, оскільки важко пересилити сумніви і уникнути впливу авторитетів, залишаючись у меншості серед своїх колег-суддів, кожен з яких є фахівцем найвищої кваліфікації [29]. Якщо суддя погоджується з висновком більшості, перед ним може постати необхідність, якщо не професійний обов'язок, висловити окрему думку. Це відбувається за умов, якщо: суддя переконаний, що правові позиції в судовому рішенні ґрунтуються на неправильних чи помилкових конституційно-правових підставах; формулювання, використані в судовому рішенні, є нечіткими, що може призвести до правової невизначеності або декількох однаково правомірних тлумачень; судове рішення, в силу процесуальних обмежень, торкається певних юридичних питань, які мають значення для подальшого розвитку конституційного права, однак не розкриває їх [30].

Із вищенаведеного випливає, що суддя, який не погоджується з рішенням чи висновком Конституційного Суду України, може проголосувати за його схвалення тільки тому, що більшість схиляється до такої позиції. Таким чином, незрозуміло, яким чином був схвалений законопроект про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України, якщо переважна більшість суддів нібито не погоджувалась із його положеннями і так гостро його розкритикувала. Відповідь на це питання було дане В.І. Шишкіним, який вважає, що «якщо щодо законопроекту про внесення змін у судді в окремій думці висловлюються застереження щодо відповідності статтям 157 та 158 Конституції України, то в принципі такий суддя не мав би підтримувати позитивний висновок КСУ» [31].

І. Сліденко зауважує, що Конституційний Суд України є не зовсім судом, а політико-правовим органом, від рішень якого залежить життя суспільства. Тому в ідеалі на його рішення не має бути окремих думок. Якщо вони доповнюють, роз’яснюють рішення Конституційного Суду України, то мають право на життя, а якщо у них висловлена протилежна до цього рішення позиція, то вони підривають легітимність самого рішення [32]. Окрім того, суддя Конституційного Суду України зауважив, що у суддівській діяльності стикається із тотальною політизацією і тиском на Конституційний суд [33], при тому, що незалежність Конституційного Суду України від сфери політики є однією із ключових передумов забезпечення верховенства Конституції України та законів України. Тому, як слушно зауважує М. Тесленко, рішення судового органу конституційного контролю, які повинні враховувати політичні аспекти, насамперед, мають бути обґрунтованими із правових позицій, забезпечуючи верховенство права, а не політичну доцільність [34].

Виходячи із вищенаведеного слід задати питання: «Для чого судді Конституційного Суду України наперед знаючи про хибний крок схвалення того чи іншого законопроекту, який суперечить Основному Закону України, голосують за нього, а в подальшому, висловлюють окрему думку, яка в категоричний формі відрізняється від змісту викладеного у висновку чи ухвалі?». В такому випадку, очевидним є те, що окрема думка судді Конституційного Суду України може виступати засобом для уникнення політичної відповідальності перед народом за неналежну реалізацію тих владних повноважень, які народ, як єдине джерело влади, їм передав.

Висновки. Таким чином, існування окремої думки судді Конституційного Суду України є важливим елементом української конституційної юстиції, що є виявом незалежності судді, слугує свідченням демократизму конституційної юстиції України та є виправданим у випадку, якщо окрема думка є способом уточнення або обґрунтування висновків та рішень суду, висвітлення доктринальних моментів, які не піддають сумніву щодо легітимності прийнятого рішення чи висновку. Натомість, якщо окрема думка більшості суддів є формою опротестування рішення чи висновку Конституційного Суду загалом, за яке вони проголосували, то за таких умов можна констатувати про створення

ілюзії легітимності та законності прийнятого рішення чи висновку або як засобу уникнення політичної відповідальності в майбутньому.

Література:

1. Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект): монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 326 с.
2. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С. В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України та суддів вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 23 червня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=277138
3. Різник С. В. Значення інституту окремої думки судді Конституційного Суду України для утвердження справедливого конституційного правосуддя / С. В. Різник // Вісник національної академії правових наук України. – №3 – 2015 р. – С. 59-67.
4. Шевчук І.М. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України / І.М. Шевчук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія Право. – Випуск 23 – Частина І. Том 1 – 2013 р. – С. 160-163.
5. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 № 422/96-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80/page2
6. Регламент Конституційного Суду України від 05 березня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v001z710-97/page2
7. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004
8. Регламент Міжнародного Суду ООН (1978 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/ laws/show/995_h85/page]
9. Великий енциклопедичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка.– К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2007. – 1230 с.
10. Лилак Д. Д. Інститут окремої думки в конституційному судочинстві (порівняльний аналіз) / Д. Д. Лилак // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – No 4–5. – С. 131-139.
11. Сліденко І. Д. Тлумачення Конституції: питання теорії та практики в контексті світового досвіду / І. Д. Сліденко – Одеса: Фенікс, 2003. – 234 с.
12. Окрема думка судді Конституційного Суду України Саса С. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення "на наступній черговій сесії Верховної Ради України", яке міститься у статті 155 Конституції України від 22 березня 2016 р. № nda1d710-16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/nda1d710-16
13. Окрема думка судді Конституційного Суду України О. Литвинова стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 27.01.2016 № nb01d710-16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/nb01d710-16
14. Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 122 Конституції України, частини третьої статті 2 Закону України «Про прокуратуру» від 2 квітня 2008 р. na05d710-08 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/na05d710-08
15. Намясенко О. К. Характеристика поняття окремої думки судді Конституційного Суду України / О. К. Намясенко// Держава і право: зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 37. – С. 182-187.
16. Гаджиев Г. Публикация особого мнения судьи, или История нормы, которая является камертоном судебной реформы в России / Г.Гаджиев // Конституционные права и свободы человека и гражданина как высшая ценность демократического, правового государства: сб. науч. практ. ст. – Тирасполь, 2005. – С. 33-39.
17. Басангов Д. А. Юридическая природа особого мнения судьи Конституционного Суда Российской Федерации / Д. А. Басангов // Журнал российского права. – 2006. – № 2. – С. 25-34.
18. Христова Г. О. Юридична природа актів Конституційного Суду України [Текст]: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Христова Г. О.; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 226 с.

19. Слінько Т. М. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України / Т. М. Слінько, Є. В. Ткаченко // Бюлетень Міністерства юстиції України 2011 р. №11 – С. 53-59. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2011_11_11
20. Sushko O. Nations in Transit 2010: Ukraine, Freedom House / by Oleksandr Sushko and Olena Prystayko [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.freedomhouse.eu/images/Reports/NIT-2010-Ukraine-final.pdf. – Title from the screen.
21. Ginsburg R. B. The Role of Dissenting Opinions / Ruth Bader Ginsburg // Minnesota Law Review. – 2010. – Vol. 95, No. 1. – P. 1–8.
22. Окрема думка судді Конституційного Суду України Ткачука П.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин шостої, сьомої, дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) 25 вересня 2008 р. №nb16d710-08 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/nb16d710-08
23. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин шостої, сьомої, дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) від 17 вересня 2008 р. № 16-рп/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/ru/v016p710-08
24. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України від 6 квітня 2010 року № 11-рп/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-10
25. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 20 січня 2016 року № 1-22/2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ccu.gov.ua/
26. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 30 січня 2016 року № 1-22/2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ccu.gov.ua/
27. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 30 січня 2016 року № 1-22/2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ccu.gov.ua
28. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М.І. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 30 січня 2016 року № 1-22/2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=301426
29. Кононов А. Л. Право на особое мнение / А. Л. Кононов // Закон. – 2006. – № 11. – С. 43-46.
30. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С.В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 27 січня 2016 р. № nf01d710-16[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/nf01d710-16
31. Окрема думка судді – що за процесуальний феномен? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://radako.com.ua/news/okrema-dumka-suddi-shcho-za-procesualniy-fenomen
32. Окрема думка судді – процесуальний феномен? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kaas.gov.ua/gelios/products/1462-arkadia.html
33. Окрема думка судді – чи є це процесуальним феноменом? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravochin.com.ua/news.php?new=723&lang=3
34. Тесленко М. Взаємозв'язок права і політики в діяльності Конституційного Суду України / М.Тесленко // Право України. – 1999. – № 10. – С. 12-18.

УДК (091)321.01
0000-0001-9731-4847

КОНЦЕПЦІЯ МІНІМАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В ЛІБЕРТАРИСТСЬКИХ ПОГЛЯДАХ РОБЕРТА НОЗІКА

Оніпко З. С.

Стаття присвячена аналізу концепції мінімальної держави американського вченого Роберта Нозіка, розробленій у його праці «Анархія, держава, утопія». Розглянуто характерні особливості лібертаризму як суспільно-політичної течії. Проведено детальний аналіз етапів, які проходить мінімальна держава у своєму становленні. Автором розкриті завдання, які постають перед державою та обґрунтована основна її функція – захист природніх прав індивіда. В статті виявлені особливості моральних засад та принципів справедливості, на яких повинна базуватися мінімальна держава.

Статья посвящена анализу концепции минимального государства американського ученого Роберта Нозика, разработанной в его труде «Анархия, государство, утопия». Рассмотрено характерные особенности либертаризма как общественно-политического движения. Проведено детальный анализ этапов, которые проходит минимальное государство в своем становлении. Автором розкрыты задания, какие появляются перед государством та обоснована главная его функция – защита природных прав индивида. В статье выявлены особенности моральных основ та принципов справедливости, на каких должно базироваться минимальное государство.

This article analyzes the concept of minimal state elaborated by American scientist Robert Nozick in his book “Anarchy, State, Utopia”. The characteristics of libertarianism as a socio-political school were analyzed. The steps that the minimal state should pass in its formation are analyzed. The author revealed the tasks facing the state and substantiated its main function – the protection of natural rights of the individual. The article developed the features of the moral principles of justice, on which the minimal state should be based.

Ключові слова: лібертаризм, Роберт Нозік, природній стан, природні права, захисні асоціації, принципи справедливості, мінімальна держава.

Поняття «держава» є одним із центральних понять політології, а тому проблеми її походження, сутності, функцій займають чільне місце у працях багатьох науковців. Сьогодні держава та весь її управлінський апарат зайняли чільне місце у житті сучасної людини. Однак вже XXI століття кидає чимало викликів самому існуванню держави внаслідок процесів глобалізації, акультурації, загрозі тероризму. Важливість ролі держави в світі все частіше піддається сумніву, а тому постає необхідність у визначенні місця держави в організації суспільного життя. Певний внесок у розробку концепції мінімальної держави, її походження, становлення та розвитку здійснив американський вчений Роберт Нозік у своїй праці «Анархія, держава, утопія». У зарубіжній політологічній науці проблематиці мінімальної держави присвячені праці М. Ротбарда, Д. Вуда, Д. Расмуссена, Д. Лайонса, Р. Вульфа, Х. Пола та ін. Значний внесок у вивчення концепції мінімальної держави зробили такі російські науковці Б. Н. Кашников, В. П., Сапон, В. А. Чалий та ін. У вітчизняній науці концепція мінімальної держави Р. Нозіка практично не досліджена. Наукова ж значимість вивчення подібних концепцій держави в умовах глобалізації постійно зростає, а тому акту альним є аналіз ідей вищезгаданого науковця.

Р. Нозік є одним із найяскравіших представників лібертаризму – політико-філософської течії, яка виникла в XX столітті, в основі якої лежить заборона застосування будь-якого виду насилля щодо особистості з боку держави без її згоди. Витоки лібертарних ідей можна помітити ще у вченнях Стародавнього світу, а також в XVII – XVIII століттях в працях Джона Локка, Адама Сміта, Джона Стюарта Мілля, Томаса Джефферсона та ін. Основні засадничі положення лібертаризму сформувалися представниками Франкфуртської школи Людвігом фон Мізесом, Фрідріхом фон Хаєком, Мілтоном Фрідманом, Мюрреєм Ротбартом, які своїми теоретичними розробками сприяли виокремленню лібертаризма із класичного лібералізму в самостійний напрям філософсько-політичної думки. Вперше поняття «лібертаріанець» вжив англійський публіцист Вільям Белшам у своєму есе «Про свободу та необхідність» в 1789 році. Він виокремив це поняття із терміну «свобода» (англ. liberty), оскільки лейтмотивом лібертаріанства є наявність у кожного індивіда особистої свободи. Вже в XIX столітті

термін «лібертаризм» став тісно пов'язуватися із анархізмом і використовуватися представниками лівих позицій. Французький анархіст Жозеф Дежак першим почав використовувати термін «лібертарний» як синонім «анархістський», в контексті критики позицій П. Прудона щодо підтримки приватної власності та ринкової економіки.

Поширення лібертаріанських ідей в XX столітті зумовлювалося рядом причин. По-перше, усвідомленням людьми неефективності державного планування в більшості сфер суспільного життя, по-друге, неспроможністю інших, у свій час панівних течій, (нацизму, фашизму, комунізму, соціалізму) забезпечити безпеку, процвітання, достатній рівень свободи та економічне процвітання у державі, по-третє, постійне майоріння перед Заходом привидів комунізму та тоталітаризму (вже Ф. фон Хайек у своїй роботі «Дорога до рабства» визначає проблему запобігання появи тоталітаризму як головну мету лібертаризму). Наслідком таких обставин стала недовіра значної частини населення до політики як явища, й державної зокрема, та прагнення до появи на політичній арені нової течії, яка б могла теоретизувати та втілити на практиці вирішення всіх вищезгаданих проблем.

Двома китами, на яких стоїть сучасний лібертаризм є економічні засади (обґрунтування повного невтручання держави в економічні процеси суспільства) та ідея наявності у кожного індивіда від народження природних прав, які не можуть бути порушені ні за яких умов. Особиста свобода є тим показником, який визначає рівень поширення лібертаріанських ідей в суспільстві. «Лібертаріанці, як випливає із назви, вважають, що найбільш важливою політичною цінністю є свобода, а не демократія…Лібертаріанці вважають, що історія цивілізації – це рух до свободи» [1]. Свобода, на думку представників даної течії, не тотожна демократії, тому що в світі існує чимало держав, які формально є демократичними, тоді як рівень свобод в таких суспільствах є низьким.

Незважаючи на побудову доволі чіткої концепції, лібертаристи залишають ряд відкритих питань, наприклад, про неможливість повністю забезпечити навіть у мінімальній державі рівність індивідів; нездатність визначити межі неагресії щодо різних рівнів шкідливого впливу в міжособистісних контактах, а також кордони поширення принципу панування права щодо гарантування дотримання усіх природніх прав; неспроможність чітко визначити моральні орієнтири у співіснуванні людини та екосистеми загалом.

Концепція походження мінімальної держави Нозіка не є оригінальною, головні її аспекти він запозичив із теорії суспільного договору Локка, яку американський політолог доповнив власним баченням шляхів втілення держави на практиці. Центральною ідеєю своєї роботи «Анархія, держава, утопія» Роберт Нозік робить тезу: «Люди володіють правами, і тому є дії, які не може здійснювати по відношенню до індивідів ні окрема особа, ані група осіб (без порушення цих прав)» [5]. З нею він пов'язує як походження самої держави, так і її роль у регулюванні відносин між індивідами, можливість її легітимізації та втілення на практиці. Взагалі саме ідея наявності у індивідів невідчужуваних прав є відправною точкою лібералізму, а саме із нього бере свої витоки концепція Нозіка. Ідея одного із основоположників теоретичної системи лібералізму Локка про наявність у індивіда тріади природніх прав (на життя, свободу, власність), які держава не може в нього забрати за жодних умов є близькою по духу для Нозіка (він називає себе як лібертаріанцем, так і лібералом). Американський вчений не уточняє, однак, якими саме правами володіє людина і цим самим робить їх необмеженими. Нозік наділяє ці права абсолютним характером, тому що навіть благо чи безпека усього суспільства не є підставою для їх порушення.

Вслід за Локком, Нозік стверджує, що на ранньому етапі існування людства був стан анархії, який не корегувався жодним формалізованим правом. Таким станом повної анархії в першому історичному суспільстві був природній стан – неорганізована форма співжиття індивідів. Ще до Локка були дослідники, які пов'язвували природній стан із так званим «золотим віком людства», епохою миру, спокою та процвітання. Бездержавність була однією із особливостей такого періоду. Природній стан у нозіківській концепції ґрунтується на локківському розумінні ідилічних основ співіснування людей, заснованих на дотриманні усіма членами суспільства природного закону, який забороняє завдавати шкоди чи загрози життю, свободі та власності індивіда. «Для правильного розуміння політичної влади й визначення джерел її виникнення ми повинні розглянути в якому природному стані перебувають усі люди, а це – стан повної свободи щодо користування своїм майном й особою у відповідності до того, що вони вважають підходящим для себе в межах закону природи, не питаючи ні в кого дозволу…» [2]. Бездержавний стан існування людства в ідеалі повинен враховувати моральні обмеження діяльності кожного індивіда, хоча на практиці виконати це видається неможливим.

Характерною рисою індивіда спочатку у природному стані, а згодом на етапі функціонування мінімальної держави є його свобода. Нозік вважає свободу індивіда абсолютною цінності, й протиставляє її утилітарним цінностям, таким як благо та рівність. Індивідуальна свобода, на думку Нозіка, є орієнтиром для визначення меж втручання держави у життя кожної людини, й визначення кордонів діяльності індивідів між собою.

Свобода у Нозіка розуміється як кінцевий принцип суспільної справедливості; як самодостатня цінність, яка не слугує засобом жодним іншим цінностям чи благам. Максимізація свободи у лібертаріанців обмежується лише правом мінімальної держави забезпечувати індивідам захист та безпеку від стихійних або організованих проявів агресії інших індивідів, що можуть знищити свободу взагалі. «Наші основні висновки стосовно держави полягають в тому, що виправданим є існування лише мінімальної держави, функції якої обмежені лише вузькими рамками – захист від насилля, злодійства, гарантування дотримання договорів і т.п.» [5]. Нозік підкреслює, що функціонування будь-якої іншої держави з більш широкими повноваженнями порушує право людини на особисту свободу. Мінімальна держава є єдиним видом держави, існування якого є виправданим.

Взагалі саме ідея наявності у індивідів невідчужуваних прав є відправною точкою лібералізму, а саме із нього бере свої витоки концепція Нозіка. Ідея одного із основоположників теоретичної системи лібералізму Локка про наявність у індивіда тріади природніх прав (на життя, свободу, власність), які держава не може в нього забрати за жодних умов є близькою по духу для Нозіка (він називає себе як лібертаріанцем, так і лібералом). Американський вчений не уточняє, однак, якими саме правами володіє людина і цим самим робить їх необмеженими. Нозік наділяє ці права абсолютним характером, тому що навіть благо чи безпека усього суспільства не є підставою для їх порушення.

Виходячи з цього, Нозік критикує утилітаризм за його знеособлення індивіда, в наслідок якого існують умови за яких природні права можна порушувати, наприклад, нівелювання бажань та очікувань індивіда у ситуаціях, коли кінцевою метою є досягнення блага цілої держави. Стирання відмінностей між індивідами за утилітаризму є наслідком присвоєння правам похідного від поняття «загальне благо» статусу, що в результаті приведе до «утилітаризму прав», за якого благо чи щастя окремої особистості заміниться на почергове порушення її природніх прав.

Неприйняття Нозіком утилітарної функції держави пов'язане також із його концепцією справедливості як правоуповноваження, яку він протиставляє популярній у той час концепції справедливості Ролза. Згідно із даною концепцією, кожна людина має право самостійно розпоряджатися власним життям, обмежуючись при цьому лише свободою іншої людини. Життя кожної людини, незалежно від її гендерних ознак, віку, майнового чи соціального статусу має однакову цінність, а тому не представляється можливим диференціювати будь-які суспільні ресурси на користь когось, хто в чомусь поступається більшості.

На думку Нозіка, мінімальна держава виникає із стану анархії. Такий перехід не є одномоментним, а проходить ряд логічно обґрунтованих етапів, кожний з яких формується паралельно й поступово. Вони є гіпотетичними і дають абстрактну картину можливої появи держави, яка швидше за все ніколи не мала місця в реальності. «Перши за все Нозік доводить, що мінімальна держава є результатом неминучого процесу, який виникає кожний раз, коли ми маємо суспільство позбавлене держави» [2].

Нозік не вказує скільки часу проходить між кожним з періодів та не інформує читача щодо культурних, релігійних та економічних характеристик людства на кожній із стадій. Такими послідовними фазами формування мінімальної держави є:

I. Поява значної кількості захисних агентств;

II. Створення домінуючого захисного агентства;

III. Оформлення ультрамінімальної держави;

IV. Поява власне мінімальної держави.

Врівноваження інтересів окремої особистості та суспільства, легітимне забезпечення природніх прав людини на життя, свободу, власність, ліквідація державного гноблення слабкіших індивідів більш сильними, викорчовування самої можливості експлуатації одної особи іншої є основою лібертаризму як суспільно-політичної течії. Отже, можна зробити висновок, що основою мінімальної держави Нозіка стали основні принципи лібертаризму, а саме: індивідуалізм, права особистості, спонтанний порядок, верховенство права, вільний ринок, обмеженість державної влади [8].

Нозік, слідом за Локком, розуміє, що обмеження, визначені природним правом у стосунках між людьми не можуть тривалий час бути непорушними. В кожному суспільстві в більшій або меншій мірі відбуваються конфлікти інтересів кожного його члена внаслідок суб'єктивного розуміння потреб та цілей. У випадку посягання однієї сторони на права іншої, постраждала сторона має право на захист, а також на компенсацію нанесених збитків, ґрунтуючись на таких моральних обмежувачах як совість та людяність. Тут виникає вже друга проблема, адже особистісний індивідуалізм, слідування власним пристрастям та нікчемним схильностям буде штовхати індивіда на нерівномірне відновлення балансу первинної ситуації. Міжусобиці, конфлікти, численні акти помсти та нескінченні вимоги компенсації, й як наслідок війни та хаос в бездержавному стані стають нормою.

За даних умов першочерговою потребою людей стає гарантування безпеки з боку новостворених захисних асоціацій, які з часом під впливом нових викликів міжособистісної комунікації, будуть змушені еволюціонувати в державу. Така держава не є результатом умисної діяльності людини,

доброго чи злого наміру іншої особи, а є результатом множинних, розрізнених взаємодій індивідів, заснованих на їх раціональному світосприйнятті.

Таким чином, першим періодом є виникнення вищезгаданих захисних асоціацій, в які об'єднуються окремі індивіди з метою взаємного захисту від агресивних порушень своїх прав. Члени таких асоціацій змушені надавати підтримку кожному учаснику, незалежно від правомірності заявлених претензій. За умов, якщо індивід не приєднався до конкретної захисної асоціації, то він має право захищати свої інтереси в рамках природніх прав, вступаючи у відносини із агенціями безпосередньо.

У разі конфліктів між конкурентоспроможними асоціаціями постає необхідність в появі одної панівної асоціації, яка б виходила за уніфіковані географічні межі та виступала арбітром в суперечностях між рядовими агенціями. Така захисна асоціація, яку Нозік називає домінантною, наділяється монопольним правом на вирішення конфліктних ситуацій не лише між дрібнішими асоціаціями, а й між індивідами, які не бажають консолідуватися із ними. Домінантна агенція повинна використовувати принцип компенсації у випадку дій індивідів з метою самозахисту чи самостійного забезпечення власної безпеки.

Домінатна асоціація хоч й володіє виключним правом на застосування насилля з метою досягнення урегулювання протиріч та відновлення стабільності, все ж не є державою. Нозік критикує точку зору М. Вебера, за якою держава відрізняється від інших подібних організацій правом на монополію в застосуванні сили за її вузькість та ігнорування усього ареалу викликів, які постають перед нею. Свою точку зору автор підтверджує тим, що на території держави можуть діяти такі групи, як мафія, організації, засновані на расових, національних, гендерних дискримінаціях, які також володіють силовим апаратом, так і пацифістські об'єднання, які відкидають силові методи у вирішенні конфліктів взагалі. Держава з метою підвищення над такими організаціями повинна заявити, що лише вона повинна визначити легітимність та допустимість дій кожного її громадянина та санкціонувати випадки та способи застосування усіма членами суспільства силових дій для відновлення рівноваги. «Держава претендує на монополію вирішувати, хто й коли може використовувати силу…, вона наголошує на своєму праві наказувати всіх, хто порушує заявлену нею монополію» [5].

Проміжним етапом між домінантною захисною асоціацією та мінімальною державою є ультрамінімальна держава. Такий вид об'єднання утримує за собою легітимне право на всі форми застосування сили, окрім права на самозахист. Таке твердження на перший погляд здається абсурдним, однак не слід забувати, що природні права індивіда гарантують його безпеку навіть у випадку проявлення агресії ним безпосередньо. Ультрамінімальна держава є своєрідною захисною асоціацією вищого порядку, яка отримує монополію на захист природніх прав лише тих її членів, котрі платять податки на утримання різноманітних органів контролю та примусу. Д. Реале та Д. Антисері вважають, що через місток податків концепція держави як «нічного сторожа» виконує завдання щодо догляду за виконанням взаємних домовленостей [6]. На етапі існування ультрамінімальної держави виникає колізія, вирішення якої Нозік не пропонує. Якщо ультрамінімальна держава захищає та гарантує права лише тих осіб, які платять податки, то чи означає це те, що права інших можна порушувати. Тоді як це співвідносить із думкую Нозік про абсолютну цінність природніх прав індивіда.

Обов'зком держави (як ультрамінімальної, так і мінімальної) є необхідність використання єдиного свого права на застосування насилля у найбільш оптимальніший спосіб, який би не суперечив моральним установкам та персоніфікував відповідальність за протиправні вчинки. Дослідник звертає увагу на такий недолік захисних організацій, як їх вибірковий характер надання послуг, встановлений платою за можливість належати до цієї асоціації. Держава, як законний виразник інтересів усього суспільства наголошує на рівності (хоча у більшості випадків лише формальній) кожного громадянина у випадку потреби втілення у життя його права на захист та безпеку. Однак тут мова йде вже про мінімальну державу, де податки платять усі громадяни. Такий державний організм у Нозіка повністю відповідає «нічному сторожові» класичного лібералізму з його лозунгами про захист особи від державного апарату в рамках правопорядку. Філософ критикує позицію «невидимої руки», взяту з економічної науки, як причину появи держави, позбавлену фільтрації мотивів та першопричин аспектів людських установлень.

Четвертим й останнім етапом в нозиківській концепції є поява власне мінімальної держави. Така держава має лише одну захисну функцію, яка поширюється на усіх її громадян. «Завдання держави, як її бачить лібертарій, полягає в мантії захисту життя, здоров я, свободи й приватної власності від насильницьких нападів. Все що йде далі цього є зло» [4]. Мінімальна держава повинна захищати первинні права усіх її громадян, незалежно від того, чи платять вони податки (як було це за умов існування ультрамінімальної держави). Кожний платник податків може вважати себе повноправним користувачем «акцій» держави на гарантований захист, однак змушений миритися із необхідністю виділяти кошти на захист й тих, хто не володіє такими ваучерами. Така розподільча особливість ультрамінімальної держави є унікальною з точки зору встановлення балансу в стратифікації суспільства та уніфікації цілепокладання окремої особистості. Тут Нозік повертається до позицій утилітаризму, які він так критикував й намагався уникнути.

Р. Нозік обґрунтовуючи свою позицію щодо захисту громадян як єдиної легітимної умови існування держави, залишає відкритим питання щодо появи такого сценарія, за яким держава намагалася б узурпувати ряд індивідуальних прав. Мислитель не розглядає ситуацію, за якою держава сама може стати агресором, порушуючи свободу громадянина, а тому неясними залишаються способи контролю за державою з боку індивіда чи громадянського суспільства.

Взагалі думки про те, що єдиним обов язком держави є гарантування безпеки її громадян також не є новими для історії політичної думки. Ще німецький мислитель Вільгельм Гумбольдт у своїй праці «Досвід встановлення меж діяльності держави» вбачав у забезпеченні внутрішньої та зовнішньої безпеки ціль держави. Виходячи з цього, суспільство є більш значимим явищем, ніж держава, а тому індивід володіє самостійністю, самобутністю та цінністю незалежно від його усвідомлення себе як громадянина, метою держави є служіння громадянському суспільству та забезпечення особистісного розвитку кожному з його членів. Держава, на думку німецького мислителя, не повинна брати на себе патерналістську функцію, вмішуючись в різні аспекти життя особистості, обмежуючись лише турботою про благо індивідів шляхом нагляду за рівновагою відносин в суспільстві. Вона постійно прагне обмежити свободу особистості, а тому кордони її діяльності постійно потрібно звужувати. Таким чином, ідеї Р. Нозіка перекликаються з позицією В. Гумбольдта щодо обмеження ролі держави в житті суспільства на основі наявності у індивідів свободи розпоряджатися власним життям. Нозік, як і Гумбольдт вбачає в захисній функції держави єдине благо, що може виправдати її існування.

Граничні межі діяльності держави під час втілення в життя права на застосування насилля повинні детермінуватися, з точки зору Нозіка, жорсткими обмеженнями, котрі відображають головну максиму філософії Канта: ставитись до людини як до цілі, а не як до засобу. «Жорсткі обмеження, які накладаються на дії, відображають головний кантівський принцип: людина – це ціль, а не засіб…» [5]. Моральний імператив підкреслює недоторканість особистості індивіда, цінність та неповторність людського життя, а тому використовувати кого-небудь навіть з благою метою заборонено без його згоди. Норми міжособистісної поведінки Нозік проектує також на відносини людина-тварина, хоча й залишає відкритим питання про бар'єри такого застосування. На відміну від Канта, який підпорядковує даний принцип формальній етиці, наділяючи індивіда свободою та абсолютною цінністю лише в громадянському суспільстві, за умови існування оформленого державного організму, американський філософ веде мову про природній стан людини, де свобода особи не залежить від зовнішніх обставин.

Розуміння Нозіком обґрунтування появи мінімальної держави можна звузити до своєрідного ланцюга з трьох елементів: 1) кожний індивід володіє природніми правами; 2) існують жорсткі обмеження на порушення базових прав особи; 3) прагнення індивіда захисту власних прав веде до появи мінімальної держави – організму, який би на легітимній основі санкціонував силові дії для відновлення спокою в суспільстві [9].

Р. Нозік виокремлює три типи справедливості, які формуються лише на рівні мінімальної держави й корелюються із його тезою про недопустимість використання одних членів суспільства для задоволення потреб інших. Усі ці принципи стосуються економічної складової людських стосунків і полягають в наступному: 1) взяття у власність деякої частини майна, на яку ніхто не претендує не повинне порушувати становище інших людей (принцип справедливого набуття); 2) будь-яка передача справедливо набутої власності є справедливою лише у випадку, якщо вона є добровільною (принцип справедливої передачі); 3) необхідно виправляти будь-яку несправедливість у ланцюгу набуття та передачі власності (принцип виправлення раніше допущеної несправедливості). Усі три принципи ґрунтуються на природному праві особистості на володіння власністю та її справедливому використанні.

Теорія мінімальної держави сформована Р. Нозіком викликала жваву наукову дискусію в наукових колах серед політологів, філософів та економістів. Навіть серед представників лібертаріанської течії були вчені, які піддавали критиці цю теорії за її ілюзорність та безперспективність. Так Мюррей Ротбард зазначає, що існування такої держави не буде довговічним, адже рано чи пізно вона піде по шляху виродження в державу максимальну «Кожна мінімальна держава має вроджене стремління стати максимальною державою; отримавши одного разу дозвіл на збір податків, навіть незначних й неважливо на які цілі, агентство природнім чином буде прагнути використовувати своє право для збору ще більших податків для тієї самої або іншої цілі» [7].

Мінімальна держава є гіпотетичною, існування такої держави в минулому ніколи не було доведеним, а тому концепція Нозіка багато в чому є абстрактною та утопічною. Поява держави без насилля, лише кооперуванням суспільних зусиль та встановленням домовленостей відображає позиції ідеалістів та мрійників про появу ідеального суспільства, де панує гармонія держави та індивіда. Заслугою Нозіка є те, що він робить спробу логічно та науково обґрунтувати свій багато в чому утопічний проект, хоча й залишає багато спірних питань без вирішення та обминає гострі кути.

Таким чином, мінімальна держава, на думку Р. Нозіка, є найбільш прийнятною формою існування людства. Вона виникає із природного стану й проходить чотири етапи у своєму формуванні. Єдиною легітимною функцією такої держави є захист природних прав особистості, оскільки лише

вона володіє монополією на застосування сили. Мінімальна держава ґрунтується на засадах особистої свободи та недоторканості приватної власності. Нозік підкреслює, що його теорія є гіпотетичною, тобто такою, яка ґрунтується на умовах, існування яких не було доведено наукою. Згідно із його теорією держави виникає із анархії, що саме по собі є абсурдним твердженням, однак автор вважає, що жодний бездержавний стан не може тривати вічно, й рано чи пізно перед людством будуть з'являтися проблеми, вирішити які буде можливо лише за наявності держави.

Література:

1. Боуз Д. Либертарианство: История, принципы. Политика. – Социум, Челебинск., 2004. – 445 с.
2. Кашников Б. Н. Либеральне теории справедливости и политическая практика России. Великий Новгород, 2004.
3. Локк Джон. Избранные философские произведения. Сочинения: в 2 т. / Дж. Локк. – М., 1960. – Т. 2. – С. 79
4. Мизес Л. фон Либерализм. – Социум, Челябинск, 2007. – 344 с.
5. Нозик Р. Анархия, государство и утопия / Роберт Нозик ; пер. с англ. Б. Пинс-кера; под ред. Ю. Кузнецова и А. Куряева. — М.: ИРИСЭН, 2008. – 424 с.
6. Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Том 4. От романтизма до наших дней. – ТОО ТК "Петрополис", Санкт-Петербург, 1997. – 774 с.
7. Ротбард М. Этика свободы / Електронний ресурс: http://www.rulit.me/books/etika-svobody-read-325961-1.html.
8. Сапон В. П. Лики либертаризма // Свобод. мысль. – 2010. – № 2. – С. 167-172.
9. Чалый В. А. Философские идеи Канта в политической теории Роберта Нозика // Кантовский сборник – 2014. – № 2. – С. 46-51.

УДК 32.329 (477)

МІГРАЦІЙНЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Швець С. Л.,
аспірант кафедри політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

Досліджено міграційне питання та концепцію міграційної політики України, а також стратегію її подальшого розвитку в рамках діяльності провідних політичних партій України. Обґрунтовано концепцію подальшого розвитку та вдосконалення міграційної політики України. Визначено місце Міжнародної організації з питань міграції в Україні у вирішенні міграційних питань нашої держави.

Исследованно миграционный вопрос и концепцію миграционной политики, а также стратегію ее дальнейшего развития в рамках деятельности ведучих политических партий Украины. Обосновано концепцию дальнейшего развития и совершенствования миграционной политики Украины.Определенно место Международной организации по вопросам миграции в Украине в решении миграционных вопросов нашого государства.

It's explored migration issues and the concept of migration policy and strategy for its further development in the frame work of activities of the leading political parties of Ukraine. It's explored the concept of further development and improvement of the migration policy of Ukraine. It's determined the place of the International organization formigration in Ukraine in addressing migration issues of our state.

Ключові слова: міграція, міграційна політика, політичні партії, Міжнародна організація з питань міграції в Україні

Актуальність. Різке збільшення міграційних потоків, викликане процесами глобалізації, привнесло нововведення у розуміння суті міграційного процесу і у дослідження концептуально-теоретичних засад його політичного регулювання. Протягом багатьох десятиліть дослідженням міграції займалися в основному економісти, соціологи, демографи, в той час як політичне вивчення міграційних процесів та їх вплив на структуру і політику сучасних держав залишалися в тіні. Але міграційні процеси є одними з важливих складових політичної системи внутрішньодержавних відносин. У світлі загострення глобальної конкуренції, транснаціоналізації політичного і економічного простору вона впливає на характер і сутність політичних процесів, на політичну систему будь-якої сучасної держави. Регулювати та здійснювати управління міграційними процесами держава може самостійно за допомогою міграційної політики. Цікавою є позиція держави щодо міграційної політики в цілому, так і політичному управлінні та регулюванні міграційними процесами, адже будь-яка міграційна політика залежить від розташування політичних сил всередині держави, політичного режиму, державного устрою тощо, а також впливу міжнародних організацій, метою яких є управління сучасною міграційною ситуацією.

Стан дослідження проблеми. Проблеми міграції в Україні з моменту їх появи почали вивчати українські вчені – соціологи, демографи та політологи. Серед них: С.І. Пирожков, О.У. Хомра, В.І. Банних, О.Г. Бабенко, А.С. Довгерт, В.І. Євінтов, В.О. Новік, В.І. Олефір, О.М. Овсюк, О.І. Піскун, Н.В. Плахотнюк, І.М. Прибиткова, Ю. І. Римаренко, М.О. Шульга, С.Б. Чехович та ін. Однак проблема міграційних процесів та їх прогнозування досі залишається не вирішеною. Дослідженням сучасної міграційної політики (квотування, преференції, ізоляціонізм щодо мігрантів тощо) займаються Е. Барбашина, Г. Вітковська, Т. Фасіт, В. Чапек В. Євтух, А. Єрмолаєв, Т. Драгунова, В. Кіпень, Е. Лібанова, О. Малиновська, І. Марченко, Ю. Пахомов та ін.

Мета. Розглянути міграційну політику України на сучасному етапі як один із аспектів діяльності політичних партій та роль МОМ у вдосконаленні цієї політики.

Викладення основного матеріалу. Ряд дослідників, таких як О. Волосенкова, П. Кабаченко, О. Тарасова розрізняють широкий та вузький зміст міграційної політики.

У широкому змісті міграційна політика – це один із напрямів державної політики, яким визначається характер державного устрою, цілями, що переслідуються державою та представляє собою

державну доктрину або концепцію регулювання міграційних процесів. При цьому, міграційна політика може поділятися на реальну і декларовану, в такому випадку декларована політика проголошує своєю метою захист інтересів мігрантів, біженців, а реальна – виражає інтереси приймаючої держави, правлячих еліт [3, с. 219].

Міграційна політика у вузькому розумінні, спрямована на те, щоб змінити чисельність, склад, напрямок руху та розселення мігрантів, вплинути на їх інтеграцію, характеристики, що тісно пов'язані з демографічною проблематикою [3, с. 220].

Узагальнюючи вищенаведені визначення дослідників, можна виокремити основні тенденції у підходах до міграційної політики:

- міграційна політика є державною політикою, яка потребує розробки механізмів контролю та управління міграційними потоками, відповідності законодавства (у сфері міграції, до норм міжнародного права, захисту прав людини тощо);
- міграційна політика передбачає співвідношення інтересів держави і людини та впливає на інтеграцію мігрантів в суспільство;
- міграційна політика має вплив не тільки на перерозподіл населення на території держави, але і на його чисельність, склад та визначається характером державного устрою.

Формування міграційної політики України розпочалося в умовах перехідного періоду та за відсутності досвіду, кадрів, ресурсів. Частково, певні положення, що стосувалися питань міграції були закріплені в Конституції (громадянство, права на свободу пересування та вибір місця проживання, вільний виїзд та повернення до країни, недискримінація іноземців тощо) та склали основні напрямки міграційної політики.

Але питання щодо стратегічного напряму подальшого розвитку міграційної політики держави було невирішеним.

Неодноразово на розгляд Верховної Ради України виносилися різні варіанти законопроектів, якими здійснювалися спроби визначити основні засади міграційної політики. Однак жоден з них не був підтриманий, що означало,що ні влада, ні суспільство не сформували достатньо чітких завдань в сфері міграції, не досягли консенсусу в їх розумінні [1, с. 4].

В грудні 2010 р. було створено Державну міграційну службу (ДМС) – спеціальний орган виконавчої влади, покликаний реалізовувати державну міграційну політику, в травні 2011 р. Указом Президента країни затверджено Концепцію державної міграційної політики України, а згодом і План заходів з її реалізації. Також протягом 2011 – 2015 років було схвалено ряд законів та доповнень до законів, правового закріплення набула низка практичних напрацювань, до законодавства було введено норми, які тривалий час обговорювалися і необхідність яких була очевидною.

Хронологія прийняття цього законодавства та впровадження його в досить короткий строк дає підстави стверджувати, що основним мотивом став вплив зовнішнього чинника, а саме лібералізація візового режиму в контексті угод Україна – ЄС.

Прийняте законодавство має ряд недоліків, та обумовлюється відсутністю взаємозв'язку між різними політичними установами, стратегіями соціально-економічного та демографічного розвитку держави, тобто відсутністю єдиної концепції, яка мала бути основою прийняття рішення.

Але з огляду на останні події, які відбулися в світі та на Україні (громадянська війна в Лівії, війна в Сирії, збройний конфлікт на Сході України), які призвели до посилення транскордонної, зовнішньої міграції та сприяли трансформації міграційного питання в політичних програмах провідних політичних партій України.

В більшості програмних документах політичних партій України акцент робиться на внутрішньо переміщених осіб, з проблемою яких Україна зіштовхнулася після збройного конфлікту на Сході України, також актуальними є проблеми реінтеграції та трудової міграції.

Наприклад, політична партія «Блок Петра Порошенка «Солідарність» (далі – БПП), в своєму статуті та програмі партії зазначає, що партія має сприяти створенню комфортних умов життя та соціальній адаптації для вимушено переміщених громадян. Стратегічним напрямом політики української держави зазначена співпраця зі світовим українством. Для тих українців, які бажають повернутися на рідну землю, держава має розробити та реалізувати Програму повернення українців на Батьківщину, передбачивши у ній створення реінтеграційних консультаційних центрів, сприятливих умов для розвитку малого та середнього бізнесу, зокрема у сфері агропромислового комплексу та ін. Для тих трудових мігрантів, які вирішили залишитися у країнах свого нинішнього проживання, партія вважає за необхідне втілити систему захисту їх прав за кордоном, зокрема реалізацію виборчих прав, права на соціальний захист та пенсійне забезпечення [5, с. 25].

Що стосується міжнародних міграційних процесів, то БПП працює у напрямку протидії торгівлі людьми, надання захисту біженцям, допомагає в інтеграції та адаптації біженців і осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту.

Заслуговує уваги на розгляд програма політичної партії «Народний фронт», в програмі якої найголовнішим завданням партії визначено відновлення територіальної цілісності України, встановлення належного контролю за державним кордоном та забезпечення його недоторканності. Основною метою партії є забезпечення зовнішніх і внутрішніх гарантій безпеки, курс на інтеграцію з ЄС [6]. В міграційному законодавстві партія орієнтується на проблеми внутрішньої міграції, а саме захист внутрішньо переміщених осіб.

Партія «Батьківщина» в своїй політичній діяльності приділяє особливу увагу війні на Сході України та захисту прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Депутати партії вважають, що порушенням прав людини є відсутність державної стратегії щодо вимушених переселенців та той факт, що нове профільне міністерство з питань ВПО, створене минулого року, все ще не має повноважень для розробки відповідної стратегії, її реалізації та координації цього процесу [4].

Досить чітко ставлення до міграційних процесів сучасності визначено в програмних документах ВО «Свобода». Пункти, що стосуються міграції співпадають з поглядами право-радикальних європейських політичних сил, а саме бачення небезпеки в іміграції. Серед цілей, що зазначені в програмі партії: ухвалення нового Закону про громадянство, заборонення незаконної практики подвійного громадянства, посилення захисту державного кордону, перекриття каналів нелегальної міграції та запровадження суворіших антиіммігграційних заходів, вдосконалення системи утримання і депортації чужоземців-нелегалів. Проект міграційних законів потребуватиме суттєвих змін в КК України, та притягнення до відповідальності за порушення з кожного з пунктів. Погляди цієї партії можна віднести до позиції неореалістів, що вимагають створення більш жорсткого міграційного контролю та посилення законодавства. Така позиція не є новою, оскільки після 2015 року деякі європейські праві політичні партії почали виступати зі схожими лозунгами та спромоглися отримати перемогу на місцевих виборах в певних округах (Франція, Німеччина, Угорщина). Підтримка такої радикальної програми відображає настрої у громадянському суспільстві та надає державі можливість управління міграційним потоком (від зміни його напрямку до зменшення кількості населення), а також дозволяє запобігати конфліктній ситуації в рамках «громадянське суспільство – мігранти» та «громадянське суспільство – держава/влада». «Свобода» приділяє велику увагу проблемі трудової міграції з України, а також сприяти масовому поверненню в Україну етнічних українців, здійснювати державний захист українців за кордоном усіма можливими засобами [7].

Програмні документи партії «УДАР» вимагають запровадження комплексних заходів щодо протидії проявам ксенофобії, расизму і дискримінації (явної та прихованої) за національно-етнічними ознаками та вирішення проблем суспільної інтеграції мігрантів [8].

Під час передвиборчої кампанії партія виступала проти дискримінаційної норми закону про вибори, яка не дає українцям, що є працевлаштованим за кордоном, можливості голосувати за мажоритарних кандидатів. Заробітчанам обіцяли,що українська дипломатія враховуватиме інтереси діаспори,з нею радитимуться, кожен зарубіжний візит представників влади починатиметься із зустрічей з українцями [1, с. 10].

З огляду на програмні документи деяких політичних сил України можна зробити висновок, що бачення міграційних проблем не є глибоким та потребує більш детальної уваги, а також розробки єдиного концептуального напрямку.

Серед організацій, діяльність яких спрямована на забезпечення врегульованого та гуманного управління міграцією та допомогу в пошуку практичних рішень міграційних проблем, можна виділити Міжнародну організацію з питань міграції в Україні (далі – МОМ в Україні).

Представництво МОМ в Україні розпочало працювати в Києві у 1996 році, коли Україна отримала статус країни-спостерігача при МОМ. У 2001 році Україна звернулась із запитом про надання їй статусу країни-члена МОМ, і у 2002 році Парламент України ратифікував статут організації. Загальна стратегія МОМ передбачає сприяння добробуту мігрантів, підтримку інтеграції національних меншин та зміцнення ролі мігрантів у розвитку як країн, що їх приймають, так і країн походження.

МОМ співпрацює з Державною міграційною службою України (ДМСУ), Державною прикордонною службою України (ДПСУ), з Міністерством внутрішніх справ України (МВС), Міністерством соціальної політики, Секретаріатом Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, іншими державними установами, а також з громадянським суспільством з метою впровадження найкращого досвіду у сфері управління міграційними процесами та кордонами.

МОМ підтримує українські державні органи, відповідальні за міграцію, у практичній реалізації затверджених на папері законодавчих та адміністративних реформ у сфері лібералізації візового режиму з ЄС, що є необхідною умовою впровадження безвізового режиму поїздок громадян України до ЄС [2].

Представництво МОМ в Україні надає допомогу внутрішньо переміщеним особам (ВПО) і людям, які зазнали наслідків конфлікту, протидіє торгівлі людьми, надає допомогу Уряду у протидії неврегульованій міграції та покращенні системи управління міграційними процесами, а також розробляє політику в галузі охорони здоров'я, яка враховувала б мігрантів.

Водночас Представництво МОМ в Україні долучається до використання потенціалу розвитку міграції, поширення інформації про міграцію, популяризації культурного розмаїття та протидії ксенофобії та нетерпимості.

МОМ в Україні здійснює моніторинг законодавства України у сфері управління міграцією та кордонами, також підтримує проекти, що сприяють приведенню управління міграційними процесами у відповідність до найкращих європейських та міжнародних стандартів. Останній з таких розпочав роботу в лютому 2017 року та спрямований на покращення роботи Державної прикордонної служби України. Також разом з Державною міграційною службою України Міжнародна організація з питань міграції сприяє інтеграції іммігрантів в суспільство, сприяє їх адаптації та соціалізації.

Висновки. Міграційні процеси не турбували українську політичну спільноту та не були пріоритетними у визначенні стратегії розвитку держави. Починаючи від періоду здобуття Незалежності нашої країни міграційна політика держави оформлювалася без наявності концепції та стратегії розвитку. Міграційні питання в програмних документах політичних сил виокремлювалися лише перед виборчими кампаніями і це питання не досліджувалося в повному обсязі. Причиною можна зазначити незацікавленість політичних сил України в мігрантах, як в електораті. Лише після останніх подій в світі, а згодом і в Україні міграційні питання почали активно обговорюватися в українській політичній спільноті. Але ініціатива впровадження єдиної концепції міграційної політики відбулася не всередині країна, а зовні і була пов'язана з євроінтеграцією нашої країни в ЄС. Після Євромайдану та подій на Сході України питання міграційних процесів, а саме внутрішньо переміщених осіб стали актуальними не лише для української спільноти, а й для української політики. Про це свідчать програмні документи політичних партій України, в яких зазначені актуальні проблеми міграційних процесів сучасності. Насамперед, це внутрішньо переміщені особи, трудова міграція, захист етнічного українського населення за кордоном та реінтеграція. Також можна прослідкувати два підходи до міграційної політики: неоліберальний та неореалістичний. Перший – виходить з доктрини лібералізму та виступає теоретичною основою мультикультуралізму; другий – навпаки, бачить в іммігрантах загрозу національній безпеці, що відображається в міграційній політиці та законодавстві. Також в Україні є представництво Міжнародної організації з питань міграції, яке не лише займається питаннями внутрішньо переміщених осіб, біженців, осіб, які потребують захисту, а й допомагають у вдосконаленні міграційного законодавства та міграційної політики України, здійснює моніторинг законодавства України та допомагає в реалізації проектів Європейського Союзу з питань міграції в Україні.

Література

1. Малиновська О. А. Міграційна політика в Україні: формування, зміст, відповідність сучасним вимогам / О. А. Малиновська // Аналітична записка М1. Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. Київ. 2014.18 с.
2. Міжнародна організація з міграції: Представництво в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.iom.org.ua/ua
3. Методология и методы изучения миграционных процессов. Междисциплинарное учебное пособие. [Под ред. Жанны Зайончковской, Ирины Молодиковой, Владимира Мукомеля]. Центр миграционных исследований. М.2007 370 с.
4. Програма Партії «Батьківщина» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ba.org.ua/programm/
5. Програма Партії «Блок Петра Порошенка «Солідарнісь» [Електронний ресурс]. Київ. 2015. Режим доступу: http://solydarnist.org/wp-content/uploads/2015/12/programa_solidarnist.pdf
6. Програма партії «Народний фронт» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nfront.org.ua/program
7. Програма ВО «Свобода» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://svoboda.org.ua/party/program/
8. Програма Партії «УДАР» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://klichko.org/about/programma/

УДК 342.9

НЕОБХІДНІСТЬ АЛЬТЕРНАТИВ ПРОФКОМПЕТЕНТНОСТІ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ І ОЦІНКИ ПРАВОВІДНОСИН АДМІНІСТРАТИВНИМИ СУДДЯМИ

Голосніченко І. П.,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті досліджується особливості правозастосування в адміністративних судах. Доказується необхідність використання спеціальних, у тому числі технічних знань при розгляді справ у цих спеціалізованих органах.

В статье исследуются особенности правоприменения в административных судах. Досказывается необходимость использования специальных, в том числе технических знаний при рассмотрении дел в этих специализированных органах.

The features of law enforcement in administrative courts are examined in the article. The author proves that special, including technical, knowledge is needed when dealing with cases in these specialized courts.

Ключові слова: адміністративні суди, технічні знання, компетентність.

Постановка проблеми. Згідно статті 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [1]. передбачена спеціалізація судів, у тому числі виділяється їх специфіка щодо розгляду адміністративних справ. Серед інших чинників, які спонукають до спеціалізації є необхідність наявності у суддів указаних судів спеціальних знань, які б допомагали якісно, на достатньому рівні здійснювати правозастосування і розглядати адміністративні справи. В той же час підготовка фахівців для заміщення посад суддів адміністративних судів не передбачає озброєння їх відповідними спеціалізованими знаннями. Вчені адміністративного права ще не звертали уваги на дану проблему.

Формування цілей статті. Метою статті є підняття проблеми підготовки фахівців з альтернативою профкомпетентності для вивчення і оцінки правовідносин адміністративними суддями.

Виклад основного матеріалу. Застосування права являє собою спеціальну правову діяльність, що має творчий організуючий зміст. Положення про застосування права як активної творчо організуючої діяльності розроблено ще П.Е. Недбайло[2]. Слід визнати виправданим, що на первісному етапі дослідження даної проблеми в єдиному плані розглядалися всі активні форми реалізації права, які пов'язані з організацією застосування юридичних норм. Постанови адміністративного судді виконують функції індивідуального автономного регулювання суспільних відносин. Саме тому при здійсненні такого роду актів необхідно в ряді випадків використовувати правила й прийоми, вироблені в області застосування права (наприклад, тлумачення, оцінка фактів, правила юридичної техніки застосування спеціальних знань тощо).

Як зазначав С.С.Алексєєв, при розгляді індивідуально-правової діяльності під кутом зору категорії "застосування права" вона одержує адекватну умовам суворої законності трактування. Якщо органи правотворчості закладають у правову систему загальні програми поведінки учасників суспільних відносин, "то органи застосування права продовжують, "підхоплюють" почате правотворчістю – вони покликані забезпечити проведення в життя загальних програм, конкретизоване їхнє втілення в реальних життєвих процесах з урахуванням особливостей тієї або іншої конкретної життєвої ситуації [3].

Хотілось би добавити, що в умовах розвитку індустріального суспільства суб'єкту правозастосування неможливо обійтися без спеціальних знань особливо при здійсненні правосуддя.

Адміністративні суди є органами суддівської влади.

Із соціальної, і з юридичної сторін місце державно-владної діяльності в русі механізму правового регулювання – особливе, за деякими рисами близьке до правотворчості, пов'язане із самою державно-владною природою правового регулювання. Воно характеризує не підсумок, а процес реалізації, участь у цьому процесі адміністративних судів, його забезпечення і юридичне збагачення шляхом індивідуальної державно-владної діяльності цих органів. Реалізація юридичних норм, заснована на владних повноваженнях адміністративних судів, займає особливе місце в механізмі правового регулювання. Якщо при дотриманні, виконанні й використанні норм завершується дія механізму правового регулювання (особи роблять фактичні дії), то тут у нього включаються нові додаткові елементи, які стосовно до даного випадку конкретизовано підкріплюють владність юридичних норм, індивідуально регулюють суспільні відносини й тим самим забезпечують досягнення цілей правового регулювання.

Правовідносини – це суспільні відносини урегульовані правом. Законодавець, регулюючи ці відносини, наділяє їх учасників правомочністю, правами, обов'язками, встановлює відповідальність за правопорушення [4]. У вік технічного прогресу ті дії, реальна поведінка учасників правовідносин часто пов'язані з використанням технічних засобів, або їх застосуванням, роботою щодо їх експлуатації, ремонту, списання і т. п. Дані виробничі відносини часто фіксуються в нормах права. Весь інструментарій правового регулювання розподіляється між учасниками виробничих відносин у відповідності із соціальною роллю і місцем цих учасників в процесі життєдіяльності.

Зараз спостерігається складність адміністративних справ щодо яких здійснюються відповідні процесуальні дії адміністративними судами. Без спеціальних знань досить часто неможливо компетентно вивчити правовідносини, оцінить дії їх суб'єктів і вирішувати адміністративні справи. Не дивлячись на те, що Кодекс адміністративного судочинства передбачає залучення до судового адміністративного процесу експертів і спеціалістів[5]. В окремих випадках судді зазнають труднощів у вивченні конкретних індивідуальних справ і їх вирішенні відповідно до закону.

У деяких державах Європи (наприклад, у Німеччині) на посади адміністративних суддів призначаються поряд з юристами фахівці інших спеціальностей. Саме вони мають професійну компетентність щодо обставин адміністративних справ, пов'язаних з різноманітними технологіями, з якими юрист неспромозі розібратися самотужки. Щоправда, такі судді здійснюють правосуддя лише в складі судової колегії. Самостійно вирішувати адміністративні справи закон їм забороняє. Однак, коли суддя має профільну, наприклад технічну освіту, а справа пов'язана з застосуванням, чи іншим використанням пристроїв, технологій, правил використання технічних пристроїв або виробництв, суддя-профі активно бере участь на усіх стадіях адміністративного провадження і допомагає у її вирішенні, а також активно участує у підготовці постанови адміністративного суду, що сприяє уникнути суддівських помилок.

В англосаксонській правовій сім'ї взагалі питання застосування неюридичних спеціальних (технічних) знань для аналізу правовідносин і оцінки поведінки їх суб'єктів знаходять іншу форму. Навчаючись у Міжнародному інституті права в Вашингтоні я узнав, що у США адміністративні суди є в кожній агенції, і ці агенції є профільними, у тому числі технічними. Агенції і створюють квазізакони, і мають адміністративних суддів, які вирішують справи щодо оскарження незаконних дій органів влади. Безумовно, що судді в незалежних агенціях мають відповідну компетентність щодо вирішення специфічних адміністративних справ, мають знання для вивчення профільних агенції правовідносин, часто на основі інженерно-технічного виду компетентності.

Правова система нашої держави належить до романо-германської (континентальної) правової сім'ї. Україна проголосила і прийняла низку правових актів щодо імплементації до європейського права. А відтак ми маємо враховувати особливості правосуддя в державах – членах ЄС. Саме і вирішуючи дану проблему вивчення і оцінки правовідносин, застосовуючи технічні знання адміністративними суддями, нам необхідно орієнтуватись на адміністративні суди в європейських державах.

Держави-члени ЄС мають відокремлену від загальних судів систему спеціалізованих адміністративних судів, розпочинаючи від окружних і закінчуючи вищим окремим судовим органом. Це спостерігається і в Німеччині, і в Польщі і деяких інших державах-членах ЄС. Мабуть з причин економії бюджетних коштів у нашій державі касаційний адміністративний суд увійшов до складу Верховного Суду України. Вищими спеціалізованими судами в Україні законодавець визначив лише вищі антикорупційний суд, та суд з питань інтелектуальної власності.

Остільки ми приводимо своє законодавство у відповідність із законодавством ЄС, ми не зможемо довго обходитись без автономного Вищого адміністративного суду. Як тільки дозволять матеріальні можливості, думаю, Україна зразу ж приведе норми Закону України «Про судоустрій і статус суддів» до європейських стандартів.

Але в склад суду ввести суддів, які мають лише технічну освіту за напрямами необхідних компетенцій адміністративного суду (за прикладом Німеччини), думаю, ми ще довгий період часу не зможемо у зв'язку зі станом економіки країни, а відтак і слабкістю державного бюджету.

В той же час ми можемо піти по іншому шляху, організувавши підготовку майбутніх суддів адміністративних судів за двома спеціальностями – відповідною технічною і юридичною. Це можна зробити на відповідних факультетах технічних університетів.

В технічних ВНЗ також є можливість спеціалізації юристів надаючи їм технічні знання. За кордоном спеціалізація юристів давно вже – розповсюджене явище. Юристи спеціалізуються за окремими категоріями справ. Особливо це спостерігається в США.

Наш ВНЗ уже спробував також готувати юриста з урахуванням спеціалізації, розширивши його компетентність в напряму адміністративного, господарського права (одна спеціалізація), а також друга спеціалізація пов'язана не тільки з інформаційним правом, але й прищеплюванням студентам знань щодо інформаційних технологій.

Ми надаємо особам, які мають технічну освіту, в якості другої вищої, правову спеціальність. З часом, доцільно було б на державному рівні передбачити підготовку спеціалістів з подвійною компетентністю – юрист і відповідна технічна спеціальність. Тоді судова система отримала б суддів з необхідною компетентністю, які могли б самостійно аналізувати відповідні правовідносини, вивчення яких потребує тих чи інших технічних знань і давати оцінку діям і бездіяльності фізичних осіб, а також рішенням органів влади і місцевого самоврядування, встановлюючи чи порушені права і свободи людини, в який спосіб вони порушені, ступінь цього порушення тощо.

Література:

1. Закону України «Про судоустрій і статус суддів // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 31. – Ст. 545.
2. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм. – М., 1960.
3. Алексеев С.С. Общая теория права. В 2-х томах. Т. 1. – М.: Юрид. лит. 1981. – С. 322-323.
4. Венгеров А.Б. Теория государства и права. Учебник для юридических вузов. – М.: Омега-Л. – 2004. – С. 454-455.
5. Кодекс адміністративного судочинства // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35-36. – Ст. 446.

УДК 342

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Кропивна К. О.,
аспірант кафедри господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Розкрито сутність судового контролю як окремого інституту адміністративно-процесуального права. Визначено зміст судового контролю, його функції та види. Встановлено підстави здійснення судового контролю в адміністративних справах та їх відмежування. Проаналізовано законодавче регулювання судового контролю в адміністративному процесі. Розкрито основні проблемні аспекти практичного здійснення судового контролю в адміністративних справах.

Раскрыта сущность судебного контроля как отдельного института административно-процессуального права. Определено содержание судебного контроля, его функции и виды. Установлены основания осуществления судебного контроля по административным делам и их различия. Проведен анализ законодательного регулирования судебного контроля в административном процессе. Раскрыты основные проблемные аспекты практического осуществления судебного контроля в административных делах.

The essence of judicial control as a separate institute administrative procedural law was determined. The content of judicial control, its functions and forms were analysed. It was established the reason for judicial control in administrative cases and their disassociation. The legal adjusting of judicial control in the administrative process was analysed. The basic problems of practical aspects of judicial control in administrative matters were disclosed.

Ключові слова: судовий контроль, Кодекс адміністративного судочинства України, судовий розгляд, орган владних повноважень, адміністративний процес

Актуальність теми. Ефективність судової системи та діяльності судових органів багато в чому характеризується не лише оперативністю, повнотою та законністю вирішення правових конфліктів, але і ступенем виконання винесених судами рішень. Необхідно розуміти, що судові органи виконують не лише функції арбітражу – вирішення спору як такого – але є гарантами відновлення законних прав та інтересів осіб, що звернулися до суду. Повноцінно відновити порушені права можливо не стільки і не тільки за рахунок винесення рішення, тобто формулювання правової позиції щодо необхідності вчинити ті чи інші дії або правової оцінки щодо правомірності тих чи інших вчинених дій, які стали предметом спору. Важливим є кінцеве виконання винесеного рішення, що з точки зору будь-якого процесуального права є одним із елементів власне процесу.

Відтак цілком очевидний та логічний інтерес викликає процедура контролю судами за власними винесеними рішеннями. При чому особливу актуальність такий контроль викликає в адміністративному процесі, оскільки стороною адміністративних спорів частіше за все виступають органи державної влади. Отже судовий контроль в таких справах має свою специфіку, оскільки виступає фактично подвійним засобом державного забезпечення порушених прав особи, що звернулася до суду, оскільки судові інстанції також є органами державної влади представляючи судову гілку влади.

Ступінь наукової розробки теми. Проблематика правого забезпечення судового контролю в процесі здійснення адміністративного судочинства досліджувалася багатьма вітчизняними вченими, зокрема такими як: В. Б. Аверь'янов, Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, А. Т. Комзюк, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. М. Пахомов, Д. А. Пеший, К. М. Ржепецька, Р. І. Тракало та ін.

Метою даної статті є аналіз нормативно-правового регулювання та організаційного втілення на практиці процедури судового контролю, як способу забезпечення виконання судових рішень в адміністративних справах.

Виклад матеріалу. Забезпечення дотримання законності є однією із головних функцій та завдань держави в процесі регулювання суспільних відносин. В незалежності від їх суб'єктного складу, сфери реалізації та будь-яких інших умов суспільні відносини повинні реалізовуватися в спо-

сіб, який би максимально відповідав потребам та інтересам всіх учасників. Але інколи може виникати ситуація, за якої зокрема органи державної влади порушують, в неповній мірі реалізовують або утискають права та законні інтереси осіб. Це дає право останнім звертатися до суду для захисту власних прав, але особливість адміністративного захисту полягає в тому, що він передбачає не лише винесення судом рішення щодо відновлення порушених прав але і спроможність суду контролювати сам процес такого відновлення, тобто процес виконання судового рішення. Така можливість отримала теоретичне обґрунтування та законодавче закріплення у функції судового контролю.

Судовий контроль – це комплексне правове явище, яке відображає як основні риси судової влади, так і ознаки юрисдикційної діяльності органів держави. В демократичній державі кожна з гілок влади має відповідні функціональні та цільові орієнтири, а також специфічні форми діяльності. Судова влада виокремлюється такою формою діяльності як правосуддя, що передбачає розгляд і розв'язання на основі чинного законодавства економічних, політичних, управлінських та інших спорів, сторонами у яких можуть бути громадяни, їх об'єднання, юридичні особи, державні органи і органи місцевого самоврядування. При цьому найголовнішою суспільною роллю судової влади в демократичному суспільстві необхідно визнати забезпечення панування права в ході розв'язання різноманітних юридичних конфліктів [5].

Як зазначає Ю. П. Битяк судовий контроль – це специфічний вид контролю в сфері державного управління. Особливість цього контролю полягає в тому, що його здійснюють не систематично, не повсякденно, як, наприклад, контроль з боку спеціалізованих контролюючих органів або прокурорський нагляд за законністю в державному управлінні, а одноразово під час розв'язання юридичних конфліктів в судовому порядку. Судовий контроль з боку адміністративних судів найдоцільніше розглянути через ступінь втручання суду в діяльність відповідного органу (безпосередня й опосередкована форми втручання) [3].

У свою чергу Д. А. Пеший акцентує увагу на тому, що судові належить центральне місце в усій правовій системі, він уособлює істинне право та істинну справедливість. Чим вищою є роль, авторитет суду та правосуддя загалом, чим більшою незалежністю та самостійністю наділений суд стосовно представницьких органів і органів управління, тим вищим у державі є рівень законності та демократії, тим надійніше захищені права та свободи громадян від можливих порушень. Контрольна функція суду визнається однією з провідних у всьому світі. Загальна декларація прав людини встановлює право кожної людини на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами у випадку порушення її основних прав, наданих конституцією та законами. Право на судовий захист закріплене також у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ч. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [9].

В свою чергу В.Б. Авер'янов зазначає, що сутність судового контролю проявляється в тому, що суд використовує свої повноваження кожний раз, коли державний орган здійснює незаконну, недоцільну або несправедливу дію чи приймає таке саме рішення (акт). Ці ознаки не мають чіткого визначення, і їх розширене тлумачення у справах, по яких уже винесено рішення, у неабиякій мірі сприяє підвищеним ролі судового контролю в правовому захисті громадян [4]. Більше того, Л. П. Сушко зауважує на тому, що контрольна діяльність суду за законністю актів і діями органів управління може стати необхідною при розгляді будь-якої справи, але сам контроль посідає особливе місце в системі гарантій забезпечення законності актів виконавчої влади. він не має характеру систематичного спостереження за законністю на відміну від прокурорського нагляду і виникає у зв'язку зі скаргами громадян на дії виконавчих органів або звернення до суду відповідних органів держави [11].

Отже, існує пряма необхідність розмежовувати судовий контроль судів загальної юрисдикції та судовий контроль адміністративних судів. При чому останній може відбуватися не лише як власне контроль, а і як нагляд, тобто мати систематичний характер.

Таким чином, судовий контроль судів загальної юрисдикції за своєю сутністю є специфічним повноваженням судів в сфері нагляду за виконанням винесеного ними рішення на підставі розгляду справи в судовому порядку. Функція судового контролю – є процесуальною функцією, оскільки підставою для контролю може бути виключно винесене судом рішення, що само по собі є процесуальною дією. Тому судовий контроль закріплюється саме в процесуальному законодавстві і не є обов'язковим напрямком діяльності судів.

Щодо судового контролю з боку судів адміністративної юрисдикції, слід звернути увагу на специфіку суб'єктів щодо яких суд застосовує такий контроль. Мова йде про органи державної влади або місцевого самоврядування які виступають відповідачами в адміністративній справі. У випадку винесення рішення не на користь таких суб'єктів суд може застосувати інструмент судового контролю, що з точки зору теорії державного управління розглядається як зобов'язання одним органом державної влади (яким за своєю сутністю є судова інстанція) інший орган владних повноважень вчинити певні дії щодо третьої сторони. Насправді ж судовий контроль не слід розглядати як втручання органом судової гілки влади в діяльність державного органу іншої гілки влади (частіше за все виконавчої).

Справа в тому, що судовий контроль запроваджується щодо того обсягу дій, які вже визначені в якості обов'язкових для вчинення органом владних повноважень в судовому рішенні. Тому судовий контроль не передбачає втручання в діяльність іншого органу, а є додатковим засобом правового тиску з метою відновлення законності, а також порушених прав сторін суспільних відносин за участі владних повноважень. І хоча цілком логічно уявити, що дії суду будуть носити імперативний (зобов'язальний характер), але природа такого обов'язку витікає з судового рішення, яке само по собі вже є обов'язковим до виконання відповідно Конституції України.

Що стосується законодавчого закріплення судового контролю в процесі здійснення адміністративного судочинства, то слід звернутися до норми ст. 267 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ).

Так, відповідно до ч. 1. ст. 267 КАСУ суд, який ухвалив судове рішення в адміністративній справі, має право зобов'язати суб'єкта владних повноважень, не на користь якого ухвалене судове рішення, подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення. При цьому ч. 9 цієї ж статті передбачено, що особа-позивач, на користь якої ухвалено постанову суду, має право подати до суду першої інстанції заяву про визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності, вчинених суб'єктом владних повноважень – відповідачем на виконання такої постанови суду або порушення прав позивача, підтверджених такою постановою суду. На підтвердження обставин, якими обґрунтовуються вимоги, позивач зазначає докази, про які йому відомо і які можуть бути використані судом. Таку заяву може бути подано протягом десяти днів з дня, коли позивач дізнався або повинен був дізнатися про порушення своїх прав, свобод чи інтересів, але не пізніше дня завершення строку пред'явлення до виконання виконавчого листа, виданого за відповідною постановою суду. У разі відповідності заяви вказаним вище вимогам вона підлягає розгляду та вирішенню в порядку письмового провадження або в судовому засіданні на розсуд суду протягом десяти днів з дня її отримання. Неприбуття в судове засідання осіб, які були належним чином повідомлені, не перешкоджає розгляду такої заяви [7].

Наведені норми дають змогу зробити висновок, що КАСУ запроваджує два способи встановлення судового контрою: за ініціативною суду та а ініціативою відповідача (заінтересованих осіб).

Що стосується судового контролю за ініціативою суду, то тут слід звернути увагу на низку аспектів та особливостей його здійснення. У силу принципу офіційності суд, який ухвалив судове рішення в адміністративній справі, у тому ж кількісному і, якщо це можливо, персональному складі має право зобов'язати суб'єкта владних повноважень, який програв справу і на якого покладено певні обов'язки, подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення. Це може бути зроблено у тому ж самому судовому рішенні (у резолютивній частині) або в письмовій ухвалі. Суд, встановлюючи строк для подання звіту, повинен враховувати особливості покладених обов'язків згідно із судовим рішенням та можливості суб'єкта владних повноважень їх виконати. При цьому КАСУ не містить вимог до звіту про виконання рішення, але цілком логічно, що такий звіт повинен бути виконаний у письмові формі та містити обставини та докази виконання рішення або його невиконання з обґрунтуванням причин. За наслідками розгляду звіту або в разі його ненадходження у встановлений строк суд може постановити окрему ухвалу [7].

З одного боку обов'язок подання звіту за наслідками виконання або невиконання судового рішення можна розглядати як додаткове навантаження на орган владних повноважень, оскільки складання такого звіту потребує витрат і часу, і матеріальних ресурсів. З іншого боку, такий звіт можна розглядати як додатковий елемент захисту органу владних повноважень у випадку невиконання судового рішення, оскільки в звіті можуть бути викладені обставини, що об'єктивно унеможливлюють або з поважних причин відкладають виконання рішення суду. При цьому в таких обставинах вини органу владних повноважень може зовсім не бути (наприклад відсутність або затягування із бюджетним фінансуванням, що проводиться через казначейські органи та є фактично об'єктивною підставою для відстрочення компенсаційних виплат особі чиї права були порушені таким органом владних повноважень та згодом відновлені в процесі здійснення адміністративного судочинства).

Що ж стосується контролю за ініціативою заінтересованих осіб, то фактично він здійснюється у порядку окремого позовного провадження про оскарження дій чи бездіяльності державної виконавчої служби за правилами статті 181 КАСУ. Але такий контроль здійснюється внаслідок звернення до адміністративного суду з новим адміністративним позовом заінтересованої особи і його предметом є лише діяльність державної виконавчої служби, але не суб'єкта владних повноважень, який не виконує судове рішення в адміністративній справі [7].

Отже відповідач по адміністративній справі (яким є орган владних повноважень), на виконання рішення по якій судом здійснюється судовий контроль, в такому випадку фактично уникає можливої відповідальності за невиконання або несвоєчасне виконання судового рішення, оскільки відповідачем у випадку звернення особи до суду із заявою про оскарження дій чи бездітності при виконанні судового рішення буде орган виконавчої служби або конкретний державний виконавець.

В свою чергу орган виконавчої служби також може застосувати санкції до відповідача-органу владних повноважень за ухиленні або невиконання судового рішення, але це суттєво затягуватиме процедуру виконання судового рішення.

У випадку ж застосування судового контролю безпосередньо судом КАСУ встановлює можливістю накладання прямих штрафних санкцій на орган владних повноважень, що є відповідачем по адміністративній справі в межах якої такий контроль здійснюється.

Так, відповідно до ч.ч. 2-5 ст. 267 за наслідками розгляду звіту суб'єкта владних повноважень про виконання постанови суду або в разі неподання такого звіту суддя своєю ухвалою може встановити новий строк подання звіту, накласти на керівника суб'єкта владних повноважень, відповідального за виконання постанови, штраф у розмірі від десяти до тридцяти мінімальних заробітних плат. Половина суми штрафу стягується на користь позивача, інша половина – до Державного бюджету України. Питання про накладення штрафу вирішується за клопотанням позивача або за ініціативою судді у судовому засіданні з повідомленням сторін. Суддя за клопотанням органу чи посадової особи, відповідальних за виконання постанови, на підставі відповідних доказів зменшує розмір штрафу на користь Державного бюджету України за невиконання або неналежне виконання постанови на суму штрафу, який було накладено за ці ж дії державним виконавцем відповідно до законодавства про виконавче провадження. Ухвала суду про накладення штрафу, що набрала законної сили, направляється для виконання до державної виконавчої служби [7].

Аналіз наведених норм свідчить про наявність певної невизначеності щодо того в який спосіб відбувається розгляд звіту: в рамках провадження по адміністративній справі, по якій винесене рішення, виконання якого контролює суд чи в рамках окремого провадження. У першому випадку незрозумілим є процесуальний статус такого розгляду, оскільки фактично справу було розглянуто а за результатами розгляду винесено судове рішення, що фіксує закінчення власне судового розгляду і перехід до іншої стадії процесу здійснення адміністративного судочинства (адміністративного процесу). Якщо ж розгляд звіту відбувається окремо, то це фактично означає проходження всіх процедур передбачених для судового розгляду справи.

Саме тому, на нашу думку, при застосуванні судом контролю за власною ініціативою розгляд звіту повинен відбуватися в межах цього ж провадження але забезпечуватися шляхом зупинення адміністративного провадження на період виконання вже винесеного рішення, а після настання строку для розгляду звіту та його розгляду і оцінці повноти виконання або обставин невиконання судового рішення – судом виноситься відповідна ухвала про остаточне виконання рішення в адміністративній справі та відновлення порушених прав або постанова про притягнення до відповідальності винних у невиконанні рішення суду осіб та накладання штрафних санкцій.

При цьому слід звернути увагу на принципову позицію законодавця, викладену в ст. 267 КАСУ щодо того, що сплата штрафу не звільняє від обов'язку виконати постанову суду і подати звіт про її виконання. Повторне невиконання цього обов'язку тягне за собою застосування наслідків, установлених частинами першою і другою цієї статті, але розмір нового штрафу при цьому збільшується на суму штрафу, який було або мало бути сплачено за попередньою ухвалою [7].

Що стосується практичного запровадження судового контролю в адміністративних справах, то слід звернути увагу на Лист Вищого адміністративного суду України 9.01.2013 № 28/12/13-13, яким вирішується проблеми, що виникли у судовій практиці пов’язані із застосуванням частини першої статті 267 КАСУ. Зокрема, Вищий адміністративний суд України повідомляє, що норми ч 1 ст. 267 КАСУ кореспондують положення абзацу сьомого пункту 4 частини першої статті 163, абзацу п’ятого пункту 4 частини першої статті 207 КАСУ, згідно з якими у резолютивній частині постанови суду першої чи апеляційної зазначається встановлений судом строк для подання суб’єктом владних повноважень – відповідачем до суду першої інстанції звіт про виконання постанови, якщо вона вимагає вчинення певних дій. Отже, встановити судовий контроль за виконанням рішення суб’єктом владних повноважень (відповідачем у справі) суд першої чи апеляційної інстанції може під час прийняття постанови у справі. Такий контроль здійснюється судом першої інстанції шляхом зобов’язання надати звіт про виконання судового рішення, розгляду поданого звіту на виконання постанови суду першої, апеляційної чи касаційної інстанцій, а в разі неподання такого звіту – встановленням нового строку для подання звіту та накладенням штрафу. У разі звернення позивача із заявою про зобов’язання відповідача подати звіт про виконання судового рішення після прийняття постанови у справі суд ухвалою відмовляє у задоволенні такої заяви [6].

Таким чином, можна побачити, що судовий контроль є достатньо дієвим інструментом забезпеченням виконання рішення суду у випадку застосування його самим судом. Накладання штрафу на відповідача та можливість притягнення його додаткової відповідальності по адміністративній справі в якій застосовується судовий контроль підвищує рівень його зацікавленості у повноцінному виконанні судового рішення в добровільному порядку. Натомість судовий контроль за ініціативою особи потерпілого здійснюється фактично в порядку позовного провадження, і хоча означає можливість

притягнення до нової відповідальності орган владних повноважень або його посадових осіб, має суттєвий недолік, який полягає у значно більших часових термінах здійснення такого контролю.

Для більш чіткого розуміння дефініцій з проблематики судового контрою доцільно узагальнити найбільш проблемні з них в такий спосіб (табл. 1).

Таблиця 1

Розмежування видів судового контролю

Судовий контроль	- це діяльність органів судової влади у формі власної ініціативи (окрім Конституційного Суду України) або в якості реакції на подання суб'єкта звернення до суду щодо перевірки законності лій і рішень органів державної влади (в тому числі і судової гілки влади також)		
термін	**визначення**	**термін**	**визначення**
Судовий контроль судів загальної юрисдикції (окрім адміністративних)	діяльність судів в сфері нагляду за дотриманням галузевого законодавства, що здійснюється у формі реакції судів в процесі провадження	Судовий контроль адміністративних судів	діяльність судових інстанцій в сфері контролю законності рішень і дій органів державної влади або місцевого самоврядування
Судовий контроль за виконанням рішень	- це процесуальна функція судів		
термін	**визначення**	**термін**	**визначення**
Судовий контроль за виконанням рішень в судах загальної юрисдикції (окрім адміністративних)	процесуальна функція судів в сфері нагляду за виконанням винесеного ними рішення на підставі розгляду справи в судовому порядку	Судовий контроль за виконанням рішень в адміністративних судів	повноваження адміністративного суду щодо накладення зобов'язань на суб'єктів владних повноважень, не на користь якого ухвалене судове рішення, подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення

Отже можна наочно побачити, що судовий контроль виступає і в якості самостійної функції органів судової гілки влади, і в якості їх процесуальної функції, виключно в межах судового процесу і як правило вже за результатами винесення рішення з відповідними відмінностями, що накладається різницею юрисдикцій його застосування.

Висновки. Підсумовуючи проведений вище аналіз інституту судового контролю в адміністративних справах доцільно зробити наступні висновки.

По-перше слід зауважити на тому, що судовий контроль, а особливо в адміністративних справах, характеризується тим, що фактично уособлює в собі одну з функцій державних органів в сфері реалізації покладених на них завдань та виконання обов'язків – власне контроль та нагляд за сферою суспільних відносин юрисдикційно ним підпорядкованих. Що ж до судового контролю, то він втілює контрольно-наглядові функції щодо забезпечення судами виконання власного рішення, яке з точки зору теорії права носить зобов'язальний характер, а отже зобов'язує сторону в адміністративній справі вчинити дії встановлені судом.

По-друге, судовий контроль в адміністративних справах доцільно розглядати як додатковий засіб з боку держави щодо гарантування законності, а також забезпечення захисту прав осіб в адміністративних справах. Важливо, що засобами судового контролю досягається обов'язковість виконання судових рішень органами державної влади. Тобто наявністю самого рішення винесеного в інтересах особи та яке мстить певне зобов'язання органу державної влади вчинити дії спрямовані на відновлення порушених прав, не обмежується сам процес відновлення таких прав. Судовим контролем забезпечується безпосередньо виконання такого рішення, оскільки передбачає обов'язок звітування органу державної влади про стан виконання рішення, а фактично про стан відновлення порушених прав.

По-третє, важливим елементом адміністративного процесуального законодавства є закріплення права суду самостійно вимагати виконання винесеного рішення. Це демонструє реальність адміністративного судочинства та підвищений рівень відповідальності самих судів за винесене рішення, оскільки воно прогнозовано повинно бути виконуваним.

Таким чином, інститут судового контролю в процесі адміністративного судочинства є важливим елементом системи державних гарантій дотримання законності всіма без виключення учасниками суспільних відносин, а надто, головним чином – органами державної влади.

Література:

1. Адміністративне право України: основні поняття : навчальний посібник. / за заг. ред. І.П. Голосніченка. – К.: ГАН, 2005. – 232 с
2. Адміністративне право України: підручник. [Колпаков В. К., Кузьменко О. В. та ін.] – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 618 с.
3. Битяк Ю. П. Адміністративне право України : підручник / Ю. П. Битяк. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 422 с.
4. Виконавча влада і адміністративне право /За заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К.: Видавничий Дім "Ін-Юре", 2002. – 668 с
5. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики ; [за заг. ред. В.Б.Авер'янова]. – К.: Факт, 2003. – 384 с.
6. Інформаційний лист Вищого адміністративного суду України від 9.01.2013 № 28/12/13-13]
7. Кодекс адміністративного судочинства України: Кодекс України від 06.07.2005 № 2747-IV [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2747-15
8. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / О. М. Пасенюк (кер. авт. кол.), О. Н. Панченко, В. Б. Авер'янов [та ін.]; за заг. ред. О. М. Пасенюка. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 704 с.
9. Пеший Д. А. Судовий контроль як засіб забезпечення законності в досудовому кримінальному провадженні / Д. А Пеший // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2014. – № 10-1. – Т. 2. – С. 115-127
10. Ржепецька К. М. Судовий контроль як адміністративно-правовий засіб захисту прав і свобод людини / К. М. Ржепецька // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 364–368.
11. Сушко Л. П. Організаційно-правові засади здійснення судового контролю в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Л. П. Сушко. – К., 2009. – 181 с.

УДК 340

ДО ПИТАННЯ ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Тараненко М. Г.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри публічного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті розглядається проблема генезису східнослов'янського етносу, зародження і формування держави антів, яка, на думку українських вчених , є витоками української державності, що передували виникненню Київської Русі.

В статье рассматривается генезис восточнославянского этноса, зарождение и формирование государства антов, которое, по мнению украинских ученых, является истоком украинской государственности, предшествовавший созданию Киевской Руси.

The article describes the problem of the origin and further development of the eastern branch of the Slavs – Antes who lived on the territory of modern Ukraine and, in the opinion of Ukrainian scientists, were the basis for the formation of the Ukrainian ethnos.

Ключові слова: Антське царство, військо, воєнна демократія, військовий союз, вождь, держава, етнос, народні збори, рада, слов'яни, судова система, український народ, цар.

Постановка проблеми. Складні і багатогранні процеси походження народів та виникнення їх держав завжди викликали і продовжують викликати підвищений інтерес дослідників. Адже проблеми етногенезу та витоків національного державотворення є дійсно фундаментальними і визначальними для кожного народу. Тому комплексне і грунтовне вивчення питання походження, зародження і наступного розвитку української державності є одним з найбільш пріоритетних серед сучасних історико-правових досліджень. Особливої актуальності ця наукова проблема набуває у зв'язку з неприхованим зазіханням на вітчизняну історичну спадщину наших північно-східних сусідів – росіян. Одним із таких об'єктів стала держава антів, яка , на наш погляд, є прямим початком історії українського державотворення.

Аналіз наукових досліджень. В цьому зв'язку наголосимо, що питання походження антів, виникнення і розвитку їх держави були предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених XIX – XX століть: М. Грушевського, М. Брайчевського, Б. Грекова, К. Софроненка, О. Домбровського, П-Й. Шафарика, Г. Вернадського та інших.

У своїх працях вони намагалися проаналізувати різні аспекти історичного розвитку, побуту, культури, традицій антів та їх вплив на процеси генезису українського та інших слов'янських народів. Однак, проблема соціально-політичної організації, формування і розвитку державності антів, зазвичай, залишалася поза увагою вказаних вище авторів, або розглядалася лише фрагментарно. Аналогічну позицію в цьому контексті займають також й автори сучасних підручників і посібників з історії України та історії держави і права України (Л. Залізняк, Н. Яковенко, Ю. Зайцев, О. Субтельний, І. Винокур, С. Трубчанінов, П. Музиченко, В. Іванов та ін.).

На жаль, навіть в колективному дослідженні Я. Малика, Б. Вола, В. Чуприни «Історія української державності» питанням походження антів та виникнення їх політичної організації не приділено належної уваги. Як виняток, варто назвати авторів Лекції 2, що підготовлена В. та М. Мірошниченками, підручника «Історія держави і права України» (керівник авторського колективу А. Чайковський) та статтю «Антська держава» Ю. Касяненка і М. Страхова в Юридичній енциклопедії за редакцією Ю.Шемшученка, де розлядається проблема формування і функціонування Антського царства, як першої Української держави.

Враховуючи доволі обмежений стан наукової розробки вказаної тематики, та беручи до уваги підвищений інтерес до неї з боку сучасних російських істориків, вважаємо, що кожна спроба предметного дослідження її різних аспектів, безумовно, має беззаперечний актуальний характер і значення. Адже питання встановлення справжніх витоків української державності є принциповим і визначальним для самоідентифікації України як держави.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах особливої ваги набуває розв'язання таких складних теоретичних питань як походження українського етносу, визначення його місця і ролі в

середовищі інших слов'янських народів , формування етнічної території, виникнення особливостей мови, традицій, культури і , безумовно, суспільно-політичної організації українців. Надзвичайної гостроти дана проблема набуває на тлі гібридної війни, розв'язаної керівництвом Кремля проти нашої держави, в ході якої в якості одного з основних компонентів російської експансії в Україні використовується так звана «війна за історію», головним ідеологічним посилом якої є путінський історичний постулат, що Україна – це «неприродне державне утворення, приречене на швидку загибель» [23].

У цьому контексті зазначимо, що історики автохтонної школи походження українського народу наголошують, що українці є автохтонними на своїй землі ще з часів сивої давнини (від грецького аутос – сам, хтонес – земля, належний за походженням до даної території, місцевий). На їх думку, український етнос, розвивався автономно, на своєму власному підґрунті. Початки цієї теорії були закладені в першій половині XIX ст. М. Маркевичем в його «Історії Малоросії», де минуле українського народу подається відокремлено від історії народу російського. За твердженням автора, малоросійський (український) народ походить від іншої, ніж народ великоруський, племінної основи [19, с. 6]. Теоретичні положення М. Маркевича в наступні часи розвинув відомий український історик М. Костомаров у праці «Дві руські народності» [17, с. 226]. У 1904 р. автохтонно-автономічна концепція була підтримана і поглиблена М. Грушевським у його «Звичайній схемі "руської" історії й справі раціонального укладу історії східного слов'янства». На думку М. Грушевського, етнічні початки українців просліджуються на території сучасної України ще з неолітичних часів. Таким чином, факт існування давньоруської народності ним заперечувався, а розклад загальнослов'янської спільності відразу приводив до утворення трьох етнічно близьких, але відособлених один від одного східнослов'янських народів [5].

Досліджуючи першоджерела української цивілізації та державотворення, Михайло Грушевський наголошував, що порогом історії українського народу слід вважати IV ст. н. є. До цього часу племена, на основі яких сформувався український етнос, були фактично лише частиною слов'янської групи племен. «Розселення українських племен на їх нинішній території співпадає з початком їх історичного життя, – писав М. Грушевський у праці «Нарис історії українського народу». – Століття, що наступають після розселення, підготовляють державну організацію, історія якої складає головний зміст першого періоду життя українського народу» [6, с. 9-21].

Новітні наукові знахідки і відкриття дослідників української минувшини в основному підтверджують висновки видатного вітчизняного вченого. Про існування державних союзів слов'янських племен на території України, зокрема, переконливо свідчать численні пам'ятки пеньківської археологічної культури, знайдені під час розкопок стародавніх городищ Подніпров'я, Подністров'я та Побужжя. Саме на цій території в IV ст. н. є. об'єдналася в дер-жавний союз група слов'янських племен – антів.

Хто ж такі анти? Що нам про них відомо? В цьому зв'язку зазначимо, що у давніх вітчизняних літописах вони не згадуються. Про антів йдеться виключно в іноземних джерелах. Зокрема, свідчення візантійських, готських, латинських та арабських авторів VI–VII ст. про антів є першими незаперечними історичними згадками про слов'янські племена на східноєвропейській рівнині. Як повідомляли тогочасні історики (візантійські – Прокопій Кесарійський, Менандр, готський – Йордан та ін.), анти являли собою частину слов'ян-венедів, що компактно проживали між Дніпром і Дністром і далі на схід від Дніпра (фактично в межах сучасної України). Зокрема, за повідомленням Йордана, анти займали великий простір «від Данастра (Дністра) до Данапра (Дніпра), там, де Понтійське (Чорне) море утворює луку» [15, с. 115]. Саме на цей період, на думку вітчизняних істориків, припадає розквіт пеньківської археологічної культури [13, с. 52]. Перша згадка про антів у писемних джерелах датована 375, остання – 602 р. н. є. Мовою антів, на думку лінгвістів, була слов'янська. Імена вождів (Бож, Мусокій, Лаврит та ін.) теж звучать як слов'янські. Культура, звичаї та норми їхнього суспільного укладу мали також чітко виражене слов'янське забарвлення. Релігійні уявлення були такими ж язичницькими, як згодом і поганська віра східних слов'ян [24, с. 20].

Виходячи з цих засад, значна частина істориків справедливо вважала антів протослов'янами, або просто слов'янами (О. Шахматов, М. Погодін, С. Соловйов та ін.). На відміну від російських вчених, вітчизняні дослідники дотримувалися думки, що анти – прямі предки українського народу або навіть перші українці [4, с. 11; 7, с. 32; 8, с. 172,177; 26, с.116-117]. Цікаві міркування щодо походження терміну «анти» висловлюють лінгвісти (О. Трубачев, Ф. Філін, М. Фасмер та ін.). Зокрема, Ф. Філін вважає, що слово «анти» співзвучне з давньоіранськими словами antas («кінець», «край»), antyas («що знаходиться на краю») та осетинським attiya (« той, що позаду»). Звідси анти – пограничні жителі, ті , що живуть на украйні, українці [10, с. 132]. Як бачимо, за визначенням лінгвістів, етнонім «анти»у смисловому розумінні означає «кінець», «край», «окраїна». Тому, на думку українського історика В. Барана, етнонім «анти» зароджується на споконвічній межі між землеробським і кочовим світом. За його словами, слов'яни – землероби були для іраномовних скіфів та сарматів окраїнним народом – антами по відношенню до античних цивілізацій [1, с. 55].

Доволі оригінальні припущення щодо наукового трактування «антської проблеми» висловлює також відомий сучасний український історик М. Брайчевський. Поділяючи в цілому погляди своїх попе-

редників, він довів принципову ідентичність вітчизняних літописних полян та антів з іноземних джерел. За його твердженням, самі себе ці люди називали полянами, степові ж сусіди – сармати (а від них уже й інші народи, що жили південніше) знали їх під назвою антів, тобто «крайніх», тих, що живуть «на краю», «окраїнних людей». Цілком можливо, що саме звідси, від цих «окраїнних людей» – антів, на наш погляд, бере свій початок назва нашої держави і народу [24, с. 20]. Водночас, зазначимо, що за висновками М. Брайчевського, початки української державності ведуть нас саме в антські часи [2, с. 37]

Як свідчать писемні та археологічні джерела, анти жили невеликими поселеннями на берегах річок та озер, займалися скотарством та хліборобством. Вони мали військові укріплення не в кожному селі, а спільні – для кількох поселень [21, с. 68]. Ці фортифікаційні споруди були у вигляді дерев'яних стін, частоколів, земляних валів і ровів. Археологами в цих поселеннях-городищах виявлено залишки ремісничих майстерень, велику кількість різноманітних виробів із металів. Ці знайдені артефакти, як вважають дослідникі, вказують на існування вже в VI-VII століттях економічно розвинутих осередків, які були адміністративно-політичними центрами слов'янських племен, зародками майбутніх середньовічних міст [13, с. 52].

На думку вчених, в антів в цей час на зміну родовій общині прийшла нова, територіальна сільська община, в якій поступово виділилися окремі заможні сім'ї, що володіли певною власністю. Ця новонароджена племінна верхівка була досить різнорідною. До неї входили, передовсім, вожді племен, котрих зарубіжні історики називають королями, старійшинами, «вельможами». Вони помітно виділялися з основної маси населення своїм майновим становищем, збагачуючись за рахунок привласнення продуктів праці членів общини у вигляді данини [24, с. 20]. Воєнна здобич, контрибуції, подарунки сприяли також накопиченню багатств антських вождів, що, в свою чергу, посилювало їх військову і політичну владу. Все це прискорювало майнову та соціальну диференціацію антського суспільства, сприяло формуванню в ньому класових відносин. За свідченнями візантійських істориків, у антів значного розвитку набуло рабство, яке поряд із збиранням данини було початковою формою експлуатації в процесі становлення класового суспільства [25, с. 14].

На думку дослідників, у цей період в антів виникає перехідна (між докласовою і класовою формаціями) форма управління суспільством, коли продовжували використовуватися деякі родові форми регулювання соціальних процесів, але вже в інтересах пануючого класу, що поступово зароджувався. Таку форму управління суспільством деякі дослідники називають воєнною демократією, на стадії якої знаходилися й анти. За визначенням А.Ніколової, воєнна демократія є особливою – потестарною структурою суспільної організації, за якої існують народні збори, що включають тільки общинників – воїнів (озброєний народ), військовий лідер (вождь) та рада старійшин, яка відіграє другорядну роль [11, с. 594]. Воєнна демократія містила в собі якості, властиві суспільному самоврядуванню, й водночас елементи державного ладу. В результаті посилення соціальної диференціації в союзах слов'янських племен усе більше зміцнювалася державно-правова основа, що зумовлювало поглиблення класового поділу суспільства й утворення держави [24, с. 21].

Варто зазначити, що суспільний і політичний лад антів привертав до себе пильну увагу очевидців. Зокрема, Прокопій Кесарійський писав, що антами не править хтось один, а здавна управляє ними народне зібрання, і всі справи, добрі чи лихі, вони вирішують спільно (демократія). Проте в моменти загальної небезпеки вони обирали царя («rex»), авторитет якого визнавав увесь народ. Такими вождями антів були Бож, Ардагаст, Мусокій, Доброгаст та ін. [9, с. 491; 27, с. 124].

На думку сучасних українських вчених В. та М. Мірошниченків, на етапі формування і становлення держави антів влада царя (рекса) була виборною і тимчасовою (на час війни з сусідами і кочівниками-завойовниками). На цю посаду, зазвичай, обиралися військові вожді, котрі мали великий вплив і користувалися заслуженим авторитетом серед народу. В період найвищої воєнно-політичної активності Антського царства влада царів стає спадковою, з посиленням централізаторських тенденцій, але все ж не перетворюється на абсолютну [12, с. 34].

В цьому контексті зауважимо, що при антських царях діяв дорадчий орган – рада знаті, яка називалася коментом і певним чином впливала на прийняття правителями важливих політичних рішень. Виявом демократії в державі антів були також всенародні збори – народне віче, яке за словами М. Брайчевського, суттєво обмежувало царські прерогативи [2, с. 37]. В загальноплемінних вічових зборах, як правило, брали участь цар, його найближче оточення і представники від племен на чолі з племінними аристократами, так звана рада племінного союзу. До таких відомих представників антської знаті, окрім царів, зокрема, належали Ідарій, Келогаст, Мезамир [27, с. 124]. За свідченням істориків, на загальноплемінних вічових зборах вирішувалися доленосні для Антської держави питання оборони, участі у військових походах, оголошення війни, укладення миру та ін. Про велике значення для антів таких зборів говорить Прокопій Кесарійський, який наголошував, що анти «дотримуються демократичних традицій і з давніх часів живуть у народоправстві» [22, с. 250].

Однак під час війни антів з готами демократичні традиції, започатковані в антському суспільстві, помітно послаблюються. За свідченням готського історика Йордана, в цей період влада антських

царів значно посилюється, стає не виборною, а спадковою, внаслідок чого формується правляча царська династія [15, с. 115]. За таких умов, на думку В. та М. Мірошниченків, зародження централізаторських тенденцій з боку царя (рекса) посилили відцентрові настрої представників владних структур на місцях, що призвело до виникнення внутрішньої опозиції царській владі. Таке становище в Антському царстві, на наш погляд, підтверджує у своїх спостереженнях візантійський імператор Маврикій Стратег, котрий наприкінці VI – на початку VII ст. зазначав, що в середовищі антів відсутня єдина думка, коли вони збираються разом. Як правило, прийняте вождями спільне рішення порушується, тому що вони налаштовані вороже один щодо одного і ніхто з них не хоче поступатися іншому [25, с. 15]. З посиленням цих відцентрових тенденцій, напевно, послаблювалася антська держава, що стало однією з вагомих причин поразки антів від аварів на початку VII ст. [12, с. 34].

За припущенням Ю. Касяненка та М. Страхова в Антському царстві набула свого розвитку й судова влада, яка будувалася на засадах законів та звичаїв, що заповідалися антам їх пращурами. На ранньому етапі розвитку держави в антів загальних судів не було. В цей час в якості первинної ланки судової системи виступали самі антські громадяни, котрі були суддями у справах, що стосувалися безпосередньо їх родових інтересів. Згодом у антів з'являються громадські (сільські) суди. У кожному роду судові функції виконував родовий старійшина, а в племені – племенний вождь. Найвищою судовою інстанцією в державі антів був цар [27, с. 125].

Варто зазначити, що візантійські джерела свідчать й про існування в Антському царстві певних загальнообов'язкових правил поведінки і актів під назвою «закон». Згадуються, зокрема, «Закон про громадянство», «Закон про народоправство», «Закон антів про Хільбудія», право гостинності тощо. За свідченням античних авторів, в антів існував також «язичницький закон», що випливав з їх релігійних вірувань. Він знайшов своє відображення у звичаях і традиціях, які анти «самі собі встановили і судили по розуму» [27, с. 125]

За повідомленнями візантійських авторів Прокопія Кесарійського та Менандра, анти мали доволі сильну військову організацію. В разі потреби вони могли виставити військо до 100 тисяч воїнів – «воїв» [25, с. 13] (на наш погляд, ці дані дещо перевищені). «Вої» об'єднувалися в невеликі загони, що налічували декілька сотен чоловік («дружини»). З'єднані «дружини», у свою чергу, утворювали армії, які нараховували 1-2 тисячі «воїв». За висновками М. Брайчевського, в Антському царстві «військова справа перестала бути функцією всього дорослого населення, а на зміну поголовному озброєнню всіх здатних тримати меч прийшла професійна дружина – праобраз лицарського стану» [2, с. 37].

Очевидці приділяють значну увагу опису військових дій, до яких вдавалися анти. Зокрема, як зазначає Прокопій Кесарійський, антські «вої», «вступаючи в битву ідуть здебільшого маючи в руках щити і списи, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки (хітона), ані плаща, але тільки в коротких штанах підтягнутих широким поясом на стегнах стають битися з ворогами» [22, с.251]. Візантійці також відзначають примітивне озброєння антських дружинників. За словами Маврикія Стратега, кожен ант, зазвичай, озброєний двома невеликими списами, деякі мають щити. Вони користувалися також дерев'яними луками і невеликими стрілами, намоченими сильно діючою особливою отрутою. За його свідченням, анти «не визнають воєнного строю, не здатні битися у правильній битві, показуватися на відкритих, рівних місцях». Під час бою вони наступають з криком, що лякає суперника. Але рукопашного бою анти намагаються уникати. Як правило, вони воюють в лісах і тіснинах, де вміють воювати відмінно. За оцінкою Маврикія, анти дуже підступні, не виконують укладених договорів, їх легше підпорядкувати страхом, ніж подарунками [25, с.15]. На чолі антських загонів стояли вожді або воєводи, котрі завдяки військовій славі мали заслужений авторитет у війську. Зокрема, історичні джерела донесли до нас імена таких відомих антських воєноначальників, як Всегорд, Доброгаст, Хільбудій та ін [27, с. 124].

Племінні ополчення антів досягали значних розмірів і використовувалися для боротьби проти сусідніх племен і захисту від набігів кочівників. Вони також створювались під час переселень антів на нові території, які їм доводилося брати військовою силою. Зокрема, за свідченням готського історика Йордана, в IV ст. анти вели напружену боротьбу проти германських племен – готів, що прийшли із Скандинавії і намагалися підкорити антів та захопити їх землі. В 375 році анти завдали поразки королю готів Германаріху, але згодом його наступник – Вінітарій під час мирних переговорів підступно вбив вождя антів Божа і 70 старійшин, котрі прибули на перемовини до готів разом з ним. Однак, вже наступного року анти в союзі з гунами, яких очолював Баламбер, зуміли розбити готів та вигнати їх за межі своєї держави [15, с.115].

У VI столітті розпочався наступ антів разом із склавинами на балканські володіння Візантії. За словами М. Котляра, анти в цей час постійно загрожували північному рубежу Візантії по Дунаю, не раз долали його, вдираючись у межі імперії й часом навіть загрожували його столиці – Константинополю [16, с.8]. До середини VI століття ці походи, зазвичай, переслідували одну мету: захопити якомога більше полонених і отримати військову здобич. Візантійські автори засвідчували, що в ході

Балканських воєн анти захоплювали десятки й сотні тисяч полонених, яких обертали на рабів. На думку М. Брайчевського, у наших предків в той час навіть існувала работоргівля. Однак рабовласництво, на його переконання, не набрало у антів завершеного класичного вигляду. Це підтверджує повідомлення про антів візантійського імператора Маврикія Стратега, котрій у своїй праці «Стратегікон» розповідає, що анти «тих, хто знаходиться у них в полоні, не тримали у рабстві, як інші племена, на протязі необмеженого часу, а обмежуючи [термін рабства] певним часом, пропонують їм вибір: бажають вони за певний викуп повернутися геть, чи залишитися [де вони знаходяться] на становищі вільних і друзів [25, с.14]. Як бачимо, в антів переважала інша форма залежності, значно м'якша порівняно з рабством. За оцінкою М. Брайчевського, це були зародки нової феодальної системи [2, с. 36]. Зазначимо, що аналогічної позиції в цьому питанні дотримуються й інші українські дослідники. Зокрема, на думку В. Петегирича, Антське царство було зразком такого державного утворення, в якому відбувався перехід від первісного ладу до феодалізму із ще виразними ознаками рабовласництва [13, с. 53].

Варто зауважити, що після переможної війни 550-551 рр. анти і склавини не повернулися на свої землі, а оселилися на захоплених у Візантії територіях. Протягом наступних десятиліть внаслідок швидкого розселення антів відбувається повна слов'янізація північної частини Балкан. Однак ці позитивні процеси в житті антів не були довготривалими.

В наступний період трагічну роль в історії Антського царства відіграли тюркомовні племена аварів, які просувалися на територію України з Центральної Азії. Вперше вони з'явилися на землях сучасної України в 558 році, напавши на населення Приазов'я. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років VI ст. аварські орди спочатку спустошили землі антів, а згодом захопили колишню римську провінцію Паннонію, де заснували власну державу – Аварський каганат на чолі з ханом Баяном [9, с. 5]. На думку Л. Залізняка, конфлікт антів з аварами не був випадковим. За його словами, анти були форпостом слов'янської землеробської колонізації на межі з войовничим кочовим Степом. Як відомо, войовничі кочівники неодноразово нищіли мирних землеробів на північному кордоні причорноморських степів, як до антів, так і після них [10, с 132].

З 568 року, у зв'язку із повторним вторгненням аварів в межі Антського царства, починаються аваро-слов'янські війни (568-635рр.), що у підсумку на початку VII століття призвели до загибелі Антської держави. Спроба антів укласти мир з аварами та викупити взятих в полон бранців завершилася вбивством аварами посольства антів на чолі з Мезамиром [11, с. 94]. За свідченням Менандра, Мезамир в ході цих перемовин поводив себе сміливо і гордо, не дозволяючи аварам принижувати себе. Тому за пропозицією радника аварського кагана болгарина Котрагіта авари вбили антського посланця, не зважаючи на існуючі в той час традиції поваги до таких осіб [25, с. 13]

Востаннє про антів йшлося у візантійського історика Феофілакта Симокатти та візантійського хроніста Феофана Сповідника, котрі від 602 року повідомляють про розгром антів(союзників візантійців) військом аварів на чолі з Апсихом [11, с.14]. Зокрема Симокатта з цього приводу повідомляє, що «аварський каган, одержавши звістку про набіги римлян, направив Апсиха з військом, з наказом знищіти плем'я антів, які були союзниками римлян. Після цього розгрому рештки антів перейшли Дунай і осіли у Візантії» [10, с. 132]. Внаслідок цієї поразки Антське царство припиняє своє існування, не довівши до логічного кінця започатковані й розвинуті у ньому процеси державотворення.

Аналізуючи окремі ознаки Антської держави, зауважимо, що і сьогодні проблемним для дослідників залишається питання: де був головний державний центр антів? На думку Н. Полонської – Василенко, він знаходився на Чорноморському узбережжі [21, с. 69]. Схожої позиції дотримується і І. Крип'якевич, котрий навіть припускає, що столицею Антського царства могли бути такі торгові осередки, як колишня грецька колонія Ольвія чи Олешя (неподалік теперішнього Херсона), яке пізніше стало важливим комунікаційним пунктом на Дніпровому шляху [18, с. 29]. Водночас, І. Крип'якевича цікавить також питання, яку роль для антів відігравав Київ, що на той час вже існував. Адже археологи в його межах знаходять чимало пам'яток, приналежних саме антській культурі [18, с. 30].

Варто зазначити, що оцінки дані істориками політичному об'єднанню антів досить суперечливі. Дехто з них вважав його племінним союзом. Зокрема, російські історики А. Новосельцев називав його «антським союзом», В. Ключевський – «дулібським союзом» [14, с. 45, 47-48]. Інші дослідники – короткочасним військовим об'єднанням, що створювалося для боротьби з ворогом (готами, візантійцями, аварами та ін). Але цьому висновку суперечать слова Йордана, котрий писав, що анти мають спадкову царську владу (виходячи з цього, очевидно, й державу – Антське царство) [24, с. 21].

Однак, переважна більшість вітчизняних істориків, підтримуючи висновки щодо української державності антів, висловлені М. Грушевським, вважають, що анти дійсно мали власну державність. Зокрема, М. Брайчевський наголошує, що політична організація антів нагадувала структуру державних об'єднань Західної Європи (Карла Великого, бургундів, вандалів, готів) і була так само нетривкою [3, с. 344]. За його переконанням, початки української державності ведуть нас саме в антські часи.

За оцінкою І. Крип'якевича, державна організація антів була «далеко могутніша аніж про неї можемо мати уявлення з випадкових і неповних стародавніх звісток». За його словами, в історії України вона має важливе значення: український народ вперше знайшов вислів для своєї державної творчості, зорганізував державу на великій частині своєї території і опер її об море. Як наголошує І. Крип'якевич, те, що держава антів лежала «над луком Чорного моря» мало особливу вагу для майбутньої України. Адже проблема опанування моря і морської експансії стала, за його словами, на першому місці серед проблем українського життя і політики [18, с. 30]. На думку В. Петегирича, Антське царство було дійсно державним утворенням, яке наприкінці IV – на початку V ст. залишалося єдиною важливою соціально-політичною організацією в Східній Європі, здатною протистояти Візантії [13, с. 53].

Найбільш детальну, ґрунтовну і вичерпну оцінку державі антів, на наш погляд, дають В. та М. Мірошниченки, котрі зазначають, що Антське царство мало такі елементи державності, як територія, поділ населення за територіальною ознакою, публічна влада, праобраз апарату для стягнення данини, професійна дружина, віче, яке обмежувало царські прерогативи, спадкове право управління, первинна ієрархія божеств [12, с. 32] Схожої позиції дотримуються й інші українські дослідники, які переконані, що сам факт об'єднання антів у політичний союз фактично був першою відомою спробою прямих предків українського народу створити власне державне утворення з організованим військом та участю населення в політичному житті, яке проіснувало три сторіччя (кінець IV – початок VII ст.) [21, с. 69; 27, с. 124Ж 13, с. 53; 24, с. 21; 20, с. 32]. В 602 р. держава антів упала під тиском кочових племен аварів. Після чого анти в писемних джерелах уже не згадуються, а в історичній літературі починає вживатися об'єднана назва – слов'яни.

Висновок. У підсумку зазначимо, що в історичній долі українського народу та створеної ним державності помітне місце відіграли представники східнослов'янського етносу – анти, котрі, на думку переважної більшості вітчизняних істориків, були основою формування українського народу та творцями першої української держави – Антського царства, яке стало витоками формування в наступні часи Київського князівства, а згодом – Київської Русі.

Література:

1. Баран В.Д. Давні слов'яни, – К.: Видавничий дім «Альтернативи». – 1998. – 336 с.
2. Брайчевський М. Конспект історії України. – К.: Видавництво поліграфічний центр «Знання». – 1993. – 208 с.
3. Брайчевський М. Ю. Стародавні східні слов'яни. Нариси з стародавньої історії УРСР. – Вид. АН УРСР. – К., 1957.
4. Грушевський М.С. Анти // Записки НТШ.- Львів,.- Т. XXI, кн. 1. – 1898. – С. 1-16
5. Грушевський М. Звичайна схема «Руської» історії й справа національного укладу історії східного слов'янства. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/hrs/hrs02.htm
6. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – Спб. – 1904. – 382 с.
7. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1913. – 524 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн., Т.1. – К., 1991. – 736 с.
9. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид.: доопр і доповн. – К.: «Генеза» – 2001. – 1136 с.
10. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України.- Київ: Абрис, 1994, 256 с.
11. Енциклопедія Історії України: в 10 т. /Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка. Т. 1. – 2003. – 688 с.
12. Історія держави і права України: Підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. За ред.. А.С. Чайковського. – К: Юрінком-Інтер, 2006. – 512 с.
13. Історія України / Керівник авт. кол. Ю Зайцев. – Львів: Світ. – 1996. – 488 с.
14. История России с древнейших времен до конца XVII века/А.П. Новосельцев, А. И. Сахаров, В.И. Буганов, В. Д. Назаров;отв. ред. А. И. Сахаров, А.П. Новосельцев. – М. Издательство АСТ, 1997. – 576 с.
15. Иордан О происхождении и деяниях готов. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – 436 с.
16. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. – К., Україна. – 1993. – 380 с.
17. Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб. – 1863. – Т. 1. – 508 с.
18. Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів: Видавництво «Світ». – 1992. – 557 с.
19. Маркевич Н. История Малороссии. – М. – 1842. – Т. 1. – 388 с.
20. Музиченко П.П. Історія держави і права України: Навч. посібник. – К.: Товариство « Знання», КОО, 1999. – 662 с.

21. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т., т. 1 До середини XVII століття. – К.: Либідь. – 1992. – 640 с.
22. Прокопий Кесарийский. Война с готами// Пер. С. П. Кондратьев. – М.: Арктос, 1996. – 167 с.
23. Рудюк С. Як створити образ ворога? Україна в російських підручниках // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www/istpravda.com.ua/digest/2011/09/18/54961
24. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К.: Либідь. – 1999. – 480 с.
25. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд. А.С. Чайковський (кер.) О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс та ін.). – К.: Юрінком-Інтер. – 2003. – 656 с.
26. Щербаківський В.М. Формація української нації, Прага, 1940.
27. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (від. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл». – т. 1. (А-). – 1998. – 672 с.

УДК 340

ГІБРИДНА ВІЙНА В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Тараненко М. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного права
факультету соціології і права
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті розглядається проблема сутності і змісту гібридної війни, як нового явища в міжнародних відносинах. Автор на конкретних прикладах показує її прояви в ході агресії більшовицької Росії в Україні, спробах приєднання до Росії Фінляндії і Польщі. У статті аналізується основні методи і форми гібридної війни в Криму і на Сході сучасної України. На прикладі подолання наслідків гібридних воєн в Хорватії, Боснії і Герцеговині автор показує різні можливі варіанти вирішення цієї проблеми в Україні.

В статье рассматривается проблема сущности и содержания гибридной войны, как нового явления в международных отношениях. Автор на конкретных примерах показывает её проявления в ходе агрессии большевистской России в Украине, попытках присоединения к России Финляндии и Польши. В статье анализируется основные методы и формы гибридной войны в Крыму и на Востоке современной Украины. На примере преодоления последствий гибридных войн в Хорватии, Боснии и Герцеговине автор показывает различные возможные варианты разрешения этой проблемы в Украине.

The article describes the problem of the nature and content of the hybrid war, as a new phenomenon in international relations. The author shows specific examples of its manifestation in the course of the Bolshevik Russian aggression in Ukraine, trying to join Russia in Finland and Poland. The article analyzes the basic methods and forms of hybrid war in the Crimea and in the east of present-day Ukraine. For example, to overcome the consequences of hybrid wars in Croatia, Bosnia and Herzegovina, the author shows the different possible options to resolve this problem in Ukraine.

Ключові слова: агресія, анексія, анклав, гібридна війна, держава-агресор, держава-жертва, економічний шантаж, інформаційна війна, кібервійна, квазі-держави, мирне урегулювання, сепаратизм.

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку України, внаслідок анексії Криму та збройного конфлікту на Сході України 2014-2017 рр., в лексиці пересічного українця все частіше зустрічається таке нове поняття, як «гібридна війна». Враховуючи досить короткий період його вживання, зазначимо, що до останнього часу в новітній науковій літературі були відсутні глибоко змістовні дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених щодо визначення сутності і змісту цієї дефініції, а також аналіз ведення гібридних воєн та їх наслідків у практичній площині. Наукова та фактологічна база з даного питання була надто обмеженою і містила лише окремі статті юристів, політологів, істориків, журналістів, присвячених різним аспектам проявів гібридної війни в державах світу, в тому числі і в Україні [3; 4; 6; 7; 8; 12; 14; 15; 18]. В якості винятку, варто назвати колективну монографію «Світова гібридна війна: український фронт», підготовлену фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, в якій вперше у вітчизняній науці детально проаналізовано таке явище, як «світова гібридна війна» в перспективі російської агресії проти України, її особливості у воєнному, політичному, економічному, соціальному, гуманітарному та інформаційному вимірах [13]. Також в зазначеному контексті заслуговує на увагу монографічне дослідження Є. Магди «Гібридна війна: вижити і перемогти» в якому дається предметний аналіз історичного, енергетичного, інформаційно-психологічного аспектів гібридної війни, через які Україна стала жертвою агресії Російської Федерації [11]. Важливо, що в цій праці автором пропонується можливий рецепт перемоги у протистоянні України з Росією. В цьому зв'язку слід також навести аналітичний огляд «Гібридна агресія Кремля» відомого російського опозиційного політика І. Яшина, де проаналізовано і чітко відображено головні причини і конкретні прояви сучасної російської агресії в Україні [17].

Враховуючи доволі обмежений стан наукової розробки вказаної проблеми, наголосимо, що кожна наступна спроба предметного дослідження її різних аспектів, безумовно, має актуальний характер.

Приступаючи до розгляду даної проблеми, насамперед, констатуємо, що таке поняття, як «гібридна війна» в даний час відсутнє у будь-яких офіційних міжнародно-правових документах. Більше того, воно не згадується навіть у Воєнній доктрині України – документі, що є національною системою основоположних поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів. Не вживається вказаний термін й у Воєнних доктринах найбільш розвинених у військовому відношенні сучасних держав – Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки [14]. Зокрема, доктрина збройних сил США офіційно визнає лише два типи ведення війни: звичайний (conventional warfare) та нестандартний (irregular warfare) . Однак, на думку українських дослідників Г. Яворської та О. Їжака, саме в США з початком російської агресії проти України вперше виникло таке поняття як «гібридна війна» [13, с. 29]. Зауважимо, що концепція «гібридного» типу війни (hybrid warfare) не є офіційною, і, зазвичай, вживається американськими військовими для характеристики такого механізму, методу або способу ведення війни, за якого в різних пропорціях і варіаціях поєднуються звичайний та нестандартний типи військових дій [14]. За словами Г. Яворської та О. Їжака, саме події на Сході України спонукали розширити зміст вказаного концепту і стимулювали процес осмислення гібридної війни, як окремого феномену [13, с. 29].

У цьому контексті наголосимо, що типовими компонентами гібридної війни є використання стороною-агресором класичних прийомів ведення війни (із військовослужбовцями у форменому одязі, військовою технікою та оснащенням, але без розпізнавальних знаків), нерегулярних збройних формувань (повстанців, терористів, найманців, партизан тощо) та застосування таких засобів і прийомів, як інформаційна інтервенція та кібервійна. При цьому сторона-агресор, як правило, намагається залишатися публічно непричетною до розв'язаного нею ж військового конфлікту [8].

Досліджуючи феномен сучасної гібридної війни, зазначимо, що, термін «гібридна війна» у сенсі нового типу конфлікту не має усталеного спільного визначення ні в Україні, ні в інших державах світу [13, с. 28]. В цьому зв’язку заслуговують на увагу її трактування висловлені начальником Генерального штабу Збройних Сил Російської Федерації В. Герасимовим та генерал-майором у відставці, членом верхньої палати парламенту Нідерландів Франком ван Каппеном. Зокрема, один з ключових ідеологів гібридної війни В. Герасимов в 2013 році у своїй статті «Цінність науки у передбаченні» з цього приводу підкреслює, що акцент методів, які використовуються в сучасному протиборстві, «зміщується у бік широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невоєнних заходів, реалізованих із залученням протестного потенціалу населення. Усе це доповнюється військовими заходами прихованого характеру, у тому числі реалізацією заходів інформаційного протиборства і діями сил спеціальних операцій. До відкритого застосування, сили часто під виглядом миротворчої діяльності і кризового врегулювання, переходять тільки на якомусь етапі, в основному для досягнення остаточного успіху у конфлікті» [5]. У свою чергу, Ф. ван Каппен наголошує, що держава, яка веде гібридну війну, укладає своєрідну домовленість з її практичними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими ретельно завуальовується і заперечується. Наймані державою-агресором виконавці можуть вчиняти різні протиправні дії, які сама вона застосувати не має права. Адже будь-яка держава зобов'язана дотримуватися положень Женевських та Гаазьких конвенцій щодо ведення сухопутних воєн та укладених домовленостей з іншими країнами [8].

Віддаючи належне наведеним вище дефініціям, зазначимо, що найбільш влучне і змістовне визначення сутності гібридної війни, на наш погляд, дає у своєму дослідженні Є. Магда. За його словами, «гібридну війну можна в загальних рисах визначити як сукупність заздалегідь підготовлених та оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей. Її ключове значення полягає в підпорядкуванні інтересів однієї держави іншій в умовах формального збереження політичного устрою країни. До базових компонентів гібридної війни можна віднести традиційні та нестандартні загрози, тероризм, підривні дії, новітні й нешаблонні технології для протидії супротивникові, який є більш могутнім у військовому та політичному плані [11, с. 27].

З наведених вище визначень сутності гібридної війни можна зробити висновок, що типовими компонентами такого протистояння є використання різних методів, які інспірують виникнення і поглиблення в державі, обраній для агресії, гострих внутрішніх конфліктів. Вони, зазвичай, досягаються шляхом:

- провокування суспільних протиріч завдяки пропаганді, що поступово переходить в інформаційну війну;
- створення економічних проблем внаслідок розгортання з державою-жертвою економічної війни та протидії її зв’язкам із сусідніми державами шляхом запровадження репресалій та ембарго;
- підтримка проявів місцевого сепаратизму;
- сприяння створенню нерегулярних збройних формувань (так званих «повстанців», «ополченців», «партизан» тощо), керівництво ними та забезпечення їх військово-технічного оснащення.

При цьому держава-агресор, спонукавши і розв'язавши військовий конфлікт, усіма засобами намагається залишитися публічно непричетною до нього. Якщо перелічені вище методи ведення гібридної війни виявились ефективними, держава-агресор може досягти поставлених перед собою кінцевих цілей та закріпити отриманий нею успіх, виступивши в ролі своєрідного миротворця у розв'язаному нею ж конфлікті. В разі, якщо ці методи виявились мало дієвими, держава-агресор може залучити до військових дій на території держави-жертви інші держави, або застосувати класичні прийоми ведення війни з прихованим локально обмеженим застосуванням власних збройних сил або через неприховану збройну агресію.

Виходячи із наведених вище тлумачень феномену гібридної війни та її реальних проявів, що мали місце в 2014-2017 роках в Криму та на Сході України, зауважимо, що аналогічні явища, щоправда, під іншою назвою, вже прослідкувались в історії вітчизняного державотворення ще на початку минулого століття. Як відомо, в грудні 1917 року, щоб усунути від влади Українську Центральну Раду (далі – УЦР), російські більшовики проголосили в Харкові радянську Українську Народну Республіку на чолі з Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом (далі – ВУЦВК). Для узгодження дій з радянською Росією ВУЦВК відразу поширив на підконтрольній йому території України всі декрети і розпорядження Петроградського більшовицького уряду. 17 грудня 1917 р. ВУЦВК опублікував маніфест про повалення УЦР, її уряду – Генерального Секретаріату і створення радянського уряду України – Народного Секретаріату. Завдяки цьому Раднарком Росії дістав можливість воювати з УЦР анонімно, прикриваючись створеним в Україні маріонетковим «урядом трудящих» [16, с. 315].

В. Ленін, не довіряючи українським керівникам, поставив над «харківським урядом» свого тимчасового комісара Г. Орджонікідзе, котрому доручалося зосередити в своїх руках всю повноту влади в Україні. Завдяки цим діям більшовиків в грудні 1917 р. в Україні, по суті, встановлюється двовладдя, яке спричинило розруху, анархію та братовбивчий конфлікт, який за своїми ознаками і проявами нагадував сучасну гібридну війну. В ході цієї війни, щоб замаскувати порушення Брестських договірних зобов'язань про визнання незалежності УНР, російські збройні сили були оголошені українськими, а її головнокомандувачу було заборонено називати себе В. Антоновим-Овсієнком, а називатися, як українці, – лише Овсієнком [16, с. 318].

Як показали наступні події, щоб захопити владу в Україні, російське більшовицьке керівництво здійснювало всілякі політичні маневри, зокрема, створення квазі-державних утворень на її території. Одне з них – Донецько-Криворізька радянська республіка (далі – ДКРР), була проголошена 30 січня 1918 р. в Харкові. Штучно утворена «республіка» будувалася не за етнічною, а територіально-виробничою ознакою. Військовою опорою її був зведений озброєний загін, ядро якого становили пітерські робітники, направлені на Донбас в листопаді 1917 р. Петроградським військово-революційним комітетом. ДКРР відразу ж увійшла до складу РСФРР, як суб'єкт федерації. Тим самим від України була відірвана єдина паливно-сировинна база. Новостворена квазі-держава стала одним із плацдармів, з якого було здійснено спробу силою придушити УНР та встановити радянську владу на всій території України.

Згодом, в січні 1918 р. в Одесі була проголошена Одеська соціалістична республіка, збройні сили якої очолив одіозний «визволитель Харкова та Києва» М. Муравйов. Незабаром виникає «Миколаївська повітова соціалістична комуна», на чолі з повітовою Радою народних комісарів. Раднаркоми були також створені в Луганську та Старобільську. Навесні 1919 р. в Криму була проголошена буферна держава – Кримська соціалістична республіка, уряд якої очолив брат В. Леніна – Д. Ульянов [Шевчук, с.319].

Намагаючись імітувати в Україні громадянську війну та завуалювати пряму агресію на її територію, керівництво РСФРР протягом другої половини 1918 р., поблизу українського кордону, в так званій «нейтральній зоні» (10-кілометрова зона вздовж північного кордону України з Росією) проводило активну роботу по формуванню військових частин, готових при слушному моменті миттєво вступити на українську територію. На Курщині, Орловщині, Брянщині більшовики організовували так звані «українські червоні частини». Зокрема, в районі Унечі (Брянщина) більшовик М. Щорс створив полк ім. І.Богуна, а незабаром ще один – Таращанський, був організований В. Боженком. Після виводу німецьких окупаційних військ з України ці військові підрозділи відразу перейшли в наступ і розв'язали війну з Директорією, яку більшовики проголосили «контрреволюційною бандою», а її членів наказували «розстрілювати безпощадно» [16, с.320].

Як бачимо, внаслідок розв'язання більшовицькою Росією гібридної війни, яка, за словами її керівників, була громадянською, в Україні було ліквідовано владу Центральної Ради, згодом Директорії, а український народ втратив створену ним національну державність – УНР.

Цікаво, що одночасно з цими подіями, аналогічні прояви гібридної війни спостерігалися й в іншій провінції колишньої Російської імперії – Фінляндії. Тут також керівництво більшовицької Росії намагалося привести до влади місцевих «червоних», котрих підтримувало фінансово і військово, направляючи туди своїх військових спеціалістів, агентів, поставляючи зброю та амуніцію. Однак,

«білі» на чолі з колишнім генерал-лейтенантом царської армії Г. Маннергеймом зуміли об'єднати патріотично-налаштованих фінів і вибороти незалежність своєї держави.

Другу спробу знищити суверенітет Фінляндії керівництво Радянського Союзу здійснило в 1939 році, коли в ході радянсько-фінської війни у Москві (а не в Гельсінкі) було сформовано «тимчасовий народний уряд» так званої Фінської демократичної республіки, який проголосив про готовність взяти владу в свої руки і перетворити Фінляндію на частину Радянського Союзу [3]. До речі, тодішній народний комісар закордонних справ СРСР В. Молотов заперечував власне сам факт війни, розв'язаної проти Фінляндії. Він, зокрема, стверджував, що Радянський Союз лише «надає допомогу уряду Фінляндської демократичної республіки» [11, с. 16], (чим не формат сучасних так званих «ДНР» та «ЛНР»). На наш погляд, словосполучення «народна республіка» стало традиційним та своєрідним синонімом гібридних воєн, розв'язаних Кремлем і за часів СРСР, і за часів сучасної путінської Росії. До вище наведених історичних фактів варто додати ще одну цікаву паралель: завданням Й.Сталіна в свій час, як і нині В.Путіна, було заволодіти всією державою, або хоча б незначною її частиною, поставивши на чолі держави свого маріонеткового ставленика. Але у Фінляндії, на відміну від України в 1917-1919 рр., Сталіну зробити це не вдалося.

Окрім Фінляндії, в зазначений період керівництво Радянського Союзу відпрацьовувало також різні варіанти ведення гібридної війни проти Польщі, Румунії, Китаю, держав Центральної Азії. Зокрема, у Польщі в 20-30 роках XX ст. спеціальні групи радянських диверсантів, перевдягнуті в польську військову або поліцейську форму, грабували й спалювали волосні управи, приватні володіння, захоплювали потяги, дискредитуючи центральну владу, і намагаючись спровокувати повстання в так званій «Польщі Б» з нелояльним до Варшави білоруським і українським населенням. В цей час радянські військові радники активно діяли також і в районі Китайсько-Східної залізниці та в Маньчжурії [11, с. 30].

На відміну від згаданих вище держав, де були розв'язані гібридні війни, які не принесли бажаних результатів, в Україні більшовикам вдалося створити буферну державу – Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР), лідер якої Х. Раковський намагався встановити рівноправні стосунки із сусідньою РСФРР. Такі намагання Х. Раковського та його однодумців були оцінені Й.Сталіним у вересні 1922 р. як позиція справжніх соціал-незалежників, котрі «гру в незалежність відмовляються розуміти як гру» [9, с.34]. З утворенням в грудні 1922 р. Радянського Союзу. ця «гра у незалежність», не зважаючи на критику В. Леніним, закінчилася практичною реалізацією Й. Сталіним його концепції «автономізації» створення багатонаціональної радянської держави.

В 1991 році Радянський Союз припинив своє існування. Його розпад Президент Російської Федерації В. Путін назвав «найбільшою геополітичною катастрофою сторіччя». В цьому контексті він додав, що головною трагедією Росії після розпаду СРСР стало те, що 25 мільйонів росіян залишилися жити поза її межами. На думку відомого російського опозиціонера І. Яшина, В.Путін, переслідуючи імперські цілі, відносить усі території колишнього СРСР до сфери впливу Кремля, тому суверенітет колишніх союзних республік, за словами Президента Російської Федерації, фактично носить умовний, формальний характер [17, с. 4-5]. Як з'ясувалося, В. Путін своїми практичними діями підтвердив, що його імперські амбіції не обмежуються лише голосними заявами. Замість налагодження добросусідських відносин з оточуючим Росію світом, її Президент націлений на агресивне підкорення тих країн, які він бачить у сфері геополітичного впливу Кремля. Для цього використовується широкий арсенал засобів: брехлива провокаційна пропаганда, фінансова підтримка лояльних щодо Кремля партій і журналістів, корупція, економічний тиск, політичний шантаж, а також пряме військове втручання [17, с. 30]. Так, в 2008 р. російське керівництво розв'язало військовий конфлікт на території Південної Осетії, підсумком якого стало визнання Росією суверенітету Абхазії та Південної Осетії і військово-політичне забезпечення їх фактичної сецесії від Грузії. По суті, ці республіки стали невизнаними російськими регіонами, які підпорядковані Москві, та існують, насамперед, за рахунок російських асигнувань. Яскравим прикладом гібридної війни, в ході якої військово потужніша держава-агресор – Російська Федерація домовляється із недержавними виконавцями – групами місцевого населення та бойовиками в Криму і на Донбасі, зв'язок із якими її керівництво формально заперечує, є російська диверсійна діяльність, розв'язана в Україні на початку 2014 року [18]. Зазначимо, що на момент початку анексії Криму, Росія була державою, з якою Україну пов'язували найпотужніші міжнародно-правові зв'язки після підписання у 1997 році і пролонгованого у 2012 році «Договору про дружбу і співпрацю» (так званий «Великий договір»). В ході Україно-Російського конфлікту, що триває вже понад три роки, невеликі групи російських військовослужбовців організовують та координують діяльність озброєних загонів сепаратистів – так званих «повстанців» та «ополченців», сформованих із місцевого населення на Сході України, а також найманців, котрі прибули в Україну з Російської Федерації та інших держав. Під виглядом неконтрольованих українськими прикордонниками російських «гуманітарних конвоїв» на територію України регулярно поставляється військова техніка, боєприпаси та амуніція. При цьому, керівництво Російської Федерації уникає прямого введення своїх

військ через український кордон, що дозволяє йому частково обходити міжнародне право у галузі ведення війни і заперечувати свою присутність та причетність до розв'язаного ним же військового конфлікту в Україні.

Окрім військового втручання, кремлівське керівництво розгорнуло проти України справжню економічну війну, яка, як відомо, є невід'ємною складовою частиною гібридної війни. Конкретним проявом такого економічного тиску стали так звані «газові війни» між Росією та Україною 2006 і 2009 років, які були не лише зіткненням господарських суб'єктів з питань продажу Україні та умов постачання в Європу російського газу, але й цілеспрямованими діями по дискредитації України, як відповідального і адекватного партнера у міжнародних відносинах, насамперед, з державами Євросоюзу. Зазначимо, що в цих антиукраїнських заходах брали активну участь численні російські агенти впливу, котрі діяли в Західній Європі. Логічним завершенням «газових воєн» став прихід до влади в Україні В. Януковича і підписання ним ганебної для України Харківської угоди 2010 року, що продовжила термін перебування російського Чорноморського флоту в Криму до 2042 року в обмін на 100-долларову знижку ціни за газ. В зв'язку з цією подією відомий російський опозиційний політик Б. Нємцов підкреслив, що харківська угода по суті звелася до купівлі В. Путіним військово-політичної лояльності України. «Я вважаю, – зазначив він, – що коли змінюють військово-політичне питання на ціну – це огидний прецедент, який розбещує обидві сторони. Все продається і все купується. Для багатьох громадян України це питання національного приниження» [17, с.9].

Щоб остаточно зламати антикремлівські настрої в українському суспільстві, В.Путін в грудні 2013 року дав згоду на 30% знижку на поставку російського газу в Україну, яку українське керівництво не могло добитись протягом кількох останніх років. Окрім цього, він погодився надати українському уряду кредит в 15 мільярдів доларів США (В. Янукович встиг отримати лише перший транш – 3 мільярди). Завдяки цій фінансовій пастці В.Путін, за оцінкою російських експертів, намагався купити Україну [17, с. 13].

В ході розв'язаного Росією військового конфлікту на Донбасі, її керівництво цілеспрямовано руйнувало і продовжує руйнувати економічну інфраструктуру України. Окрім збитків, нанесених безпосередньо військовими діями, вона знищується шляхом вивозу на територію Росії промислових підприємств з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, які опинилися під контролем проросійсько-налаштованих сепаратистів. За оцінками російського опозиціонера І. Яшина, всього за період конфлікту на Донбасі в Росію було вивезено устаткування понад 20 підприємств. Серед них державна компанія «Топаз», Луганський машинобудівельний завод, Луганський патронний завод, Харцизький машинобудівельний завод та інші. Відомо, що деякі з них отримали нову «приписку» в Чувашії та в Ростовській області Російської Федерації [Яшин, с. 6]. Як наслідок, за 3 роки бойових дій значна частина промислово розвинутого Донбасу, яка перейшла під фактичний контроль Кремля, перетворилася в напівзруйнований депресивний регіон, що повністю залежний від російських субсидій.

До вищесказаного варто також додати, що задовго до розв'язання військового конфлікту, керівництво Російської Федерації розпочало в явочному порядку нічим не обґрунтовану дискредитацію українського експорту. Такими діями Кремль намагався завдати Україні відчутних економічних збитків, скомпроментувати її перед торговими партнерами і втягнути до Митного союзу.

Поруч з економічною війною, іншим важливим проявом гібридної війни в Україні є активна ворожа пропаганда, що поступово перетворюється у справжню інформаційну війну. Після Революції Гідності та зміни влади в Україні в 2014 році Кремль вжив ряд заходів, спрямованих на розхитування суспільно-політичної ситуації всередині нашої держави. В цьому плані було застосовано цілий арсенал методів пропаганди і політичних провокацій. Серед них першочерговим засобом впливу на українську суспільну думку стало поширення через супутник сигналу ключових російських телеканалів практично на всю територію України. Мова йде не про свободу слова, чи озвучення іншої точки зору, а, насамперед, про брехливу агресивну інформаційну війну, яку підконтрольні Кремлю ЗМІ ведуть сьогодні проти України.

Незважаючи на офіційне визнання підсумків останніх виборів, що відбулись в Україні, російські телеканали називають діюче українське керівництво «київською хунтою», яка перебуває у владі «незаконно». Українських військових, які захищають свою Батьківщину в зоні АТО, вони іменують «карателями», «бандерівцями», «укро-фашистами», а їх опонентів з так званих «ДНР» та «ЛНР» – «ополченцями». Висвітлюючи українські новини, пропагандисти Кремля створюють брехливі інформаційні посили, спрямовані на збудження ненависті до українських військових та офіційних осіб. Зокрема, на Першому каналі Російської Федерації було озвучено брехливий сюжет про розіп'ятого в Слов'янську українськими військовими хлопчика на очах його матері, інформацію про нібито збитий українським винищувачем в липні 2014 року малазійського «Боїнгу» та інше. За словами колишнього секретаря Спілки журналістів Росії І. Яковенка, – «в Росії по всіх телеканалах кричать, що в Україні владу захопили фашисти, які йдуть на Крим, погрожують російськомовному населенню. Скоро вони будуть вже в Росії. Це і є істерія» [17, с. 21].

Необхідно відмітити, що інформаційна атака на Україну відбувається й на міжнародному рівні. Флагман путінської пропаганди телеканал «Russia Today» в своїх передачах намагається послідовно дискредитувати Україну в очах світової спільноти англійською, іспанською та арабською мовами. Варто також підкреслити, що цей телеканал отримує від російської влади величезні кошти. Тільки в 2017 році з бюджету РФ на його потребу виділено 18,7 мільярди рублів (понад 300 мільйонів доларів США). За підрахунками російського економіста В. Мілова, ця сума дозволила б на третину збільшити видатки Росії на розвиток фундаментальної науки [17, с. 22].

Окрім цього, протягом 2015-2017 рр. помітно активізувалася антиукраїнська пропаганда у соціальних мережах. Зокрема, створені на території Росії співтовариства «Патріоти України», «Українська Революція», «Усі на Майдан!», «Продовження Революції Гідності», «Майдан-3» та інші, акаунти яких мають аудиторію, що перевищує півмільйона користувачів, постійно розміщують контенти, в яких закликають громадян України до масових протестів і заворушень. В аналогічному напрямку діють також громадська організація «Наждак» та сайт «Голос правди», які знаходяться у Москві. На жаль, в Україні до цього часу відсутній ефективний механізм блокування доступу користувачів до інтернет-контенту, який містить антиукраїнські провокаційні акаунти, що провокують сепаратизм та тероризм.

Варто також наголосити, що гібридна війна Росії проти України постійно посилюється в інформаційній площині, про що свідчать неодноразові кібер-атаки. Для цього російські спецслужби використовують приватні IT-організації та злочинні угрупування. Тільки в грудні 2016 року були піддані кібер-атакам в Україні Державне казначейство, Міністерство фінансів, «Укрзалізниця» та електростанція «Південна», в ході яких використовувалося програмне забезпечення Tele Bots [10].

Поруч з інформаційною складовою гібридної війни важливу роль відіграє також її історичний аспект. Адже історія дає неосяжний простір і невичерпні ресурси для найрізноманітніших трактувань тих чи інших історичних подій і процесів. Не секрет, що в психології далекого від історичних знань обивателя навіть мінімальне посилання на історичне джерело дає можливість будь-яке псевдонаукове положення перетворити у беззаперечний постулат. На думку Є. Магди, інформаційна війна створює імідж і формує порядок денний. Історія легітимізує його, робить дорожче, вкриває «циганським золотом» (міддю) пропаганди найфантастичніші вигадки, некоректні тези і твердження [11, с. 197].

В цьому контексті варто звернути увагу на новітні квазінаукові тенденції розвитку сучасної історії Росії. Завдяки активному втручанню в розвиток історичної науки новонародженого «народного академіка» В. Путіна, котрий пізнав усі секрети і «білі плями» російської історії після ознайомлення з «декількома історичними книгами», в свідомості пересічних росіян послідовно насаджується почуття приналежності до сильної, жорстокої, гранично централізованої держави – імперії. На думку В. Путіна, Росія має право домінувати на пострадянському просторі, не озираючись на світовий устрій [11, с. 171]. Як слушно зауважила з цього приводу відомий російський політолог Л. Шевцова, – «Україна йде на захід, забирає з собою легітимацію російської держави, і ми залишаємось Московією, яка була населена незрозуміло ким. Росія тоді повинна буде розпочати відлік своєї історії не з тисячоліття Хрещення Русі, а з Андрія Боголюбського, з XII століття. – А це вже зовсім інша історія». Україна, на її переконання, це захист історії Росії, а значить, і держави [15].

Тому невипадково, в травні 2009 року в Росії була створена комісія з протидії фальсифікаціям історії, завдяки якій в російських шкільних підручниках з'явилися такі зневажливі щодо України історичні опуси: трипільська культура розвивалася в південних районах Євразії, а отже належить і до російської «Євразійської» культури; держава антів – прямі витоки російської державності; в епоху Київської Русі сформувалися основи російської духовності, мови, культури в цілому; продовженням Київської Русі стало Володимиро-Суздальське князівство, а потім – його спадкоємець Московське князівство та інші.

Як з'ясувалося, за посилом В. Путіна російським історикам, Київська Русь і Росія – це поняття тотожні, а у російській версії «Вікіпедії» замість терміну «Київська Русь» запроваджено поняття «Давньоруська держава». До наведених вище путінських історичних пасажів варто також додати його мантри про «спільну історичну долю», «один народ», «єдиний Російський світ» та інші. Говорячи про Голодомор 1933 р., російські історики наголошують, що причинами голоду в Україні стали помилки, допущені низовими органами влади в ході колективізації, а сам голод був «Божою карою» для українців за участь в атеїстичних кампаніях влади.

Підсумовуючи російський історичний екскурс щодо України, в якості десерту повідомимо що незалежна Україна – це «неприродне державне утворення», приречене на швидку загибель [12].

Найбільш «фірмовими» історичними відкриттями В.Путіна, є безумовно, твердження, що Севастополь – це «історична духовна купіль» росіян, і тому російський народ багато віків бореться за те, щоб стати біля неї, а також «наукове» визначення такого утворення, як «Новоросія». За його словами, це регіон з центром у Новоросійську, куди входили за царських часів Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса, які згодом були передані Україні радянським урядом. Даючи оцінку цим

«новаторським підходам» до історичної спадщини України, зазначимо, що ще в 90-х роках минулого століття ціла низка праць українських істориків, присвячених історії Степової України XVIII – XIX століть документально і аргументовано спростовує міфічну пропагандистську концепцію «Новоросії» В. Путіна [4, с. 52-56].

На жаль, у «війні за історію» українська сторона поки що займає не наступальну позицію, а скоріше вичікувальну позицію пасивного спостерігача. Не секрет, що на тлі підвищеного інтересу до вітчизняної історії, розбудженого будівництвом незалежної Української держави, в останні роки в Україні з'явилося багато дилетантів від історії, сенсаційні «відкриття» яких шокували і продовжують шокувати українську спільноту. Мова йде про так звану Аратту часів трипільської культури, українців – арійців, українську Трою, заснування нашими пращурами Риму, Єрусалиму та інших стародавніх міст. На думку українського історика С. Громенка, щоб здобути перемогу у «війні за історію», керівництву держави варто більше прислухатися до фахівців, котрі, зазвичай, кажуть не солодку, а гірку для українця історичну правду, ніж до «експертів», які орієнтується на відверту кон'юктуру. Для цього варто підтримувати фінансово наукове книговидання, фундаментальні історичні дослідження, формувати в українців нову історичну пам'ять [7].

Аналізуючи основні прояви гібридної війни України з Росією, безсумнівно, турбує головне питання цього протистояння – який практичний вихід можливий з неї і які наслідки матимуть місце для нашої держави? В цьому контексті зазначимо, що протягом 3-річного військового конфлікту на Донбасі в українському соціумі прослідкується доволі широкий спектр різноманітних точок зору з приводу можливого сценарію його мирного врегулювання. Найчастіше в якості таких аналогів наводиться досвід подолання військового конфлікту в двох колишніх Югославських республіках – Боснії і Герцеговині або Хорватії. Адже саме не терені цих новоутворених держав і були розв'язані фактично перші в історії сучасності гібридні війни.

Як відомо, в 1991 році Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (далі СФРЮ) починає розпадатись на окремі держави. Одними з головних факторів цього розпаду стали смерть беззаперечного лідера югославських комуністів Йосипа Броз Тіто (1980 р.) та повний провал в сфері національної політики, що проводилась його наступниками у цій багатонаціональній федеративній державі. Окрім цього, у великій мірі прискорили цей роз'єднавчий процес в СФРЮ криза і розпад світової соціалістичної системи та активний сплеск радикального націоналізму в багатьох країнах Європи, насамперед, її Центрально-Східного регіону.

Зважаючи на стрімке зростання національних розбіжностей і ворожнечі серед суб'єктів Югославської федерації та враховуючи політичний заповіт Й. Броз Тіто, в СФРЮ було скасовано пост Президента. За таких умов державу очолила Президія, члени якої (глави союзних республік та автономних областей) щорічно змінювали один одного по черзі у її керівництві. Короткочасне економічне піднесення Югославії середини 1980-х рр. закінчилося стрімкою інфляцією та розвалом економіки, що спричинило суттєве загострення відносин між економічно більш розвиненими Хорватією та Словенією з рештою суб'єктів Югославської федерації.

У 1990 році в усіх шести республіках СФРЮ були проведені місцеві вибори, за результатами яких у кожній з них перемогу здобули націоналістичні сили. Як наслідок, у 1991–1992 роках в країні розгортається ціла низка гострих етнічних конфліктів, які згодом переросли у справжню громадянську війну.

В ході цієї війни зі складу СФРЮ вийшли чотири з шести союзних республік (Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина). На відміну від них, Сербія і Чорногорія в квітні 1992 року проголосили створення Союзної Республіки Югославія (далі – СРЮ). СРЮ, як правонаступниця СФРЮ, визнала незалежність всіх колишніх Югославських республік і відмовилася від будь-яких територіальних претензій до них. Однак, на думку її лідера С. Мілошевича, серби, котрі залишилися жити поза межами, власне, Сербії, на території таких новостворених суверенних держав, як Хорватія та Боснія і Герцеговина, стали фактично іредентами. За таких обставин етнічне питання для керівництва СРЮ перетворилось на цінний ресурс збереження свого впливу на колишні частини Югославії, що стали на той момент незалежними державами. Як наслідок, справжнім полем бою для нього стали дві новостворені держави – Боснія і Герцеговина та Хорватія.

У Боснії і Герцеговині, як відомо, проживали боснійці-мусульмани, хорвати-католики та православні серби. Подібний національно-конфесійний «коктейль» нагадував своєрідну бомбу уповільненої дії, для приведення якої в бойову готовність був необхідний лише детонатор. І такий детонатор було знайдено. За негласної підтримки Белграда боснійські серби в 1992 році проголосили про створення так званої «Республіки Сербської» зі столицею у місті Баня-Лука. Політичними лідерами боснійського аналогу сучасних так званих «ДНР» та «ЛНР» стали психіатр Радован Караджич та колишній генерал югославської армії Ратко Младіч.

Керівництво Сербії в той час займало приблизно таку ж позицію, якої дотримується сьогодні Російська Федерація щодо українського Донбасу: публічна дипломатична підтримка і непублічна –

військова. Через кордон Боснії і Герцеговини з СРЮ в невизнану «Республіку Сербську» йшли військова техніка, боєприпаси, амуніція, підрозділи найманців і добровольців.

Бойові дії на території Боснії і Герцеговини зі змінним успіхом тривали майже чотири роки та забрали більше ста тисяч життів. В кінцевому підсумку, Президент Союзної Республіки Югославія С. Мілошевич вирішив «замирити» лідерів «Республіки Сербської» із офіційним боснійським керівництвом. Проте з'ясувалося, що боснійські серби готові виконувати лише ті його вказівки, які їм були до вподоби. Як наслідок, в 1993-1995 рр. керівництво «Республіки Сербської» тричі зривало плани мирного врегулювання військового конфлікту, які цілком влаштовували і СРЮ, і країни Західної Європи, але не задовольняли лідерів «Республіки Сербської».

Для припинення військового протистояння, Р. Караджича було запрошено на міжнародний саміт до Афін, де разом із західними партнерами лідер СРЮ С. Мілошевич наполіг на підписанні нових розроблених в ході переговорів миротворчих документів. Проте лідер боснійських сербів заявив, що прийнятий в Афінах план має бути ратифікований парламентом «Республіки Сербської», в рішенні якого згодом було зазначено, що запропоноване мирне врегулювання конфлікту призведе боснійських сербів до відмови від вже завойованих ними територіальних надбань. Через таку позицію депутатів парламенту ратифікації плану врегулювання військового конфлікту досягнуто не було.

Після цих подій державні медіа СРЮ кардинально змінюють свою інформаційну політику щодо «Республіки Сербської». Раптово з'ясувалося, що лідери боснійських сербів ніякі не «Робін Гуди», як вони характеризувались засобами масової інформації до цього, а лише купка безвідповідальних авантюристів, котрі заради своїх корисних інтересів тримають в заручниках і боснійських сербів, і саму Сербію, яка знемагає від введених проти неї міжнародних санкцій. За цих умов керівництво СРЮ вирішило остаточно припинити підтримку сепаратистів і перекрило боснійський кордон разом з усіма поставками «Республіці Сербській» боєприпасів та живої сили.

На наш погляд, Боснійський варіант умиротворення аналогічний сценарію, який Кремль хотів би нав'язати Україні. Адже під час укладання Дейтонських угод в 1995 році, що ознаменували закінчення Боснійської війни, керівництво США та Західно-Європейських держав наполягало на збереженні «Республіки Сербської» в якості окремого адміністративно-територіального формування в межах Боснії і Герцеговини. Її представники отримали третину депутатських місць в парламенті країни, а керівництво штучно створеного анклаву одержало право вето на прийняття спільних рішень. Як наслідок, компетенція боснійських центральних органів влади була суттєво обмежена на користь регіональних органів. Боснія і Герцеговина фактично перетворилася на конфедерацією, до складу якої входять три суб'єкти – Республіка Сербська, Федерація Боснії і Герцеговини (своєрідна федерація в складі конфедерації) та автономний округ Брчко, котрий залишився спірною територією і перебуває під управлінням миротворчого контингенту ООН. Як наслідок, сучасна Боснія і Герцеговина нагадує намагання героїв загальновідомої байки про лебедя, рака і щуку, адже вона не здатна ані до компромісу, ані до ефективного розвитку. Система державного управління у ній вийшла надзвичайно громіздкою і малоефективною. Немає жодних сумнівів в тому, що Кремль сьогодні мріє про те, щоб Донбас відіграв для України аналогічну роль, яку в свій час відіграла і продовжує відігравати для Боснії і Герцеговини «Республіка Сербська».

З іншого боку, керівництву України слід вивчити досвід розв'язання військового конфлікту в іншій постюгославській країні – Хорватії. Адже паралельно з війною в Боснії в першій половині 90-х років йшла схожа війна – й у Хорватії, в ході якої хорватські серби в 1991 році проголосили створення квазі-держави під назвою «Сербська Крайна» зі столицею у м. Кнін. Цей новоутворений анклав також користувався військовою та політичною підтримкою СРЮ. Але хорватське керівництво, на відміну від лідерів Боснії і Герцеговини, принципово не погоджувалося на запропоновані західними миротворцями варіанти реінтеграції бунтівної території до складу Хорватії. Зокрема, в січні 1995 р. керівництво США запропонувало сторонам конфлікту план його мирного врегулювання під назвою «Загреб-4», згідно якого одна частина бунтівних територій отримувала б автономію, а інша – інтегрувалася б до складу країни. Проте тодішній хорватський президент Ф. Туджман визнав запропонований варіант неприйнятним, хоч і допустив можливість його реалізації у віддаленій перспективі.

Переговори відбувалися, але конкретних наслідків вони не приносили. Як з'ясувалося, керівництво Хорватії терпляче вичікувало момент, коли Сербію почнуть розривати внутрішні серйозні протиріччя. Зрозуміло, що за таких умов СРЮ не матиме змоги підтримувати сепаратистів, котрі перебували поза межами Сербії. Через чотири роки після початку конфлікту керівництво Хорватії, все ж таки, цього сприятливого для себе моменту дочекалося. У 1995 році хорватська армія провела дві успішні військові операції – «Блискавка» і «Буря», в ході яких була взята під контроль територія «Сербської Крайни». Водночас зауважимо, що оцінка цих операцій досі залишається неоднозначною. Адже поряд з відновленням територіальної цілісності Хорватії її наслідками стала величезна кількість біженців та жертв серед мирного населення.

Аналізуючи сучасну ситуацію, що склалася в Україні, зазначимо, що держава стоїть на роздоріжжі. Одна дорога може привести її до повторення боснійського досвіду умиротворення, інша – до хорватського. Зрозуміло, що керівництво Російської Федерації прагне вийти із розв'язаного ним конфлікту на Донбасі хоч і не з територіальними придбаннями, але без іміджевих втрат. Кремлю важливо повернути Україну в колишнє буферне становище, в якому роль гальма у галузі внутрішньої і зовнішньої політики стануть відігравати Донецьк і Луганськ.

Саме тому Російське керівництво не поспішає виконувати Мінські угоди – адже після переходу контролю над російсько-українським кордоном до української влади фактично відбудеться повний крах самої ідеї створення «народних республік». За таких умов вони позбудуться російської зброї, боєприпасів, добровольців, найманців та сподівань на те, щоб стати своєрідним «українським Придністров'ям», а їх нинішні і можливі наступні «чільники» будуть приречені шукати спільну мову з офіційною українською владою.

Безсумнівно, для українського керівництва більш оптимальним, але, на жаль, в даний час нереальним, є хорватський варіант розв'язання збройного конфлікту з Російською Федерацією. Адже на відмінну від Сербії, Росія набагато міцніша і в політичному, і в економічному, і в військовому вимірах. Незважаючи на вжиті проти неї міжнародні економічні санкції, вона здатна за рахунок власних резервів і можливостей протриматися ще декілька років, якщо за цей час не впаде ще більше ціна на нафту, за рахунок експорту якої Росія сьогодні тримається на плаву [1].

З іншого боку, розрахунок на те, що в ході наступних виборів Президента Російської Федерації В. Путін в 2018 році не буде обраний на цю посаду теж, на наш погляд, не має достатніх підстав. За словами директора Національного інституту стратегічних досліджень В. Горбуліна, в Росії наразі не існує ніякої реальної політичної опозиції, як запоруки розвитку політичної системи та забезпечення контрою над владою [13, с.10]. Тому усувати нинішню російську владу, на думку відомого громадського діяча В.Коротича, просто немає кому [1].

Враховуючи переважаючий в рази військовий потенціал Росії, вважаємо, що прихильникам «партії війни» в Україні варто набратися терпіння і довгого вичікування слушного моменту, пов'язаного з якимись форс-мажорними обставинами, які можуть статися в Росії. Тому дотримуючись цілком конфуціанської логіки, їм необхідно «сидіти на березі і чекати, поки по річці пропливе труп агресора».

Більш логічним і виваженим виходом із складної ситуації, що склалася сьогодні на Донбасі, за переконанням офіційного керівництва України, є продовження переговорів у Мінському та нормандському форматах, яким альтернативи наразі не існує. Адже відмова від них і оголошення військового стану на Сході України призведе до припинення економічних санкцій наших союзників щодо Росії. «Якщо Україна сама вийде з Мінських домовленостей, – наголошує Президент України П. Порошенко, – то забудьте про санкції. Якщо Україна сама візьме на себе статус порушника Мінських домовленостей, забудьте про коаліції!» [6].

На думку фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, керівництву України варто порушити питання щодо уточнення і додаткового узгодження Мінських домовленостей. При цьому Україні слід постійно боротися за те, щоб політичні питання не використовувалися як інструмент шантажу, а зброя – як політичний аргумент. Слід відмовитися від принципу синхронізації процесів політичного, військово-технічного та гуманітарного врегулювання. Натомість необхідно передбачити більш чіткий порядок і зв'язок між його окремими етапами та сферами [13, с. 480-481]. На жаль, керівництво України не пропонує своїм союзникам і опонентам чітко виробленої стратегії деокупації Донбасу і Криму.

Тому, продовжуючи мирні переговори і в Мінську, і в Парижі, українському керівництву водночас варто шукати й інші політичні і дипломатичні важелі тиску на російського агресора. Зокрема, на думку першого Президента України Л. Кравчука, в цьому зв'язку варто використати Будапештський меморандум 1994 року, який гарантував Україні безпеку, суверенітет, цілісність кордонів в обмін на відмову від ядерної зброї, підписаний керівництвом України, США, Росії, Великобританії, а потім підтриманий Францією і Китаєм. Україна могла б виступити ініціатором проведення міжнародної конференції з питань безпеки, брати активну участь у всіх міжнародних нарадах і симпозіумах високого рівня. За словами Л. Кравчука, Мінські перемовини – це приниження України. На його переконання, питання територіальної цілісності та існування України можна вирішити лише шляхом переговорного процесу високого рівня при участі не «колишніх», не послів, а перших осіб держав Великої двадцятки [2, с. 8].

Окрім цього, українській дипломатії варто посилити свій кадровий потенціал, проявляти більшу активність і наполегливість в питаннях введення на територію Донбасу миротворчого контингенту ООН чи військової місії Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), котрі б могли контролювати дотримання режиму безпеки в цьому регіоні України під час вирішення політичних проблем, передбачених Мінськими домовленостями.

Зрозуміло, що для того, щоб і надалі мати підтримку світової спільноти у протистоянні з Росією, українському керівництву слід, насамперед, своїми конкретними практичними діями переконливо

доводити їй свою послідовність і наполегливість в проведенні запланованих демократичних реформ. Не секрет, що першочергова увага в цьому контексті повинна бути зосереджена не на пустих словесних запевненнях та обіцянках, а на конкретній, а головне ефективній боротьбі з корупцією, яка, як ракова пухлина, охопила усі ешелони української влади. Адже ця тема є найбільш хворобливою для України, особливо після оприлюднення Е-декларацій її високопосадовців. Тому зрозуміло, що лише безкомпромісна боротьба з корупцією стане конкретним сигналом для керівництва країн Заходу про реальність вибору нашою політичною елітою європейського шляху розвитку.

Безперервний потік брехливих повідомлень і фальшивок, що в ході гібридної війни постійно сіє зі своїх телеканалів путінське керівництво, вимагає від українських засобів масової інформації діяти на випередження, проводити активну і наступальну контрпропагандистську роботу, щоб переконати у своїй правоті не лише наших співгромадян і союзників, але й наших ідейних опонентів. Така наступальна і результативна контрпропаганда повинна зберегти внутрішньополітичну стабільність і дасть змогу нашій державі заручитися надійною підтримкою міжнародного співтовариства.

Безсумнівно, що головною передумовою перемоги України у розв'язаній проти неї Кремлем гібридної війни є непорушна єдність українського народу, досягти якої можливо лише завдяки чітко виробленій, зрозумілій, переконливій та єдиній для всіх українців національній ідеї. Саме така ідея повинна стати визначальною домінантою переможного закінчення війни і наступного просування України до європейської сім'ї народів.

Висновок. Як підсумок, зазначимо, що гібридна війна, розв'язана проти України російським керівництвом, має свою передісторію, прояви якої мали місце ще на початку 20 ст. під час більшовицької агресії на території УНР, а згодом Фінляндії, Польщі та інших держав. Сучасна гібридна війна має свої характерні риси і особливості. Це, зокрема: інформаційна пропаганда, спрямована на державу, що обрана об'єктом агресії, створення в ній серйозних економічних проблем, провокування і підтримка на її території проявів місцевого сепаратизму та сприяння створенню нерегулярних збройних формувань. При цьому держава-агресор, розв'язавши військовий конфлікт, залишається публічно непричетною до нього. Незважаючи на неприхований політичний, економічний та інформаційний тиск з боку сучасного кремлівського керівництва, завдяки патріотизму українського народу агресору не вдалося досягти поставлених перед собою цілей. Враховуючи приклади розв'язання військових конфліктів в Боснії і Герцеговині та Хорватії, керівництво України шукає оптимальні шляхи збереження єдності нашої держави та переможного закінчення гібридної війни, розв'язаної проти неї Кремлем.

Література:

1. «Бульвар Гордона», май 2016, № 21 (577).
2. «Бульвар Гордона», декабрь 2016, № 49 (605)
3. Безперстова О. Мало кто знает, что в Финляндии белые тоже воевали против красных, которых полностью поддерживала и финансировала большевистская Россия // Факты, 20 января 2017 г.
4. Брехуненко Віктор. Спершу свідомість, потім зброя // Український тиждень. – 2014. – № 52.
5. Герасимов В. Ценность науки в предвидении // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vpk-news.ru/ARTICLES/14632
6. Головатий І., Порошенко П. «Если Украина сама не выйдет из Минских договоренностей, то забудьте о санкциях» // Факты 25.10.2016.
7. Громенко С. Чому Україна програє сусідам війни за історію? [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://tyzhden.ua/History/117885
8. Корнієнко Софія. Путін веде в Україні гібридну війну – генерал Каппен // Радіо Свобода, 27.04.2014. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/25363591.html
9. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1933 рр.). – К., Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
10. Лещенко А., Сидоренко Н. Три мероприятия к годовщине расстрела Небесной Сотни организуются с территории России // Факты № 24, 17 февраля 2017.
11. Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. – Х.: Віват, 2015. – 304 с.
12. Рудюк С. Як створити образ ворогу? Україна в російських підручниках // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www/istpravda.com.ua/digest/2011/09/18/54961
13. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К; НІСД, 2017. – 496 с.
14. Черниш В. Що відбувається на Сході України. Ще раз про термінологію // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/law/scho_vidbuvaetsya_na_skhodi_ukraini_sche_raz_pro_terminologiyu/

15. Шевцова Л. Путин ищет новые способы удушения Украины // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/interview/politics/3329055-liliya_shevtsova_putin_ishchet_novye_sposoby_udusheniya_ukrainy_.htm
16. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., Либідь. – 1999. – 480 с.
17. Яшин И. Гибридная агрессия Кремля. Аналитический обзор // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.4freerussia.org
18. Hybridwar – hybridresponse? // [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.nato.int/docu/review/2014/Russia-Ukraine-Nato-crisis/Russia-Ukraine-crisis-war/EN/index.htm

УДК 321.0

СТРУКТУРАЦІЯ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ: ПОНЯТТЯ ТА НАПРЯМИ

Крижановська О. В.,
викладач кафедри адміністративної діяльності ОВС
та економічної безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ

У статті запропоновано розглядати становлення правового порядку та теорії правового порядку через призму теорії структурації Е. Гідденса. Виділено чотири основні напрями структурації правового порядку, що пов'язані з виведенням у центр правового порядку діяльнісного суб'єкта, що артикулює та репродукує норми й цінності, а також з оформленням теорії правового порядку як самостійного й автономного напряму загальнотеоретичної юриспруденції.

В статье предложено рассматривать становление правового порядка и теории правового порядка через призму теории структурации Э. Гидденса. Выделено четыре основных направления структурации правового порядка, связанные с выводом в центр правового порядка деятельного субъекта, который артикулирует и репродуцирует нормы и ценности, а также с оформлением теории правового порядка как самостоятельного и автономного направления общетеоретической юриспруденции.

The article proposes to consider the formation of legal order and the theory of legal order through the prism of the theory of structuring by E. Giddens. Four main directions of the legal order structuring are allocated, which are connected with centring of the legal order around an active subject that articulates and reproduces the norms and values; as well as the formulation of the theory of legal order as an independent and autonomous direction of the general theoretical jurisprudence.

Ключові слова: правовий порядок, теорія правового порядку, інституціоналізація правового порядку, структурація.

Постановка проблеми. Дослідження різноманіття існуючих соціальних систем та структур, які зумовлюють їх існування – один із актуальних напрямів сучасного наукового пошуку в соціологічній теорії. Відмова від виявлення об'єктивно існуючих структур, поступове визнання принципу толерантності щодо об'єктивної реальності тощо стали тими ідеями, які формують науковий дискурс в соціологічних дослідженнях XXI століття. У той же час, можна констатувати, услід за багатьма дослідниками, що загальнотеоретична юриспруденція більшою мірою продовжує перебувати у просторі об'єктоцентристських, раціонально-орієнтованих наукових конструкцій, які, відображаючи ідеальні моделі правового буття людини при цьому мають мало спільного із реальним правовим життям.

Особливо актуально це для теорії правового порядку, яка сьогодні переживає складні часи переосмислення на наповнення новими юридичними конструктами. Незважаючи на появу некласичних та постнекласичних досліджень у царині правового порядку, можна констатувати, що вони більшою мірою є винятками та сприймаються радше як певні відхилення від «нормального» класичного наукового юридичного дискурсу. Так, традицію розгляду правового порядку як наслідку реалізації принципу законності не вдається подолати навіть із залученням ґрунтовної методології.

У цьому зв'язку актуальним вбачається звернення до соціологічних аспектів теорії структурації, яка, як видається, є цілком адекватною проблемам розвитку сучасного правового порядку. Ідея структурації отримала свій початок у теоретичних розробках Е. Гідденса. На його думку, проблема класичної соціології полягає у тому, що вона залишає за полем розгляду активного діяча, який творить соціальні структури, відтворюючи їх у своїй практичній діяльності [1]. На відміну від Т. Парсонса, Е. Шилза, Р. Мертона та інших соціологів структурно-функціональної парадигми, Е. Гідденс виходить з тієї позиції, що суспільство не існує об'єктивно, як існує фізичний світ навколо нас. На відміну від фізичного світу, соціальна реальність створюється самими людьми та їх об'єднаннями, що зумовлює глибинну герменвтичну природу соціальних структур: вони не є насиллям (як їх розумів М. Фуко), вони не виступають абсолютними масштабами соціалізації (як вважали представники класичної соціальної теорії початку XX ст.), але відтворюються акторами в соціальній взаємодії.

Для теорії правового порядку теорія структурації може стати ефективної методологічною програмою, яка дозволить подолати існуючі недоліки в розумінні цього комплексного й багатогранного

правового феномену, дозволить показати, як правовий порядок сам себе відновлює й конструюється правовими суб'єктами. Саме акцент на діяльному суб'єкті лежить в основі теорії структурації, і саме в цьому зв'язку вона є корисною для осмислення правового порядку.

Таким чином, **метою статті** є виявлення основних напрямів структурації правового порядку та осмислення перспектив використання теорії структурації в юриспруденції.

Викладення основного матеріалу. Перш ніж перейти до розгляду проблем структурування правового порядку, слід окремо зупинитися на тому, у чому саме полягала новаційність соціологічного підходу Е. Гідденса, і чому вона є актуальною для сучасної юриспруденції. Як відомо, упродовж майже всього XX ст. у соціологічній теорії домінували дві парадигми: функціональна й структуралістська, які були тісно пов'язаними, однак використовували дещо різні акценти при описі соціальної реальності. Їхньою спільною проблемою було те, що вони орієнтувалися передусім на певні об'єктивні параметри соціального буття, яке нібито не залежить від особи дослідника. Як структуралісти, так і функціоналісти прагнули розгледіти за окремими соціальними нормами, інститутами, практиками тощо певні універсальні патерни, спільні не лише для всіх норм, цінностей, практик тощо у межах конкретного суспільства, але й за його межами.

Така сама методологічна зорієнтованість продовжує визначати хід дослідницьких практик в юриспруденції. Як теорія права, так і галузеві юридичні науки прагнуть зосередитися на об'єктивних структурах і функціях, таких як правопорядок, законність, держава, правова реальність тощо. При цьому центрованість дослідницької уваги на універсальних структурах часто веде до спотвореного уявлення про правову реальність, представлення її через поняття й теоретичні конструкції, що є доволі далекими від того, як вона існує насправді [2].

Теорія структурації мала на меті змінити такі хибні дослідницькі практики, оскільки їх спільний недолік полягає у тому, що вони прямо чи опосередковано ігнорують суб'єкта. У світі об'єктивних структур і функцій окремому суб'єкту немає місця, він опиняється загубленим серед норм, цінностей і практик. На думку Е. Гідденса, соціальні науки (і правознавство тут не є винятком) повинні повернутися до суб'єкта і відмовитися від штучної об'єктивації соціальної реальності.

Іще одна важлива складова теорії структурації полягає у тому, що вона з обережністю ставиться до правил, що існують в соціальному просторі, у тому числі правових. Суть соціальних правил, на думку Е. Гідденса, полягає у тому, що вони одночасно є регулятивними і конститутивними, оскільки регулювання передбачає об'єктивацію певних цінностей. При цьому чим вищим є ступінь формалізованості таких правил, тим меншими стають претензії на їх легітимність [3, с. 138–142].

Таким чином, ключовим посилом теорії структурації є акцентування дослідницької уваги на суб'єкті. Маючи це на увазі, він виробив чотири нових правила соціологічного методу, які охарактеризував як дослідницькі сюжети, що символізують розрив між класичною та некласичною соціальною теорією. перше правило полягає у тому, що соціальне життя в цілому й окремі його інститути є результатом «виробництва» і «відтворення» у процесі діяльності окремих індивідів. Суспільство не існує саме по собі, воно відтворюється за рахунок нашої участі в ньому індивідуальних суб'єктів, які тим самим відтворюють його, підтримуючи норми й цінності в актуальному стані. Друге правило полягає в тому, що така участь суб'єктів у конструюванні суспільства не є безмежною: індивіди є історично обмеженими акторами, які діють в рамках заданого культурного коду. Третє правило стосується дослідницької позиції і деоб'єктивації. Соціолог нічим не відрізняється від звичайної людини, яка осмислює соціальну реальність довкола себе, оскільки і соціолог, і звичайна людина оперують спільними інтерпретативними схемами. Четверте правило стосується формування метамови соціологічного опису, для якої характерною є подвійна герменевтика: соціальні феномени спочатку проходять первинну інтерпретацію суб'єктом, а потім вторинну інтерпретацію через представлення цих феноменів мовою соціологічної теорії [4, с. 39–40].

Як видається, ці правила якраз мають розглядатися як напрями структурації правового порядку й осмислюватися в руслі функціонування теорії правового порядку.

Отже, **першим напрямом** структурації правового порядку є його конструювання та відновлення суб'єктами права. Постнекласична методологія юриспруденції, у порівнянні з некласичною методологією, є набагато більше зверненою до суб'єкта пізнання, робить його вихідною точкою всього усвідомлення правового життя. У правовій реальності категорія «суб'єкт пізнання» включає в себе поняття «суб'єкт права», оскільки суб'єкт права завжди є суб'єктом пізнання правової матерії, її інтерпретації й оцінювання. Однак виникнення постмодерну в праві як певного відображення його культурологічних властивостей, зумовлене кількома факторами. Розглядаючи правовий розвиток у його діалектичному аспекті, можна відзначити, що він розвивається й трансформується за схемою, що нагадує «маятник». При цьому крайніми його положеннями є: з одного боку, позитивістське сприйняття права, насичене нормативним регулюванням, спрямоване, у першу чергу, на захист і становлення об'єктивних категорій правового буття, і, з іншого боку, природньо-правове його розуміння, превалювання ненормативного регулювання, що орієнтується на суб'єктивне сприйняття права [5, с. 221].

Звідси стає очевидно, що діяльність суб'єктів права є первинною стадією правоформування, вона виступає необхідною ланкою в ланцюзі функціонування права, тобто становленні правопорядку. Цінності, що формулюються більшістю в суспільстві, об'єктивуються державою: вона створює норму права. На цьому етапі цінність діє і як ненормативний регулятор (на рівні правосвідомості суб'єктів права), і як нормативний регулятор (на рівні загальнообов'язкової норми, створеною державою). Вона сприймається суб'єктами в праві і зіставляється з особистісними шкалами цінностей. При цьому суб'єкт в праві схильний інтерпретувати право, роз'яснювати його таким чином, щоб воно найбільш точно відповідало його шкалі цінностей. Правопорядок так само є комплексною цінністю права (оскільки включає в себе такі цінності як законність, верховенство права та інші), однак, не дивлячись на свою нормативну суть, усвідомлюється він на ненормативному рівні у вигляді найчастіше непозитивованої системи цінностей [6, с. 289].

Відтак, правовий порядок структурується за рахунок діяльності суб'єктів права, які виконують щодо нього одразу кілька функцій: по-перше, відновлюють (репродукують) норми й цінності, що лежать в основі правового порядку, у своїх діях; по-друге, оцінюють правовий порядок як цінний і тим самим забезпечують його інституціоналізацію; по-третє, суб'єкти права здатні створити правовий порядок «з нуля», навіть не маючи при цьому діючої правової системи.

Другий напрям структурації правового порядку полягає в природній обмеженості можливостей окремих індивідуальних суб'єктів впливати на інституціоналізацію правового порядку. Існує три фундаментальних фактори такої обмеженості. По-перше, кожен індивід обмежений культурними рамками, які формуються під час виховання й соціалізації, що зумовлює існування доволі строкатої палітри правових порядків: усе вони є різними, кожен національний правопорядок є унікальним. По-друге, часто вплив на правовий порядок можливий лише через інститути, а не напряму. Так, правотворення, покарання правопорушників, відправлення правосуддя тощо можуть здійснюватися лише в умовах, коли існують принаймні передумови для формування відповідних інститутів. Інститути хоча й не існують об'єктивно, окремо від індивідів, однак, тим не менш, вони функціонують як деперсоналізовані структури. Нарешті, по-третє, нормативна природа правового порядку передбачає, що суб'єкти не можуть діяти на власний розсуд і вимушені слідувати певним приписам для того, щоби їхня участь в правовому порядку розглядалася як така, що сприяє його інституціоналізації [7, с. 115]. З цієї точки зору стає зрозумілим, що правовий порядок існує у режимі подвійної структури, як її описував Е. Гідденс: він одночасно конструюється і підтримується суб'єктами й обмежує їх, формуючи домінантні стратегії поведінки, які розглядаються як належні практики.

Це означає, що з інституційної точки зору правовий порядок має базуватися принаймні на мінімальному рівні довіри до інститутів, інакше ці інститути будуть замінені іншими, до яких довіра є. Це часто-густо веде до дуалізму правопорядків, коли в рамках одного і того ж суспільства існує офіційний і неофіційний правопорядок. Правопорядок існує в суб'єкт-об'єктному режимі, через що його реальність є в чомусь навіть більш невловимою, ніж реальність правової системи, яка традиційно осмислюється саме в інституційному вимірі.

Третій напрям структурації правового порядку стосується інституціоналізації теорії правового порядку, її виходу за рамки об'єктивістської парадигми. Як слушно зазначає Н. Б. Арабаджи, для сучасних теорій правового порядку характерною рисою є їх дискурсивність. При аналізі постнекласичних теорій правового порядку дійсно можна помітити, що вони не лише не заперечують, а навіть підкреслюють незавершеність, відкритість, нецентрованість положень теорії. Навіть ціннісно-нормативна теорія правового порядку, що будується навколо проблем ціннісного сприйняття порядку, розгляду його як певної матриці, системи цінностей, не апелює то затвердження окремих цінностей, тобто створювана цією теорію структура не є ані апелятивною, ані субституційною, ані соціокультурно детермінованою [8, с. 49]. На цьому також акцентує увагу А. Ф. Крижановський, коли стверджує, що сучасна теорія правового порядку цікавиться насамперед тим, як порядок виникає з хаосу, а не як цей порядок набуває правових характеристик [7, с. 6].

Деоб'єктивація теорії правового порядку є відображенням загального тренду у правовій науці в цілому. За великим рахунком, фундаментальний принцип класичного правознавства, відповідно до якого правові феномени існують незалежно від індивідуальної свідомості дослідника, а тому можуть бути реконструйовані й осмислені об'єктивно, сьогодні втратив свою актуальність. Це не означає, що всі правові феномени проголосили такими, що не існують об'єктивно. Радше питання щодо об'єктивності відійшло на другий план і більше не є фундаментальною методологічною установкою.

Це стосується і теорії правового порядку. Його структурація як об'єкту дослідницької уваги сьогодні значною мірою здійснюється через усвідомлення нестабільності й хаотичності правового порядку. Теорія правового порядку стає найбільш доцільним та методологічно коректним простором для екстраполяції синергетичних ідей. При цьому ідеї синергетики дозволяють в більшій мірі поглибити та з нових позицій розглянути проблему ціннісного аспекту правового порядку. Перебуваючи у

вимірах синергетичного сприйняття правового порядку, людина необхідно постає перед дилемою ціннісного характеру. Це якраз і є структурацією у її первинному вигляді, як її описує Е. Гідденс.

Нарешті, **четвертий напрям** структурації правового порядку також має радше теоретико-методологічний прояв і стосується радше наукового дискурсу щодо правового порядку, аніж його буття. Е. Гідденс змальовує свій четвертий постулат таким чином, що осмислення соціальної реальності завжди проходить два етапи інтерпретації: первинна інтерпретація, яка здійснюється суб'єктом пізнання в момент осмислення реальності; і вторинна інтерпретація, яка є наслідком екстраполяції первинної інтерпретації на термінологічну систему відповідної сфери знань. Таким чином, останній напрям структурації правового порядку пов'язаний з розмежуванням мови і метамови опису правового порядку.

Якщо говорити про теорію правового порядку, то варто звернути увагу на те, що з точки зору формальних характеристик, вона не має розвиненої та розгалуженої термінологічної системи. За великим рахунком, теорія правового порядку використовує загальну термінологічну систему правової теорії в цілому, представленої насамперед загальнотеоретичною юриспруденцією. По суті, навіть такі базові терміни теорії правового порядку як законність, вимоги правового порядку, правозаконність тощо не можуть вважатися власними елементами теорії правового порядку. Це означає, що теорія правового порядку не є повною мірою інституціоналізованою і постає радше умовною частиною теорії права.

Однак навіть у такому статусі теорія правового порядку має пройти стадію структурації. Ідеться про те, що теорія правового порядку має набути характеристик, які властиві усім теоріям. По-перше, теорія може бути спростована якщо запропонована нова теорія з такими характеристиками: нова теорія має додатковий емпіричний зміст у порівнянні з попередньою теорією, тобто нова теорія передбачає факти нові, неймовірні з точки зору попередньої теорії; нова теорія включає в себе попередню теорію як окремий випадок, іншими словами, відбувається розширення пізнавальних здібностей теорії [9, с. 78–79]. По-друге, в суто методологічному плані існує серйозна проблема розриву між теоретичною і практичною складовими юриспруденції. Для подолання цієї проблеми В. Г. Тарасенко запропонував розглядати будь-які правові теорії, перш за все, як теорії середнього рівня [10, с. 9].

Таким чином, теорія – це всього лише частина науки, можлива гіпотеза, судження, яке належить перевірити на практиці, і яке повинно відповідати критеріям фальсифікації. Якщо теорія спростована, то очевидним є висновок про її неспроможність. Одночасно в рамках загальнотеоретичної юриспруденції може існувати цілий комплекс теорій – теорія правозастосування, теорія правової поведінки, теорія правового мислення, теорія правових систем, теорія правової культури і т. д., у тому числі й теорія правового порядку.

Для того, щоби теорія правового порядку набула статусу повноцінної сфери теоретичних знань про правовий порядок, потрібно створити систему понять і категорій, які відображають властивості саме правового порядку як особливого правового феномену. Однак при цьому така теорія повинна перебувати в межах, заданих загальними парадигмальними рамками загальнотеоретичної юриспруденції.

Висновки. Теорія структурації, запропонована Е. Гідденсом як програма реформування соціологічної теорії, може стати вагомим методологічним шляхом, яким має рухатися сучасна теорія правового порядку. Чотири основні вектори структурації правового порядку, два з яких стосуються його онтологічних вимірів, а два інших – гносеологічних, можуть слугувати надійним дороговказом у розкритті фундаментальних закономірностей інституціоналізації правового порядку у сучасних суспільствах. Важливо розуміти, що структурація стосується не лише соціальної реальності та її правового аспекту, але й знання про цю реальність, що формується за рахунок конкуренції різноманітних теорій та концепцій.

Література:

1. Гидденс Э. Устроение общества. Очерки теории структурации / Э. Гидденс. – М.: Академический проект, 2005. – 528 с.
2. Горобець К. В. Структурність права як його універсальність / К. В. Горобець // Актуальні проблеми політики. – 2012. – Вип. 44. – С. 102–112.
3. Соболевська М. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії у сучасній соціології / М. Соболевська. – К.: Дух і літера, 2010. – 164 с.
4. Керимова Л. М. Теория структурации Э. Гидденса: методологические аспекты / Л. М. Керимова, Т. Х. Керимов // Социологические исследования. – 1997. – № 3. – С. 37–47.
5. Мельничук О. С. Аксіологічні основи права / О. С. Мельничук, К. В. Горобець // Право України. – 2010. – № 4. – С. 220–224.

6. Мельничук О. С. Аксиогерменевтический аспект правопорядка / О. С. Мельничук, К. В. Горобец // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 287–290.
7. Крижановський А. Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура / А. Ф. Крижановський. – Одеса: Фенікс, 2009. – 504 с.
8. Арабаджи Н. Б. Аксіологія сучасного правового порядку / Н. Б. Арабаджи. – Херсон: Олді-плюс, 2014. – 188 с.
9. Кун Т. Структура научных революций. С вводной статьей и дополнениями 1969 г. / Т. Кун. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
10. Тарасенко В. Г. Постулаты права / В. Г. Тарасенко. – М.: Городец, 2009. – 128 с.

УДК 343.98:002.6

КРИМІНАЛІСТИЧНА МОДЕЛЬ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦІВ, ЯКІ ВЧИНЯЛИ РОЗКРАДАННЯ У НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ТА ПРОЕКТНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ УКРАЇНИ

Камоцький О. Б.,
кандидат юридичних наук
доцент кафедри інформаційного права
та права інтелектуальної власності
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Про засади, проблеми та особливості інформаційної моделі особистості злочинців, які здійснювали розкрадання у науково-дослідних та проектних організаціях України.

О принципах, проблемах и особенностях информационной модели личности расхитителей, совершавших хищения в научно-исследовательских и проектных организациях Украины.

On the principles, problems and peculiarities of the information model of the identity of the plunderers who committed embezzlement in scientific research and design organizations of Ukraine.

Ключові слова: інформаційна модель, структура криміналістичної характеристики особистості злочинців, які здійснювали розкрадання у науково-дослідних та проектних організаціях України, її елементи, кореляційні зв'язки та взаємозалежності між ними.

Постановка проблеми. Як свідчить проведений нами аналіз судово-слідчої практики у криміналістичній літературі до цього часу недостатньо розроблена методика розслідування розкрадань, які скоюються у науково-дослідних і проектних організаціях.

Разом з тим у державному бюджеті України тільки на 2015 рік було передбачено виділення 14 млрд. гривень на розробку та створення нових зразків сучасних високотехнологічних озброєнь, роботи по створенню яких, як відомо, проводяться саме у науково-дослідних та проектних організаціях [1].

Метою статті є спроба дослідити перед усім криміналістичну характеристику, її елементи і кореляційні взаємозв'язки між ними з урахуванням специфіки структури елементів криміналістичної характеристики особистості злочинців, які скоювали розкрадання у науково-дослідних та проектних організаціях України.

Виклад основного матеріалу. Дослідження особи злочинця проводилось на основі чотирьохступеневої моделі криміналістичної характеристики злочинів, у якій особа злочинця відображується обумовлено [2, с. 20-24].

Дослідження проводилось на основі кримінальних справ про розкрадання у науково-дослідних та проектних організаціях. Для характеристики особи злочинця ми використали структурну модель Ф.В. Глазиріна [2, с. 3-15] значення якої для побудови версій і напрямків розслідування в цілому загальновідомо.

Передусім підкреслимо, що в науково-дослідних і проектних організаціях в основному працюють чоловіки-їх не менше 90%, тому серед розкрадачів, за нашими даними, чоловіки складають близько 94% і лише 6% жінки. Останнє пояснюється характером спеціальностей у досліджувальній сфері. Відносно невеликий відсоток жінок серед загальної маси розкрадачів далеко не безвинний, оскільки близько 70% із них – матеріально відповідальні й посадові особи, які працюють в основному в планово-економічних підрозділах науково-дослідних і проектних організацій. Ці обставини варто враховувати при висуненні версій про осіб, причетних до вчинення злочинів у досліджувальній сфері.

При розгляді розкрадань, пов'язаних із використанням посадового становища, важливим, що характеризує особу злочинця, є соціальне становище і вид занять. Показники, розкрадачів у науково-дослідних і проектних організаціях характеризуються: службовці-близько 88%, робітники-12%, із числа службовців – 80,1% посадові особи, відповідальні за фінансово-господарську діяльність. Наявність серед них робітників пов'язане з тим, що вони виступають у ролі співучасників групових

розкрадань, здійснюваних посадовими особами. Зазначимо, що зростання питомої ваги розкрадань, здійснених групами в даній галузі, складає близько 10,4% від загальної кількості злочинів, здійснених у науково-досліджених і проектних організаціях. Серед них засуджені за розкрадання в особливо значних розмірах близько 94% складають службовці.

Все це можна пояснити тим, що при організованих розкраданнях учасники злочинних груп формуються в основному із числа службовців, відповідальних за документообіг, планування, нормування і заохочення у науково-дослідній діяльності. Важливою ознакою є професія і посадове становище. В цих показниках дістають відображення різнобічні особливості особи, її інтереси, потреби, мотиви і крім цього, професія. Матеріали нашого дослідження дають таку інформацію про посадове становище злочинців, які здійснили розкрадання: керівники установ – 12,4%; головні інженери – 2,6%; головні бухгалтери – 14,9%; керівні працівники планово – економічних служб – 33,3%, завідуючі секторами /відділами/ – 6,7%; завідуючі лабораторіями – 5,3%; обліково-бухгалтерські працівники – 8,2%; матеріально-відповідальні особи – 16,9%.

Професіональні й посадові ознаки осіб, які вчинили розкрадання в науково-дослідних і проектних організаціях, у своїй більшості визначають вибір способу розкрадання, до того ж, як правило, чим вище обіймана посада, тим витонченіший спосіб вчинення і приховування злочину.

Відповідальне становище розкрадачів сприяє зростанню розмірів розкрадання, полегшує здійснення розкрадань іншим співучасникам і об'єктивно створює передумови для втягнення в злочинну групу великої кількості людей.

Соціальний статус, характер і ступінь соціалізації, особливості соціально-психологічного складу злочинця пов'язані з його віком. З ним набувається життєвий досвід, формуються погляди, переконання, потреби, характер, емоційні особливості тощо. Як правило, максимум вчинення злочинів припадає на вік 25-35 років. При розкраданні в науково-дослідних і проектних організаціях спостерігається протилежна тенденція. Найбільше число засуджених припадає на вікову групу 30-49 років 73%, особи віком 25-39 років вчинили розкрадання в 3,6-7,1% випадках, у віці до 20 років – лише 0,3-0,7%.

Інколи вікові особливості важливі не самі по собі, вони обумовлюють певні стійкі психологічні й соціологічні особливості особи: це пояснюється тим, що сформовані стійкі негативні відношення перебороти дуже важко, оскільки в них крім знань, переживань завжди присутня нездоланна потреба, звичка до їх відновлення. Тому розробка криміналістичних рекомендацій тактики і методики повинна враховувати вікові ознаки особи.

Дослідження вікового фактору тісно пов'язані із загальноосвітнім рівнем, що, в свою чергу, відображається на характері здійсненного розкрадання. Загальна культура людини впливає на психологічний склад особи, на мотивацію діяльності, в процесі якої люди застосовують накопичені знання для вирішення життєво важливих завдань. [3] Правильна оцінка освітнього і культурного рівня обвинуваченого дозволяє успішно вирішувати криміналістичні завдання. Освіта і культура особи визначає її інтереси, уподобання, деякі навички, чим визначається спосіб здійснення розкрадання і приховування слідів злочинної діяльності.

За нашими дослідженнями, лише 7,9% звинувачених мала середню освіту, більша частина злочинців /76,4% мала вищу освіту, а 15,7% засуджених – вчену ступінь. Саме останні були організаторами й виконавцями розкрадань. Ще вищий освітній рівень злочинців, які вчиняли розкрадання в особливо великих розмірах при розробці і впровадженні зразків нової техніки. Доля осіб, які мають вищу освіту, складає тут 78,7% а осіб, які мають вчену ступінь – 16,9%. Високий освітній рівень злочинців потрібно завжди враховувати в роботі з розслідування вказаних розкрадань. Підвищений освітній ценз розкрадачів ставить завдання удосконалювати кваліфікацію осіб, які проводять розслідування в цій сфері. І останнє, що привертає увагу. Кількість осіб, які були притягнені до кримінальної відповідальності за розкрадання в дослідженій сфері, в залежності від трудового стажу розподіляється: до 3-х років-1,2%, від 3-х до 5 років-3,7%, від 5 до 10 років -16,8%, від 10 до 15 років – 31,4%, і понад 15 років – 46,9%.

Значна кількість розкрадань /87,8%/ – це розкрадання, що здійснювалися у злочинних групах. При цьому 67,3% розкрадань вчинено в особливо великих розмірах. Зростання розкрадань, вчинених злочинними групами, складає близько 10% від загальної кількості всіх злочинів у даній сфері, що дає підстави вважати про стійкі тенденції розкрадань у групах.

Статистична характеристика складу злочинної групи має важливе значення для встановлення потенційних злочинців, визначення спрямування розслідування та виявлення організаторів розкрадання і злочинних зв'язків між членами груп. За нашими даними, в 10,3% випадках злочинна група складалася з двох осіб, у 19,8% – із трьох-п'яти, в 41,4% – 6-10осіб; у 18,9% – 10-15, і в 9,6% – понад 15 осіб.

Майже три четверті /74%/ розкрадачів були керівниками різного рівня, тобто посадовими особами. Як правило, вони брали участь у групових розкраданнях і були їх організаторами.

Висновки. Наведені вище основні дані соціально-демографічного і кримінологічного плану дозволяють наглядно уявити особу розкрадача майна в науково-дослідних та проектних організаціях та більш раціонально організувати роботу з попередження та розслідування розкрадань у науково-дослідних та проектних організаціях України.

Література:

1. Більш детально про важливість досліджень з цій сфері дивись, наприклад, Камоцкий А.Б. Методика расследования хищений совершаемых в научно-исследовательских и проектных организациях (По материалам украинской ССР) // Автореферат канд. дис. – Киев, 1988. – 32 с.
2. Глазырин Ф.В. Криминалистическое изучение личности обвиняемого // Автореферат. докт. дис. – Свердловск, 1973. – 38 с.
3. Більш детально стосовно криміналістичної характеристики дивись Старушкевич А.В. Криміналістична характеристика злочинів: Навчальний посібник. Київ НВТ «Правочин». НАВСУ. 1997. 41 с.

УДК 341.218.2

НЕВИЗНАНІ ТА ЧАСТКОВО ВИЗНАНІ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Іщенко В. В.,
викладач кафедри публічного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Статтю присвячено феномену існуючих невизнаних та частково визнаних держав в сучасному міжнародному праві. Досліджено роль та значення інституту визнання держав в сучасному міжнародному праві. Окрему увагу приділено міжнародно-правовому визнання Республіки Косово.

Статья посвящена феномену существующих непризнанных и частично признанных государств в современном международном праве. Исследованы роль и значение института признания государств в современном международном праве. Отдельное внимание уделено международно-правовому признанию Республики Косово.

The article is devoted to the phenomenon of existent unrecognized and partly recognized states in modern international law. The role and importance of the institution of recognition of states in the modern international law were researched by the author. Special attention is paid to the international legal recognition of the Republic of Kosovo.

Ключові слова: визнання у міжнародному праві; визнання держав; невизнані держави; частково визнані держави; Республіка Косово.

Постановка проблеми. Починаючи з 90-х років XX ст. на політичній карті світу поряд з новими державами, які досить швидко отримали міжнародне визнання з боку інших держав та інших суб'єктів міжнародного права, почали стрімко з'являтися самопроголошені державні утворення, легітимність утворення викликала великі сумніви у світового співтовариства в цілому або в значної кількості існуючих держав (насамперед, у тих, від яких вони відокремлювалися).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі України фактично відсутні комплексні дослідження з питань невизнаних та частково визнаних держав в сучасному міжнародному праві. Проблеми визнання нових держав в міжнародному праві розглядалися в працях як вітчизняних (К.М. Вітман, В.В. Мицик, Т.П. Далявська, Р.М. ДурсуновО.О. Мережко, С.О. Мельник, В.В. Мицик, Г.М. Перепелиця, О.В. Тарасов, Л.А. Тимченко, І.Є. Хмельова та ін.), так і зарубіжних (Н.В. Александрова, Р.Ф. Гасимов, Т.Д. Гранд, М.С.Х. Ель-Кафарна, Є.М. Казаровець, Р.А. Каламкарян, Є.В. Коннова, Г.І. Курдюков, Г. Лаутерпахт, С.М. Маркедонов, Л.Х. Мінгазов, М.В. Остроухов, Г.В. Сляднєва, А.С. Строєва, М.А. Троіцький, Д.І. Фельдман, Т.-Ч. Чен та ін.) вчених. Проте, у зазначених роботах дослідженню статусу невизнаних та частково визнаних держав не приділено, на нашу думку, достатньої уваги.

Метою нашої статті є аналіз феномену існуючих невизнаних та частково визнаних держав в сучасному міжнародному праві (насамперед, на прикладі Республіки Косово), дослідження ролі та значення інституту визнання держав в сучасному міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу дослідження. В міжнародному праві загальновизнано, що юридичного обов'язку визнання в міжнародному праві не існує (хоча окремі фахівці, обґрунтовували існування такого обов'язку [1, с. 61-62, 81]), але загальновизнаним є право нової держави на міжнародне визнання. Як правильно вказує І.Л. Литвиненко: "визнання держав є суверенною прерогативою кожної держави, тобто держава на власний розсуд вирішує, визнавати чи не визнавати нову державу" [23, с. 241]. Рішення про визнання нової держави оформлюється офіційним актом вищих органів влади держави. Наприклад, відповідно до п. 4 ст. 106 Конституції України від 28.06.1996 р. рішення про визнання іноземних держав приймає Президент України [2]. Слід відзначити, цю норму було на практиці застосовано лише одного разу (Указ Президента України "Про визнання Республіки Південний Судан" від 11.01.2012 р. № 10/2012 [3]; при цьому заява МЗС України про визнання Південного Судану була оприлюднена ще 12.07.2011 р.). Як правило, міжнародне визнання означає готовність встановити дипломатичні відносини. Б.І. Кофман у цьому зв'язку слушно вказував: "Визнання суве-

ренних держав означає, що існує юридична можливість встановити з ними дипломатичні відносини" [1, с. 183].

На нашу думку, невизнані держави – це території, що проголосили себе незалежними державами і мають ознаки суверенних держав, але незалежність яких не визнано жодною державою-членом ООН, а їхня територія вважається такою, що знаходиться під суверенітетом однієї чи декількох держав-членів ООН. Слід зауважити, що фахівцями-міжнародниками пропонувалося чимало інших термінів для визначення таких держав ("невизнані (самопроголошені) держави", "самопроголошені держави", "держави de facto", "квазі-держави", "неспроможні держави", "держави, що не відбулися", "de facto утворення", "невизнані державні утворення" тощо) [33, с. 19; 35, с. 22; 36, с. 8].

На даний час в світі існують 9 невизнаних держав, зокрема:

1) держави Ва (проголосила незалежність 17.04.1989 р.) та Шан (з 1996 р.) на території М'янми;

2) Республіка Сомаліленд (проголосила незалежність 18.05.1991 р.) на території Сомалі;

3) Придністровська Молдавська Республіка (ПМР) (проголосила незалежність 25.08.1991 р.) на території Молдови;

4) Нагірно-Карабаська Республіка (НКР) (проголосила незалежність 02.09.1991 р.) на території Азербайджану;

5) Ісламська держава Вазірістан (проголосила незалежність 14.02.2006 р.) на території Пакистану;

6) Донецька Народна Республіка (ДНР) та Луганська Народна Республіка (ЛНР) (обидві проголосили незалежність 12.05.2014 р.) на території України [4];

7) Ісламська держава (раніше – Ісламська держава Іраку та Леванту, ІДІЛ) (проголосила незалежність 29.06.2014 р.) на території Іраку, Сирії та Лівії [5; 6].

Такі держави не визнані жодною державою-членом ООН (їхню незалежність визнають лише деякі інші невизнані держави), а їхні території міжнародне співтовариство вважає частиною території однієї (наприклад, території ДНР та ЛНР de jure є частиною території України тощо) або кількох (у випадку Ісламської держави) офіційно визнаних держав. Ще більше 20 невизнаних держав припили своє існування починаючи з початку 90-х років XX ст. (переважно на території Сомалі, колишніх СРСР та Югославії) у зв'язку з їх об'єднанням, добровільним входженням до складу тих визнаних держав, від яких вони відокремлювалися, або відновленням останніми контролю над своїми колишніми територіями, які проголосили незалежність в односторонньому порядку [5; 6].

На нашу думку, частково визнані держави – це держави, що проголосили себе незалежними державами і мають ознаки суверенних держав, але незалежність визнано лише певною частиною або лише окремим державами-членами ООН, через що вони не можуть стати членами ООН та по суті виключаються з кола суб'єктів міжнародного права, оскільки їхня участь в міжнародних відносинах обмежена, як правило, відносинами, лише з тими державами, що їх визнали.

Згідно з конститутивною теорією держав визнання нова держава стає суб'єктом міжнародного права тільки після держави визнання іншими, вже існуючими державами. Проте, як правильно вказували вчені-міжнародники, критикуючи конститутивну теорію визнання, по-перше, незрозуміло, яка кількість визнань вже існуючих держав необхідна для набуття державою міжнародної правосуб'єктності [1, с. 122; 24, с. 347]; по-друге, нові держави можуть самостійно існувати та вступати в будь-які контакти з іншими державами, брати участь в міжнародних конференціях, міжнародних організаціях, багатосторонніх міжнародних договорах і без визнання їх іншими державами [1, с. 120-121, 131-132; 40, с. 50]. Як справедливо вказує Р.М. Дурсунов: "Практика невизнання сецесіоністських утворень абсолютною більшістю держав світу є свідченням конститутивної теорії" [35, с. 7].

На даний час в світі існує 4 держави, незалежність яких визнана лише кількома (від 1 до 5) державами-членами ООН, зокрема:

1) Азад Джамму і Кашмір (Азад Кашмір) (проголосила незалежність у жовтні 1947 р.) на спірній території Пакистану та Індії – незалежність визнана тільки Пакистаном, який фактично управляє цією державою.

2) Турецька Республіка Північного Кіпру (ТРПК) (проголосила незалежність 15.11.1983 р.) на території Республіки Кіпр – незалежність визнана тільки Туреччиною, яка фактично окупувала та контролює цю державу [35, с. 9].

3) Республіка Південна Осетія (проголосила незалежність 29.05.1992 р.) на території Грузії – незалежність визнана лише 4 державами-членами ООН (Російська Федерація, Нікарагуа, Венесуела, Науру) [7; 8].

4) Республіка Абхазія (проголосила незалежність 26.11.1994 р.) на території Грузії – незалежність визнана лише 5 державами-членами ООН (Російська Федерація, Нікарагуа, Венесуела, Науру, Вануату) [7; 8].

При цьому більше 60 держав-членів ООН, в т.ч. Україна, відмовляються визнати незалежність Південної Осетії та Абхазії [7].

Водночас існують 4 держави, які визнані досить значною частиною держав-членів ООН, проте через невизнання рядом інших держав та/або невизначеність правового статусу їхньої території досі не можуть стати повноправними членами ООН, зокрема:

1) Китайська Республіка (Тайвань) (проголосила незалежність 10.10.1911 р.) на о. Тайвань (з 07.12.1949 р.). На підставі резолюції ГА ООН 2758 **(XXVI) "Поновлення законних прав Китайської Народної Республіки в Організації Об'єднаних Націй"** від 25.10.1971 р. (за – 75; проти – 35; утримались – 17) Китайська Республіка втратила свій статус члена ООН (в т.ч. статус постійного члена Ради Безпеки ООН), який вона мала з 24.10.1945 р., на користь Китайської Народної Республіки. Станом на початок липня 2017 р. незалежність Китайської Республіки визнана лише 19 державами-членами ООН (з них – жодної з Європи), а також Ватиканом (Святим Престолом) [8; 9].

2) Сахарська Арабська Демократична Республіка (САДР) (проголошена фронтом ПОЛІСАРІО 27.02.1976 р.), більша частина якої фактично окупована та контролюється Марокко. В різний час незалежність САДР визнавали 84 держави. Станом на початок липня 2017 р. її незалежність визнана 49 державами-членами ООН; ще 10 держав, які раніше визнавали САДР, призупинили чи "заморозили" відносини з нею; ще 25 держав раніше визнавали САДР, проте пізніше розірвали відносини чи відмовились від визнання; 45 держав (в т.ч. Україна) не визнають саму САДР, проте визнають право її народу на самовизначення; 16 держав визнають суверенітет Марокко над Західною Сахарою, а ще 21 підтримує територіальні претензії Марокко на Західну Сахару чи ідею її автономії у складі Марокко [10].

3) Держава Палестина (проголосила незалежність 15.11.1988 р. в Алжирі [21, с. 675; 22, с. 2]), яка нині фактично розпалася на 2 держави (Західний берег ріки Йордан та Сектор Газа), розділені територією Ізраїлю, зі своїм урядом в кожному, частина території якої фактично окупована та контролюється Державою Ізраїль. Станом на початок липня 2017 р. незалежність Держави Палестина визнана 136 зі 193 державами-членами ООН, в т.ч. Україною як правонаступницею СРСР, та Ватиканом (Святим Престолом). Ще 9 держав-членів ООН мають намір визнати незалежність Держави Палестина [11]. Проте, відсутність її визнання з боку 3 постійних членів Ради Безпеки ООН (Великобританія, США, Франція), більшості держав-членів ЄС, Японії та деяких інших держав не дає можливість Державі Палестина в найближчі роки змінити її статус в ООН з держави-спостерігача (наданий на підставі резолюції ГА ООН A/67/L.28 від 29.11.2012 р. (за – 138; проти – 9; утримались – 41) [22, с. 2, 15]) на повноправного члена. До речі, попередниця Держави Палестина – Організація визволення Палестини – також мала статус спостерігача в ООН на підставі резолюції ГА ООН 3237 (XXIX) від 22.11.1974 р. (за – 105; проти – 4; утримались – 20) [16, с. 141; 21, с. 673; 22, с. 9, 13-14]).

4) Республіка Косово (проголосила незалежність 17.02.2008 р.), процес міжнародного визнання якої заслуговує більш детальної уваги. Так, станом на початок липня 2017 р. незалежність Республіки Косово визнали 111 зі 193 держав-членів ООН, зокрема, 23 з 28 членів ЄС (крім Греції, Кіпру, Іспанії, Румунії, Словаччини), 34 з 47 членів Ради Європи, 36 з 56 членів ОБСЄ, 25 з 29 членів НАТО (крім Греції, Іспанії, Румунії, Словаччини) [12; 13; 40, с. 56]. Таким чином, незалежність Республіки Косово визнали переважно країни Заходу. При цьому, як вказує Р.М. Дурсунов, випадок визнання Косово в офіційній юридичній доктрині західних країн, які її визнали, розглядається як виняток із загальноприйнятої практики [35, с. 10, 15]. Ще 12 держав-членів ООН мають намір зробити це. Водночас, 64 держави-члени ООН (в т.ч. Україна) відмовляються визнати незалежність Республіки Косово або вивчають це питання [12; 13]. Слід відзначити, що незалежність Республіки Косово не визнали 2 постійні члени Ради Безпеки ООН (Російська Федерація та Китайська Народна Республіка), всі держави-члени СНД, значна кількість держав Азії, Африки та Латинської Америки [40, с. 56], що робить, на нашу думку, практично неможливим членство Республіки Косово в ООН в найближчі роки.

Міжнародний суд ООН в консультативному висновку від 22.07.2010 р. за запитом Генеральної Асамблеї ООН на питання "Чи відповідає одностороннє проголошення незалежності тимчасовими інститутами самоврядування Косово нормам міжнародного права?" дійшов висновку (за – 10 голосів; проти – 4 голоси), що "загальне міжнародне право не містить якої-небудь видимої заборони декларацій про незалежність. Таким чином, декларація про незалежність (Косово – В. І.) від 17 лютого 2008 року не порушувала загального міжнародного права" (п. 84) [14]. Не зважаючи на вказівку, що випадок Косово є унікальним та не є прецедентом, вказаний висновок викликав неоднозначну реакцію та справедливу критику як вчених-міжнародників [15, с. 109-113; 33, с. 29], так і ряду держав світу. Проте, консультативні висновки Міжнародного Суду ООН не мають юридично обов'язкової сили (на відміну від його рішень відповідно до ст. 59, 60 Статуту Міжнародного Суду ООН зі справ, переданих на його розгляд державами) [16, с. 808], хоча вони і беруться до уваги державами та міжнародними організаціями на практиці, сприяють роз'ясненню й розвитку міжнародного права [17, с. 31; 18, с. 345; 40, с. 57], а тому певною мірою впливають на правове регулювання міжнародних відносин та можуть мати політичні наслідки.

Слід погодитися з думкою ряду вчених-міжнародників, що визнання державами Заходу легітимним одностороннього проголошення незалежності Косово стало небезпечним прецедентом для

наступного визнання подібних самопроголошених утворень, зокрема, на території колишнього СРСР [25, с. 510, 513; 40, с. 56-57]. Так, вже за півроку після проголошення незалежності Косово (невдовзі після російсько-грузинського збройного конфлікту в серпні 2008 р.) незалежність Абхазії та Південної Осетії визнала спочатку Росія (26.08.2008 р.), а потім ще декілька інших держав. В світлі цих подій цілком вірогідним є визнання в майбутньому окремими державами (зокрема, Російською Федерацією та її союзниками) незалежності інших невизнаних держав на теренах СНД (зокрема, НКР, ПМР, ДНР, ЛНР). Україна підтримує доктрину невизнання нелегітимних державних утворень [35, с. 15]. З усіх наведених вище невизнаних та частково визнаних держав Україна визнала лише Державу Палестина та встановила дипломатичні відносини лише з нею.

В установчих документах міжнародних організацій (у т.ч. у Статуті ООН від 25.06.1945 р.), не міститься положення про визнання нових держав як необхідну умову їх прийняття до організації [1, с. 120, 121]. Сама ООН вказує, що оскільки вона не є ні державою, ні урядом і тому не має ніяких повноважень визнавати ту чи іншу державу чи уряд [19]. В ст. 3 Конвенції про права та обов'язки держав (Конвенції Монтевідео) від 26.12.1933 р. встановлено, що "політичне існування держави не залежить від її визнання іншими державами. Навіть ще не визнана, держава має право захищати свою цілісність і свою незалежність піклуватися про своє збереження й процвітання і, як наслідок цього, організовуватися, як вона вважає за потрібне, законодавчо забезпечувати свої інтереси, управляти своїми відомствами й визначати юрисдикцію та компетенцію своїх судів. Реалізація цих прав обмежена тільки здійсненням прав інших держав згідно з міжнародним правом" [20]. Аналогічна норма міститься і в ст. 9 Статуту Організації Американських Держав (ОАД) від 30.04.1948 р. Як вказує К.О. Савчук: "Ще у 1936 р. така авторитетна міжнародна наукова установа, як Інститут міжнародного права у резолюції, прийнятій на Брюссельській сесії наголосила: "Визнання має декларативну силу. Існування нової держави з усіма юридичними наслідками, пов'язаними з ним, не порушується внаслідок відмови у визнанні з боку однієї чи декількох держав" [40, с. 50]. У цьому зв'язку Л.Х. Мінгазов вказував: "Практика прийому в ООН нових членів свідчить про те, що прийом в Організацію нових членів в більшості випадків не пов'язувався з фактом наявності або відсутності у них визнання" [1, с. 123, 149]. Водночас, на даний час членство в ООН можна розглядати як ознаку того, що держава має у світі дуже широке визнання, і легітимність її існування як мінімум для більшості членів світового співтовариства не викликає сумнівів. Слід погодитися з Л.Х. Мінгазовим, що "прийом в члени Організації (ООН – В. І.) може полегшити новій державі набуття визнання з боку тих членів ООН, які дотепер її не визнавали" [1, с. 126]. Щоб стати членом ООН, держава повинна отримати підтримку 2/3 держав-членів Генеральної Асамблеї ООН (на даний момент – 129 зі 193) за рекомендацією Ради Безпеки ООН (9 з 15 її членів за умови відсутності вето будь-якого з 5 постійних членів Ради Безпеки – Китайської Народної Республіки, Російської Федерації, Великобританії, США та Франції). Тому відмова будь-кого з 5 постійних членів Ради Безпеки ООН визнати ту чи іншу державу, навіть за умови її визнання іншими державами-членами ООН (наприклад, у випадку з Республікою Косово невизнання її Росією та Китайською Народною Республікою, а у випадку з Державою Палестина – невизнання її Великобританією, США та Францією), може стати нездоланною перепоною на шляху її членства в ООН.

Таким чином, схвалення міжнародним співтовариством незалежності нової держави та легітимності її виникнення шляхом міжнародного визнання має наслідком досить швидке після проголошення незалежності набуття такою державою членства в ООН (наприклад, Чорногорією у 2006 р. та Південним Суданом у 2011 р.) та інших міжнародних організаціях. При цьому прийняття до міжнародної організації нової держави не означає автоматичного визнання її з боку держав-членів цієї організації (навіть, якщо вони голосували за це) [24, с. 363]. Тому деякі частково визнані держави, не будучи членами ООН через вищезазначені причини, є повноправними членами інших міжнародних організацій (зокрема, спеціалізованих установ ООН та регіональних організацій). Так, Республіка Косово є членом МВФ (з травня 2009 р.), Світового банку (з червня 2009 р.), ЄБРР (з 17.12.2012 р.), МОК (з 09.12.2014 р.), ФІДЕ (з 29.04.2015 р.), ІААФ (з 19.08.2015 р.), УЄФА (з 03.05.2016 р.), ФІФА (з 14.05.2016 р.), а також близько 10 інших міжнародних спортивних федерацій [12; 13]; Держава Палестина є членом ОІК (з 1969 р.), ЛАД (з листопада 1976 р.), ЮНЕСКО (з 2011 р.) та інших міжнародних організацій [11; 22, с. 14-15, 16-17])]; Китайська Республіка є членом АТЕС (з 1989 р.), СОТ (з 01.01.2002 р.) [9]; САДР з 22.02.1982 р. є членом ОАЄ (з 09.07.2002 р. – Африканського Союзу) [10].

Слід зауважити, що міжнародному праві не розглядається як міжнародне визнання факт участі суб'єктів, що не визнають одне одного (наприклад, Ізраїлю та більшості арабських держав, КНДР та Південної Кореї, Китайської Народної Республіки та Китайської Республіки, Республіки Кіпр та Туреччини, Пакистану та Вірменії, Сербії та Косово тощо), в одному міжнародному договорі чи в одній міжнародній організації, оскільки визнання, участь у договорі, членство в міжнародних організаціях є самостійними інститутами міжнародного права та юридично не пов'язані між собою [1, с. 120, 123-129, 134-141, 145, 147-149; 24, с. 361, 363; 34, с. 14]. Так само і відмова держави у прийомі її до міжнародної організації не означає відмову у визнанні цієї держави [34, с. 14].

Слід зауважити, що розірвання або припинення дипломатичних відносин між державами, остаточне або тимчасове відкликання дипломатичного представництва не означають скасування визнання (ст. 82 Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру від 14.03.1975 р.). Прикладів, які підтверджують, це в історії міжнародного права чимало [24, с. 364]. Тому невизнання окремої держави групою держав чи окремими державами не може виключити його з числа суб'єктів міжнародного права, оскільки наявність чи відсутність акту визнання за декларативною теорією визнання держав не впливає на міжнародну правосуб'єктність держави, а лише констатує факт її виникнення та полегшує її вступ в міжнародні відносини.

При визнанні держави діє правило "сторона, яка визнає, зобов'язується визнавати лише цю владу на відповідній території і ніяку іншу". Наприклад, визнаючи Китайську Народну Республіку, не можна одночасно визнавати Китайську Республіку (Тайвань) і навпаки (така ж ситуація буде й у випадках з визнанням Грузії з одного боку та невизнанням Абхазії та Південної Осетії з іншого, Молдови та Придністровської Молдавської Республіки, Азербайджану та Нагірно-Карабаської Республіки відповідно).

В ст. 6 Конвенції про права та обов'язки держав (Конвенції Монтевідео) від 26.12.1933 р. закріплено, що "визнання безмовне й не може бути скасоване" [20]. Тому в доктрині міжнародного права вважається, що визнання de jure є остаточним і його відкликати не можна [24, с. 363] (хоча поодинокі випадки відкликання визнання відомі історії [23, с. 242; 46]). Проте, у зв'язку з наведеним вище правилом в останні роки мали місце випадки відкликання (скасування) визнання de jure частково визнаних держав навіть через кілька років після їхнього визнання de jure, як правило, у випадку визнання ними тієї держави, частиною якої вважається новоутворена держава. Наприклад, Сан-Томе і Принсіпі в січні 2013 р. відкликало своє визнання Косово від 13.03.2012 р., а Тувалу 31.01.2014 р. відкликало свої визнання Абхазії та Південної Осетії від 18.09.2011 р. та від 19.09.2011 р. відповідно [12; 13]. Ще більш показовою є ситуація з відкликанням рядом держав свого визнання САДР. Так, як мінімум 24 держави в різний час відмовлялися від свого визнання САДР, з них 2 держави – навіть по 2 рази; при цьому 7 держав визнали САДР вдруге [10]. Тому І.Є. Хмельова обґрунтовано доводить можливість скасування визнання в міжнародному праві [46].

Висновки. Все наведене вище лише підтверджує думку Р.М. Дурсунова, що "інститут міжнародно-правового визнання не здатний бути правовим інструментом розв'язання проблем невизнаних держав в сучасному світі" [35, с. 4]. На сьогодні проблема визнання нових держав в міжнародному праві залишається не лише правовою, а й політичною проблемою. Феномен невизнаних та частково визнаних держав в сучасному міжнародному праві (зокрема, на території колишнього СРСР) виник, по-перше, через некодифікованість інституту міжнародно-правового визнання, яке досі регулюється звичаєвими нормами міжнародного права; по-друге, внаслідок того, що світове співтовариство, надавши пріоритет принципам непорушності кордонів та територіальної цілісності держав, закріпленим в Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 01.08.1975 р. над принципом рівноправності та самовизначення народів, відмовилося з тих чи інших причин визнавати нові державні утворення, що тим не менш не заважає їхньому існуванню (іноді – дуже тривалому). При цьому інститут визнання в сучасному міжнародному праві залишається надто заполітизованим та яскравим прикладом застосування подвійних стандартів (особливо у випадку міжнародного визнання Республіки Косово).

Література:

1. Признание в современном международном праве (Признание новых государств и правительств) / Д. И. Фельдман, Г. И. Курдюков, Б. И. Кофман, Л. Х. Мингазов; под общ. ред. Д. И. Фельдмана. – М. : Международные отношения, 1975. – 168 с.
2. Відомості Верховної Ради України, 1996 р., № 30, ст. 141.
3. Офіційний вісник України, 2012 р., № 4, ст. 146.
4. Невизнані держави // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Невизнані_держави&oldid=19616433
5. Непризнанные и частично признанные государства // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Непризнанные_и_частично_признанные_государства&oldid=85222134
6. Международно-правовой статус ДНР и ЛНР // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Международно-правовой_статус_ДНР_и_ЛНР&oldid=85764777
7. Международно-правовой статус Абхазии и Южной Осетии // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Международно-правовой_статус_Абхазии_и_Южной_Осетии&oldid=85600700

8. Міжнародні відносини Республіки Китай // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Міжнародні_відносини_Республіки_Китай&oldid=20556794
9. Внешняя политика Китайской Республики // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Внешняя_политика_Китайской_Республики&oldid=85946406
10. Международно-правовой статус Сахарской Арабской Демократической Республики // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Международно-правовой_статус_Сахарской_Арабской_Демократической_Республики&oldid=83691856
11. Международно-правовой статус Государства Палестина // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Международно-правовой_статус_Государства_Палестина&oldid=81654141
12. Міжнародне визнання Республіки Косово // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Міжнародне_визнання_Республіки_Косово&oldid=20577643
13. Международно-правовой статус Косова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Международно-правовой_статус_Косова&oldid=85283967
14. Accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo // International Court of Justice. Summary of the Advisory Opinion of 22 July 2010 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf
15. Мережко А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право / А. Мережко. – К. : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2013. – 208 с.
16. Действующее международное право : в 3-х томах. / сост. Ю. М. Колосов и Э. С. Кривчикова. Том 1. – М. : Издательство Московского независимого института международного права, 1996. – 864 с.
17. Міжнародне судочинство / [Вітман К.М., Мельничук О. І., Муравйов В. І. та ін.] ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ Видавництво “Юридична думка”, 2009. – 260 с.
18. Савчук К. О. Міжнародний суд ООН як засіб мирного розв’язання міжнародних спорів у сучасному міжнародному праві / К. О. Савчук, О. І. Мельничук // Часопис Київського університету права. – 2013. – №4. – С. 341–347.
19. Организация Объединенных Наций [Официальный сайт] // О членстве // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/members/about.shtml
20. Convention on Rights and Duties of States (Inter-American), Montevideo, 26 December 1933 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www-rohan.sdsu.edu/dept/polsciwb/brianl/docs/1933MontevideoConvention.pdf
21. Беца О. М. Політико-правові аспекти міжнародного визнання односторонньо проголошеної Палестинської держави / О. М. Беца // Правова держава : щорічник наук. праць. Випуск 12. – К., 2001. – С. 668–681.
22. Ель-Кафарна М. С. Х. Особливості міжнародно-правового статусу Палестинської автономії : автореф. дис.. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / М. С. Х. Ель-Кафарна; НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2012. – 20 с.
23. Литвиненко І. Л. Визнання держав у міжнародному праві / І. Л. Литвиненко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 1-2 (13-14). – С. 238–243.
24. Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії : підручник. / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній; за ред. В.Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.
25. Тимченко Л. О. Незалежність Косово, інститут визнання держав та майбутнє міжнародного права / Л. О. Тимченко // Держава і права : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 40. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008. – С. 509–515.
26. Гурнак Л. В. Модель визнання держав, що виникли внаслідок розпаду федерацій (на прикладі Югославії) / Л. В. Гурнак // Держава і права : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 51. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. – С. 648-654.
27. Рєзнєва М. Незалежність Косово та проблема визнання / М. Рєзнєва // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Випуск 54. – С. 153–158.
28. Фельдман Д. И. Современные теории международно-правового признания / Д. И. Фельдман. – Казань: Издательство Казанского университета, 1963. – 104 с.
29. Фельдман Д. И. Признание государств в современном международном праве / Д. И. Фельдман. – Казань : Издательство Казанского университета, 1965. – 260 с.
30. Фельдман Д. И. Основные тенденции развития международной правосубъектности / Д. И. Фельдман, Г. И. Курдюков. – Казань : Издательство Казанского университета, 1974.
31. Международная правосубъективность. (Некоторые вопросы теории) / отв. ред. Д. И. Фельдман. – М. : Юридическая литература, 1971.
32. Тарасов О. В. Суб’єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії : монографія / О. В. Тарасов. – Х. : Право, 2014. – 512 с.

33. Тарасов О. В. Проблема суб'єкта в міжнародному публічному праві: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / О. В. Тарасов; Національний юридичний ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2015. – 40 с.
34. Гасымов Ф. Р. оглы. Признание государств и правительств. современная международно-правовая теория и практика : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10 / Ф. Р. оглы Гасымов; [Казанский госуд. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина]. – Казань, 2005. – 21 с.
35. Александрова Н. В. Правовой институт признания государств : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. В. Александрова; Нижегородская академия МВД России. – Н. Новгород, 2009. – 27 с.
36. Дурсунов Р. М. огли. Міжнародно-правове визнання держав (проблеми теорії та практики) : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.11 / Р. М. огли Дурсунов; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". – Х., 2014. – 19 с.
37. Строева А. С. Проблема международно-правового признания Косово : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10 / А. С. Строева; [Моск. гос. юрид. академия им. О. Е. Кутафина]. – М., 2011.
38. Далявська Т. П. Феномен невизнаних держав: політологічний аналіз : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.02 / Т. П. Далявська; НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2016. – 19 с.
39. Далявська Т. П. Феномен невизнаних держав: політологічний аналіз : дис. … канд. політ. наук : 23.00.02 / Т. П. Далявська; Вищий навчальний заклад України "Університет економіки та права "КРОК". – К., 2016. – 230 с.
40. Савчук К. Еволюція інституту міжнародно-правового визнання держав в сучасних умовах / К. Савчук // Юридичний журнал – 2009. – № 1. – С. 50–58.
41. Дівак В. В. Деякі проблеми міжнародно-правового визнання невизнаних держав // Держава і права : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 52. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. – С. 579-587.
42. Хмельова І. Є. Субінститут визнання держав міжнародними організаціями / І. Є. Хмельова // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 395-398.
43. Хмельова І. Є. Невизнання в міжнародному праві / І. Є. Хмельова // Часопис Київського університету права. – 2016. – № 2. – С. 368–371.
44. Хмельова І. Є. Ефективність міжнародного права (на прикладі інституту визнання в міжнародному праві) / І. Є. Хмельова // Часопис Київського університету права. – 2016. – № 4. – С. 379–382.
45. Хмельова І. Є. Зворотна сила визнання в міжнародному праві / І. Є. Хмельова // Український часопис міжнародного права. – 2013. – № 3. – С.41–45.
46. Хмельова І. Є. Можливість скасування акту визнання: міжнародно-правова оцінка // Український часопис міжнародного права. – 2014. – Спец. вип.: Нові імена в науці міжнародного права. – С. 14–17.

УДК 342.92

МИТНИЙ КОНТРОЛЬ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Співак І. В.,
старший викладач кафедри господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У даній статті наводяться підходи до розуміння інституту “митний контроль“ (в тому числі форм митного контролю) на основі аналізу Митного кодексу ЄС, Митного кодексу Республіки Молдова, Митного кодексу митного союзу та Митного кодексу України.

В данной статье приводятся подходы к пониманию института "таможенный контроль" (в том числе форм таможенного контроля) на основе Таможенного кодекса ЕС, Таможенного кодекса Республики Молдова, Таможенного кодекса таможенного союза и Таможенного кодекса Украины.

Approaches to the understanding of the institution "customs control" (including customs control forms) are presented in the article on the basis of analysis of the EU Customs Code, Customs Code of the Republic of Moldova, Customs Code of The Customs Union and the Customs Code of Ukraine.

Ключові слова: універсалізація та уніфікація законодавства, митний контроль, форми митного контролю, митний аудит, пост-аудит.

Актуальність дослідження. Уклавши Угоду про асоціацію з ЄС, Україна стала активним учасником загальноєвропейського процесу, що зумовило об’єтивну необхідність адаптації нормативного регулювання у всіх сферах суспільно-політичного та економічного життя нашої країни.

Виклад основного матеріалу. В умовах глобалізації однією з найбільш важливих тенденцій розвитку права є тенденція його універсалізації (виявляється в прагненні виробити загальний, всеосяжний підхід до права) та його уніфікації (впровадження в правові системи різних держав однакових норм) [1; 21].

Незважаючи на здійснювані заходи щодо гармонізації законодавства України та ЄС, проведення правової реформи у вітчизняному просторі є недостатнім.

Обумовлені інтеграційними процесами стратегічні плани розвитку митної справи в Європейському Союзі та країнах, які прагнуть членства (зокрема, Україна) є окресленими у Митних прототипах ЄС (Customs Blueprints) шляхом визначення певних стандартів: комплексна та стабільна система митного законодавства; механізм співпраці митниці з національними та міжнародними правоохоронними органами; запровадження новітніх інформаційних технологій на митниці; спрощення митних процедур; механізм ідентифікації митних ризиків; ефективність митного аудиту та пост-аудиту як форм митного контролю [2; 11-22]. З огляду на це, є потреба у дослідженні інституту митного контролю в законодавстві сусідніх держав і, особливо, Європейського Союзу та запровадження відповідних змін у митне законодавство України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам інституту митного контролю присвячені праці вітчизняних та зарубіжних науковців: Мазура А.В., Пахомова С.І., Ганжина О.М., Новікова А.Б., Дьоміна Ю.М., Ілієвої С.,Халіпова С.В. та деяких інших. Однак, вбачається, що досліджень у сфері порівняльного аналізу норм інституту митного контролю в національному законодавстві та законодавстві держав, з якими Україна має спільний кордон, не є достатньо.

Мета статті. Дослідження норм, що формують інститут митного контролю, за Митним кодексом України, законодавством Митного союзу Євразійського економічного співтовариства, Митним кодексом Республіки Молдова та Митним кодексом ЄС та розробка на основі проведеного аналізу пропозицій щодо розширення переліку форм митного контролю у національному Кодексі.

Здійснюючи митну справу, митні органи виконують (відповідно до ст. 544 Митного кодексу України) 19 основних завдань, домінантою серед яких є контроль: п. 4. здійснення митного контролю та виконання митних формальностей щодо товарів, транспортних засобів комерційного призначення, що переміщуються через митний кордон України, в тому числі на підставі електронних документів (електронне декларування), за допомогою технічних засобів контролю тощо; п.5. аналіз та управління ризиками з метою визначення форм та обсягів митного контролю; п.6. забезпечення справляння митних платежів, контроль правильності обчислення, своєчасності та повноти їх сплати;

п. 7. здійснення контролю за дотриманням усіма суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та громадянами встановлених законодавством заборон та обмежень щодо переміщення окремих видів товарів через митний кордон України; п. 7-1. здійснення державного експортного контролю в межах повноважень, покладених на органи доходів і зборів відповідно до цього Кодексу та інших законів України; п.8. здійснення контролю за дотриманням правил переміщення валютних цінностей через митний кордон України; п. 11. здійснення в межах повноважень, визначених цим Кодексом, контролю за діяльністю підприємств, які надають послуги з декларування товарів, перевезення та зберігання товарів, що переміщуються через митний кордон України чи перебувають під митним контролем, та здійснюють інші операції з такими товарами [3].

Оскільки забезпечення митної безпеки держави залежить значною мірою від ефективності митного контролю, як інструменту митної справи, то важливого значення набуває правова регламентація митного контролю та визначення понять у нормативних актах.

Згідно з оновленою Кіотською конвенцією про гармонізацію та спрощення митних процедур (Загальний додаток, гл. 2 та гл. 6) митний контроль являє собою сукупність заходів, що здійснюються митною службою з метою забезпечення дотримання митного законодавства [5]. Усі товари, в тому числі транспортні засоби, які ввозяться на митну територію чи вивозяться з неї, незалежно від того, чи обкладаються вони митами і податками, підлягають митному контролю (Стандартне правило 6.1. гл. 6 Загального додатку до Кіотської конвенції).

Пункт 31 статті 4 Митного кодексу митного союзу в межах Євразійського співтовариства визначає митний контроль як сукупність заходів, що здійснюються митними органами, в тому числі із використанням системи управління ризиками, з метою забезпечення дотримання митного законодавства митного союзу та держав-членів митного союзу [6].

Митний кодекс Європейського Союзу (п. 3 ст. 4) визначає митний контроль як спеціальні дії, що виконуються митними органами з метою забезпечення правильного застосування митного законодавства та іншого законодавства, що регулює ввезення, вивезення, транзит, передачу, зберігання та кінцеве використання товарів, переміщуваних між митною територією Співтовариства та іншими територіями, та наявність і переміщення в межах митної території товарів, що не є товарами Співтовариства, та товарів, розміщених у відповідний митний режим для кінцевого використання [7].

Митний кодекс Європейського Союзу (далі – МК ЄС) розмежовує "митний контроль" (п. 3 ст. 4 МК ЄС) та "митний нагляд" (п. 22 ст. 4 МК ЄС). "Товари, ввезені на митну територію Співтовариства знаходяться під митним наглядом з моменту їх ввезення і можуть підлягати митному контролю". Нагляд, як правило, виявляється у візуальному спостереженні (в тому числі із застосуванням технічних засобів) за переміщуваними товарами і транспортними засобами, що знаходяться під митним контролем. Вбачається, що поняття "митний контроль" за своїм змістом є ширшим.

Шляхом переліку його форм митний контроль визначається Митним кодексом Республіки Молдова (п. 21 ст. 1) як сукупність заходів, здійснюваних митними органами із перевірки товарів, а також наявності документів та їх автентичності; наступної перевірки їх декларації; контролю транспортних засобів; контролю багажу та інших переміщуваних товарів; здійснення слідчих та інших дій з метою забезпечення дотримання митного законодавства щодо товарів, що знаходяться під митним наглядом [8].

Пунктом 24 статті 4 Митного кодексу України (далі – МК України) митний контроль визначається як сукупність заходів, що здійснюються з метою додержання норм цього Кодексу, законів та інших нормативно-правових актів з питань державної митної справи, міжнародних договорів України, укладених у встановлених законом порядку.

Виходячи із наведеного вище, можна констатувати, що визначення поняття "митний контроль" за Митним кодексом України та Митним кодексом митного союзу в межах Євразійського співтовариства є майже ідентичним із визначенням Кіотської конвенції. Подібним до вище зазначених можна визнати й подане у Митному кодексі ЄС визначення митного контролю, хоча воно і є переобтяженим деталізацією того, що повинно регулюватись законодавством при переміщенні товарів.

Аналіз вище наведених визначень дає можливість говорити про те, що всі вони (незважаючи на використання різних підходів) не позбавлені певних недоліків. Так, визначення митного контролю, сформульоване в пункті 21 статті 1 Митного кодексу Республіки Молдова шляхом переліку його форм, є, по-перше, дуже громіздким (а якість нормативно-правових актів визначається, в тому числі, чіткістю та стислістю зазначених в них дефініцій). По-друге, точність цього визначення теж піддається сумніву, з огляду на те, що навіть така деталізація не дає можливості охопити всі можливі заходи, свідченням чого є кінцева частина дефініції "… та інших дій з метою дотримання митного законодавства …".

На противагу цьому, визначення митного контролю, подані в Митному кодексі митного союзу в межах Євразійського співтовариства та МК України є стислими (через окреслення певної мети, що досягається здійснюваною сукупністю заходів). Хоча й вони є недосконалими. Саме стислість визначення є одночасно як його перевагою, так і недоліком, оскільки чим більш складним є певне правове

явище, категорія (саме таким і є “митний контроль“), тим проблематичніше стисло відобразити всі його характеристики, важливі елементи). А тому стисле визначення, слугуючи певним орієнтиром, повинно утворити, разом із взаємопов’язаними дефініціями, відповідний понятійний ряд.

З огляду на зазначене, видається необхідним закріпити нормативно визначення митного контролю в Митному кодексі України як сукупності перевірочних заходів, здійснюваних митними органами, в тому числі з використанням системи управління ризиками, з метою забезпечення дотримання митного законодавства України. Закінчення цієї дефініції саме словами “дотримання митного законодавства України“ є доцільним з огляду на те, що, по-перше, митне законодавство регулює відносини, що виникають у зв’язку з державним управлінням системою митних органів (предмет адміністративного регулювання), і відносини, що виникають у зв’язку з переміщенням через митний кордон України товарів і транспортних засобів комерційного призначення (предмет безпосереднього митного впливу), а, по-друге, це сприятиме виконанню міжнародних зобов’язань України, оскільки згідно зі статтею 9 Конституції України ратифіковані чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства [9].

Варто звернути увагу на те, що для кращого розуміння сутності митного контролю важливе значення мають його форми.

Сучасним словником іноземних слів термін “форма“ (від лат. Forma) визначено як зовнішній вигляд, обрис; устрій, систему організації, структуру, будь-який зовнішній прояв визначеного змісту предмета, явища, процесу [10].

Окремими різновидами перевірочних заходів, що здійснюються митними органами, визначено форми митного контролю С.В. Халіповим [11].

Кіотською конвенцією передбачено, що передбачені форми митного контролю застосовуються до всіх учасників торгівлі, незалежно від обсягу здійснюваних ними зовнішньоекономічних операцій та репутації на міжнародному ринку. Форми митного контролю та їх обсяг не повинні також залежати від суми митних платежів, а повинні ґрунтуватися на системі управління ризиками.

У Коментарях до гл.6 “митний контроль” Генерального додатку до Кіотської конвенції роз’яснюється, що форми митного контролю за Конвенцією застосовуються стосовно товарів, транспортних засобів та осіб до їх прибуття, вибуття або під час проходження митних процедур і до їх завершення.

Основоположним принципом застосування форм митного контролю, передбачений Кіотською конвенцією, є принцип переходу від тотального контролю за переміщенням товарів до застосування форм контролю, що базується на аудиті (на основі застосування системи управління ризиками).

У Коментарях зазначено такі форми митного контролю: перевірка документів, необхідних для переміщення товарів і транспортних засобів; догляд переміщуваних товарів і транспортних засобів; ідентифікація товарів; перевірка багажу та осіб, що його переміщують; особистий догляд осіб; митний аудит, що включає в себе митний пост-аудит та аудит систем учасників міжнародної торгівлі.

Митний кодекс ЄС не передбачає окремої статті “Форми митного контролю”, але статтею 25 Митного кодексу ЄС визначено, що митний контроль може включати (на основі застосування системи управління ризиками), зокрема, огляд товарів; відбір проб та зразків товарів; проведення офіційного опитування осіб, що переміщують товари; перевірка автентичності документів, необхідних для переміщення товарів; перевірка достовірності відомостей, зазначених у декларації та інших супроводжувальних документах; перевірка рахунків та інших даних стосовно економічних операторів та інших подібних дій.

Статтею 110 Митного кодексу митного союзу в межах Євразійського співтовариства визначено такі форми митного контролю: 1) перевірка документів і відомостей; 2) усне опитування; 3) отримання пояснень; 4) митний нагляд; 5) митний огляд; 6) митний догляд; 7) особистий митний догляд; 8) перевірка маркування товарів спеціальними марками, а також наявності ідентифікаційних знаків; 9) митний огляд приміщень і територій; 10) облік товарів, що знаходяться під митним контролем; 11) перевірка системи обліку товарів і звітності; 12) митна перевірка.

Відповідно до пункту 1 статті 185 Митного кодексу Республіки Молдова митний контроль може здійснюватись у таких формах: a) перевірка документів і відомостей; b) митний догляд товарів і транспортних засобів, а також особистий догляд громадян; c) облік товарів і транспортних засобів; d) усне опитування фізичних та посадових осіб; e) перевірка системи обліку і звітності; e1) наступна перевірка митної декларації; f) огляд територій та приміщень; f1) митний пост-аудит; g) інші форми, що передбачені Кодексом та іншими нормативними актами [12].

Стаття 338 МК України передбачає такі форми митного контролю: 1) перевірка документів і відомостей; 2) митний огляд (огляд і переогляд товарів, транспортних засобів комерційного призначення, огляд і переогляд ручної поклажі і багажу, особистий огляд громадян; 3) облік товарів, транспортних засобів комерційного призначення, що переміщуються через митний кордон України; 4) усне опитування громадян та посадових осіб підприємств; 5) огляд територій та приміщень, де знаходяться товари, транспортні засоби комерційного призначення, що підлягають митному контролю, чи проводиться діяльність, контроль за якою покладено на митні органи; 6) перевірка

обліку товарів, що переміщуються через митний кордон України та/або перебувають під митним контролем; 7) проведення документальних перевірок дотримання вимог законодавства України з питань державної митної справи, у тому числі своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати митних платежів; 8) направлення запитів до інших державних органів, установ та організацій, уповноважених органів іноземних держав для встановлення автентичності документів, поданих митному органу.

З огляду на проведений аналіз вищезазначеного, можна зробити висновок, що форми митного контролю залежать, значною мірою, від покладених на митні орган завдань та деталізації виконуваних ними функцій.

Як бачимо, переважна більшість форм митного контролю визначена всіма проаналізованими Кодексами, незважаючи на деякі відмінності у формулюваннях (в пункті 4 статті 336 МК України, як і п. d ст. 11185 МК Республіки Молдова, поєднуються форми митного контролю, передбачені п. 2 та п. 3 статті 110 Митного кодексу митного союзу; а відповідно до пункту 1 статті 110 Митного кодексу митного союзу, фактично, здійснюються форми митного контролю, передбачені п. 1 та п. 8 статті 336 МК України). Але, на відміну від Митного кодексу митного союзу та Митного кодексу ЄС, в Митному кодексі України відсутня така форма як “митний нагляд”.

Крім того, варто звернути увагу на те, що незважаючи на набуття чинності на початку 2016 року Розділом IV “Торгівля: питання, пов’язані з торгівлею” Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [13], реалізація положень якого має сприяти розширенню зони вільної торгівлі шляхом поступового скасування ввізних та вивізних мит, статтею 336 МК України (на відміну від Кодексів багатьох європейських країн, зокрема, Республіки Молдова) не передбачено форму “митний пост-аудит“. У той же час, одним з 22-х напрямів Митних прототипів є саме митний пост-аудит, що має за мету спрощення митного оформлення товарів та прискорення митних процедур на кордоні шляхом проведення подальшої поглибленої перевірки після завершення митного оформлення товарів.

Відповідно до положень Кіотської конвенції, пост-аудит являє собою форму митного контролю, яку здійснюють митні органи для перевірки правильності та достовірності даних, зазначених в митних деклараціях, шляхом вивчення бухгалтерських документів, рахунків, систем управління бізнесом після завершення митного оформлення.

Всесвітня митна організація (ВМО) визначає пост-аудит як процес, що дозволяє митним органам здійснювати контроль за достовірністю даних митних декларацій шляхом перевірки книг, запасів, бізнес-систем, комерційних даних фізичних осіб/фірм, що є задіяними в міжнародній торгівлі [14; 33].

У зв’язку з тим, що митний пост-аудит є відносно новою для України формою контролю, він є недостатньо нормативно регламентований. Хоча Стратегічним планом розвитку Міністерства доходів і зборів України (згодом – Державна фіскальна служба) передбачалося, що з метою “ефективності процедур митного контролю” необхідно розвивати митний пост-аудит “в рамках проведення Міндоходів перевірок“ [15].

В Україні інструментом реалізації форми митного контролю на основі пост-аудиту є документальна перевірка, визначена статтею 345 МК України як сукупність заходів, за допомогою яких митні органи переконуються у правильності заповнення митних декларацій. Декларацій митної вартості та в достовірності зазначених в них даних; законності ввезення (пересилання) товарів на митну територію України; вивезення (пересилання) товарів за межі митної території України, а також своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати митних платежів.

За чинним Податковим кодексом України (ст. 75.1.2), яким керуються в своїй діяльності органи Державної фіскальної служби, документальна перевірка являє собою перевірку, предметом якої є своєчасність, достовірність, повнота нарахування та сплати усіх передбачених Податковим кодексом податків та зборів, а також дотримання валютного та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи [16].

Аналіз наведених визначень виявляє певні розбіжності у розумінні предмета документальних перевірок, не відображають чітко сутності митного пост-аудиту. З огляду на зазначене, видається, що є нагальна потреба у нормативному закріпленні визначення поняття “митний пост-аудит” з урахуванням міжнародних стандартів.

Митні органи мають право здійснювати митний контроль шляхом проведення документальних виїзних (планових або позапланових) та документальних невиїзних перевірок дотримання законодавства України з питань державної митної справи щодо:

1) правильності визначення бази оподаткування, своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати митних платежів;

2) обґрунтованості та законності надання (отримання) пільг і звільнення від оподаткування;

3) правильності класифікації згідно УКТ ЗЕД товарів, щодо яких проведено митне оформлення;

4) відповідності фактичного використання переміщених через митний кордон України товарів заявленій меті такого переміщення та відповідності фінансових і бухгалтерських документів, звітів,

договорів (контрактів), калькуляцій , інших документів підприємства, що перевіряється, інформації, зазначеній в митній декларації, декларації митної вартості, за якими проведено митне оформлення товарів у відповідному митному режимі;

5) законності переміщення товарів через митний кордон України, у тому числі ввезення товарів на територію вільної митної зони або їх вивезення з цієї території.

Митним кодексом України також закріплені базові положення щодо проведення документальних перевірок, що за своєю суттю відповідають пост митному контролю:

- підстави та порядок проведення митними органами документальних виїзних перевірок (ст. 346);
- права та обов'язки посадових осіб митних органів під час проведення документальних виїзних перевірок (ст. 347);
- проведення зустрічних звірок (ст. 348);
- умови допуску посадових осіб митних органів під час проведення документальних (планових чи позапланових) виїзних перевірок та зустрічних звірок (ст. 349);
- права та обов'язки посадових осіб підприємства, що перевіряється, під час проведення документальних перевірок (ст. 350);
- предмет, підстави проведення документальних невиїзних перевірок (ст. 351);
- матеріали, які можуть бути використані для підготовки висновків за результатами перевірок (ст. 352);
- порядок надання документів посадовими особами підприємства, що перевіряється (ст. 353);
- порядок оформлення результатів перевірок (ст. 354).

Висновки. Адаптація чинного законодавства України до законодавства ЄС зумовлює необхідність запровадження нових форм митного контролю і має сприяти відмові від тотального митного контролю за переміщуваними через митний кордон товарами. З огляду на це, вбачається, актуальним внесення змін до Митного кодексу України, зокрема, у питанні визначення поняття "митний контроль" як сукупності перевірочних заходів, здійснюваних митними органами, в тому числі із застосуванням системи управління ризиками, з метою забезпечення дотримання митного законодавства України. З огляду на те, що в законодавстві України закладені підстави для запровадження пост-аудиту, слід передбачити в статті 336 МК України нову форму митного контролю – "митний пост-аудит".

Література:

1. Правовые системы России в условиях глобализации и региональной интеграции: теория и практика / Отв. ред. С.В. Поленина. – М., 2006. – 286 с.
2. Законодавчого та методичного забезпечення митного пост-аудиту в Україні / О.М. Вакульчик // Економічні науки. – 2912. – №2. – С. 11-22. – [Електронний Вакульчик О.М. Використання досвіду ЄС у побудові системи ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov./j-pdf/vamsue_2013_2_4.pdf
3. Науково-практичний коментар Митного кодексу України. – К.: Алерта, 2015. – 804 с.
4. Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (Кіото, в ред. 1999 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: htth://myto.org.ua
5. Таможенный кодекс таможенного союза (в ред. 2015 р.) в рамках Евразийского экономического сообщества. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.wcoomd.org
6. Митний кодекс Євросоюзу від 23 квітня 2008 р. // Official Jornal of the European communities. – 2008/
7. Таможенный кодекс Республики Молдова. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.wcoomd.org
8. Конституція України. – К., 2007. – 48 с.
9. Сучасний словник іншомовних слів / За ред. Нечволод Л.І. – Х.: ТОРКСІНГ ПЛЮС, 2008. – 768 с.
10. Халипов С.В. Таможенное право. – М.: Зерцало, 2004. – 384 с.
11. Митне право Європи: хрестоматія / Уклад. Л.М. Дорофєєва. – Ужгород: ФОП Бреза, 2014. – 528 с.
12. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікована Законом № 1678-VII від 16.09.2014 р. [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://zakon4.rada.пщм.ua/laws/show/984_011/page
13. Губіна, І.С. Митний пост аудит у системі митного контролю: проблеми нормативно-правового регулювання/І.С.Губіна. – Митна безпека, 2911. – № 1(2). – С. 31-36.
14. Розпорядження КМУ " Про затвердження Стратегічного плану розвитку Міністерства доходів і зборів на 2013-2018 роки" від 23.10.2013р. № 869-р
15. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/769-2013-#D1%80
16. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// zakon4.rada.gov.ua./laws/show/2755-17/page10

УДК 349.2

ЧЕРГУВАННЯ ЯК РІЗНОВИД РОБОЧОГО ЧАСУ

Тихонюк О. В.,
старший викладач кафедри господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
"Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті розглянуті відмінності між чергуванням та надурочною роботою, роботою з ненормованим робочим днем, роботою під час змін; умови, за яких відбувається залучення працівників до чергувань на підприємствах, установах, організаціях та можливі варіанти компенсації за чергування, а також аналізується саме чергування як елемент управлінської діяльності.

В статье рассмотрены отличия между дежурством и сверхурочной работой, работой с ненормированным рабочим днём, посменной работой; условия привлечения работников на дежурства на предприятиях, возможные варианты компенсации за дежурства, а также анализируется само дежурство как элемент управленческой деятельности.

The article examines the differences between duty and overtime, work with a non-standard working day, shift work; Conditions for attracting employees to duty at the enterprises, possible options for compensation for duty, as well as analyzing the duty itself as an element of managerial activity.

Ключові слова: робочий час, місце роботи, чергування, надурочна робота, робота з ненормованим робочим днем, робота по змінам, відгул.

Актуальність теми. Проблема раціонального використання робочого часу є досить актуальною, адже нераціонально встановлені режими праці та відпочинку призводять до значного перенапруження організму і до швидкої втомлюваності, що, у свою чергу, може негативно вплинути і на працездатність, і на стан здоров'я працівників; до того ж, через неврегульованість в чинному Кодексі законів про працю України питання щодо застосування чергувань [1, Глава 4], як наслідок, стало звичним ототожнювати з чергуванням надурочні (понаднормові) роботи і роботи з ненормованим робочим днем, а також вихід на роботу працівника у відповідну зміну (робота по змінам) і роботодавець, виходячи з цього, змушений уточнювати в колективному та трудовому договорі, про що саме йде мова, залучаючи працівників до певного виду роботи (тут і далі по тексту курсив мій – *О.Т.*). Наразі питання чергувань регулює лише постанова Секретаріату ВЦРПС «Про чергування на підприємствах і установах» від 02.04.1954 № 233 [2].

Метою статті є дослідження автором відмінностей між чергуванням та надурочною роботою, роботою з ненормованим робочим днем, роботою під час змін; механізму залучення працівників до чергувань та можливі варіанти компенсації за чергування, а також аналізується саме чергування як елемент управлінської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіці робочого часу присвячено праці Н.Б. Болотіної, В.І. Прокопенка, О.В. Лавріненка, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко, Д.О. Карпенка, В.І. Щербини, Н.М. Хуторян, В.В. Жернакова та інших провідних фахівців у галузі трудового права, а безпосередньо питанням чергування приділили увагу такі науковці, як: Т.М. Іванова, О.Є. Костюченко, О.І. Процевський, О.О. Огородник, В.Д. Авескулов, С.В. Синенко.

Виклад основного матеріалу. Так як у чинному Кодексі законів про працю України відсутнє визначення поняття «робочий час», то наразі, відповідно до норм трудового права і поглядів науковців, робочим часом прийнято вважати час, упродовж якого працівник повинен знаходитись на роботі і виконувати покладені на нього трудові обов'язки з дотриманням Правил внутрішнього трудового розпорядку[1], при цьому місцем роботи, де працівник знаходиться протягом робочого часу, може бути як постійна робота, так і місце, де працівник може знаходитись за розпорядженням роботодавця [3, с. 123; 4, с. 311; 5, с. 142; 6, с. 189], але це не враховує те, що до робочого часу часто включають час, упродовж якого робота фактично не виконується (наприклад, простої в роботі, оплачувані перерви тощо). На думку О.В. Лавріненка «така ситуація бачиться категорично неприпустимою, адже саме з урахуванням останнього можна під час правозастосовної діяльності чітко з'ясувати період, коли працівник зобов'язаний із підпорядкуванням вимог внутрішнього трудового розпорядку виконувати доручену йому роботу, а також установити періоди, коли працівник з різних причин не працює, але за ним зберігається середня

заробітна плата, оскільки такі періоди відносяться до робочого часу. Зрештою, це дозволить розмежувати робочий час і ті періоди, які до нього взагалі не належать» [7, с. 36].

У свою чергу, С.М. Прилипко та О.М. Ярошенко відзначають, що у трудовому законодавстві термін робочий час вживається у різних значеннях: норма тривалості робочого часу працівників; час, протягом якого працівник згідно з розпорядком робочого дня, графіком змінності повинен перебувати на своєму або іншому, вказаному йому, робочому місці й виконувати трудові обов'язки; фактично відпрацьований робочий час, який підлягає обліку в табелі обліку робочого часу та в інших документах [9, с. 406].

Відповідно до статті 1 проекту Трудового кодексу України від 12.11.2014 робочий час – це час, протягом якого працівник знаходиться у розпорядженні роботодавця і повинен виконувати свої трудові обов'язки, а також інші відрізки часу, що відповідно до законів України чи інших нормативно – правових і локальних нормативних актів про працю відносяться до робочого часу; робоче місце – це місце постійного або тимчасового перебування працівника в процесі виконання трудових обов'язків [10]; а з точки зору розробників проекту Трудового кодексу України № 1108 робочий час – час, протягом якого працівник повинен виконувати обов'язки за трудовим договором, при цьому колективним чи трудовим договором можуть визначатись окремі періоди, які включаються до складу робочого часу, зокрема, час – повністю або частково – протягом якого працівник знаходиться дома в режимі готовності стати до виконання трудових обов'язків [11, ч. 1, 3 ст. 130 ТК України].

Залежно від тривалості робочий час поділяється на робочий час нормальної тривалості, скорочений та неповний робочий час та подовжений робочий час (надурочні роботи, роботи з ненормованим робочим днем, чергування).

Наразі чергуванням вважається перебування працівника за розпорядженням роботодавця на підприємстві до початку чи після закінчення робочого дня або у неробочі дні як відповідального за порядок з метою безперебійного оперативного вирішення невідкладних справ, що можуть виникнути в неробочий час, а також для передачі інформації; при цьому, як правило, працівником виконуються не свої звичайні трудові обов'язки [2]; натомість В.Д. Авескулов пропонує чергуванням вважати «обов'язок працівника щодо виконання невідкладних завдань, яке відбувається поза межами основної частини його робочого часу за наперед визначеним планом, затвердженим у спеціальному локальному нормативно-правовому акті, виданому роботодавцем та погодженому з виборним органом первинної профспілкової організації» [21, с. 206].

Після закінчення робочого дня, у вихідні дні та святкові дні чергування допускається тільки у виключних випадках (за погодженням з профспілкою підприємства) і не частіше одного разу на місяць, але перелік виняткових випадків чинним законодавством про працю України не визначений, отже роботодавцю доцільно прописати їх у колективному договорі (колективний договір може передбачати запровадження чергування працівників на об'єкті та вдома; випадки залучення до чергування та категорії осіб, які можуть бути залучені до чергування тощо).

Якщо працівник повинен чергувати після закінчення роботи у свою зміну, то його вихід на роботу переноситься в день чергування на більш пізній час.

Зауважимо, що тривалість чергування (або тривалість роботи разом з чергуванням) не може перевищувати встановленої тривалості робочого дня (робочої зміни) на підприємстві. Чергування у вихідні і святкові дні не підлягає оплаті, а компенсується наданням відгулу тієї самої тривалості, що і чергування упродовж найближчих десяти днів (відповідно до чинного законодавства про працю України роботодавець виплачує заробітну плату працівникові за виконану ним роботу за трудовим договором (контрактом), а оскільки під час чергування працівником виконуються не свої звичайні трудові обов'язки за трудовим договором, цей час фактично не є робочим часом працівника і зазвичай рішення щодо оплати чи не оплати витраченого працівником часу на виконання специфічних функцій залишається за роботодавцем. Звертаємо увагу, що у разі звільнення працівника, що не отримав відгул за чергування, роботодавець повинен надати йому відгул за чергування до звільнення.

У разі виникнення необхідності чергування роботодавець за погодженням із профспілкою підприємства затверджує відповідний графік чергування. Залучення працівників до чергування за графіком провадиться за письмовим наказом (розпорядженням) керівника підприємства, у якому мають передбачатися дні відпочинку, що надаються працівникам за чергування. Окрім того, у наказі може зазначатися порядок оплати праці за час чергування, обумовлений в колективному договорі або іншому локальному акті підприємства. У табелі обліку використання робочого часу години чергування не зазначаються. Наказ по підприємству щодо залучення до чергувань ґрунтується на згоді працівників: відповідно до Постанови № 233 на чергових не покладаються обов'язки сторожів; обов'язки з перевірки перепусток на вхід і вихід з підприємства, прийому пошти, прибирання приміщень, оформлення документації. З огляду на це є слушним зауваження Ю.В. Баранюк з приводу того, що в сучасних умовах на підприємствах та в організаціях виникає необхідність у чергових, які б оперативно вирішували питання, що належать чи ні до їхніх трудових обов'язків, а тому на підприємствах вводяться відповідні посади, згідно з якими до обов'язків працівників входить і чергування [4, с. 319]. Також цікавою є пропозиція

В.Д. Авескулова щодо поділу чергувань залежно від того, чиї обов'язки виконує працівник, на два види: екстрені – працівник реалізує не свою трудову функцію, і тим саме забезпечується відпочинок осіб, що обіймають відповідні посади та професійні – працівник продовжує виконувати свої регулярні обов'язки, чим забезпечується безперервність виконання даної функції [21, с. 206].

Для певних працівників окремих галузей або для працівників окремих господарюючих структур за чергування встановлені спеціальні правила компенсації, на відміну від загальних положень Постанови № 233, а саме: 1) членам екіпажів повітряних судів цивільної авіації України [12]; 2) членам екіпажу, залишеним на судні за розпорядженням капітана на час перебування в порту чи на рейді для забезпечення безпеки судна [13-15]; 3) медичним працівникам у разі чергування вдома та в стаціонарі тощо [16-19].

До чергувань після закінчення робочого дня, а також у вихідні і святкові дні не залучаються: 1) вагітні жінки (починаючи з 4 місяця вагітності) і жінки, що годують груддю, а також матері, які мають дітей до 12 років; 2) неповнолітні працівники (підлітки, яким не виповнилося 18 років); 3) особи, хворі на туберкульоз в активній формі; 4) інваліди праці і Великої Вітчизняної війни; 4) особи, які поєднують роботу з навчанням без відриву від виробництва – у дні занять.

Якщо в чинному Кодексі законів про працю України від 10.12.1971 питання щодо застосування чергування не врегульоване, то розробники проектів Трудових кодексів (далі по тексту – ТК) прийняли це до уваги і виклали своє бачення даного питання, взявши за основу Постанову № 233, а саме: чергування полягає в обов'язку працівника знаходитись на підприємстві на робочому чи іншому визначеному роботодавцем місці чи вдома з метою вирішення невідкладних питань та виконання термінових робіт, а також передачі інформації. При цьому автори проектів ТК № 1108 і ТК № 1658 звертають увагу на те, що під час чергування виробнича робота і службові обов'язки не виконуються, тобто, вирішуються невідкладні питання, не пов'язані з трудовими обов'язками працівника, натомість залучення працівників до чергування з метою вирішення невідкладних питань та виконання термінових робіт, що виходять за межі їх трудових обов'язків категорично забороняється проектом ТК від 12.11.2014 (ст. 223). У свою чергу, розробники даного проекту ТК (ст. 223) припускають, що чергування може вводитись роботодавцем відповідно до виробничих потреб і тільки у виняткових випадках, а саме залучення працівників до чергування не може порушувати місячну норму робочого часу.

Усі розробники зазначених нами проектів Трудових кодексів зараховують час чергування до робочого часу працівника, при цьому працівник може бути залучений до чергування за розпорядженням роботодавця не частіше, ніж один раз на місяць (проекти ТК № 1108, ст. 138; ТК № 1658, ст. 137), а за власним бажанням працівник може залучатися до чергування не більше одного разу на тиждень (проект ТК від 12.11.2014, ст. 223). Тривалість чергування і роботи не повинна перевищувати тривалості щоденного робочого часу працівника (проекти ТК № 1108, ст. 138; ТК № 1658, ст. 137), а відповідно до проекту ТК від 12.11.2014 час чергування на виробництві разом із тривалістю робочого дня (зміни), коли чергування здійснюється після закінчення робочого дня (зміни), не може перевищувати тривалість щоденної роботи, а тривалість чергування на виробництві чи вдома у вихідні дні та дні державних і релігійних свят, а також удома не може перевищувати восьми годин на добу (ст. 223).

Чергування оформлюється наказом (розпорядженням) роботодавця, погодженим з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником), який доводиться до відома працівника не пізніше ніж за день до початку чергування, а якщо про необхідність чергування роботодавцю відомо до початку календарного місяця, то залучення до чергування здійснюється у відповідності з графіком виходу на роботу або затвердженим графіком чергування. У свою чергу, графік чергування та його тривалість затверджується роботодавцем за погодженням із виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником), а у разі його відсутності – з іншим уповноваженим на представництво органом /вільно обраними представниками (представником) працівників (проект ТК від 12.11.2014, ст. 223). Розробники проектів Трудових кодексів акцентують увагу на тому, що графіками чергування повинні передбачатися дні відпочинку, що надаються працівникам у зв'язку із залученням їх до чергування після закінчення роботи, у вихідні дні, дні державних і релігійних свят. Якщо залучення працівника до чергування не передбачено графіком виходу на роботу або графіком чергування і це призвело до перевищення норми робочого часу, встановленої на тиждень або обліковий період (за підсумованим обліком робочого часу), день відпочинку у зв'язку із залученням працівника до чергування визначається за згодою між роботодавцем і працівником (проекти ТК № 1108, ст. 138; ТК № 1658, ст. 137). У разі ненадання працівникові, який був залучений до чергування, дня відпочинку, що призвело до перевищення норми робочого часу за місяць або обліковий період (за підсумованим обліком робочого часу), час чергування оплачується як надурочні години, відпрацьовані понад установлений робочий час у подвійному розмірі. Час чергування у дні державних і релігійних свят оплачується в подвійному розмірі за фактично відпрацьовані години незалежно від надання іншого дня відпочинку у зв'язку із залученням працівника до роботи в такий день.

З точки зору розробників проекту ТК від 12.11.2014 (ст. 223) час чергування на виробництві включається до робочого часу у повному розмірі; також роботодавець може відповідно до галузевої угоди або колективного договору передбачати включення до робочого часу лише частини часу чергування, якщо під час чергування працівник може відпочивати. Даним проектом ТК пропонується включити час чергування вдома до робочого часу у розмірі не меншому як 50 відсотків, при цьому залучення працівників до чергування не може порушувати місячну норму робочого часу. У випадках залучення працівника до чергування в день, який є для нього вихідним, йому надається інший вихідний день упродовж того ж календарного місяця (до чи після чергування). У разі залучення до чергування працівників після закінчення робочого дня, явка на роботу для працівників, які працюють на умовах як нормованого, так і ненормованого робочого дня, переноситься у день чергування на більш пізній час. Відповідно до зазначеного нами проекту ТК тривалість чергування або роботи разом із чергуванням не може перевищувати нормальну тривалість робочого дня.

До чергування забороняється залучати 1) вагітних жінок; 2) неповнолітніх працівників, за винятком працівників, які беруть участь у виконанні та/або створенні творів мистецтва; 3) інших категорій працівників, передбачених законом (проект ТК № 1658, ст. 137). У свою чергу, відповідно до проекту ТК від 12.11.2014 (ст. 223) забороняється залучати до чергування вагітних жінок і працівників із сімейними обов'язками, які мають дітей віком до трьох років; при цьому працівники із сімейними обов'язками, які мають дітей-інвалідів або дітей віком від трьох до п'ятнадцяти років, можуть залучатися до чергування тільки вдома та за умови їх письмової згоди. Натомість проектом ТК № 1108 це питання взагалі не розглядається; таким чином, за логікою законодавця до чергувань можна залучати будь-кого і у будь-який час, якщо це не надурочна робота, до якої залучаються виключно визначені категорії працівників.

Звертаємо увагу, що чергування необхідно відрізняти від виконання працівником його звичайних трудових обов'язків на змінних роботах (робота під час змін є основним постійним навантаженням працівників, а робота при чергуваннях, як правило, є додатковим епізодичним навантаженням працівників, яке виступає доповненням до основної частини їх робочого часу); на роботах, що виконуються за графіком у вихідні, святкові та неробочі дні, в нічний час (наприклад, залучений до роботи у святковий час нічний черговий медичний персонал або черговий електрик матимуть право на грошову оплату в подвійному розмірі, оскільки залучаються для виконання своїх звичайних обов’язків, а не спеціальних обов’язків чергових), а також від чергування необхідно відрізняти оформлене наказом по підприємству залучення працівників з ненормованим робочим днем до позаурочних або понаднормових робіт, тобто до робіт, які необхідно виконувати після закінчення робочого дня: позаурочні роботи для працівника з ненормованим робочим днем – це роботи, що входять до кола обов’язків працівника і виконуються після закінчення робочого дня у зв’язку з їх терміновістю, при цьому виконана робота не вважатиметься надурочною (наприклад, розробка головним економістом розділів колективного договору до певного строку при необхідності виконання також поточної оперативної роботи в урочний час); понаднормові роботи для працівника з ненормованим робочим днем – це роботи, що не входять до кола обов’язків працівника і виконуються після закінчення робочого дня у виняткових випадках (наприклад, для головного механіка – виконання слюсарних робіт при усуненні наслідків виробничої аварії).

Висновки і пропозиції:

1. Чергування сприймається як один із обов'язків працівника, який виникає з моменту укладення трудового договору і невиконання якого оцінюється роботодавцем як порушення дисципліни праці.

2. Найбільш важливими питаннями правового регулювання порядку залучення працівників до чергування є питання місця, тривалості, частоти та оплати чергування.

3. Чинним законодавством про працю України не визначені виняткові випадки залучення до чергувань.

4. Так як не можна залучати працівників до чергувань частіше одного разу на місяць, при обліку кількості чергувань роботодавцю слід брати до уваги усі можливі види чергування (у вихідні дні, у святкові дні, після закінчення робочого дня).

5. За день чергування можливо здійснювати оплату праці за локальним нормативним актом як за звичайний робочий час.

6. Якщо чергування відбувається у час, за який передбачено підвищений розмір оплати праці, то роботодавцю необхідно застосовувати норми Глави 7 чинного Кодексу законів про працю України, а якщо тривалість робочого часу разом із часом чергування становить більшу кількість годин, необхідно встановлювати додатковий день відпочинку.

7. Так як не можна залучати працівників до чергувань частіше одного разу на місяць, при обліку кількості чергувань роботодавцю слід брати до уваги усі можливі види чергування (у вихідні дні, у святкові дні, після закінчення робочого дня).

8. Не залучаються до чергування працівники, що знаходяться на відрядній оплаті праці, тому що єдиною формою компенсації за чергування є надання відгулу, а за час відгулу заробітна плата не зберігається.

9. Чергування вдома може виконуватися як у межах норми робочого часу, так і за його межами, при цьому роботодавець матиме у своєму розпорядженні необхідного фахівця на випадок виникнення надзвичайної ситуації, а працівник, у свою чергу, не буде змушений перебувати на робочому місці в очікуванні реальної роботи; водночас чинними нормативно-правовими актами не встановлено обмежень для чергувань на дому, адже вони мають виконуватися з урахуванням часу відпочинку працівників.

10. Главу 4 чинного Кодексу законів про працю України необхідно доповнити статтями «Робочий час» і «Чергування працівників» до поки не буде прийнятий новий Трудовий кодекс України.

Література:

1. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. – Відомості Верховної Ради України. – 1971. – (Додаток до № 50). – Ст. 21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08.
2. Постанова Секретаріату ВЦРПС «Про чергування на підприємствах і установах» від 02.04.1954 № 233.
3. Карпенко Д. О. Основи трудового права: Навч. посіб. – К.: Видавництво А.С.К., 2003. – 656 с. – (Економіка. Фінанси. Право).
4. Трудове право України: Академ. курс: Підруч. / А. Ю. Бабаскін, Ю. В. Баранюк, С. В. Дріжчана та ін.; За заг. ред. Н. М. Хуторян. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 608 с. – (Економіка. Фінанси. Право).
5. Болотіна Н. Б. Трудове право України: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 375 с.
6. Щербина В. І. Трудове право України: Підручник / За ред. В.С. Венедіктова. – К.: Істина, 2008. – 384 с.
7. Лавріненко О. В. Робочий час, його склад та види у контексті аналізу положень проекту нового Трудового кодексу України / О. В. Лавріненко // Економіка. Фінанси. Право. – 2010. – № 1. – С. 35-39.
8. Про режим роботи, тривалість робочого часу і відпочинку: Лист Міністерства праці та соціальної політики України від 22.06.2007 № 199/13/116-07.
9. Прилипко С. М. Трудове право України: підручник / С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Х.: ФІНН, 2009. – 728 с.
10. Проект Трудового кодексу України, розроблений Кабінетом Міністрів України від 12.11.2014.
11. Проект Трудового кодексу України № 1108, розроблений народними депутатами України В. Харою, Я. Сухим, О. Стояном.
12. «Правила визначення робочого часу і часу відпочинку екіпажів повітряних судів цивільної авіації України», затверджені наказом Міністерства транспорту України від 02.04.2002 № 219.
13. «Положення про робочий час і час відпочинку плаваючого складу судів морського флоту», затверджене постановою Держкомпраці СРСР від 21.03.1960 № 402/9.
14. «Умови оплати праці працівників бюджетних установ, закладів та організацій ДСНС України», затверджені наказом Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 10.07.2006 № 431.
15. «Умови оплати праці працівників Державної прикордонної служби Україні», затверджені наказом МВС України від 27.06.2013 № 622.
16. «Умови оплати праці працівників закладів охорони здоров'я та установ соціального захисту населення», затверджені наказом Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України від 05.10.2005 № 308/519.
17. «Умови оплати праці працівників загальних (наскрізних) професій і посад та працівників, професії і посади яких віднесені до окремих галузей соціально-культурної сфери, Служби зовнішньої розвідки України», затверджені наказом Служби зовнішньої розвідки України від 23.10.2007 № 210.
18. «Умови оплати праці працівників закладів охорони здоров'я та установ соціального захисту Збройних Сил України», затверджені наказом Міністерства оборони України від 28.02.2006 № 125.
19. Наказ Державної адміністрації залізничного транспорту України від 10.03.1994 № 40-Ц "Про введення в дію «Особливостей регулювання робочого часу і часу відпочинку окремих категорій працівників, безпосередньо пов'язаних із забезпеченням безпеки руху поїздів і обслуговуванням пасажирів на залізницях і метрополітенах України»".
20. Проект Трудового кодексу України № 1658, розроблений народними депутатами України В. Гройсманом, Л. Денісовою, М. Папієвим [URL]: http: // w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=53221&pf35401=322609.
21. Авескулов В. Д. Правове регулювання чергувань / Право та інновації № 1 (13) 2016. – С. 203-208.

ABSTRACTS

SOCIOLOGY

Ishchenko V. Old left and new left in the Ukrainian protests before Maidan.

In the most definitions of terrorism, the key concept is «violence». The purpose of violence is to achieve the desired development for the terrorists: the change of power, the destabilization of society, the undermining of economic and information stability of both the states as a whole and individual segments in their economy in particular.

The structural-functional approach to the study of terrorist organizations means their consideration as social groups consisting of the following components: political, financial-economic, integrative (disciplinary), ideological. But for the study of modern terrorism the analytical tools of structural-functional approach is not enough. In particular, it is necessary to use the conflict paradigm that would allow considering the origin and development of terrorist organizations as a conflict of interests of the ruling classes, their activity as a catalyst for social change in countries which are donating terrorism and countries which are the object of aggression. Theory of background practices would be useful to uncover the motivation of terrorists, their awareness of everyday life, the degree of their involvement in the struggle and commitment to ideological patterns.

The terrorist organizations now are specific territorial units and important technology in the hybrid war in the modern world. The hybrid war can be defined as a aggression of one state against another through non formal groups represented by the military (often by guerrilla warriors) and non-governmental organizations, local communities, communication with which is formally denied. The state, which leads the hybrid war is not positioning itself as a member of a military conflict, describing it as a civilian one. Events in Donbas were a ruled process of implementation of complex social technologies: the information war, the distortion of democratic procedures, the use of terrorism tactics, combat operations in populated areas etc.

Keywords: left-wingers, right-wingers, protest.

Weston C. Trump`s Watergate?

The highlights are as follows:

The Watergate scandal is considered in its own regard. Notwithstanding a significant presidential victory in November 1972, Nixon`s presidency was essentially over by October 1973 and he resigned in August 1974 ahead of a likely impeachment. Contrary to later mythmaking, Nixon`s departure was by no means assured by the country`s system of “checks and balances” and separation of powers.

A key factor in ensuring Nixon`s downfall was that the Democrats had majorities in both houses of congress and were able to ensure the Republicans joined them in the investigation. In the Trump administration, the Republicans have effective majorities in both houses – including the important Senate where impeachment can only proceed with “the concurrence of two-thirds of the members present”. Simply put, the Democrats don`t have the votes. There is also good reason to believe that the Republicans will not accept a Watergate style investigation, notwithstanding a mutually shared (with the Democrats) antipathy, if not outright hostility, for Putin and Russia.

While the Republicans may join with the Democrats to ensure Trump does not raise sanctions against Russia, they are unlikely to collaborate on a removal of the President.

Nixon`s departure, ensured by the Republicans, was eased by the knowledge that the Republicans had a “trusted pair of hands” in Gerald Ford taking over the role of Vice President from a discredited (and indicted) Spiro Agnew in October 1973. It would still take another ten months to remove Nixon notwithstanding. Ford would go on to lose the presidential election in 1976 due to providing Nixon with a presidential pardon. The Republicans do not want to pursue a similar path by removing Trump and running the risk of having to pardon him as part of a deal to leave office. That said, the Republicans will wish to see the effects of the mid term elections to be held in late 2018 as a “reality check” on Trump and his effect on their standing.

The Cabinet under Trump has no comparative figures to Kissinger and Schlesinger of the Nixon administration, with the possible exception of the Defense Secretary, Jim Mattis. The cabinet as formed is

a “Trump creation” and lacks any substantial standing in its own right. Its Secretary of State, Rex Tillerson, is, together with his colleagues, reliant on, and works at the pleasure of, Trump. The cabinet is unlikely to force out Trump (Vice President and over half of cabinet are required to do so under the US Constitution) as, in fact, neither did Nixon`s cabinet. The cabinet will remain bystanders.

The media and press are, by virtue of modern technology and the internet, not as well equipped to tackle the presidency as in the Nixon era. That said, then, as now, the press and media was reliant on the hostility of the presidential incumbent and leaks by administration insiders, to help it do its job. So far, there has been no “smoking gun” to lead to the president but there has been unrelentingly bad news for Trump as his choice for National Security advisor was forced to resign and his Attorney General has faced calls for consideration of his position. Leaks may yet undermine Trump`s presidency but they will not force him out on their own.

The judiciary has been tentatively viewed as a “thorn in the side” of the Trump presidency. But, so far, the White House Counsel and the Office of Legal Counsel (see above) have not made their presence felt due, in part, to Trump`s chaotic transition. They will, as under recent presidencies, become more effective in driving forward Trump`s political agenda (if only to realising some of his election trail promises) and pursuing his aims. These bodies have vastly more significant resources at hand than was ever the case under Nixon. Furthermore, whilst Nixon obeyed the Supreme Court judgement against him, this was an historical anomaly. There is every reason to believe, by nature of his very personality and resources available, Trump will be unlikely to be so pliant. Furthermore, Nixon`s resignation came about because he knew he did not have the votes in the Senate and the Republicans were unwilling to back him. This is just not the case now, notwithstanding antipathy to Trump by a number of Republican senators.

Of real interest and perhaps a more decisive factor than in Nixon`s time is the “National Security State”, otherwise called “the Deep State”. The reality is that Trump`s room for manoeuvre is sharply curtailed by the military and assorted intelligence services. They are far more represented in the national security establishment than was ever the case in the Nixon era. Indeed, the Defense Secretary enjoys a far higher level of autonomy than his predecessors and a higher political profile than the nominal Secretary of State. The civilian control over the military is so nominal as to be almost redundant – the concept of “retirement” from the military services is essentially meaningless in the light of recent appointments to the cabinet and national security council. Trump`s outreach to Russia is stillborn – vetoed by the Republicans and the National Security State. Indeed, a question arises as to whether these two “bodies” are as separate as perhaps existed in the Nixon era.

Ancillary to this is whether legal and political appearances – quaint concepts such as “checks and balances” and separation of powers - do not clash with sociological realities. Supreme Court justices with backgrounds in the National Security State and upholding domestic surveillance as well as nondisclosure of Congressional members of military reserve despite constitutional ban on holding “any office of the US” being just two examples thereof. There is thus, in fact, a considerable blurring of such institutional delineations in the USA. Of interest is that the National Security State may have become the “check and balance” of the Trump presidency, as enabled by the transmission of leaks to the press and media. This is quite a turn of events for US politics and remains a major difference with the Watergate years.

Trump`s financial situation remains his “soft underbelly” and where he is most likely vulnerable for a whole range of reasons from possible over inflation of his real worth to tie ups with parties viewed an unsavoury. Leaks here could be damaging particularly if there is shown to be a “Russian connection”.

Overall, we do not believe Trump is likely to face impeachment and certainly not this side of the mid term elections and even then, there are grave doubts whether there would be enough votes to muster to move the impeachment. Trump is therefore likely to preside over the next four years until a “smoking gun” appears. For reasons outlined, the Republicans will be loath to see that materialise.

Keywords: impeachment, resignation, Watergate, presidency, politics, election.

Yenin M. Terrorist organizations and social technologies in conditions of the hybrid war.

The structural-functional approach to the study of terrorist organizations is proposed in the article. It means their consideration as social groups consisting of the following components: political, financial-economic, integrative (disciplinary), ideological. It is shown that in most definitions of terrorism the key concept is «violence». At the same time, the blurring of the boundaries of political and scientific discourse is one of the main obstacles in ensuring the clarity of the notion of «terrorism». A trend of modern terrorism is to use the concepts «republic» and «state», which serve as an ideological justification to seizure new territories.

According to the author, the formation and support of modern terrorist organizations is one of the effective technologies of the hybrid wars in the modern world.

Keywords: structural-functional approach, hybrid war, social technologies, terrorism.

Belenok A., Matsko-Demydenko Y. Everyday activity of student youth of Kiev: sociography of the budget of time.

Budget time is fundamental, “pass-through” feature of the image and quality of life, and the individual’s capacity for self-regulation of the temporal, to the organization of their life time - an important indicator of the maturity of the individual. The urgency of the designated problems is that with time budget method, you can get a complete picture of everyday life of today’s youth, as well as its structural components and in particular, its subgroups such as students. The empirical base article made materials exploratory survey “The daily life of students,” we conducted in the II quarter of 2015 among the students of Kyiv.

The object of the study were students of full-time education 4 Kyiv universities (N = 422): National Technical University of Ukaine “Kiev Polytechnic Institute”, Kyiv National Taras Shevchenko University, Kyiv National University of Culture and Arts and the National Pedagogical Dragomanov University. Subject of research - the daily budget time students (in their retrospective self-assessment).

Using the time budget method and its modifications for the sociological study of everyday activity of students the structure revealed that the latter is defined as the time of day and days of the week features, which are implemented in these or other activities.

Not every hour typical day students are equally rich in these or other activities. Temporal organization of students of life also varies depending on the days of the week (weekdays or weekends). The largest number of activities on weekdays account for the time period of 6-8 hours, and on non-working - from 10 to 14. The lowest - in the period from 2 hours night to 6h. in the morning (and at work, and on non-working days). The most common daily activities of students, with the exception of sleep, are using the Internet, direct communication with friends and preparing for training sessions.

We have outlined the prospects exterier research on this issue. This article is intended for sociologists, economists and other professionals involved in the study of the daily activities of various social groups.

Key words: time budget, social practices, daily activities, student-age population, leisure.

Bovgyria I. Religiosity dynamics in societies of Eastern Europe: an attempt to structure diversity.

This article aims to contribute to our understanding of religious dynamics in Eastern European societies by relating religious change to denominational structures of respective societies. It draws on data from three waves of the European Values Study (EVS II, EVS III, and EVS IV). The analysis is based on three indicators: self-evaluation of one’s religiosity level, religious service attendance frequency, and affiliation with a dominant denomination. In this study, a denomination is considered dominant in a particular society if its share of affiliates (as declared in surveys) is larger than a respective share of any other denomination.

The analysis reveals that Eastern European societies with prevailing Catholic identity had a decrease in the share of people who attend church once a month or more often. At the same time, a share of religious people and Catholics in such societies either decreased or remained the same. On the contrary, Eastern European societies with prevailing Orthodox identity show an increase in self-reported church attendance, the share of those who consider themselves religious, and those who declare Orthodox affiliation.

Moreover, data reveals an increase in the share of Orthodox population in Latvia and Estonia, where none of the denominations outnumbers others at a statistically significant level. In Latvia, a share of people with Orthodox identity increased almost three times while in Estonia almost four times.

Keywords: religious change, religiosity dynamics, religiosity of European societies, religiosity of post-Communist societies.

Vlasova N. Sphere of physical culture and sports as a social system.

Physical culture as a social system in the article is considered at the following levels: 1) as the interaction of individuals on the basis of various motives of their physical and spiritual perfection; 2) as a group interaction based on similar needs and interests of physical and spiritual development, achieving the necessary personal and group result of such development and improvement; 3) as a hierarchy of social positions (statuses) and social functions (roles) that are occupied and performed by individuals in the set of organizations and institutions created by them to provide a set of needs for their physical and spiritual reproduction; 4) as a set of norms and values that determine the overall structure, functionality and content of the links between individuals and social groups in this system. The first level of the system of physical culture is connected with the notion "Social element", the second with the notion "Social group", the third with the concept "Social organization" (social institution) as a component of the system, the fourth with the concept of "subsystem" as a set of material and spiritual Individual cultural structures of an integrative nature in the system.

Keywords: "system", "social system", "physical culture", "sport", "sphere of physical culture and sports".

Dembytskyi S. Validation of the civsc activity scale.

The article describes results of the factorial, criterion, and construct validation of the Civic activity scale, which is a part of a sociological test "Types of political culture". Additionally, it verifies compliance of the scale with requirements of sociological testing that include briefness, focus on studying of a social phenomenon and diagnostic potential.

Factor validity was assessed by confirmatory factor analysis both for original results (5 possible response options) and its recode variant (3 possible response options). It confirmed factor structure of the scale for the both variants (original: RMSEA = 0.068, CFI = 0.984, TLI = 0.973; recode: RMSEA = 0.055, CFI = 0.982, TLI = 0.969).

Criterion validation is based on questions that describe behavior or objective statuses of respondents that is related to civic activity. It shows theoretically expected differences between different social groups of respondents and in this way speaks in favor of criterion validity of the scale.

Construct validity is confirmed by differences in a number of civic active respondents between social groups with dissimilar social attitudes that is associated with contents of the scale.

Author defines the scale as sociological test on the basis of three arguments. At first the scale is very brief so it could be used in survey research with large questionnaires. Secondly it focuses on studying of a social phenomenon that is very important in nowadays social life. Finally, it brings a lot of diagnostic potential for analyzing of social processes in contemporary Ukraine.

Keywords: sociological test, scaling, validity, civic activity.

Dziuba N. Socio-demographic model of electoral behavior and gender stereotypes.

Gender electoral stereotypes concept is a developing paradigm are not key in electoral researches in Ukraine. However, if models are based on traditional concepts (the sociological (social background), socio-psychological approach (policy preferences, ideological positions), or rational choice' concepts) would fail to provide the sound arguments of electoral behavior (as a turnout and a voting choice). Thus, gender electoral stereotype idea is worth to be included in the theoretical discourse as one of the key explanatory factors.

Some recent researches in Ukraine have demonstrated that the 30% portion of voter's choice had a poor connection with social identity, group preferences, partisanship, and other factors related to rational reasons. Generally, most of voters who took part in election relied on illogical schemes. Moreover, the results of exit-poll (2014) demonstrated that 10% of voters had chosen their candidate at the voting cabin.

It might be proved that the impact of gender electoral stereotypes on the vote is, however, rather limited and scattered. Besides, gender electoral stereotypes are dealt with the notions similar to public opinion phenomenon (1), public moods (or sentiments) (2), knowledge component (3) and the approaches to decision making practice (4) which are not sufficiently clear.

The article claims that the socio-demographic model of electoral behavior is defined by gender gap, which is also manifested in the differences of male and female electoral stereotypes.

Keywords: gender, gender gap, voting behaviour, gender electoral stereotypes.

Diachuk O. Individual welfare as an object of social research.

The article deals with the study of individual well-being in sociological approach to isolate those aspects, the empirical research of which will provide much information about the phenomenon. Well-being is understood as a "state of equilibrium or balance that can be affected by life events or challenges" (R. Dodge, A. P. Daly, J. Huyton, L. D. Sanders, 2012).

The scheme of the study of individual well-being, consisting of subjective, socio-psychological, social, cultural and educational, political, economic, environmental indicators, is proposed. It is noted that well-being of personality is primarily subjective in its nature, but for the complex research of the problems it is necessary to take into account social, economic, political and legal, cultural and educational factors. R. Inglehart in his theory of post-materialism highlights a number of values that are directly incorporated into the structure of civic culture, and thus form the value aspect of the macrolevel that influences on the interrelation of "social – individual".

It is concluded that individual well-being is a complex socio-psychological phenomenon, the study of which in the sociological dimension requires taking into account objective and subjective approaches, evaluation of various aspects of human life. Sociological analysis of the phenomenon on the base of psychological, sociological and statistical data will provide much information about the level of individual well-being of the population of some territory or members of certain social groups and that will help to identify the most problematic and gender sensitive aspects of the studied phenomenon.

The examples of empirical research of various aspects of well-being are presented: in Ukraine these are Integral index of social well-being (IISWB), Index of social well-being (ISWB), Index of individual well-being (IIWB); at a global level these are UN Human Development Index, Quality of Life Index, Happy Planet Index, a global study "The World Happiness Report" and other.

Keywords: well-being, individual well-being, subjective well-being, social well-being, indicators of individual well-being, sociological analysis, happiness, quality of life.

Krugliak M. The sexual question and prostitution in the lives of the students of Ukraine under the Russian rule in the 19th – early 20th centuries.

The article is devoted to the positive and negative features of the legalization of prostitution in the 19th – early 20th centuries. The author argues that the legalization of prostitution in the Russian Empire was of the forced nature: by this the authorities tried to stop the growth of venereal diseases among the population. Prostitution was a subject to the state control, specific rules and regulations were published for prostitutes and for those who owned brothels. A significant part of prostitutes were country women leaving their villages in search of work; the basis of prostitution in the Russian Empire was the socio-economic reasons. For many prostitution seemed to be a more simple source of income than physical labor.

The relationship between students as intellectuals and prostitutes is examined. It is indicated that in 42 % of cases it was prostitutes to become the first sex partners for gymnasium males. During the student years, more than 66 % of students lived an active sex live, and only 16.7 % were married. Prostitution served as the simplest and a relatively affordable way to meet the students' sexual needs. More than 65 % of students judged prostitution as a phenomenon, yet did not agree with its liquidation.

The author reflects upon the sexualisation of life of the Russian intellectuals in the early 20th century and the role prostitution had played in these processes. After the defeat of the first Russian revolution (1905–1907), being under the consequent spiritual crisis, the intelligentsia decided to look for ways of distraction from the reality by reading erotic literature, organizing the "free love leagues", distributing pornographic cards. The Russian society was experiencing the stage of the "sexual revolution" that brought the "silver age" and psychoanalysis. The problem of "society and prostitution" became loud as never before. The final ban of prostitution occurred during the February Revolution of 1917.

Keywords: prostitution, students, legalization, "the sexual revolution", a brothel.

Matyukhin D. Social attitudes as indicators of the lifestyle of modern youth: opinion poll results.

The article considers the content and structural features of the social values of modern youth, which characterize its life style. The basic sociological approaches to understanding the essence of the category "life style" are analyzed, which made it possible to define the life style as complex and consistent patterns of behavior and values that are manifested in the social interaction of social actors. It is defined that social attitudes act as components of a way of life and represent steady, fixed formation of the person which provides stability and a direction of its activity, behavior, representations about the world and itself. The results of an empirical study of the social values of modern youth are presented, indicating a hedonic and active-active value orientation of the youth's life style.

Keywords: lifestyle, social practices, identification, social attitudes, values.

Nedoboi S. Communication component of rehabilitation establishments in Ukraine: issues of methodology of analysis.

The current situation of a communication component of rehabilitation establishments in Ukraine requires a detailed study. Firstly, the process of reforming of a health care system in Ukraine is not possible without improving of a quality of social communications and doctors' ability to speak common language with patients. The second important part of treatment is to establish a dialogue between a doctor and a patient. Thirdly, a comprehensive approach to study becomes valuable in terms of process of physical and psychological rehabilitation of soldiers returning from armed conflict zone in the East of Ukraine.

Studying of professional communication of rehabilitation centers' workers was conducted on a basis of national legal documents, new draft bills and works of researchers from designated areas.

The results show that there is a number of specific features in communication component of rehabilitation establishments. Firstly, a rehabilitation program is the first step in rehabilitation process. Effectiveness of its drafting and implementing is defined by an ability to make a contact and communication between doctor and patient. Secondly, communication and interaction between doctor and patient should continue from a start of treatment and even after a return to home life. Thirdly, a phenomenon of "therapeutic alliance" and a principle of "peer to peer" become meaningful in mentioned institutions as well as a growing role of practical nurses and other professionals in rehabilitation process.

Keywords: rehabilitation treatment, communication of medical staff, doctor-patient, medical rehabilitation, medical communication, "therapeutic alliance".

Onufriienko O. Does every innovation become an innovation: the argument of social sciences.

The article presents a systematic assessment of the interconnections and differences of concepts such as "novation" and "innovation", as well as a comprehensive justification of the main reasons why novation in Ukraine does not turn into innovation, as well as the consequences to which it results in the historical context.

Keywords: novation, innovation, novelty, invention, researcher.

Parashchevin M. Modern theories and concepts of religious dynamics: possibilities of application to Ukrainian realities.

The article is dedicated to the comparative analysis of the basic theories and conceptions, referred to description of the state and prospects of society-religion interplay in modern societies. Such analysis is made from the point of view of possibilities to applying of these theories and conceptions to Ukrainian realities. There is grounded, that neither a theory of secularizing nor theory of "religious economy" can be a base for the complex analysis of social role of religion. It is emphasized that a sociological analysis of society-religion interplay in Ukraine must be base on combination of analysis of processes of secularization and desecularization, with an accent namely on the last. There is proved, that namely desecularization is

a main trend in reciprocity of religion and society, but this trend can be combined with retention of secular situation , or even with maintenance of secularization in some spheres), is gradual and slow, can have certain limits, and not necessarily means renewal of situation, taking place before secularization's success.

Keywords: theory of secularization, theory of "religious economy", postsecular situation, desecularization, religious situation, Ukraine.

Pironkova O. Socio-cultural, political and economic transformation verbal-behavioral social engagement practices with the mentally ill.

On the formation of verbal and behavioral practices of interaction with the mentally ill effect supranational, state and micro-social factors. Now Ukraine is experiencing a period of socio-cultural, political and economic transformations. These processes inevitably lead to changes in the verbal-behavioral social practices of interaction between the various categories of the population, including insane. The events of the past year: the revolutionary and military actions, the re-election of the President and deputies of the Verkhovna Rada significantly speed up these processes. A radical transformation in the political sphere. Now the country's leadership declares about carrying out reforms in the field of medical and social services. The study of transformation processes of interaction with the mentally ill will influence them and make them more controllable.

The aim of this study was to explore the socio-cultural, political and eco-nomic transformation, including socio-pharmaceutical marketing verbal-behavioral social engagement practices insane.

To meet our goal was used the following research methods as analysis, synthesis, content analysis.

In the course of the research we identified the following patterns of socio-cultural, political and economic transformations: the disparity in the transformation processes of verbal-behavioral social practices, relations between civil society and the mentally ill, namely proactive socio-cultural determinants of relative political and economic, the emergence of practices of not receiving medical care, paternalistic verbal-behavioral practice of interaction with insane for disabilities and the provision of social assistance, it is necessary medical treatment.

Keywords: verbal-behavioral practices, social practices, social and cultural transformation, political transformation, economic transformation, mental illness, stigma.

Yaremchuk S. Basic postulates of the theory of religious economy in the sociology of religion.

The article defines the concept of "religious economy" and outlines its cognitive function - the basic concept of the theory of religious economy. The postulate of compensators is explained which explains the functions of religion and religious organizations. The deductive theory of religion is revealed, which explains the influence of secularization on the emergence of new religious organizations. The postulate of religious capital, which explains the processes of religious conversion and interconfessional transitions, is described. The postulate of "expensive" churches is described, which explains the high level of institutional religiosity. The postulate of religious niches is analyzed, which explains the relationship between the religious preferences of people and the diversity of religious organizations.

The theory of religious economics has made a positive contribution to the sociology of religion, since it drew attention to those aspects of (predominantly American) religious life that had not been considered before, and its representatives gathered and summarized a vast amount of empirical material and continued to do so. The theoretical coordinates of the theory are directed not at refuting secularization, but on the justification of the complexity of the dynamics of religious changes and the variability of ties between religious pluralism and the viability of religion. The postulates of the "religious economy", "religious niches," and "expenditures" as a methodological basis for the analysis of religion introduce a new understanding of the nature of the plurality of pluralism and variation in the practices of religious actors, the role of culture and socio-structural changes, not only in the external perspective relative to the religious organization of the environment, but also internal, including the explanation of the phenomena of marginal "volumes" of religion, the sustainability of the existence of "expensive churches" in the context of increasing diversity, understanding the process of self-restraint of secularization in "deductive theory of religion".

Keywords: the theory of religious economy, religious economy, religious compensators, deductive theory of religion, religious capital, religious niches.

Valiushko I. Cybersecurity of Ukraine: scientific and practical dimensions of the contemporaneity.

The article title is 'Cybersecurity of Ukraine: scientific and practical dimensions of modernity'. The article discusses the problems of cybersecurity in Ukraine. Attention is drawn to the scientific understanding of the terms 'cyberspace' and 'cybersecurity' by domestic and foreign researchers of this subject. It is noted that there is still no clear definition of these terms and this complicates the scientific comprehension as well as further practical overcoming of the problems and challenges that arise in cyberspace.

Nowadays cyberspace is seen as an important security imperative, since on its implementation depend economic, military, social and other spheres of state activity. The article discusses the issue of cyber-power of the state. It is noted that essentially the same, yet modernized, approaches that were formulated by the classics of geopolitics can be applied for cyberspace.

The article also describes the main threats to the cyber security of Ukraine in the context of Russian aggression in cyberspace. With the beginning Russian hybrid war, where cyber warfare is one of its prominent components, Ukraine needs to search the ways and mechanisms to ensure cyber security from the current threats that are emerging. Attention is drawn to the issue of patriotic volunteer projects with the goal to confront the Russian cyberattacks. It is indicated that in modern conditions, public associations, as an integral part of civil society, are a full-fledged participant in the process of ensuring information security of Ukraine.

The article draw attention to the fact, that with the beginning of the Russian invasion to Ukraine, the transformation of legislation concerning the information, including on cybersecurity has begun. It is analyses the main legal acts in Ukraine that have been adopted since 2014, which regulate the sphere of cybersecurity.

Keywords: cyberspace, cybersecurity, cyberattack, cyber power, cyber threat.

Vereshchak V. System of Control over the Activity of the Canadian Intelligence Community.

Current military and political situation around Ukraine and immediately in it has considerably intensified the problem of providing its military security. Therefore, the decision of the national command authorities of our country to join the EU, to intensify cooperation with NATO and accession to it in the nearest future has become very significant. Much attention is given to reforming and adaptation of the special services and agencies to the NATO standards. However, the issue of intensifying control over their activity is missing. Considering experience of many countries, it poses a danger. Here, the experience of Canada as the country, which is one of the most successful and supportive to Ukraine, can be useful.

Canada focuses much on providing and supporting national and regional security and interests in a current, very hard military and political situation. Trying to counter possible threats and challenges by preventive measures, this country has got a series of special services and agencies putting them together as the Intelligence Community. The Intelligence Community functions within the existing legal framework. First of all, it is based on the Laws on the Canadian National Defence, on the Information Security and an on Privacy and a number of others.

At first, it became necessary to intensify control over the activity of national special services and agencies of Canada at the end of the 70s of the 20th century when they abused their power against Quebec National Liberation Movement. Indignation and protests of the public considering their authorities excessive, led the parliament's taking adequate measures: to adopt several special laws and decrees, to form a number of committees, commissions and special bodies designed to control the activity of special services and agencies, their observation of national laws and human rights.

Besides national control, the Canadian special services and agencies have their own (departmental) codes of honour authorizing their officers to be wotrthy a given right to serve to the nativeland in the respective special departments and observe current national laws. The bright example of such a code is the Canadian Communications Security Establishment Ethics Charter.

Thus, the Canadian special services and agencies (Intelligence Community) function within the legal framework under the control of respective supervising and overseeing agencies, institutions and commissioners which can be a model for our state.

Keywords: threats, challenges, national security, special services and authorities, intelligence community, law, honour, control.

Voronezhskyi K. Obstacles to the application of the guilty presumption principle in Ukraine as a means of combating political corruption in the context of the threat to national security.

The article analyses the principle of "presumption of guilt" as a means of combating the phenomenon of corruption in general, and with the phenomenon of political corruption in particular, on the examples of the application of such a principle in some countries of the world. A complex analysis of political, legislative, and sociological factors, which make it impossible to legislate and apply this principle in the current Ukrainian realities, is carried out. The possibility of using the guilty presumption principle in Ukraine in the context of combating political corruption as a means of internal security provision is analysed.

Keywords: guilty presumption principle, political corruption, foreign countries, illegal enrichment, fight against corruption.

Demyanenko O. The Role of Civil Society in the Context of Globalization Processes.

The article presents a comprehensive study of the renewed roles played by civil society in the socio-political system formed under the influence of globalization processes ('guardian', 'lawyer', 'service provider', 'expert', 'incubator', 'representative', 'standards definer', etc.), as well as the key conditions for cooperation between civil society, the private and public sectors, in particular the inadequacy of global institutions goals, hyperlinked world, increased interest in the role of faith and the religious sphere in society, public pressure due to the growth of economic inequality, etc.

Keywords: civil society, private sector, non-governmental organizations, international organizations, globalization, trade unions, cooperatives, Internet, public sector.

Donska A. Concept of Europe and the future of the European Union.

The article proposes the hypothesis that the interpretation of the concept of Europe directly correlates with the future development of the European Union and its members. Dissemination of exclusive practices promotes the spread of ideas of moderate and radical "eurosceptics" that could lead to the disintegration of the European Union. The inclusive aspect of the concept of Europe is represented by the ideas of the Eurooptimists (Europeanists), who, based on the common history, culture, mentality of the peoples of Europe, proves the positive impact on the development of the state of integration, non-state cooperation and the extrapolation of the EU norms and principles to new territories in Europe.

Keywords: concept of Europe, the European Union, eurosceptics, eurooptimists.

Zymenkova V. Donald Trump's New Afghanistan and South Asia Strategy.

The article analyzes the key elements of the new U.S. strategy for Afghanistan and South Asia presented at the end of August 2017. The article examines its benefits, disadvantages and the possible implications for regional countries.

Keywords: Afghanistan, US strategy, Donald Trump, Pakistan.

Kolzov V. The role of political opposition in the collapse of the regimes of «real socialism» in modern Visegrad countries (70–80's of XX century).

The effects of «perestroika», concept of democratization and modernization of socialism and systemic crisis in socio-economic and socio-political spheres of Poland, Hungary and Czechoslovakia was that of the late 70's, but mostly from the mid 80's of XX century these countries increased structural and organizational network of protest and non-conformism, which turned out to be a variation of the transition from dissent to opposition – first as a form of social and political protest and later as a form of political institution. However, the transition from dissent to opposition was not straight and unilateral, but carried out mostly in terms of protest social and political movements and organizations, which over time essentially and conceptually transformed into political opposition or set up bases for forming political opposition in the region. Accordingly, it significantly actualizes the problem of social and political protest movements and organizations' influence on the formation of political opposition in Poland, Hungary and Czechoslovakia (and later in the Czech Republic and Slovakia) as countries that were the basis of modern Visegrad Group. Therefore, the article discusses the features of occurrence and impact of protest social and political movements and organizations on the formation of political opposition and the collapse of the regimes of «real socialism» in the predecessors' states of modern Visegrad Group – Poland, Hungary and Czechoslovakia – in the 70–80's of XX century.

It was proven that protest social and political movements and organizations in Poland, Hungary and Czechoslovakia, especially from the second half of the 70's of XX century and by 1987–1990, were «agents» of anti-communism and anti-authoritarianism, primarily because they have been fighting against any manifestation and remnants of the communist regime. It's also noteworthy that struggle between communist regimes and groups of political protest in the region happened in a quite similar way, as conflicting or competing parties/groups (the communist regime and anti-communist opposition) were interconnected in the fact that they could not solve the political crisis without help and influence of each other. The researcher also revealed that protest and public activity in Poland, Hungary and Czechoslovakia (and later in the Czech Republic and Slovakia) on the verge of 1989–1993 was and remains an important element of political culture and a catalyst of institutional policy, which is incorporated in the process of institutionalization of relations between power and opposition.

Keywords: protest, opposition, political opposition, social and political movements and organizations, Poland, Hungary, Czechoslovakia.

Koliukh V. Political responsibility of the constitutional court of Ukraine.

The article defines the concept of political responsibility, has revealed the peculiarities of the dissenting opinion of the judges of the Constitutional Court of Ukraine in the context of political responsibility. Substantiated the necessity of a dissenting opinion of a judge in constitutional legal proceedings. Analyzed the validity, reason and practice making dissenting opinions by judges of the Constitutional Court of Ukraine.

Keywords: Political responsibility, dissenting opinion, the Constitutional Court of Ukraine, constitutional legal proceedings.

Onipko Z. The concept of minimal state according to libertarian views of Robert Nozick.

This article analyzes the concept of minimal state elaborated by American scientist Robert Nozick in his book "Anarchy, State, Utopia". The characteristics of libertarianism as a socio-political school were analyzed. The steps that the minimal state should pass in its formation are analyzed. The author revealed the tasks facing the state and substantiated its main function - the protection of natural rights of the individual. The article developed the features of the moral principles of justice, on which the minimal state should be based.

Keywords: Libertarianism, Robert Nozick, natural state, natural rights, safety associations, the principles of justice, the minimal state

Shvets S. Migration issue in the political discourse of the modern Ukraine.

It's explored migration issues and the concept of migration policy and strategy for its further development in the frame work of activities of the leading political parties of Ukraine. It's explored the concept of further development and improvement of the migration policy of Ukraine. It's determined the place of the International organization formigration in Ukraine in addressing migration issues of our state.

Keywords: migration, migration policy, political parties, International organization for migration in Ukraine.

LAW

Golosnichenko I. The need for alternative professional knowledge to study and evaluation of legal relationships by administrative judges.

The features of law enforcement in administrative courts are examined in the article. The author proves that special, including technical, knowledge is needed when dealing with cases in these specialized courts.

From the social and the legal aspects, the place of state-power activity in the movement of the mechanism of legal regulation is special. In some ways it's close to lawmaking, due to the state-power nature of legal regulation. It characterizes not the result, but the process of implementation, participation of administrative courts in this process, its provision and legal enrichment through the individual state-power activity of these bodies. This activity is carried out by the judges not only with the use of legal knowledge, but also with the use of technical knowledge. Such knowledge future candidates for judges can receive in training in technical universities with law faculties, in which a graduate of the same university can get a second higher legal education. So in this case the state can have specialists in the expanded competence, which administrative courts need.

Keywords: administrative courts, technical knowledge, competence.

Kropivna K. Judicial control as a measure of ensuring effective enforcement of judgments.

The essence of judicial control as a separate institute administrative procedural law was determined. The content of judicial control, its functions and forms were analysed. It was established the reason for judicial control in administrative cases and their disassociation. The legal adjusting of judicial control in the administrative process was analysed. The basic problems of practical aspects of judicial control in administrative matters were disclosed.

Keywords: judicial control, Code of Administrative Procedure of Ukraine, hearing, organ of authority, administrative process.

Taranenko M. To the question of the beginning of Ukrainian state.

The article describes the problem of the origin and further development of the eastern branch of the Slavs - Antes who lived on the territory of modern Ukraine and, in the opinion of Ukrainian scientists, were the basis for the formation of the Ukrainian ethnos. A special subject of the author's research is also the process of origin and development of the statehood of Antes - the Antsky kingdom (IV-VII centuries), which became the forerunner of the emergence of Kievan Rus.

Keywords: Antic kingdom, army, military democracy, military alliance, leader, state, ethnic group, people's assembly, council, Slavs, judicial system, Ukrainian people, king.

Taranenko M., Jr. Hybrid war in Ukraine: history and modernity.

The article describes the problem of the nature and content of the hybrid war, as a new phenomenon in international relations. The author shows specific examples of its manifestation in the course of the Bolshevik Russian aggression in Ukraine, trying to join Russia in Finland and Poland. The article analyzes the basic methods and forms of hybrid war in the Crimea and in the east of present-day Ukraine. For example, to overcome the consequences of hybrid wars in Croatia, Bosnia and Herzegovina, the author shows the different possible options to resolve this problem in Ukraine.

Keywords: aggression, annexation, enclave, hybrid warfare, the state-aggressor, victim state, economic blackmail, information warfare, cyberwar, quasi-states, peaceful settlement, separatism.

Kryzhanovska O. Structuralization of law enforcement: concept and directions.

The article proposes to consider the formation of legal order and the theory of legal order through the prism of the theory of structuring by E. Giddens. Four main directions of the legal order structuring are allocated, which are connected with centring of the legal order around an active subject that articulates and reproduces the norms and values; as well as the formulation of the theory of legal order as an independent and autonomous direction of the general theoretical jurisprudence.

Keywords: legal order, theory of legal order, institutionalisation of legal order, structuring.

Kamotskiy O. Criminalistic model of personality of criminals, who committed theft in scientific research and design organizations of Ukraine.

On the principles, problems and peculiarities of the information model of the identity of the plunderers who committed embezzlement in scientific research and design organizations in Ukraine, their elements, correlation links and interdependencies between them. The article also contains data on the socio-demographic and forensic pan that allows to visually present the identity of the plunderer of property in scientific research and design organizations in Ukraine and more rationally organize work to prevent and investigate theft in this area of activity.

Keywords: informational model, the structure of the criminalistics characterization of the plunderers who committed embezzlement in scientific research and design organizations of Ukraine, their elements, correlation links and interdependence between them.

Ishchenko V. Unrecognized and partly recognized states in the modern international law.

According to the author, unrecognized states are the territories which were declared independent states and have signs of sovereign states and have signs of sovereign states, but their independence was not recognized by any states- members of the United Nations and their territory is deemed to be under the sovereignty of one or more members states of the United Nations. Nowadays there are 9 unrecognized states in the world (2 of them are on the territory of Ukraine). Special attention is paid on the international legal recognition of the Republic of Kosovo.

According to the author, partly recognized states are states which were declared independent states and have signs of sovereign states, but the independence is recognized only by certain part or only separate states- members of the United Nations, because of they can not become members of the United Nations and in fact are excluded from the range of the subjects of the international law, because their participation in the international affairs is limited, as a rule, by relations only with those countries which have recognized them. Nowadays there are 8 partly recognized states in the world.

Keywords: recognition in international law, recognition of states, unrecognized states, partly recognized states, the Republic of Kosovo.

Spivak I. Customs control: comparative analysis.

Approaches to the understanding of the institution "customs control" (including customs control forms) are presented in the article on the basis of analysis of the EU Customs Code, Customs Code of the Republic of Moldova, Customs Code of The Customs Union and the Customs Code of Ukraine.

Keywords: universalization, unification, custom control, forms of customs control, custom audit, custom post-audit.

Tykhonyuk O. Duty as a kind of work.

Duty is considered employee's stay at the direction of the employer at the enterprise before or after the end of the working day or on non-working days as the person responsible for the order with the purpose of an uninterrupted operative decision of urgent matters that may arise during off-hours, as well as for information pass in this case; as a rule, the employee does not perform his usual work duties.

Consequently, duty is always work that is not conditioned by an labor contract (contract). Duty is compensated for overtime leave only. For the day of duty, it is possible to pay for labor under a local regulatory act as for normal working hours. Workers can be brought to duty by their consent only. On duty are not assigned duties of watchmen, responsibilities for checking passes for entry and exit from the enterprise, reception of mail, cleaning of premises, paperwork. At the dismissal of an employee who did not receive a day off for duty, the employer must provide him with time off for duty before dismissal. Employees who are on a piece-rate system are not attracted (involved) to duty, because a single form of compensation for the duty is a day off, and wages are not retained during the time off. Rules on duty are not applied in cases when the employee fulfills his usual responsibilities, although they are sometimes called duty. Since it is impossible to attract workers to the duty more often than once a month, taking into account the number of duties the employer needs to take into account all possible types of duty (on weekends, on holidays, after working hours). Attraction (involve) to duty and the provision of time off for duty is formalized by order; besides the current legislation on labor of Ukraine does not define exceptional cases. The current Labor code of Ukraine does not regulate the issue of daily duty.

Keywords: labour hours, place of work, duty, daily duty, compensatory leave, time off.

НОТАТКИ

Наукове періодичне видання

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ “КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”

ПОЛІТОЛОГІЯ

СОЦІОЛОГІЯ

ПРАВО

№ 3/4 (31/32)

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп’ютерна верстка • *Н.М. Ковальчук*

Підписано до друку 09.12.2016 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Arial. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 28,60. Тираж 150. Замовлення № 12161.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65009, Україна, м. Одеса, вул. Сегедська, 18, офіс 431
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.